Akit Clio elbűvölt

In honorem Romsics Ignác

Eszterházy Károly Egyetem
Történelemtudományi Intézet

AKIT CLIO ELBŰVÖLT

IN HONOREM ROMSICS IGNÁC

AKIT CLIO ELBŰVÖLT

IN HONOREM ROMSICS IGNÁC

SZERKESZTETTE:
PAP JÓZSEF – VERÓK ATTILA

LÍCEUM
KIADÓ
EGER, 2021

Nyelvi lektor:
Báthory Kinga

A mutatókat készítette:
Verók Attila

ISBN 978-963-496-187-1

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Domonkosi Ágnes
Tördelés, borítóterv: Csombó Bence
Megjelent: 2021-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 7

Ambrus László – Rakita Eszter
A „világ város mulatós zajába Egyházközséget alapítani" – Perényi László Heves megyei pap New Yorkban töltött évei 9

Ballabás Dániel – Pap József
A parlamentarizmustörténeti kutatóműhely létrejötte és működése az Eszterházy Károly Egyetemen 25

Balogh Judit
Uzoni Béldi Pál háromszéki főkirálybíró, erdélyi generális felemelkedése.....43

Bartók Béla
Ráboly – 1919/2019.....59

Berecz Anita
A polgárkönyvből a választói névjegyzékbe. Egy várostörténeti kutatás és annak eredményei 77

Borbély Zoltán
Szempontok a „konfesszionális rendiség" kialakulásához 87

Dinnyés Patrik
Az Orosz Birodalom születésének (1721) magyar nyelvű historiográfiája I. – Összefoglaló Oroszország-történetek 105

Fábián Máté
Bethlen István és Gömbös Gyula viszonyának alakulása a húszas években mikrotörténeti perspektívában.....121

Gebei Sándor
A rigai béke (1921) centenáriuma kapcsán.....135

Kalmár János
Braudel és a magyar történetírás 149

Kertész István
Mikor lett bajnok Olümpiában Attalosz, a pergamoni uralkodócsalád tagja? Joachim Ebert emlékére 161

Kiss László
Csaplovics János 1822-es „Ethnographiai Értekezés”-e mai szemmel III. (Észrevételek az összehasonlító táblázathoz. A táblázat. Az értekezés fogadtatása és Csaplovics identitás változásai.).....169

Kristóf Ilona
Utazás Itáliába 1501 nyarán. Egy számadáskönyv tanulságai 187

Majtényi György
„Kádár elvtárs nem király” Hétköznapi emberek levelei és a hivatalok működése a Kádár-korban.....211

Makai János
Az egri főiskola Történelem Tanszékének oktatói kara (1949–1964)..... 223

Nagy Andor
A brassói szász patríciusság a kora újkorban..... 235

Rainer M. János
A szocializmus „hivatásos” újratervezése az 1960-as években..... 253

Rózsa Sándor
A Közép-Tisza-vidék első jelentős vízrendezési munkálata: a Mirhó-gát építése 267

Valuch Tibor
A társadalmi integráció színtere – az Olvasó. Mozaikok az Ózdi Munkások és Felvigyázók Olvasó Egyletének a történetéből 1884–1952..... 285

Verók Attila
A Kárpát-medencei protestáns kultúra keresztmetszete egy 18. századi német könyvgyűjtemény hungarikumaiban – Erdély példája..... 305

Személynévmutató..... 327

Helynévmutató 347

ELŐSZÓ

MAGNIFICE PROFESSOR!

Kedves Ignác! Alkotó életutad kerek állomásának alkalmából megjelenő, köszöntve tisztelgő kötethez kaptam lehetőséget előszó írására. Az előszó műfaji szempontból talán nem szigorú, így engedelmeddel és a szerkesztők beletörődését is remélve írom ezt a levelet Hozzád.

Már bő tíz éve annak, hogy először találkoztunk az egri rektori hivatalban, Gebei és Kozári kollégák társaságában. Bevallom, izgatott voltam, hogy a tudós történész Romsics Ignác a biztató előzetes jelzéseket beteljesítve valóban csatlakozik az egyetemi terveket egyre határozottabban építő Eszterházy Közösséghez. Az eredményes és jó hangulatú diskurzus nagyon tanulságos volt! Egy nyitottan érdeklődő, a körülményeinket finom tapintattal megismerő, a lényeges elemeket mesterien rendezve megragadó, a tennivalókat világosan vázoló, az erőforrások szükségletében lényegre törő professzort ismerhettem meg. Bevallom, sokat tanultam ebből a találkozás-szemináriumból, munkámban törekedtem is jól hasznosítani azt.

Egerbe érkezésed alapvetően stabilizálta a történelemtanár szakon túl a diszciplináris történelem mesterszak működését, megkérdőjelezhetetlen minőségi garanciát adva azoknak. Vezetéseddel lépésről lépésre haladt előre és ért célba a Történelemtudományi Doktori Iskola. Tudományos kvalitásod mint személyes hozzájárulás ehhez nélkülözhetetlen volt. Ugyanakkor elsősorban az intézet szakmai közösségével alkotóan építkező párbeszédet folytatva járultál hozzá egy tényleges iskolateremtéshez, a doktori iskola programjainak lehatárolásához és az ezzel adekvát humánerő megteremtéséhez. Mint iskolateremtő professzor a fenntarthatóságban, a jövőbeni működés garanciáinak megteremtésében is jeles erényeket mutattál. Nem idő előtt és nem megkésve, hanem éppen időben segítetted pozicionálni a szakmai erőforrásokat a doktori iskolánál. Csak elismerő tisztelettel tudok erre visszagondolni és köszönetet mondani ezért. Szóljon a fanfár Romsics Ignácnak!

A tudomány kétségtelen jelentőségét elismerve szól a köszönet az Eszterházy Közösség munkáját akkor koordinálótól azért is, hogy Romsics Ignác mindig pontosan azt és annyit kért, amennyi a közösen kialakított feladatok megvalósításához, a cél eléréséhez szükséges volt. Továbbra is élvezetesen jó hangulatú találkozásaink során mindezek megismerésére és megértésére pontosan annyi időt szántál, amennyi feltétlenül kellett! Időről időre fontosnak tartottad és tartottuk a rendszeres beszélgetéseket a felsőoktatásról, életünk szűkebb és tágabb kérdéseiről. Remélem, hogy ezek a találkozások még sokáig elkísérnek bennünket!

Hálásak voltunk és vagyunk, hogy az Intézményi Doktori Tanács alapító vezetője lettél, és mindezt a mai napig ellátod nagy odaadással. Mintegy tíz évvel

ezelőtt fordult akkreditációs összefoglaló kérelemmel az Eszterházy Közösség, újkori történetében először, a fenntartó állam szakminiszteréhez, hogy az egyetemi jogállás elérésére tegyen előterjesztést a törvényhozásban. A kérelem benyújtásának utolsó állomása volt a Professzori Tanács megalakulása, melynek alapító elnöke lettél, és a mai napig ebben a tisztségben üdvözölhetünk. Az egyetemmé válás tíz évvel ezelőtt benyújtott folyamatának eredményében bízva, a létrejövő egyetemen – négyszer egy évig rotációval működve – az első egyéves ciklusban a rektori feladat ellátásától sem zárkóztál el. Hálásan mondok köszönetet most ezért az együttműködő készségért.

Kedves Ignác! Eddig jobbára közös ügyeinkről szóltam. Ám nem hagyhatom említés nélkül a jellemzően derűs embert, a jó hangulatú beszélgetőtársat, a mindig figyelmes és udvarias kollégát, a történelem tudományán túl a bor élvező értésében magasan kiművelt borkóstolót. Mi több, a borvidék nagytiszteletű borakadémikusával együttműködve a bor alkotó teremtésében is sikeres akadémikust!

Kívánom, hogy maradjon meg sokáig derűsen fiatalos és barátságos hangulatod, tudományos alkotóerőd és emberi bölcsességed! Kívánok további sikereket és eredményeket, boldog egészségben!

Hauser Zoltán
(rektor 2001–2013)

AMBRUS LÁSZLÓ – RAKITA ESZTER

A „VILÁG VÁROS MULATÓS ZAJÁBA EGYHÁZKÖZSÉGET ALAPÍTANI" – PERÉNYI LÁSZLÓ HEVES MEGYEI PAP NEW YORKBAN TÖLTÖTT ÉVEI

A 19–20. század fordulóján több mint 37 ezer magyarországi születésű bevándorló, illetve vendégmunkás élt New York állam területén, legtöbben közülük természetesen New York Cityben.[1] Ekkortájt látta elérkezettnek az időt a nagyvárosban és környékén élő magyarok segélyező egylete, hogy egyházközséget is alapítson, ehhez azonban elsősorban papra volt szüksége. Ez a pap Perényi László volt, akinek életpályája konfliktusokkal, botrányokkal, esetenként egyházi emberhez egyáltalán nem méltó viselkedéssel volt teli, mégis egy fontos történelmi mérföldkő lerakása fűződik a nevéhez. Érdekes figurája ő az amerikai magyar diaszpóra történetének, a szakirodalomban viszont igen szűkösen lelhető fel róla információ. Ebben a tanulmányban ezért arra vállalkoztunk, hogy röviden bemutassuk Perényi Lászlót, majd pedig részletesebben foglalkozzunk amerikai tevékenységével, annak színével és fonákjával.

Perényi László 1869. november 5-én született Szolnokon.[2] Fiatalkoráról keveset tudunk. Az egri papnevelő intézetbe 1887-ben kezdett járni. Egy pillanatfelvételt találunk ebből az időszakából a Breznay Béla által szerkesztett Religio című folyóirat egyik 1890-es számában, amely egy 1890. december 14-én rendezett Mária-ünnepély programját közli. A programban szerepel a negyedik évfolyamos Perényi László neve is, akiről mindössze annyi derül ki, hogy az ünnepélyen elszavalta Mindszenty Gedeon *Mózes a Nébo hegyén* című versét.[3] Pappá szentelésére 1892-ben került sor. Ekkor indult kápláni, majd pedig plébánosi karrierje, amelynek különleges kitérője volt New York, ahol az ott élő magyar katolikusok plébánosaként szolgált 1901 és 1908 között. Ebben az időszakban minden igyekezetével próbált a helyi magyar diaszpóra prominens figurájává válni. Az itt következő oldalakon megkíséreljük részleteiben feltárni és ismertetni New York első magyar plébánosának, a New York-i Szent István Római Katolikus Magyar Templom építtetőjének konfliktusokkal teli élettörténetét – különös tekintettel a New Yorkban töltött időszakára, és igyekszünk bemutatni, hogy miként vette ki részét a magyar „New Yorker" közéletből.

Milyen út vezetett a Heves vármegyei plébániákon töltött, botrányoktól sem mentes éveitől egy viszonylag jelentős történelmi tett végrehajtásáig a világ másik oldalán? Felszentelése után életútja az általában megszokott mederben

1 Twelfth Census of the United States of America Taken in the Year 1900. Table 34. – Foreign Born Population, Distributed According to Country of Birth, by Counties: 1900. 773.

2 Magyar Katolikus Lexikon. http://lexikon.katolikus.hu/P/Per%C3%A9nyi.html, letöltés 2020. dec. 18.

3 Religio. Kath. Egyházi s Irodalmi Folyóirat 49. (1890/48). 1890. december 13. 384.

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.9

zajlott. A fiatal Perényi László 1892. április 6-án foglalta el első kápláni állomását Szihalmon, ahol közel három évet töltött.[4] Pár hónap után az egri városi tanácstól hadi behívó parancsot kapott „mint harmadik korosztályú hadköteles", ezért augusztus 4-én az érsekséghez folyamodott a hadmentességét igazoló hiteles egyházmegyei bizonyítványért, amit két nappal később meg is kapott.[5] 1895 januárjában Törökszentmiklós káplánjává nevezte ki Samassa József egri érsek.[6] Itt január végén el is foglalta új állomását, és két iskolában is tanítani kezdett.[7] 1897. szeptember 10-én Jászfényszarun kapott kápláni kinevezést,[8] ahol hamarosan kisebb összetűzésbe is keveredett a helyi lakossággal. Erről több levél is tanúskodik, amit a jászfényszaruiak Samassa érseknek küldtek 1898 folyamán. 1898. december 11-én kelt levelükben például a falu elöljárói kérték az érsekséget, hogy távolítsa el Perényit, annak nem megfelelő viselkedése miatt. Ahogy fogalmaznak, Perényi „kiálhatatlan és nem egészen papias viselkedésű", és tartanak tőle, hogy az érsek bosszantásuk céljából hagyta őt a nyakukon. Levelükben kérik az érseket, hogy ne egy sehová sem vezető esperesi vizsgálat elrendelésével söpörje a szőnyeg alá az ügyet, hanem Perényi káplánt „más község bosszantására elhelyezni kegyeskedjék".[9] Mások éppen védelmükbe veszik a papot, kérvén az érsektől, hogy az ilyen panaszokat „figyelembe ne méltóztassék venni". Ugyanezen levél írója Perényivel kapcsolatban úgy nyilatkozik, hogy „igazán most jutottunk sok időre oly lelkészhez, ki a néppel együtt érez és szép beszédivel iparkodik bennünket hitben erősíteni".[10] Az érsek vizsgálatot rendelt el az ügyben, ami még az év december 27-én meg is történt. A vizsgálat a jászfényszaruiak legfőbb panaszának azt találta, hogy Perényi „nagyon megvert" egy Pál Mari nevű leányt, a verés tényét pedig látlelettel is igazolták.[11] Mint kiderült, a helyiek elsősorban ezt értették paphoz méltatlan („papitalan") viselkedés alatt korábban emelt panaszukban. Pál Mari azzal érdemelte ki a verést, hogy „szennyesen" kezelte az evőeszközöket, emellett a káplán füle hallatára káromkodott is. Amikor a falu főbírója kérdőre vonta a verés miatt, Perényi azzal vágott vissza, hogy „nincs joga ebben ítélkezni, hát semmi köze hozzá". A lány megverésén kívül Perényi egy Varga János nevű templomtakarítót is felpofozott, mert az ellenkezett vele, és nem volt hajlandó végezni a munkáját. Ezeket Perényi maga is beismerte. Habár az érseki vizsgálónak nyilatkozó falusi elöljárók elismerték, hogy a pappal szemben nem

4 E tanulmány fő forrásai Perényi László personaliájában található levelezése és egyéb iratai. Egri Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban EFL), Acta Personalia, Perényi Ladislaus (a továbbiakban: IX-543).

5 EFL-IX-543, 3687/1892.

6 Samassa József 1873-tól 1912-ig töltötte be az egri érseki hivatalt.

7 EFL-IX-543, 101/1895.

8 EFL-IX-543, 4296/1897.

9 EFL-IX-543, 6299/1898.

10 EFL-IX-543, 26/VIII/1898.

11 A látlelet szintén a 26/VIII/1898. számú iratcsomóban található.

teljes a lakosság ellenszenve, mégis kijelentették, hogy ők viszont már biztosan nem fognak tudni együttműködni Perényivel, és minden eszközükkel azon lesznek, hogy a népet is ellene hangolják, ha a főegyházmegye nem helyezi át máshová. Az 1899. január 14-én kelt jelentés írója így összegzi Perényiről alkotott véleményét:

„...még igen szilaj lovacskák vannak abban az ekécskébe befogva, melylyel ő az Úr szántóföldjét mívelgeti, ha valamely tapasztalt, kipróbált egyén keze által fékeztetve vezettetnék buzgalma, igen hasznos és üdvös lehetne működése, de saját hevére bocsájtva, még sokszor belefogja törni ekécskéjét a keményebb rögekbe."[12]

A sorok szerzője ekkor még persze nem is sejthette, milyen kemény rögökkel fog találkozni Perényi László „ekécskéje" a világ másik oldalán – viszont „tapasztalt, kipróbált egyén" fékező keze nélkül. A vizsgálatot követően az érsek elrendelte Perényi áthelyezését, amin az sem változtatott, hogy néhány falubeli több mint 400 „adófizető polgár" nevében küldött könyörgő levelet, hogy a káplán hadd maradhasson a településen. A levélhez csatolt íveken valóban több mint négyszáz (pontosan 415) aláírást olvashatunk.[13] Ennek ellenére még januárban Polgárra került, ahol bő egy éven keresztül dolgozott, majd pedig 1900 márciusában Ároktő plébániai hivatalának ideiglenes vezetésével bízták meg.[14] Ezt az állást nem sokáig, alig két hónapig töltötte be, amikor betegség miatt hamarosan gyógykezelésre kellett vonulnia. 1900. március 24-én kelt levelében Perényi egészségügyi állapotára hivatkozva arra kérte az érseket, hogy engedje el az egyházmegye kötelékéből, és egy hónap szabadságot engedélyezzen neki.[15] Ezt az egy hónap egészségügyi szabadságot részben gyógykezeléssel, öccsénél, dr. Perényi Jenőnél Budapesten, részben pedig Izsákon, Grieger József nevű rokonánál szándékozott tölteni.[16] Egészségi állapotának helyreállításához az Izsákon töltött két hét nem bizonyult elegendőnek, ezért április 23-án további három hét betegszabadságot kért az érsektől.[17] Következő levele május 2-án kelt, szintén Izsákon, ebben már megköszöni a szabadság engedélyezését, és újból szolgálatra jelentkezik. Viszont mivel plébánosa az elhúzódó betegség miatt már gondoskodott új káplánról, Perényi május 8-ra Egerbe utazik, hogy a főegyházmegye új rendelkezését átvegye.[18] A helyettesítése csak ideiglenesnek bizonyult, folytatta kápláni munkáját eredeti állomáshelyén, Polgáron, de nem sokkal később, június 29-én már újabb megbízatást kapott: az érsek főkáptalani karsegéddé Jászberénybe nevezte ki. A kinevezésben felhívták figyelmét, hogy kötelességeit pontosan teljesítse, papi hivatását példás (maga)viselettel

12 EFL-IX-543, 460/1899.
13 EFL-IX-543, 466/1899.
14 EFL-IX-543, 1275/1900.
15 EFL-IX-543, 680/1900.
16 EFL-IX-543, 108/1901.
17 EFL-IX-543, 1086/1901.
18 EFL-IX-543, 2001/1901.

gyakorolja.[19] Az ezt követően eltelt pár hónapról nincs pontosabb információnk, a következő dokumentumok már amerikai kiküldetéséről szólnak.

A New Yorkban élő magyarok 1901. szeptember 13-án kelt levelükben kérték Samassa érseket, hogy küldjön nekik plébánost. A levélben húszezer magyar ajkú római katolikus hívő nevében szólva „esedeznek" kérésük meghallgatásáért. Leírják, hogy harminc év mulasztását pótolva alapították meg a Szent István királyról elnevezett templomi és betegsegélyező egyletet New Yorkban, fő céljuk pedig egy saját templom felépítése, ami „az egész amerikai katholikus magyarságnak erős vára lesz". Ennek előmozdítására – miután New York érseke[20] erre engedélyt adott – kérik Samassa érsektől, hogy engedje ki Perényi László plébánost New Yorkba.

„Egyletünknek legutóbb megtartott gyűlésén Perényi Lászlót választotta meg papjának s kérjük nagyméltóságodat engedje ki őt hozzánk, hogy ő legyen a mi oktatónk s vezetőnk. Bízunk nagyméltóságodban, hogy kérésünket meghallgatva, azt visszautasítani nem fogja, bízunk benne hogy még a tengerentúl is ismert hazafiságában a New-Yorki magyarság nem fog csalatkozni, és kiküldi nekünk azt a papot akiről hisszük hogy a hazafiságát nem fogja dollarokra fölváltani. Olyan lelki atyára van nekünk szükségünk, akiben van elég erős akarat és kitartás egyházközségünket szervezni, aki az egyház és a mi érdekeinket elébb helyezi a saját érdekeinek, akiben van hazafiság, akinek magyar a lelke, a vére az egyénisége, a ki minket szeretni tud, akinek lesz elég erős karja hogy az amerikai katolikus magyaroknak zászlóvivője tud lenni. Ilyen emberre itt amerikában, nem csak nekünk, de a magyar hazának is szüksége van. Ha nagyméltóságod gondolja, hogy Perényi László ennek megfelel, küldje ki közénk mi szeretettel várjuk őt, míg nagyméltóságodnak örröké hálásak leszünk atyai gondoskodásáért, mert hisz megmentette lelkünket az egyháznak, egyéniségünket a szeretett magyar hazának."[21]

Perényi szeptember 30-án saját maga is levélben kérte az érsektől, hogy bocsássa el az Egri főegyházmegye kötelékéből és engedélyezze neki, hogy New Yorkba utazva a felkínált állást elfoglalhassa. A megbízatást mind kereszténye, mind pedig hazafias kötelességének érezte, hiszen – mint írja – az őt meghívó egyházkerület „czélja az Amerikába jelesül New-Yorkba kivándorolt magyarokat a rom. kath. egyház kebelébe csoportosítani s a magyar szellemben – nyelvben megtartani".[22] Corrigan érsek október 9-én kelt latin nyelvű levelében hivatalosan kéri Samassa érseket, hogy Perényi Ladislaust helyezze át Jászberényből Neo Eboraci, azaz New York városába.[23]

Felmerül a kérdés, hogy mégis miért választhatta New York magyar katolikus közössége éppen Perényi Lászlót, egy Amerikában korábban sosem járt papot plébánosának. A válasz testvére, Perényi Béla amerikai működésében

19 EFL-IX-543, 2957/1901.

20 A levél Michael Augustine Corrigan érsekre utal, aki New York harmadik érseke volt és 1885-től 1902-ig töltötte be a pozíciót.

21 EFL-IX-543, 4590/1901.

22 EFL-IX-543, 982/1901.

23 EFL-IX-543, 5318/1901.

keresendő, aki üzletemberként, vállalkozóként már régebb óta élt az Egyesült Államokban. 1904-ben könyvet is írt az amerikai kivándorlásról.[24] Perényi Béla szintén a kalandosabb sorsú elvándorlók táborába tartozik, ügyeskedéstől, helyenként a bűncselekmény határait súroló tevékenységektől sem mentes életútjával. Megkockáztatható, hogy ő volt az, aki – a Szent István Király Templomi és Betegsegélyező Egylet jegyzőjeként – saját öccsét javasolhatta a plébánosi posztra, mivel tudhatta, hogy László nehezen találja helyét a Heves megyei plébániákon, ahol több kápláni pozíciót is el kellett már hagynia.

„New Yorkban legkevesebb 30.000 római katholikus magyar lakik (...) harmincezer r. k. magyarnak nincsen egyháza, melynek kebelében együtt tartanának; nincsen temploma, melnek falai között az édes magyar nyelven dicsérhetnék az Egek Urát (...) előbb-utóbb el fognak veszni" – fogalmaz az egyesület az Amerikai Magyar Népszavában közölt felhívásában 1901 decemberében. A lap örömmel jelenti be az áldatlan állapotok megszüntetését, és egy magyar népgyűlésre invitálja New York állam teljes magyar lakosságát, ahol megalakul a magyar egyházmegye, és bemutatkozik az új plébános. Róla így ír a cikk: „Főt. Perényi László ur a new yorki érsek és egyletünk hívására eljött közénk Magyarországból, hogy nekünk magyaroknak magyarul hirdesse az Isten igéjét, hogy legyen New Yorknak és vidékének magyar r. k. egyházközsége és New Yorkban temploma; mire nézve a new yorki érsektől fölhatalmazást és engedélyt nyert." A felhívásban közlik a rendezvény programját is, melynek érdekessége, hogy beszédet mond rajta az egylet jegyzője, aki nem más volt, mint Perényi Béla.[25]

Az új plébános első miséjét New Yorkban tehát ezen a népgyűlésen, 1901. december 29-én celebrálta. Ezzel együtt beköszöntő beszédét is megtartotta, amelynek címe *Vallásosság és hazafiság* volt. A beszéd teljes szövegének nyomtatott változata megtalálható Perényi personaliájában az Egri Főegyházmegyei Levéltárban. A szöveget Perényi János, a Külső-Szolnok Megyei Takarékpénztár titkára, Perényi László és Béla apja küldte el az érsekségnek fia kérésére 1903. január 26-án. Kísérőlevelében arra kéri az érseket, hogy a beszéd szerzőjét részesítse „érdeme szerint ösmert hazafias pártfogásába". A büszke apa személyes érzéseit is megosztja, amikor azt írja: „fáj, hogy fiaim hazájokat elhagyták, de (...) örömmel hajtom fejemet örök nyugalomra majdan a sírba a gondolattal, hogy fiaim a föld másik sarkán is magyarok tudtak maradni."[26] Maga a beszéd hazafias, némileg pátoszos hangulatú, viszont Perényi egyértelműen felvállalja benne, hogy keresztülviszi a magyar templom felépítésének ügyét.

„Nem egy embertől, nem is egy családtól, de mindnyájunk áldozatkészségéből kell sikerülnie annak a minek, mely késő nemzedékének büszkén fogja hirdetni a magyarság térfoglalását itt Amerikában. Azt akarom elérni, hogy a gazdagnak ezüstje egybeforrjon a szegény rézcentjével s minden tárgy, mi abban a templomban Isten dicsőségét szolgálja, nem az enyém vagy a másiké, de édes mindnyájunké legyen. (...)

---

24 *Perényi Béla*: A kivándorlás irányítása és hasznosítása. Bp. 1904.

25 Amerikai Magyar Népszava, 1901. december 21, 2. o.

26 EFL-IX-543, 1940/1903.

Kérdezik mit akarok tenni, hogy számítom megkezdeni munkámat? Elmegyek mindenkihez sorba, ki nem szégyenli, hogy ő magyar, felszólítok mindenkit, hogy ama csekély anyagi támogatást ne vonja meg tőlünk, lépjen egyházközségünk tagjai közé, mert nem tudni életünk fordulásait s hacsak egyetlen magyar lesz, ki a honfiui kéz által rakta szentelt falak között hányatott lelkének nyugalmat, sebzett szivének irt s gyógyulást talál, bőven kárpótolva lesz minden munka, szenvedés és áldozat…"[27]

Perényi New York-i kinevezését követően szinte azonnal munkához is látott, hogy egységes egyházmegyévé szervezze a város katolikus magyarságát. Első néhány évéről a magyarországi, illetve az amerikai magyar sajtóból szedhetünk össze információmorzsákat. A Budapesti Hírlap például 1902 áprilisában megírta, hogy a New Yorkban és környékén élő magyarok „kértek és Perényi László személyében kaptak is papot". Az új pap érkezése után azonnal templomi helyiséget próbált szerezni a hívek számára, ezért első útja Dénes Ferenc „magyar-tót" plébánoshoz vezetett. Itt azonban máris problémába ütközött, Dénes Ferenc ugyanis megtagadta tőle, hogy magyar istentiszteleteket tarthasson a szlovákok által használt templomban, ezért Perényi a helyi lengyel közösséghez volt kénytelen fordulni. A cikk a clevelandi Szabadság című újságra hivatkozva azon lamentál, hogy mi lehet az oka Dénes Ferenc ellenállásának, miközben „olyan hírben áll, hogy tót híveit megóvja a pánszlávizmustól", amiért „szubvenciót is kap a közös külügyminisztériumtól".[28] Szeptember 18-án, Kossuth Lajos születése 100. évfordulójának előestéjén ünnepséget rendezett a Hungarian Republican Club New York Cityben. A rendezvényen, ahol Roosevelt elnök köszöntőlevelét is felolvasták, Perényi is beszédet mondott, melyben Kossuth történelmi jelentőségét méltatta.[29] 1902 októberében Amerikában járt Zseni József, az Országos Nemzeti Szövetség tanácselnöke, aki *Nemzeti zászlónk Amerikában* címmel könyvet is írt az „amerikai magyarok körében teljesített küldetéséről".[30] Hazatérésekor magyarok tömege vonult ki a kikötőbe, hogy elbúcsúztassa, köztük volt az amerikai magyar élet néhány prominens képviselője is, pl. Kohányi Tihamér lapszerkesztő, de a névsorban ott találjuk Perényi László plébánost is.[31] Erre a látogatásra a későbbiekben még visszatérünk.

Már ebben az évben elkezdődtek a problémás ügyek Perényi személye körül. Az Előre USA című amerikai magyar újság 1913-ban megjelent, *A magyar vezérek marakodása – Egy tizenegy évvel ezelőtt megesett fölpofozás története* című cikkben idézi Perényi Bélát, aki azt állítja, hogy nem sokkal testvére New Yorkba érkezése után egy Berkó D. Géza nevű ember „hajszát indított" a pap ellen. A szóban forgó hajsza okát és pontos tartalmát nem ismerteti, de az ellenségeskedés

27 EFL-IX-543, 1940/1903. Vallásosság és hazafiság. Perényi László New York-i magyar plébános beköszöntője, elmondotta 1901. december 29-én.

28 Budapesti Hírlap, 1902. április 20. 9. o.

29 The Sun (NY), 1902. szeptember 19. 12. o.

30 *Zseni József*: Nemzeti zászlónk Amerikában. Zseni József beszámolója az Országos Nemzeti Szövetség megbízásából az amerikai magyarok körében teljesített küldetéséről. Bp. 1903.

31 Budapesti Hírlap, 1902. október 25. 7. o.

vége az lett, hogy miután Berkó rágalmazó cikket írt Perényi Lászlóról, annak sógornője – Béla felesége – az utcán felpofozta a rágalmazót.[32]

1902 végén Perényi a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által az amerikai magyarságnak küldött 3000 könyv szétosztásában vett részt. A 2500 db olvasókönyvet és az 500 db *Magyarok története* című kötetet a magyar egyesületek között kellett kiosztani. Perényi ezzel kapcsolatban írt levelet a minisztériumnak, amit a Budapesti Hírlap is leközölt. A levélben a plébános kifejti, hogy bár nagyon hálásak, de a könyvek igen kevésnek bizonyultak, mert egyszerűen túl sokan vannak már magyarok New Yorkban. Hatékonysági okokból eltértek az utasítástól, és az egyesületek helyett az egyházközségek között osztották szét a küldött könyveket.[33] Más megvilágításba helyezi viszont ezt a nemes eseményt az Amerikai Magyar Népszava 1903. január 6-i lapszáma. Az ebben közölt csípős hangvételű cikk szerint Perényi ugyanis elmulasztotta a könyvek kiosztásáról szóló beszámolót az Amerikai Magyar Népszava rendelkezésére bocsátani közlés céljára, noha ez kötelessége lett volna. Amint írják, a lap olvasóközönségének joga lenne tudni, mi történt a könyvekkel, hiszen azokat nemcsak a plébános és ismerősei számára küldték, hanem a teljes amerikai magyarságnak.[34]

A „Perényi László plébános ur minden áron mulatni akart – mert más egyébre ő kelmének kevés a gondja" kezdetű cikkből további, igen érdekes mozzanatokra derül fény Perényi tevékenységével kapcsolatban. A leírt történtek szerint Perényi – aki jó kapcsolatot ápolt a New York-i Dalkörrel – leszerződött egy vendéglővel, hogy kereken százfős bankettet rendeznek Zseni József tiszteletére, amelyre 2 dolláros jegyeket árultak, az ebből befolyt 200 dollár a vendéglőt illette volna. A bankettről az Amerikai Magyar Népszava először 1902. október 7-én számolt be. Itt még a rendezvény zökkenőmentes lebonyolításáról tudósítanak, Perényi annyiban kerül említésre, hogy beszédet mondott, melyben méltatta Zseni tevékenységét.[35] Az idézett cikkből viszont az derül ki, hogy a bankett nyereséges lebonyolításához szükséges száz embert közel sem sikerült Perényiéknek összeverbuválniuk, így jelentős tartozásuk keletkezett a vendéglő felé. Hogy ezt kifizessék, az épp frissen megalakult Betegsegélyező Egyletek Szövetsége New York-i Bizottságának néhány tagját félrevezetve „126 dollárt csikartak ki bankettezési célokra az özvegyek és árvák pénzéből". Az esetre egy meg nem nevezett amerikai német lapból derült fény, Perényi és társai pedig a szövetséget – és az Amerikai Magyar Népszava szerkesztőségét – vádolták azzal, hogy a magyar közösség rossz hírét keltik. Emiatt a szövetség tagjai Perényi egyik „daltársát" az utcán meg is verték, és az atya számára is hasonló büntetést helyeztek kilátásba, mondván: „...a patert is csak a reverendája védi meg most is, hogy általunk ugyan ily sorsban nem részesül, amiért bennünket azzal vádol, mintha mi lettünk volna az okozója annak, hogy egy itteni német lap a magyarokat legyalázta. (...)

32 Előre USA, 1913. október 4. 2. o.

33 Budapesti Hírlap, 1903. január 8. 7. o.

34 Amerikai Magyar Népszava, 1903. január 6. 6. o.

35 Amerikai Magyar Népszava, 1902. október 7. 5. o.

Nem érdemelné-e meg ön, hogy kutya korbáccsal kezünkben ezen gyalázatos vádat a torkára forrasszuk?"[36]

Perényi 1903 áprilisában testvérével, Bélával Kanadába utazott. A kanadai kormány meghívására a szintén magyar Rajcs Zoltán által alapított Mátyásföld nevű településre mentek, ami New Yorktól 2300 mérföldnyire található. A határ átlépésétől kezdve a kormány vendégszeretetét élvezve „fejedelmi ellátásban" volt részük.[37] 1903. június 21-én a New Jersey állambeli Passaicban részt vett a Szent István-templom alapkőletétele alkalmából tartott ünnepségen.[38]

New Yorkban töltött időszakának harmadik évében, 1904-ben írt helyzetjelentése nyújtja a personaliájában található egyetlen fogódzkodót, hogy amerikai tevékenységébe némi betekintést nyerhessünk. Ebben a levélben sajnos nem sok jóról tudott beszámolni az érseknek. Saját bevallása szerint a háromévnyi munka után nem sok kézzelfogható eredményt tud felmutatni. Mégsem fukarkodik a dicsérő szavakkal önmagát illetően, érzékeltetve az érsekkel, hogy milyen kitartóan, „néha-néha reményt vesztve bár", de megállta helyét amerikai küldetése során, a „sok küszködés és mindenféle ármány" közepette. Nem vonakodik megjegyezni, hogy milyen dicsőség fűződik amerikai tevékenységéhez: más magyar papokkal ellentétben, akik kisebb, nyugodtabb, falusi egyházközségekben vállalnak szolgálatot Amerikában, neki volt elég bátorsága elvállalni a világváros magyar közösségének lelkipásztori feladatait. Ahogy fogalmaz: „... ami előttem ide kijött magyar paptársaimnak lehetetlenség ként látszott, ugy, hogy maguk is a vidék jámborabbnak maradt népe közé mentek inkáb, mint a világ város mulatós zajába Egyházközséget alapítani, az nekem itt sikerült."

Való igaz, az egyházközség már fennállt, de állapota szomorú volt: „egy cent nélkül a semmiből kelt ki", templomuk nem lévén a híveknek a lengyel egyházközséghez (annak pincehelyiségébe) kellett járniuk misére, rendszeres – egyébként szorgos – adományaik pedig a kiadások fedezésére is alig voltak elegendők. A nagy álom továbbra is a saját templom volt, mely alapjainak letételéhez szükséges pénzt minden erejükkel igyekeztek összespórolni. Ebben kevés haladást értek el, ráadásul az év húsvét vasárnapjáig a pincehelyiségből is ki kellett költözniük. Így Perényi nem látott más lehetőséget, mint a saját épület vásárlása, különben az egyházközségnek fel kell oszlania.

„Öcsém Excellentiádnak parancsára áll, helyzetünkről kimerítő felvilágosítást adhat, mint olyan ki kezdettől benne van az Egyházközségben. Ha talán feltűnő volna, hogy világi ő, tessék tekintetbe venni, hogy elfoglaltságom mellett az is az ő küldetése mellett harczol, miszerint, itt Amerikában az Egyház dolgainak rendezéseért világiak is eljárnak, sokszor talán nagyobb ügyességgel több ügyszeretettel miként maga a pap. Önzetlensége felől tegyen tanubizonyságot az, hogy ha lesz valami kérésünk, teljesítéséből megkapja a szorosan vett utiköltséget, ha nem, fizetjük azt mi ketten."[39]

36 Amerikai Magyar Népszava, 1903. január 6. 6. o.

37 Köztelek Köz- és Mezőgazdasági Lap, 1904. április 13. 2. o.

38 Religio Kath. Egyházi s Irodalmi Folyóirat 62. (1903/9.), 1903. július 29. 70. o.

39 EFL-IX-543, 1766/1904.

A Magyarországról érkezett támogatás pontos összegét nem ismerjük. Annyi viszont bizonyos, hogy a templomépítéshez szükséges összeg 1905-re összegyűlt (még maga Apponyi Albert is adományozott 300 dollárt),[40] az építkezés a nyár végére befejeződött. Viszont még a felszentelés előtt, 1905 nyarán Perényi plébános ismételten botrányos helyzetbe keveredett. Július 20-án kelt levelében a betegsegélyező egylet elnöke, Várhelyi Lipót levelet írt az egri érseknek, amelyben panaszt tett Perényi ellen. Ebből kiderül, hogy már 1904 novemberében szerettek volna új papot kérni New York érsekétől, ám kérésük süket fülekre talált. Olyan papot szerettek volna, aki „szándékaiban nemes", illetve „tisztességes jellemű", és „nem válik szégyenünkre, aki nem botrány köve lesz az amerikai magyarságnak". Röviden: valakit, aki nem olyan, mint Perényi László. Panaszai legfőképp a plébános zavaros pénzügyeire vonatkoznak. Állítása szerint a pap rendszeresen szervezett a templom javára adománygyűjtéseket, melyek bevételével nem számolt el. Azokat, akik ezért szót emeltek, eltávolította az egyházközségből, és olyanokat vett maga mellé, „akikkel tehet, amit akar". Az elnök attól tart, hogy alig pár éve létrejött egyházközösségük szét fog hullani, mert már akkora adósságaik vannak, hogy „kibírni egy Perényi Lászlóval szinte lehetetlen".

„Rettenetes munka az, amit ez az ember végez. Valóban szörnyű, hogy nem elégszik meg azzall a rombolással, mit lelkiekben és erkölcsökben véghez visz, de magyarságunkat is pellengérre állítja, mert állandóan pánszlávokkal czimborál s részt vesz azok tisztán pánszláv színezetű politikai ünnepélyen is. Főmagasságod kimondhatatlan jó tételményt gyakorol velünk, amerikai magyarokkal, hogy ha olyképen intézkedik, hogy a newyorki magyarság más papot kapjon. Nem akarunk mi mást, csak békét. Nem akarunk mi egyebet, csak munkás és igazi papot. Ne vegye zokon Főmagasságod, de sír a lelkünk ha azt tapasztaljuk, hogy Perényi László hazugságaival miként ülteti föl az egész világot."[41]

Augusztusban Várhelyi és titkára, Völgyi Lajos feljelentették a papot becsületsértésért. 1905 augusztusában több olyan cikk is napvilágot látott a New York és környéki amerikai magyar újságokban (Magyar Napilap, Hírmondó, Amerikai Magyar Népszava), amelyben Perényi – vélt vagy valós – üzelmeiről tudósítottak.

„Nem mai dolog, hogy a New Yorki Rom. Kath. Magyar Egyházközség plébánosa, Perényi László minden utat és módot fölhasznál arra, hogy köztünk new yorki kath. magyarok között a viszályt kiélesítse s azt lehetőleg ugy fokozza, hogy a harcot sohasem válthassa föl a békés egyetértést (sic!) áldást fakasztó munkája. Nem elég, hogy egyletünket, mely a New Yorki Szt. István egyházközséget megalapította s amely őt saját költségén New Yorkba kihozatta, uton-utfélen támadja, rágalmazza, nem átalván a szószéket is felhasználni egyletünk jó hirnevének meghurcolására, nem elég, hogy a legrutabb hálátlansággal fizet mindazért a jóért, melylyel őt elhalmoztuk, hanem minden eszközt jónak talál arra, hogy egyletünket alapjában megtámadja. (...) ...egyletünk ellen kontra egyleteket akart a multban és akar a jelenben alapítani. Ha még hozzá teszszük, hogy a templomszentelést oly napra tüzte ki, amely napra

40 Amerikai Magyar Népszava, 1905. szeptember 5. 2. o.

41 EFL-IX-543, 4581/1905.

a Szt. István Egylet már hónapokkal azelőtt pikniket hirdetett, akkor mindenki előtt tisztán áll az a tény, hogy Perényi Lászlót nem a keresztény szeretet: hanem tisztán a gyülölet érzete és a rossz szándék vezeti. Perényi László egyébként sem tölti be lelkészi hivatását (...) mióta a New Yorki Rom. Kath. Magyar Egyházközség plébánosa, az egyház pénzével annak rendje és módja szerint, amint azt a tisztesség és a törvény előirja, soha el nem számolt."[42]

Perényinek azt is felróják, hogy nemcsak az egyház pénzével, de még saját jövedelmével sem volt hajlandó elszámolni, amikor pedig erre az egyházgondnok, Mészáros Lajos felszólította, önhatalmúlag, mondvacsinált ürüggyel elbocsájtotta (ehhez egyébként joga sem volt, mivel Mészárost az egyházközség demokratikus alapon választotta). A bíróságon megtett feljelentés szerint a pap rendszeresen tett botrányos kijelentéseket személyüket illetően, egy ízben, 1905. augusztus 13-án a gyülekezet előtt tolvajoknak és rablóknak nevezte őket. Erről a New York Daily Tribune című lap is beszámolt. A cikkből fény derül arra is, hogy néhány héttel korábban Farley érsek[43] azzal vádolta meg Perényit, hogy elhanyagolja papi feladatait. Ezzel kapcsolatban a gyülekezet Perényi védelmére kelt, levélben követelve az érsektől, hogy vagy tegye hivatalossá a pap elleni panaszát, vagy pedig vonja vissza.[44] Augusztus 21-én a plébánost meghallgatta a bíróság, majd ejtette a becsületsértés vádját, mondván, az ügynek soha nem is kellett volna a bíróság elé kerülnie. Várhelyi előadta a tárgyalóteremben, hogy Perényi mise közben azt állította róla, hogy 1200 dollárt tartott meg magának a templomi egylet pénzéből, és a segélyezőegylet pénzéből is sikkasztott. A bíró szerint, még ha el is hangzottak ilyen kijelentések, azok csak rágalmazásnak (slander) nevezhetők, a becsületsértő rágalmazás (libel) jogi kategóriáját nem merítik ki.[45] Egy másik lap cikkéből fény derül arra, hogy a templomi egylet közösségén belül két frakció alakult ki. Az egyik élén Perényi, a másik élén pedig Várhelyi és Völgyi állt. E két frakció ellentétei szították a botrányos ügyeket, ekkorra már hónapok óta. Várhelyi frakciója volt az is, amelynek tagjai feljelentették Perényit az érseknél a közösség elhanyagolásának vádjával, és a bírósági ügy is ebből az ellenségeskedésből nőtte ki magát. Völgyi Gyulával egyébként személyes ellentétei is voltak, erről Völgyi nyílt levele tanúskodik, melyben kikéri magának, hogy Perényi „csődörös huszárnak" nevezte.[46] Perényi a bíróságon tagadta, hogy valaha is hanyagolta volna teendőit, a másik üggyel kapcsolatban pedig azt állította, hogy ő nem rágalmazott senkit, mindössze annyit mondott a misén, hogy helytelen dolog volt Várhelyiék részéről, hogy összegyűjtöttek 1200 dollárt a templomi egylet számára, de nem voltak hajlandóak átadni az összeget neki,

42 EFL-IX-543, 4581/1905. Kivágások amerikai magyar újságokból, Perényit érintő cikkekből, cím és pontos dátum nélkül.

43 John Murphy Farley 1902 és 1918 között volt New York érseke.

44 New York Daily Tribune, 1905. augusztus 20. 4. o.

45 New York Daily Tribune, 1905. augusztus 22. 10. o.

46 EFL-IX-543, 4581/1905.

aki az egyházközség feje.[47] Az is rendszeresen felmerült sérelem volt Perényivel szemben, hogy részt vett egy szlovákok által látogatott rendezvényen, amit a magyar egylet tagjai a pánszlávizmus támogatásaként értelmeztek. Az ellenségeskedés végére tulajdonképpen a templomavatás elérkezése tett pontot.

A sok nehézség, akadályozó tényező és kisebb-nagyobb botrányok ellenére Perényi amerikai tevékenységének negyedik évében végre sikerült a templom épületét befejezni, ennek felavatására pedig még az 1905-ös évben sor is került. A tervek szerint szeptember 3-án, reggel 8 órakor mintegy nyolcvan magyar egylet tagjai gyűltek volna össze az East 4th utcában lévő Manhattan Lyceumnál, ahonnan tömegfelvonulással mentek volna az East 14th utca 420. száma alatt található felújított templomépülethez.[48] Az utcai parádé sajnos az időjárás kegyetlensége miatt elmaradt. A heves esőzés megakadályozta a tervezett „virágcsatát" is, amit a tervek szerint szép számmal megjelenő, virágokkal „felfegyverkezett" kislányok vívtak volna. Ehelyett végül a teljes ünnepség a templom épületében zajlott, ahol a virágokat a padlóra szórták, a papok (Perényi mellett Kovács Kálmán atya a Pennsylvania állambeli McKeesportból) ezen a virágszőnyegen vonultak az oltárhoz. A falakon látható képek közül a híradások kiemelik az István király koronázását, illetve egy, a hunok Európába érkezését ábrázoló festményt.[49] A Perényivel szemben sokszor ellenséges hangnemet is megütött Amerikai Magyar Népszava így számolt be az eseményről:

„Várat, új védőbástyát lelt ismét a magyarság az Avenue A és első Avenue közt, a 14-ik utcában 420-ik szám alatt épült templommal. Az uj Istenháza, mely most emeltetett az Ur dicsőségére, a magyar nemzet előrehaladásának kiváló jele. Az érdem mindenesetre Perényi László plébánosé, ki minden idejét, buzgalmát és tevékenységét arra fordította, hogy templomot emeljen a kereszténységnek, a magyarságnak. Hosszú küzdelem után az sikerült ez (sic!) *neki, mert a róm. kath. magyar uj templom tegnap, vasárnap ünnepélyesen felszenteltetett. (...)*

(A templom) berendezése, minden kis képe, szobra a plébános műízlését dicséri. Az ünnepélyt a templom szentelési szertartás nyitotta meg, melyet Edward püspök végzett, ezután szent mise következett, melyet főtisztelendő Perényi László celebrált, mely alatt az ájtatos nép igaz szívvel énekelte a magyar templomi énekek gyöngyeit, végül a new yorki első magyar dalárda erős kara »Isten áld meg a magyart« örök becsü himnuszát zengte, mely diadalmasan járta be a templom boltozat falait. Kovács Kálmán mckeesporti plébános magas szárnyalású beszédet tartott, melyben méltatta Perényi véghetetlen ügybuzgalmát, de egyuttal mindenkit arra kért, hogy nyujtsanak jobbot e szent napon és legyen béke fent s lent."

A békejobb nyújtására a misét követő díszebéden került sor, ahol – miután Perényi a római pápára és a magyar hazára „magas szárnyalatú" köszöntőt mondott, majd elhangzottak az ünnepi beszédek – „megkapó jelenet" következett: Várhelyi Lipót egyleti elnök felszólalásában kijelentette, hogy a múltra fátylat

47 The Sun, 1905. augusztus 20. 12. o.

48 New York Daily Tribune, 1905. szeptember 2. 5. o.

49 New York Daily Tribune, 1905. szeptember 4. 12. o.

kíván borítani, és békejobbot nyújtott Perényi Lászlónak, aki ezt szívélyesen el is fogadta. A New York-i magyar közösség belharcainak e szakasza ezzel lezárult.[50] A díszebédet egy ünnepi színi előadás követte a Manhattan Lyceumban, amelyen Gárdonyi Géza A bor című színművét adták elő. Ennek megszervezésében és előkészítésében Perényi is jelentős részt vállalt, az előadás végén virágajándékkal köszönték meg munkáját, ezután pedig újabb beszéded mondott. Az 1905-ös évet még az elején beárnyékolta testvére, Béla letartóztatása, ami egy több mint félmillió dolláros csalás elkövetése miatt történt.[51] Az ő életútja is alkalmas lenne egy különálló tanulmány terjedelmi kereteinek kitöltésére, így rá e helyütt több szót nem áldoznánk.

A templom felavatásával Perényi kiküldetése fő célját elérte, de ez nem jelentette azt, hogy máris hazautazott volna Magyarországra. Amerikai tevékenységét még három éven át folytatta, továbbra is aktív részt vállalva New York magyar közösségének életében. A magyar országgyűlés 1906. februári feloszlatásának és a Parlament fegyveres megszállásának híre természetesen az amerikai magyarsághoz is eljutott. A botrány miatt február 19-én a New York-i Magyar Önképző Kör gyűlést tartott, ahol az eseményekről történt beszámoló után a falon lévő Ferenc József képet széttépték, és helyére Theodore Roosevelt portréját helyezték ki. A tiltakozásból Perényi is ki kívánta venni a részét. Másnap estére össze is hívott egy gyűlést, felhívásában kiemelte, hogy „valláskülönbségre való tekintet nélkül jelenjenek meg a katholikus templom emeleti termében". A gyűlésen a Himnusz eléneklése után támogató telegramot fogalmaztak Kossuth Ferencnek, megkezdték a pénzgyűjtést a „szervezkedés költségeire". Arról is elhatározás született, hogy tömeges tiltakozó gyűlést szerveznek a Madison Square Gardenbe.[52]

1906. szeptember 3-án, a Labor Day alkalmából Perényi szentbeszédet mondott a New Jersey állambeli Perth Amboyban. Az ünneppel egybekötött templomavatásról a korabeli magyar lapok is beszámoltak hosszabb-rövidebb cikkek formájában, többek között kiemelve azt is, hogy a hívek teljesen önerőből érték el a templom és a parókia felépítését, illetve azt, hogy elismerésre méltónak tartják, hogy „derék svábok" is nagy számban vették ki részüket a gyűjtésből.[53] Még ez év októberében Rákóczi-ünnepet tartottak Amerika-szerte. Számos ünnepély, díszelőadás szerepelt a programok között, a fő ünnepséget viszont „két derék pap", Kovács Lajos (Perth Amboy, NJ) és Perényi László szervezte. Először az október 21-én Perth Amboyban tartott ünnepségen Perényi mondott ünnepi beszédet, majd 28-án New Yorkban Kovács tette ugyanezt.[54]

50 Amerikai Magyar Népszava, 1905. szeptember 5. 2. o.

51 Az esetet nemcsak New Yorkban, hanem országszerte megírták kisebb-nagyobb újságok, pl. The Evening Journal (Delaware), 1905. január 11. 5. o.; The Rock Island Argus (Illinois), 1905. január 11. 2. o.

52 Pesti Hírlap, 1906. március 7. 10. o.

53 Pesti Hírlap, 1906. szeptember 18. 11. o.

54 Pesti Hírlap, 1906. november 12. 8. o.

1907 elején Perényi elhagyta New Yorkot. Ekkor még nem tért vissza Magyarországra, tulajdonképpen csak a „szomszédba", New Jersey államba helyezte át székhelyét. A New Jersey állambeli Perth Amboy plébánosa, Kovács Lajos vette át a helyét, Perényi pedig Perth Amboy új magyar plébánosa lett. Az Amerikai Magyar Népszavában január 19-én megjelent hír szerint a Szent István Templom Betegsegélyező Egylettel kialakult kibékíthetetlen ellentétek miatt döntött úgy a plébános, hogy lemond, amire január 8-án sort is kerített. A cikk nem mulasztja el leszögezni, hogy „ha Perényi László Amerikába érkezése óta minden személyes befolyástól ment lett volna, ma nem kellene New Yorkot itthagynia és az a testület, mely őt támogatni kész volt, nem ellenséges mozdulattal viseltetne, hanem szeretettel ragaszkodna ezen igazi tipikus és jószívű magyar paphoz". Ugyanakkor a cikk szerzője elismeri, hogy Perényit még ellenségei is jó magyarnak, kitűnő szónoknak tartják, aki „csak dicsőséget szerzett volna a magyar névnek, ha nem követi a rossz tanácsadóknak a nézetét". A cikk szerint továbbá az egyházközség magyarjai szívből örülnek, hogy Perényi távozásával végre vége lesz a helyi katolikusok közötti viszálykodásnak.[55] A Pesti Hírlap 1907. február 1-jén adott hírt Perényi távozásáról. Az Uj magyar plébános Newyorkban című cikk arról számol be, hogy Perényi László távozni kíván a „neki sok körülmény miatt terhessé vált newyorki plébánosi állásról", ezért úgy döntött, hogy helyet cserél Kovács Lajossal. A rövid cikk méltatja Perényi szorgalmát és jó szándékait, illetve kiemeli a „törvénytelen kormányzat idején" tanúsított kiállását, amikoris „habozás nélkül exponálta magát s a nagy tiltakozó népgyülésen ő volt a főszónok". A távozás okaként a Szent István egylettel való állandó perlekedést jelöli meg a lap.[56] A Friss Újság viszont az eseményről tájékoztató cikkéből jótékonyan kihagyta a Perényit érintő negatív részeket, és annyit emelt ki, hogy „távozását a new-yorki magyarság őszintén sajnálja, mert mindenek felett igaz magyar embernek bizonyult, akinek minden baját, kellemetlenségét egyedül a jó szíve okozta".[57]

Perth Amboyban a Hungarian Holy Cross Church plébánosaként egy, a New Yorkban megszokottnál jóval kisebb kőépületben tartotta a miséket. Munkába állása után szinte azonnal nekilátott, hogy előkészítse egy nagyobb kőtemplom építését. A cél egy olyan épület volt, ami a város „vezető templomai közé tartozna".[58] A temető kérdése is rendezésre szorult, aminek felújításáról és kibővítéséről is gondoskodott.

Szeptemberben újabb bírósági ügybe keveredett, ezúttal autóbaleset okozása miatt. A vád szerint Perényi tapasztalatlansága okozta a több száz dolláros kárral járó balesetet, mert az automobillal nem a megfelelő sávban hajtott. Perényit 500 dollár kártérítésért perelte be a károsult, Charles Groves New Brunswick-i lakos.[59] Ez a hónap már egyben Perényi távozásának idejét is jelentette. A bal-

55 Amerikai Magyar Népszava, 1907. január 19. 1. o.

56 Pesti Hírlap, 1907. február 1. 13. o.

57 Friss Újság, 1907. február 8. 3. o.

58 Perth Amboy Evening News, 1908. január 18. 8. o.

59 Perth Amboy Evening News, 1908. szeptember 18. 15. o.

esetéről beszámoló újságcikk után négy nappal már arról ír a Perth Amboy Evening News, hogy a plébános elhagyja az országot a következő héten, hogy meglátogassa idős édesapját Magyarországon. A „látogatás" (visit) szó használata azt sugallja, hogy ideiglenesen lesz távol.[60] Az utazás miatt sietve rendeznie kellett az okozott autóbalesete miatti peres ügyét. Az ügyben ezért peren kívüli megegyezés született, Perényi 500 dolláros kártérítés kifizetésében állapodott meg Charles Grovesszal.[61] Ez meglehetősen nagy összeg volt, 1908-ban egy pap éves fizetése 8-900 dollár körül mozoghatott.[62] Egy hónappal később már kérte az Egri főegyházmegye kötelékébe való visszavételét. Október 23-i keltezéssel írt levelében az érsek jóváhagyta Perényi újbóli csatlakozását, egyúttal főkáptalani káptalanná és hitoktatóvá nevezte ki.[63]

Miután visszatért Magyarországra, ismét Heves megyében telepedett le. Először az egri papnevelde hitoktatója lett, majd 1909. november 9-én a tiszapalkonyai plébániára nevezte ki az érsek lelkészhelyettesévé.[64] Tiszapalkonyán közel egy évet töltött, majd – saját kérésére – Pély plébánosává nevezték ki, és ebben a faluban is maradt élete végéig.[65] Itt kibővítette a templom épületét, ahová saját maga szerelte be a gáz-, majd a villanyvilágítást is.[66] 1912-ben néhány héten át helyettesítésre volt szüksége, apja halála miatt. 1915-ben nyomtatásban megjelent Szentkeresztúri ájtatosság című műve.[67] Hátramaradt levelezésének nagy része adminisztratív jellegű. 1923-ban helyettes esperesi kinevezést kapott.[68] Personaliája ezt követően már csak pár darab iratot tartalmaz, a kinevezés latin nyelvű okiratát és a hagyatékáról szóló végzést. Perényi László 1941. március 23-án halt meg Pélyen. A faluban található nemrégiben felújított sírja, és egy róla elnevezett utca is őrzi emlékét.

A vizsgált levéltári források és a korabeli sajtóanyagok alapján Perényi Lászlóról igen ellentmondásos kép alakul ki. Egyrészt amerikai működése kétségkívül történelmi jelentőségű volt. New York első magyar plébánosa, az első amerikai magyar katolikus egyházközség létrehozója volt, az ő idején épülhetett fel Manhattan délkeleti részén a Szent István Katolikus Templom is. Másrészt viszont úgy tűnik, személyét folyamatos békétlenség, ellentétek lengték körül, amelyeknek javarészt az ő viselkedése lehetett a kiváltó oka. Habár Perényi szerepének fontossága a New York-i magyar közösség ügyének előremozdításában megkérdőjelezhetetlennek tűnik, a források mégis egy olyan személy képét tárják elénk, aki szinte soha nem teljesen önös érdekektől mentesen tevékenykedett, emellett saját fontosságát is

60 Perth Amboy Evening News, 1908. szeptember 22. 7. o.

61 Perth Amboy Evening News, 1908. szeptember 24. 9. o.

62 *Scott Derks*: The Value of a Dollar, 1860–2007. Millerton. 2007. 76.

63 EFL-IX-543, 5318/1908.

64 EFL-IX-543, 5961/1909.

65 EFL-IX-543, 6086/1910.

66 http://lexikon.katolikus.hu/P/Per%C3%A9nyi.html, letöltés 2020. dec. 18.

67 EFL-IX-543, 4617/1915.

68 EFL-IX-543, 4391/1923.

igyekezett nagyobbnak feltüntetni a valódinál. Az is szembetűnő, hogy a Perényi személyét és kétes jellegű tevékenységét illető vádak több ponton is egybehangzóak a magyarországi és az amerikai forrásokban. Alig egyévnyi amerikai tartózkodás már elég volt ahhoz, hogy számos ellenséget szerezzen magának. Kellemetlen összetűzései, botrányai, pörlekedései, pénzzel kapcsolatos gyanús ügyletei egy összeférhetetlen, hatalomra vágyó, ellentmondást nem tűrő emberre utalnak, mégis rengeteg egybehangzó vélemény árulkodik arról, hogy szorgalmas, az amerikai magyarok ügye iránt elkötelezett vezető volt. Népszerűségét igazolja például, hogy jászfényszarui ügye esetén 415 falusi állt ki mellette az érseknél, ahogy New Yorkban, az 1905-ös bírósági ügye során a hívek több ízben is védelmére keltek. Perényi László rendkívül ellentmondásos személy volt, ügyében nehéz igazságot tenni. New York magyarsága körében elért eredményei azonban vitathatatlanok.

BALLABÁS DÁNIEL – PAP JÓZSEF

A PARLAMENTARIZMUSTÖRTÉNETI KUTATÓMŰHELY LÉTREJÖTTE ÉS MŰKÖDÉSE AZ ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEMEN

A Romsics Ignácnak tisztelgő intézeti kötetben a magyar parlamentarizmustörténeti kutatások Egerben kialakult műhelyét fogjuk bemutatni, ismertetve a kutatás célkitűzéseit, az eddig elért eredményeket és a jövővel kapcsolatban megfogalmazott terveket. Az itt leírtak abban a tekintetben nem jelentenek újdonságot, hogy alapvetően az NKFIH (OTKA) kutatásokhoz kapcsolódó kutatási terveken és munkabeszámolókon alapulnak. Ezek az írások azonban nem a nagyközönség, hanem a bírálatban közreműködő szűk kör számára készültek, így nem érdektelen a közzétételük. Jelen esetben pedig különös aktualitást kölcsönöz a dolognak, hogy a szóban forgó kutatások az egri Történelemtudományi Intézetben Romsics Ignác által kezdeményezett és indukált változásokhoz kapcsolódnak.

Romsics Ignác meghívása az Eszterházy Károly Főiskolára az egri történelemképzés megújításának érdekében történt meg 2005-ben. Már az intézet óraadó tanára volt, amikor a bolognai reform felszámolta azt a struktúrát, melyben a Történelemtudományi Intézetnek sikerült egyetemi szintű képzést indítania 2001-ben.[1] A bolognai formának megfelelő diszciplináris mesterszak akkreditációja csupán az első lépcsőfoknak számított a nagy álom, a doktori iskola megvalósításának irányában. A folyamat azonban megakadni látszott, ugyanis a diszciplináris mesterszakot első próbálkozásra nem sikerült akkreditálni: a Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetével közösen beadott anyagot 2008 tavaszán elutasította a Magyar Akkreditációs Bizottság. A 2009-es második próbálkozás már a főállású oktatóvá váló Romsics Ignác nevéhez kapcsolódott, csakúgy, mint a 2010-ben sikeresen megalapított Történelemtudományi Doktori Iskola.[2]

A doktori iskola alapítását engedélyező MAB-határozat azonban tartalmazott egy igen jelentős kritikát: „A doktori iskolába nemrég meghívott törzstag-jelöltek eddigi tudományos tevékenysége más intézményekhez kötődik, így a doktori iskola egyik programjában sem alakult még ki helyi tudományos műhely. A MAB 2011. június 30-ig tájékoztatást kér a főiskolán működő tudományos műhely koherens kutatási eredményeiről."[3] Az akkreditációs határozat pontos képet adott az akkori helyzetről. Voltak ugyan a főiskolán olyan kutatók, akik másokkal

1 *Gebei Sándor:* Az egyetemi szintű képzéshez vezető út. In: Az egri történelem szakos képzés 70 éve. Szerk. Makai János. Eger 2020. 127–129.

2 *Makai János:* Hullámvasúton (2001–2012). In: Az egri történelem szakos képzés i. m. 80.; *Ballabás Dániel:* A Történelemtudományi Doktori Iskola. In: uo. 131–132.

3 A MAB 2010/7/VIII/1/2/377. számú határozata az Eszterházy Károly Egyetem 203. azonosító számú, történelemtudományok besorolású doktori iskolájáról. http://tir.mab.hu/index.php?pid=713&pop=377, letöltés 2020. okt. 31.

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.25

együttműködve végezték a kutatásaikat, de igazából egyetlen kutatócsoport sem épült fel Egerből kiindulva. Ezt a műhelymunkát Romsics Ignác két fórum létrehozásával próbálta beindítani. Az egyik az Akadémiai Kiadó keretén belül indított monográfiasorozat volt, a másik pedig a doktori iskolához kapcsolódó „Konferenciák és műhelybeszélgetések" című kiadványsorozat. Az Akadémiai Kiadónál végül öt kötet jelent meg, melyet még egy követett a Líceum Kiadó gondozásában. A „Konferenciák és műhelybeszélgetések" sorozat sikeresebb lett, hiszen 2011 és 2019 között 16 kötet látott napvilágot.[4] A műhelymunka tehát elindult, azonban az egri kutatócsoport még nem létezett.

„A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése" című kutatócsoport megalakulása és tevékenysége

A parlamentarizmustörténeti kutatócsoport létrehozását 2013. október 24-én határozta el Pap József és Pál Judit Kolozsváron. Úgy érzékelték ugyanis, hogy a magyar társadalom- és politikatörténet-írás egyik nagy hiányossága, hogy a dualizmus kori magyar parlamenti elit tekintetében nem rendelkezünk pontos adatokkal. A 19. század első felében zajló országgyűlések résztvevőiről akkorra már jelentősen gyarapodott a tudásunk,[5] a 19. század második felében tevékenykedő politikusokról (1865–1918) azonban még nem készült modern összesítés. Egy olyan kutatási koncepciót vázoltak fel, amely több pályázati ciklusra kiterjedően meghatározhatja az abba bekapcsolódó kutatók munkáját. Első lépésben egy adattár összeállítását tartották szükségesnek, amely feltárja a korabeli magyar parlament tagságát. Erre épülve a későbbeikben politikai almanach készülhet, és lehetőség nyílik a szisztematikusan összegyűjtött adatok társadalomtörténeti elemzésére is. A hét éve kitűzött célok idővel változtak ugyan – az almanach elkészítését például az Országgyűlés Hivatala vállalta fel –, de alapvetően ezekre épülve működött az első kutatócsoport 2015 és 2020 között, és kezdte meg a munkáját 2020-ban a második. Mindkét kutatócsoport az egri Történelemtudományi Intézethez és Doktori Iskolához kapcsolódva teremt hazai és nemzetközi tudományos kooperációt, eleget téve annak a kívánalomnak, amelyet 2010-ben a MAB még hiányosságként rótt fel nekünk ezzel kapcsolatban.

Az első pályázatban részt vevő kutatók addigi kutatási tevékenységében a dualizmus kori országgyűlés működése, illetve annak társadalmi háttere igen széles spektrumban volt képviselve. A kutatócsoport vezetője Pap József lett, aki a 2014-ben beadott pályázat idejére már előrehaladott kutatásokkal rendelkezett a korszak országgyűlési képviselőinek feltérképezésében: jelentősen pontosította a korabeli almanachokban és a szakirodalomban szereplő adatokat, majd erre

4 A sorozat köteteit lásd http://tortenelem.uni-eger.hu/hu/tort/e-konyvek, letöltés 2020. okt. 31.

5 Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Bp. 2002.; *Pálmány* Béla: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848. Bp. 2011.

építve statisztikai vizsgálatokat végzett az országgyűlési képviselők társadalmi összetételével,[6] valamint a választójog és a választókerületek etnikai jellemzőivel kapcsolatban.[7] A korábbi munkásságát összegző tanulmánykötet akkorra már megjelenés alatt állt az Akadémiai Kiadónál.[8] A csoport másik vezető tagja Pál Judit volt, aki időközben a Történelemtudományi Doktori Iskola törzstagja is lett.[9] Pál Judit munkáiból elsősorban a korszak erdélyi főispánjait[10] – akik az 1885. évi reform előtt hivataluknál fogva a főrendiház tagjai voltak, s amennyiben a tradicionális főnemesi elithez tartoztak, úgy személyükben később is azok lehettek –, továbbá az erdélyi képviselőválasztások sajátosságait bemutató tanulmányok kapcsolódtak a programhoz.[11]

Az országos, illetve regionálisan átfogó horizontú vizsgálatok mellett a kutatócsoport többi tagja a téma egy-egy részterületére összpontosítva fejtette ki addigi tudományos tevékenységét. Ifj. Berényi Iványt a 19–20. századi Magyarország politika- és eszmetörténetét bemutató,[12] Gerhard Pétert a fővárosi választásokat

---

6 *Pap József:* „Két választás Magyarországon". Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben. Aetas 22. (2007) 1. sz. 5–31.

7 *Pap József:* A szlovákok által lakott választókerületek képviselőválasztásainak statisztikai vizsgálata 1887–1901. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXXVI. Sectio Historiae (2009) 147–162.; *Uő:* A választójog és a választókerületi beosztás problematikája Erdélyben (1848–1877). Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXXVII. Sectio Historiae (2010) 123–144.; *Uő:* „Úrrá ... tenni a nemzetet a tömeg felett." A választójogi reform és az erdélyi választók összetételének kérdése. In: Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk. Gebei Sándor, ifj. Berényi Iván, Rainer M. János. Eger 2011. 227–237.

8 *Pap József:* Tanulmányok a magyar parlamentarizmus dualizmus kori történetéből. Bp. 2014.

9 A MAB 2019/2/VIII/4/2/1271. számú határozata az Eszterházy Károly Egyetem 203. azonosító számú, történelemtudományok besorolású doktori iskolájáról. http://tir.mab.hu/index.php?pid=713&pop=1271, letöltés 2020. okt. 31.

10 *Pál Judit:* The Survival of the Traditional Elite. The Transylvanian Lord Lieutenant Corps in 1910. Colloquia. Journal of Central European Studies 14. (2007) 75–87.; *Uő:* The Transylvanian Lord-Lieutenants after the Austro-Hungarian Compromise. In: Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770–1950). Ed. Victor Karády, Borbála Zsuzsanna Török. Cluj-Napoca 2008. 138–158.; *Uő:* Erdélyi főispánok a századfordulón (1900–1901). In: Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár 2008. 211–223.; *Uő:* Erdélyi főispánok a Tisza-éra végén (1890–91). I. Korunk 20. (2009) 3. sz. 54–62., II. Korunk 20. (2009) 4. sz. 67–76.; *Uő:* Erdélyi főispánok a kiegyezés után. Aetas 24. (2009) 4. sz. 80–99.

11 *Pál Judit:* „mind jobban kezd divatba hozatni Erdélybe a Király-hágón túli képviselőjelölti bécsempészés". Magyarországi képviselők Erdélyben a kiegyezés után. Történelmi Szemle 52. (2010) 4. sz. 571–584.; *Uő:* Polgárok vagy politikusok? Az erdélyi városok országgyűlési képviselete a kiegyezés után. In: A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. Szerk. H. Németh István, Szívós Erika, Tóth Árpád. Bp. 2011. 346–360.

12 *Ifj. Berényi Iván:* Politikai nemzet a Bánságban. A dualizmus kori Torontál megyei országgyűlési képviselők etnikai hátteréről. In: Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk. Gebei Sándor, ifj. Berényi Iván, Rainer M. János. Eger 2011. 349–365.; *Uő:* Pósch doktor bukása. Megjegyzések egy felföldi képviselőválasztás kapcsán. In: Társadalom – demokrácia – szolidaritás. Tanulmánykötet Kozáry Andrea tiszteletére. Szerk. Molnár Katalin. Bp. 2013. 101–117.; *Uő:* „Képviselői import" Erdélyben, avagy az unió egyik velejárója? In: Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században. Szerk. Bodnár Erzsébet,

elemző,[13] Szendrei Ákost pedig a függetlenségi politizálás lehetőségeit, valamint a Román Nemzeti Párt tevékenységét áttekintő munkái kapcsolták a csoporthoz.[14] A képviselőház mellett az országgyűlés főrendiházát, illetve annak (jelentős többségében) a főnemesség köreiből kikerülő tagságának vizsgálatát helyezte kutatásai középpontjába Tóth-Barbalics Veronika,[15] valamint Ballabás Dániel. Utóbbi kutató a dualizmus idején magyar főnemesi címet szerzett személyekkel[16] és a főnemesség vagyoni rétegződésének vizsgálatával foglakozott ekkor.[17] A csoport tagja volt még Sidó Zsuzsa, aki a 19. század végén aktív főnemesség kulturális tevékenységet vizsgálta,[18] valamint Püski Levente, aki a Horthy-korszak irányába biztosított korszakon átívelő kapcsolatot.[19]

Demeter Gábor. Bp. 2008. 202–213.; *Uő:* Szamosújvári országgyűlési képviselőválasztások a dualista korszak elején. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II. A Piliscsabán 2006. április 25-én megrendezett tudományos konferencia tanulmányai. Szerk. Őze Sándor, Kovács Bálint. Piliscsaba 2007. 95–126.

13 *Gerhard Péter:* Az 1878-as és az 1881-es országgyűlési képviselő-választások a budapesti IX. választókerületben. Fons 15. (2008) 4. sz. 375–424.; *Uő:* A választás topográfiája: az 1878-as pesti országgyűlési képviselő-választás korteshadjáratának térhasználata. Korall 12. (2011) 45. sz. 136–161.

14 *Szendrei Ákos:* Justh Gyula politikai pályája. A függetlenségi politizálás lehetőségei a 19–20. század fordulóján. Debrecen 2012. 243.; *Uő:* A dualizmuskori függetlenségi ellenzék történetének vázlata. Kritische Zeiten. Zeitschrift für Humanwissenschaften (2012) 3–4. sz. 2–20.; *Uő:* A Román Nemzeti Párt választási szereplése és tevékenysége 1905–1910. Múltunk 51. (2006) 2. sz. 54–92.; Számos szócikket írt a Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010) című munkába (Bp. 2011).

15 *Tóth-Barbalics Veronika:* Reformtervek a felső tábla átalakítására a 19. század első felében. In: Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből. Főszerk. Gergely Jenő. Bp. 2009. 76–91.; *Uő:* Vigyázó, Harkányi, Żeleński és társaik – 1885 után örökös főrendiházi tagságot nyert családok. In: Vázlatok két évszázad magyar történelméből. Főszerk. Gergely Jenő. Bp. 2010. 67–83.; *Uő:* A „korona védpajzsa" vagy „észarisztokrácia"? A magyar főrendiház élethossziglan kinevezett tagjai. Századok 145. (2011) 3. sz. 723–752.; *Uő:* A főrendiház mentelmi bizottságának működése, mentelmi ügyek a főrendiházban a dualizmus időszakában. In: MTA – ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport évkönyve 2010/2011. Szerk. Réfi Attila, Sziklai István. Bp. 2011. 137–175.

16 *Ballabás Dániel:* Főnemesi rangemelések Magyarországon a dualizmus korában. Századok 145. (2011) 5. sz. 1215–1244; *Uő:* Indokolt-e „történelmi arisztokráciáról" beszélni a dualizmus kori Magyarországon? Turul 85. (2012) 3. sz. 81–85.; *Uő:* A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16–20. század). In: Genealógia 2. Szerk. Kollega Tarsoly István et al. Bp. 2013. 7–57.

17 *Ballabás Dániel:* A főrendiházi cenzus a gyakorlatban – a Széchényiek példáján keresztül megvilágítva. Acta Academiae Agriensis Nova Series Tom. XLI. Sectio Historiae (2013) 239–259.

18 *Sidó Zsuzsa:* Az őraljaboldogfalvi Kendeffy-kastély 18–19. századi építéstörténete. In: Liber Discipulorum. Emlékkönyv Kovács András 65. születésnapjára. Szerk. Kovács Zsolt, Sarkadi Nagy Emese, Weisz Attila. Kolozsvár 2011. 309–329.; *Uő:* Ancestry in Stone and Brick. The Count Károlyi Family's Country Houses, with a Focus on Nagykároly. Centropa (2013) 2. sz. 187–199.; *Uő:* The 'díszmagyar' as representation in the Andrássy family in late nineteenth-century Budapest. In: Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914. Ed. Marjo Kaartinen, Anne Montenach, Deborah Simonton. H.n. 2015.

19 *Püski Levente:* Helykeresés. Arisztokrácia és politika az 1920-as években. In: Emlékkönyv

A kutatócsoport megalakulása előtti időszakban szinte kivétel nélkül mindannyian ugyanazzal a problémával szembesültünk: az egyén lehetőségei kevesek ahhoz, hogy egy ilyen kérdésben átfogó képet tudjon nyújtani. A külön-külön végzett munka óhatatlanul is párhuzamosságokhoz vezet, amelyek csökkentik az egyéni tudományos kutatás hatékonyságát. Ezen problémák kiküszöbölésére jött létre tehát „A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése" címet viselő kutatócsoport, amely határozottan intézményközi együttműködést célzott meg. Emellett fontos szempont volt az is, hogy a bevont fiatal kutatói generáció körében is kialakuljon egy olyan jól működő tudományos kapcsolat, mely a szenior tagok között már évek óta létezett.

A 2015 és 2020 között elvégzett munka során elkészült a dualizmus kori magyar országgyűlés tagjainak archontológiája,[20] három önálló monográfia született a pályázat eredményeit felhasználva, valamint 49 könyvfejezetet és folyóiratcikket publikáltunk.[21] A csoport tagjai közül hárman tudományos fokozatot szereztek: Gerhard Péter 2015-ben, Tóth-Barbalics Veronika 2016-ban, Ballabás Dániel 2019-ben szerzett PhD-fokozatot. Püski Levente pedig 2018-ban az MTA doktora lett. A megvédett disszertációk közvetlenül kapcsolódtak a kutatócsoportunk által feldolgozott témakörökhöz.

Tudományos munkánkat összehangoltuk a párhuzamosan folyó egyéb kutatásokkal. Részt vettünk más projektek által szervezett konferenciákon, kutatóink szerepeltek a Lendület Családtörténeti Kutatócsoport rendezvényein, valamint rendszeres előadói voltak a Hajnal István Kör éves konferenciáinak. A pályázatunk lehetőséget nyújtott nemzetközi konferenciaszereplésekre is. Szoros együttműködés alakult ki a „Térinformatikai rendszer kiépítése Magyarország és az Osztrák-Magyar Monarchia történetének tanulmányozásához (1869–1910)" címet viselő NKFIH-pályázattal, melynek vezető kutatója Demeter Gábor volt. A két pályázat által gyűjtött adatok összekapcsolásával tematikus térképek és regionális elemzések készültek.[22] „A magyarországi rendiség politikai kultúrája (1526–1848)" című, H. Németh István által vezetett NKFIH-kutatócsoporttal közös konferenciát rendeztünk, és közösen jelentettünk meg egy tanulmánykötetet, mely a 15. századtól a dualizmus végéig tekinti át a magyar rendiség és az országgyűlések történetét.[23] Ebben a kötetben kutatócsoportunk egy olyan jelentős

L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Szerk. Angi János, Barta János. Debrecen 2000. 435–454.; *Uő:* Arisztokrácia a XX. századi Magyarországon I. Korunk 19. (2008) 9. sz. 82–92., II. Korunk 19. (2008) 10. sz. 97–107.

20 *Ballabás Dániel – Pap József – Pál Judit:* Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon II. Az országgyűlés tagjainak archontológiája. Eger 2020.

21 A kutatócsoport publikációs tevékenységével kapcsolatban lásd http://tortenelem.uni-eger.hu/hu/tort/tudomany/nkfih-kutatocsoport-2015-2020-/publikaciok, letöltés 2020. okt. 30.

22 Atlasz a dualizmuskori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához. Főszerk. Demeter Gábor. Bp. – Debrecen 2016. 460–473.

23 Rendi országgyűlés, polgári parlament. Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás, H. Németh István, Pap József, Szíjártó M. István. Bp.–Eger 2020.

terjedelmű és tartalmú részt készített, mely önálló kötetként is megállná a helyét. A közös konferencia és a közös kötet kiemelten fontos eredményünk volt.

A kutatócsoport vállalásai között szerepelt a tudományos konferenciák rendezése is. Ezeket rendszerint egy bővebb tematikájú tudományos rendezvénybe illeszkedve, azok egy jól azonosítható blokkjaként szerveztük meg. 2015. március 25–26-án került sor a „Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció" című rendezvényre, ahol a frissen alakult kutatócsoportunk megtartotta bemutatkozó workshopját. A kerekasztal-beszélgetést Cieger András vezette. A konferencián 19 fő adott elő, akik közül hárman kerültek ki csoportunkból. 2016. május 11–12-én rendeztük meg az „Ország, nemzet, csoport mint identitásképző tényező" című konferenciát.[24] A tanácskozás 25 előadójából 5 előadás kapcsolódott a kutatócsoporthoz. 2018. november 29. és december 1. között zajlott le a „Rendi országgyűlés – Polgári parlament. Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig" című, fentebb már említett konferencia, amelyen a 38, kronologikus rendben elhangzó előadásból a mi kutatócsoportunk tagjai 7 referátumot tartottak. Az eredeti tervek szerint ez az alkalom minősült volna projektünk zárókonferenciájának. Az időközben engedélyezett egyéves hosszabbítás lehetőségét kihasználva 2020. január 17-én még egy újabb rendezvényre is sor kerülhetett, „#hagyomány #innováció #történelem" címmel. A 15 előadó, köztük két kutatócsoporti résztvevő, a digitalizáció kihívásaival és annak a történelemtudományon belüli alkalmazási lehetőségeivel foglalkozott.[25]

A kutatócsoport publikációs tevékenységének tudatosan vállalt célja volt, hogy a digitális eszközök használatával kapcsolatos tudásunkat, módszertani meglátásainkat közkinccsé tegyük. Ezért készítettünk digitális alapú választási térképeket, melyek nemcsak saját publikációinkban jelentek meg, hanem a fentebb említett dualizmus kori politikatörténeti atlaszban is. Adatgyűjtésünk eszköze a relációs adatbázis,[26] melyben rendszerezzük a feltárt információkat. Ez a digitális rendszer, ellentétben a közkeletű elképzelésekkel, nem a tudományos publikáció végső célja, hanem annak eszköze, mely az adatok tárolását, strukturálását teszi lehetővé. A relációs adatbázisrendszer használata kulcsfontosságú a modern történetírás számára, hiszen nemcsak a számszerű, hanem a szöveges információinkat is eltárolhatjuk benne. Az adatok hálózatának elemzése talán az egyik legdivatosabb történetírói módszer napjainkban, azonban annak használata csupán a legritkább esetben felel meg a hálózattudomány alapkövetelményeinek. Fontosnak láttuk, hogy ezzel a problémával is foglalkozzunk, és bemutassuk azokat a szabályokat, melyeket követnie kell egy történésznek, ha a hálózattudomány nómenklatúráját akarja használni. Úgy érezzük, hogy ezen a téren is sikerült iránymutató írásokat

24 A konferenciához kapcsolódó kötet: Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció. Szerk. Balogh Judit, Pap József. Eger 2016.

25 A konferenciához kapcsolódó kötet: Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban. Szerk. Ballabás Dániel. Eger 2019.

26 *Pap József:* Relációs adatbázisok felhasználási lehetőségei a történeti kutatásokban. In: Hagyományos források i. m. 9–32.

készítenünk.[27] A jövő azonban sokkal nagyobb lehetőségeket tartogat ennél, hiszen az adatfeldolgozást is megkönnyíthetik a számítógépes algoritmusok és az R, mint az adatelemzés egyik vezető programozási nyelvének a használata. A kutatócsoportunknak a digitalizáció témakörében megjelent írásait, úttörő jellegük miatt, kiemelkedően fontosnak tartjuk.

A kutatócsoport tudományos eredményei

A parlamentarizmus, a politikai pártok, a képviselők kutatása hosszú hagyományokkal rendelkezik a tudományos élet különböző területein. Így a politika- és társadalomtörténet, a politikatudomány és a történeti szociológia egyaránt foglalkozott vele. Ennek megfelelően különbözőképpen közelítettek a témához: a politikai elitek összetétele, rekrutációja és változása körüli kutatások próbálták meg feltárni a mögöttes társadalmi struktúrákat és mozgásteret. Az oktatást, a társadalmi hovatartozást és a vele járó értékrendet elemző kutatások megpróbálták megmagyarázni a politikai elitek tevékenységét és az ezek mögött álló érvrendszert. A kutatások első lépésben az elittagok azonosítására koncentrálnak, a szereplőkről készítenek életrajzgyűjteményeket, majd ezen az alapon hajtanak végre prozopográfiai elemzéseket.[28] Mára már elmondható, hogy a modern magyar parlamenti elit azonosítása megtörtént, az életrajzgyűjtemények jelentős részben elkészültek, és belátható időn belül várható, hogy az Országgyűlés Hivatalának szervezésében napjainkig kiegészülnek.

A parlamenti elittel általában országos léptékben foglalkoznak a prozopográfiai munkák. Ez volt jellemző az első szociológiai elemzésekre is, amelyek még a két világháború között jelentek meg.[29] 1945 után a politikai elittel, ahogy akkoriban nevezték: az uralkodó osztállyal kapcsolatban Magyarországon – ideológiai okok miatt – hosszú időn keresztül nem folytattak alapkutatásokat. Kivételt képez ez alól az emigráns Adalbert Toth (Tóth Béla) német nyelvű munkája.[30] Az elitek rendszeres magyarországi kutatása az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológia Tanszékén indult meg, ám ez nem fedte le a teljes dualizmus kori politikai elitet.[31] A képviselőket összegyűjtő adatbázis felépítése 2000 után kezdődött meg.

---

27 *Ballabás Dániel:* Családfákon innen és túl. Genealógiai kapcsolatok detektálása hálózatok segítségével. In: Hagyományos források i. m. 33–68.; *Nagy Andor:* A digitalizált alkalmi írások kutatásának lehetőségei informatikai eszközökkel. In: uo. 69–102.

28 Kiemelkedő közülük a magyar szempontból legrelevánsabb munka: *Adlgasser, Franz:* Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Ein biographisches Lexikon. Wien 2014.

29 *Rudai Dezső:* A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861−1935). Bp. 1935; Lakatos Ernő: A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. Társadalomtörténeti tanulmány. Bp. 1942.

30 *Tóth Adalbert:* Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892. München 1973.

31 Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek. Szerk. Kovách Imre. Bp. 2011.

Ilonszki Gabriella kutatócsoportja volt az egyik, mely ezzel foglakozott.[32] Ezt a munkát összegezte, bővítette ki és fejezte be új szempontok alapján kutatócsoportunk, összekapcsolva az 1848 és 1918 közötti teljes időszakot, a képviselők mellett pedig azonosította az igazolt főrendek körét is.

Néhány mondatban célszerű számszerűen is összefoglalni az általunk feltárt és a személyek szintjén azonosított politikusi kört. Projektünk során 1861 és 1918 között 2.986 országgyűlési képviselőt azonosítottunk, akikhez 7.233 mandátumbetöltést tudtunk kapcsolni.[33] A parlamentben eltöltött idő alapján két markánsan elkülöníthető kör rajzolódott ki: a képviselők egy kisebb csoportja, az ún. professzionális politikusok és a parlamentben átmenetileg tartózkodók. A képviselők csupán kb. 30%-a töltött 10 évnél hosszabb időt a parlamentben. Az országos politikai pálya tehát a feltárt személyek többsége számára csupán átmeneti volt az egyéni karrierút során. A rövid ideig a parlamentben tartózkodók körében két karriertípus volt igen gyakori. Az egyik az a képviselő, aki megválasztása előtt a vármegyében elérte a szolgabírói, főszolgabírói rangot, majd sikerrel szerepelt a járásának nagyjából megfeleltethető választókerületben, egy-két ciklust Budapesten töltött, majd visszatért a megyébe, ahol elfoglalt egy időközben megürült magasabb központi szerepkört. Karrierjét alispánként fejezte be, vagy kormánypárti képviselőként akár a főispáni karba is bekerülhetett. A második esetben egy modernizálódó város értelmiségijeként, jó nevű helyi ügyvédként, ritkábban hivatalnokként kapta meg a városi mandátumot, majd képviselősége után visszatért szülővárosába, ahol vezető hivatalnok, esetleg polgármester lett.

A képviselőházzal szemben a főrendiház tagjait csak az 1885. évi reformot követő időszakból tártuk fel, hiszen ezt megelőzően a magyar főnemesség valamennyi nagykorú tagja meghívást kaphatott. Igazán izgalmas 1885 után lett a kérdés, mivel az előírt vagyoni képesítéssel már közel sem rendelkezett mindenki, a volt tagok jelentős számban szorultak ki ezáltal a törvényhozók közül. 1885 és 1918 között, különböző jogcímek alapján, összesen 938 személy fordult meg az országgyűlés főrendiházában. Ők képezték az elvégzett vizsgálatok alapsokaságát. Míg azonban a képviselőház tagjai esetében már egy széles körű szakmai

32 *Ilonszki Gabriella:* Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században. Bp. 2009.

33 A Pálmány Béla által szerkesztett első népképviseleti országgyűléssel foglakozó almanachban 451 igazolt képviselő, 7 igazolt erdélyi pótkövet, 19 megválasztott, de nem igazolt személy szerepel. A Pálmány-féle almanachhal részben átfedő időszakot ölel fel Adalbert Toth munkája, mely mellékletként közöl 2.312 képviselői nevet. Ilonszki Gabriella kutatócsoportja az 1884 és 1918 közötti időszakra nézve összesen 1.755 képviselőt azonosított. A korábban megjelent munkákban szereplő létszámadatokhoz képest jelentősen nem változott meg a képviselői kar állománya. Az 1848 és 1896 közötti időszakra nézve 33, az 1884 és 1918 közötti időszakra vonatkoztatva pedig 50 új személyt találtunk. A személyek egyénszintű azonosítása révén azonban a mostanáig csak részletekben vizsgálható csoport egységesen elemezhetővé vált. Valamint a mandátumszerzés pontos adatai – 1848-tól nézve: 3.278 politikus, 7.689 mandátum – munkánk eredményeként váltak vizsgálhatóvá. *Ballabás Dániel – Pap József – Pál Judit:* Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon II.: Az országgyűlés tagjainak archontológiája. Eger 2020. 67–68.

diskurzusba ágyazva folyhattak az újabb a kutatások, addig a dualizmus kori főrendiház tevékenysége, illetve az annak jellegadó csoportját képező főnemesség társadalomtörténete jóformán érintetlen területnek számított a közelmúltig. Az ezzel kapcsolatos kutatásaink egyrészt intézmény- és politikaitörténeti szempontból közelítettek a főrendiházhoz, a teljességre törekedve feltárva a téma ezen vonatkozásait.[34] Másrészt pedig az 1885-ös reform személyi következményeit járták körül, jelentősen árnyalva azt a széles körben elterjedt vélekedést, amely szerint a kimaradt, immáron jelen nem lévő főnemeseket valamiféle deklasszálódott, tönkrement elemek csoportjának kellene tekintenünk. Az elvégzett vizsgálatokból ugyanis egyértelműen kiderült, hogy a reform hatásának feltárása egy rendkívül összetett, sokfelé vezető probléma, amely nem oldható meg két névsor egyszerű összehasonlításával.[35]

A képviselők és a főrendek csoportja magába foglalta a dualizmus korának országos politikai elitjét, de bővebb volt annál. Két fontos kör azonban kiemelt figyelmet érdemel közülük. Az egyik a professzionális politikusok csoportja, ahová általában a hosszabb időt (két évtizedet) a képviselők között töltő személyeket szokták sorolni.[36] Valamint azokat, akik életpályájuk különböző szakaszaiban hol a főrendek, hol a képviselők között jelentek meg. Az előbbiek esetében pontosítottuk eddigi tudásunkat, a második kör azonosítását mi végeztük el.[37]

Eredményeink kijelölték a munka folytatásának fő irányait is, hiszen a kutatás

---

34 *Tóth-Barbalics Veronika:* A dualizmus kori főrendiház elnökei és alelnökei. Történelmi Szemle 57. (2015) 541–563.; *Uő:* A magyar főrendiház a dualizmus időszakában, különös tekintettel a ház 1885. évi reformjára és annak következményeire a magyar politikai életben. PhD-értekezés. Bp. 2015.; *Uő:* A főrendiház üléseinek látogatottsága. Modern Magyarország 5. (2018) 235–264.; *Uő:* A főrendiház bizottságai a dualizmus korában. In: Rendi országgyűlés, polgári parlament. Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás, H. Németh István, Pap József, Szíjártó M. István. Bp. – Eger 2020. 487–501.

35 *Tóth-Barbalics Veronika:* A magyar főrendiház választott tagjai. Századok 151. (2017) 311–354.; *Uő:* Indigenák a főrendiházban a dualizmus időszakában. In: Az indigenák. Szerk. Szijártó M. István. Bp. 2017. 189–213.; *Uő:* „Családi különállások" vagy „egyéni érzés és hajlandóság"? A főrendiházban örökös jogú főnemes családok országgyűlési részvétele és szerveződése a dualizmus időszakában. Korall 18. (2017) 131–162.; *Ballabás Dániel:* Idegen és magyar főnemesek a dualizmus kori Magyarországon. In: Az indigenák i. m. 215–235.; *Uő:* A birtokviszonyok hű tükre? Az örökös jogú főrendiházi tagok létszámának alakulását befolyásoló tényezők az 1885. évi reformot követő időszakban. Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae 45. (2018) 29–43.; *Uő:* A főrendiházi reform és a magyar főnemesség földbirtokviszonyai. PhD-értekezés. Eger 2018.; *Uő:* „De kérdem … vajjon oly könnyű-e akkora vagyont szerezni, a mely után – a földbirtokot értve – háromezer forint adót kell fizetni?" A főrendiházi cenzushoz szükséges földingatlan nagysága. In: Rendi országgyűlés i. m. 471–486.; *Uő:* A főrendiház 1885. évi reformja és a magyar főnemesség létszáma. In: Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon I. Parlamentarizmustörténeti tanulmányok. Szerk. Pap József, Ballabás Dániel. Eger 2020. 201–217.; *Uő:* A főrendiház örökös jogú tagsága az 1885. évi reform után. In: uo. 219–214.

36 *Cieger András:* Jókai Mór, a profi politikus? Aetas 32. (2017) 2. sz. 9.

37 *Pap József:* „Madarász apó és a többiek". Az országgyűlési képviselők fluktuációja a dualizmus korában. In: Rendi országgyűlés i. m. 437–439.

többek között arra is felhívta a figyelmet, hogy az országgyűlési részvétel az ott szereplő személyek többsége számára csak egy átmeneti, de általában az egész életpálya lehetőségeit meghatározó karrierállomás volt. Fontos azonban azt is megemlíteni, hogy a parlamenti munka hosszát nem lehet mechanikusan értelmezni, hiszen a különböző időszakok politikusai nem azonos feltételrendszerben futhatták be karrierjüket. A dualizmus kezdeti időszakában még ott voltak azok a politikusok, akiknek életükből 16 év úgy telt el, hogy csak egy alkalommal volt lehetőségük népképviselővé válni. A rendi korszak politikusai, az 1848-asok és az 1849 után felnövekvő fiatalok eleve rövidebb időt tölthettek a parlamentben. A dualizmus utolsó szakaszában, 1896 után pedig ismét emelkedett a parlamentben rövid ideig tevékenykedők aránya, ami természetesen összefügg a századfordulót követő politikai viharokkal. De legalább ennyire következik abból is, hogy az ekkor pályára lépők már nem tudtak olyan hosszan a parlamentben maradni, mint azok, akik a dualizmus korábbi szakaszaiban kerültek be az országgyűlésbe. A törvényhozásban résztvevők jelentős részének életpályájában 1918 döntő törést okozott. Ez a jelenség alapvetően befolyásolja az életpálya-elemzés lehetőségét. Nem célszerű egyben kezelni az egyes időszakok szereplőit, ugyanis a szélsőséges jellemzőkkel bíró időszakok torzítják az összképet, az átlagokat.[38]

A pályázat során szerzett tapasztalatok tehát egy olyan új kutatási irányvonalat jelöltek ki, amelynek megvalósítására 2020-ban ismét sikerrel pályáztunk az NKFIH-nál. Ennek köszönhetően pedig lehetőséget kaptunk a megkezdett munka folytatására.

A „Dualizmus kori parlamentarizmus regionális nézőpontból" című kutatócsoport megalakulása

A második pályázat tematikája a kutatócsoport átalakulását eredményezte. A vezető kutató Pap József maradt, aki Pál Judit segítségével látja el kapcsolódó feladatait. A korábbi csapatból szintén részt vesz a munkában Ballabás Dániel, Szendrei Ákos és Tóth-Barbalics Veronika. Mellettük több új szereplő csatlakozott a kutatócsoporthoz. Vlad Vasile Popivici, aki román, német és angol nyelven publikál a dualizmus kori erdélyi, bánáti politikai elittel kapcsolatban.[39] Eddigi munkássága során foglakozott az erdélyi román politikai pártokkal,[40] a nemzetiségi elittel,

38 Uo. 449–450.

39 *Vlad, Popovici:* Studies on the Romanian Political Elite from Transylvania and Hungary (1861–1918). Cluj-Napoca 2012.

40 *Pál Judit – Vlad Popovici:* The Parliamentary Elite from Eastern Hungary and Transylvania (1867–1918). A Generation-based Approach. In: Die Generationenforschung. Perspektiven und Grenzen der Methode für die historische Forschung der Geschichte des langen 20. Jahrhunderts. Eds. Lukás Fasora, Ewald Hiebl, Petr Popelka. Wien 2016. 55–76.; *Vlad, Popovici: Sketches from the activity of the Romanian MPs in the Parliament of Hungary during World War I. In: World War I. The other faces of the War. Eds. Ioan Bolovan, Rudolf Gräf, Harald Heppner, Oana Tămaș. Cluj-Napoca 2016. 81–94.*

elemezte annak családi kapcsolatrendszerét is.[41] Vörös László, akinek munkásságából a szlovák nemzeti mozgalommal és a magyar politikai elitnek a szlovák nacionalizmusról alkotott képével kapcsolatos munkák[42] kötődnek a tervezett kutatásunkhoz. Szilágyi László, aki történeti kutatásai során Szabolcs és Szatmár vármegye dualizmus kori parlamentarizmusával foglakozott.[43] Nagy Andor, aki Brassó politikai elitjét tárta fel a kora újkorban, ebből írta PhD-értekezését.[44] Berecz Anita, aki disszertációjában és eddigi munkáiban az egri polgárság és a városi képviselőtestületi tagok társadalomtörténetével,[45] lokális választástörténettel[46] és családi kapcsolati hálózatok elemzésével foglalkozott.[47] Ferenczi Szilárd, akinek kutatásai a dualizmus kori Kolozsvárhoz kötődnek.[48] Bóna László, aki eddigi kutatásai során az asszimilációval, az etnikai változásokkal és ennek térképen való ábrázolásával foglakozott,[49] doktori disszertációjában Besztercebánya, Losonc és Körmöcbánya asszimilációs folyamatait vizsgálta.[50] Végül Bozó-Szűcs

41 *Vlad, Popovici: Family relations and group mobilization within the Romanian political elite in Transylvania (1861–1900)*. In: Transylvanian Review 21. (2013) 107–118.

42 *Vörös László:* The social representations of the Slovaksin the north Hungarian Magyar Regional Press in the Years 1914–1918. HISTORICKÝ ČASOPIS. Historical Journal of the Institute of History of the SAS. 56. (2008) 41–74.; *Vörös László:* „A leghazafiasabb magyarok" vagy „egy szabad nemzet"? A szlovákok szociális reprezentációi a magyar sajtóban 1914–1918 között. Korridor 1. (2014) 3. sz. 25–58.; *Vörös László:* Veszedelmes pánszlávok: a magyar uralkodó elit képe a szlovák mozgalomról a 19–20. század fordulóján. In: Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938). Szerk. Szarka László. Bp. 2017. 159–193.

43 *Szilágyi László:* A „Kuruc Vármegye". Parlamenti képviselők és választóik a dualizmus kori Szabolcs vármegyében. Nyíregyháza 2006.; *Uő:* Parlamentarizmus Szatmár vármegyében. Parlamenti választók és képviselőik a boldog békeidőkben (1867–1914) In: A történeti Szatmár vármegye II. Szerk. Reszler Gábor. Nyíregyháza 2018. 186–267.

44 *Nagy Andor:* Érvényesülési stratégiák a brassói szász tisztviselők körében. Kapcsolatháló-elemzés és családrekonstrukció az alkalmi nyomtatványok segítségével (1650–1750). PhD-értekezés. Eger 2019.

45 *Berecz Anita:* Eger kiváltságos mezőváros polgárai a 19. század elején. Korall 20. (2019) 114–133.

46 *Berecz Anita:* Választók és választottak. Az egri képviselő-testületi tagok rokoni kapcsolatai a dualizmus korában. Századok 152. (2018) 1377–1394.

47 *Berecz Anita:* Családi, rokonsági kapcsolatok Egerben a 19. század második felében. Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae 46. (2019) 51–65.

48 *Ferenczi Szilárd:* Önkormányzati képviselő-választások Kolozsváron 1888–1918. In: Események, folyamatok, szövegek. A kolozsvári Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola tanulmányai. Szerk. Benke András, Bilibók Renáta, Keszeg Vilmos. Kolozsvár 2017. 87–106.; *Uő:* Kolozsvár várospolitikája 1890–1918. PhD-értekezés. Kolozsvár 2018.

49 *Bóna László:* Az etnikai térképek szerepe a történettudományban tegnap és ma. Szlovák és magyar területi-statisztikai önszemlélet a 19–20. század fordulóján. In: Nemzet és kisebbség: Társadalomtörténeti változások a XIX–XX. században. (Národ a menšina. Sociálnohistorické zmeny v XIX-XX. storočí.) Szerk. Bóna László – Hajdú Anikó. Komárom 2014. 39–63.

50 *Bóna László:* A nemzetiségi viszonyok változásai a magyar-szlovák kontaktzóna kiválasztott városaiban a dualizmus idején. Gazdasági, politikai, demográfiai, társadalomtörténeti elemzés. PhD-értekezés. Eger 2017.

Diána, aki disszertációjában Aszód szlovák közösségének társadalomtörténeti elemzését végezte el, a helyi evangélikus egyházközségen belül zajló konfliktus feltárásához kapcsolódóan. Eddigi kutatásaiban megismerkedett a 19. századi szlovák nemzeti mozgalommal, valamint ennek az evangélikus egyházon belüli megjelenésével.[51]

A kutatócsoport magját az Eszterházy Károly Egyetem és a Babeș–Bolyai Tudományegyetem történelemtudományi intézetei és doktori iskolái adják. Egy olyan csoport született tehát, melynek egyes tagjai már jelentősebb szakmai múltat tudnak maguk mögött, a fiatalabbak pedig az elmúlt években szerezték meg fokozatukat, részben éppen az előző parlamentarizmustörténeti kutatócsoport által nyújtott lehetőségekkel élve. A tagok közül immáron hat fő kapcsolódik közvetlenül Egerhez, úgy, hogy közben a csoport intézményközi jellege sem tört meg, sőt jelentősen bővült a bevont kutatók köre. Az akkreditációs dokumentumban hiányolt kutatóműhely tehát a Történelemtudományi Doktori Iskola 19–20. századi alprogramjára épülve létrejött Egerben.

A kutatócsoport programja

Az új kutatási program „A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése" címet viselő kutatás megvalósítása során formálódott ki, annak tapasztalataira épít, bizonyos szempontból azt folytatja tovább. Az előző kutatásban országos léptékben tártuk fel és elemeztük a dualizmus kori magyar parlament szereplőit, ezt követően pedig egy összehasonlító regionális kutatásra készülünk. Az írás hátralévő részében ezt a tervezett munkát mutatjuk be.

A hazai politikatörténet-írás egyik axiómája, hogy a dualizmus korában a magyar kormányok politikai támaszát döntően a nemzetiségek által lakott peremterületek biztosították, míg velük szemben a centrális, magyarlakta kerületekben sokkal kiélezettebb politikai küzdelem folyt.[52] Ezt a problémát kissé közelebbről megvizsgálva azonban feltűnik, hogy a stabilan kormánypárti kerületek jelentős részében gyakorlatilag kihívó nélkül indult a kormánypárti jelölt, így valós választásra sor sem került. A parlamentarizmus természetesen nem nélkülözheti az állampolgárok aktív közreműködését, a választásokon való részvételt. A modern politikatudományt is igen aktívan foglalkoztatja az a kérdés, hogy tulajdonképpen miért is vesznek részt a választópolgárok a választásokon. Bernard Grofman részletesen foglakozott ezzel, és több tényező ismertetése mellett kiemelte, hogy alapvető hatással bír a választói aktivitásra a választási rendszer jellege, tehát az a kérdés, hogy van-e egyáltalán reális lehetősége

51 *Bozó-Szűcs Diána:* Egy 19. századi lelkészválasztási vita társadalomtörténeti aspektusai. PhD-értekezés. Eger 2020.

52 *Gerő András:* Az elsöprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországán. Bp. 2017. 128–129., 208–214.

az ellenzéknek a jelölt pozícióba juttatására.[53] A választói magatartást befolyásolhatják a szociológiai szempontok is, például jelentős pozitív összefüggést feltételeznek a politológusok a jövedelmi viszonyok, a végzettség és a választási hajlandóság között.[54] A választási részvétel aránya egy olyan adat, mely sokat elárul a politikai rendszer társadalmi beágyazottságáról, annak támogatottságáról. Feltéve természetesen azt, hogy a hatalom önmaga legitimációját nem éppen a választópolgárok választásra kényszerítésével teremti meg mesterségesen.

A választási részvételre, a választás hevességére vonatkozó vizsgálataink eredményeit[55] összevetettük Demeter Gábor és kutatócsoportjának munkájával.[56] Azt tapasztaltuk, hogy a kormányoldal stabil hatalmát biztosító peremterületek gazdaságilag elmaradottabb kerületeiben a többjelöltes választások gyakorisága jelentősen elmaradt az országos átlagtól, a választási küzdelem során itt ritkábban találkozunk reális esélyekkel induló ellenjelölttel. Visszakanyarodva tehát az idézett politológiai tételhez, igazolhatónak látszik, hogy a szociológiai szempontokból hátrányos helyzetű csoportok választási hajlandósága alacsonyabb volt a korban.

Fontos jelenség azonban az is, hogy a jelentős kerületszámmal rendelkező két nemzetiség – a szlovák (53 kerület) és a román (65 kerület) – regionális szempontból különböző választási magatartást mutatott. Pozsony, Nyitra, Turóc, Liptó és Szepes vármegyékben szinte sávszerűen jelenik meg egy vidék, ahol hevesebb választási küzdelem volt jellemző. Trencsén és Árva egy részén, Zólyom, Gömör és Kishont, valamint Nógrád összes szlovák kerületében, továbbá Sáros és Zemplén északi részén általában tét nélkülibb volt a választás. A románok által lakott kerületek is különböző magatartásmintákat mutattak, azonban itt jóval nagyobb volt a tét nélküli választások aránya. Fel kell hívni azonban a figyelmet arra, hogy az erdélyi kerületekre volt leginkább jellemző az a jelenség, hogy a lakosság többsége ugyan román volt, a választók között mégis alulreprezentáltan jelentek meg. Ki kell emelni az erdélyi szászokat is, akiknél kimagaslóan magas volt a tét nélküli, egyjelöltes választások aránya. Ők azonban előzetes gyűléseken döntötték el, hogy ki legyen a kerület egyedüli jelöltje.

Kutatásunk során ezekre a területekre fogunk koncentrálni. Az országos adatok feltárása után tehát regionális kutatásokat végzünk észak-magyarországi és erdélyi-partiumi területek szlovákok, magyarok, románok, valamint szászok lakta választókerületeiben.

A választási részvétel természetesen függ a jelöltektől, azok előzetes esélyeitől. A nemzetiségi pártok passzív időszakában a dualizmus kori pártstruktúra nem igazán kínált alternatívát a nemzetiségi választók számára, a magyar jelszavakkal

53 *Bernard, Grofman:* Politikai gazdaságtan: a downsi perspektíva. In: A politikatudomány új kézikönyve. Szerk. Robert E. Goodin, Hans-Dieter Klingemann. Bp. 2003. 662–663.

54 Politikatudományi enciklopédia. Szerk. Vernon Bernard Bogdanor. Bp. 2001. 706.

55 *Pap József:* A dualizmus kori parlamentarizmus térbelisége. In: 1918: vég és kezdet. Szerk. Gál Máté, Péterffy Gergely. Eger 2019. 163–189.

56 Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések. Szerk. Demeter Gábor, Szulovszky János. Bp. – Debrecen 2018.

fellépő függetlenségi oldal pedig leggyakrabban jelölteket sem állított az ilyen kerületekben. A Néppárt 1896-os indulását és a századfordulót követően azonban megváltozott a helyzet, ekkor már adott volt az alternatíva, és ahol nemzetiségi jelölt indult, ott fokozódott a választási küzdelem. Az ellenjelöltek feltárása során azonban azt tapasztaltuk, hogy bizonyos területeken, melyek megfeleltek az alacsonyabb modernizációs mutatókkal rendelkező vidékeknek, a nemzetiségi pártok sem tudtak (esélyes) jelöltet állítani. Ez a jelenség hívja fel a figyelmet a pártok jelöltállítási stratégiájának a fontosságára, arra, amiről szintén nagyon keveset tudunk. Fontosnak tartjuk majd megvizsgálni a Néppárt, a Szlovák Nemzeti Párt, a Román Nemzeti Párt, valamint a területen aktív kormánypártok (Deák Párt, Szabadelvű Párt, Nemzeti Munkapárt) és az ún. jobboldali ellenzék jelöltállítási stratégiáját. Ilyen típusú vizsgálat eddig a Néppárt[57] és a Szlovák Nemzeti Párt[58] esetében történt, de ezek a kutatások sem ágyazódnak be kellő mértékben a nemzetiségi és a magyar lokális elittel kapcsolatos vizsgálatokba. A jelöltállítást befolyásolhatták a vallási viszonyok is, hiszen mind a szlovák, mind a román nemzetiség alapvetően két-két nagy felekezetre tagolódott. Ezt a szempontot is be fogjuk emelni a kutatásba. A modernizációs mutatókat nem kell feltárnunk, itt támaszkodhatunk a GISta Hungarorum projekt eredményeire.[59]

A dualizmus választásaival kapcsolatban gyakran felmerül az az állítás, hogy a nyílt szavazás intézményét kihasználva, kerületeik befolyásos személyeként, gyakran elsődleges munkaadójaként a nagybirtokosok befolyásolni tudták a választásokat.[60] A lakosság általános szegénysége, a tradicionális foglalkozásszerkezet, az analfabetizmus magasabb adatai csökkenthették a választóknak a lokális gazdasági és politikai hatalommal szembeni autonómiáját. Bizonyos esetekben erre utalnak a választási küzdelem mértékével kapcsolatos előzetes adataink is. Emiatt tartjuk fontosnak foglalkozni a mintaterület birtokviszonyaival is. Mivel a nagybirtokok vizsgálatával jelenleg egy Lendület-program foglalkozik, ezért mi elsősorban a hitbizományokra kívánunk koncentrálni. Egy elkészítendő települési szintű hitbizományi kataszter összeköthető lenne a GISta Hungarorum projekt adatbázisával, feltárva ezáltal többek között a hitbizományok által elfoglalt területek nemzetiségi karakterét. Támaszkodva a párhuzamos kutatások eredményeire, feltárjuk tehát a nagybirtokstruktúrának a választást befolyásoló lehetséges hatásait.

Kutatásunk során tehát kiemelt figyelmet kap a pártok jelöltállítási stratégiája és ennek a regionális jelenségekkel alkotott összefüggésrendszere.

Mint arról már fentebb írtunk a képviselők 70%-a tíz évnél kevesebb időt töltött a parlamentben. Abban az esetben, ha a képviselő a lokális elitből emelkedett

57 *Szabó Dániel:* A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon. Századok 112. (1978) 730–756.

58 *Szarka László:* Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Pozsony 1999.

59 https://www.gistory.hu/g/hu/gistory/index, letöltés 2020. okt. 30.

60 Gerő András: Az elsöprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországán. Bp. 2017. 222–232.

ki, igen fontos lehetett az a kapcsolati tőke, amely őt az országos elitbe beemelte, valamint a választáson sikertelenül szereplő ellenjelöltek esetében is nagy jelentősége lehetett ennek (vagy éppen a hiányának). Ebből kiindulva a lokális elittel kapcsolatos kutatás jelenti vizsgálatunk következő síkját. Az elemzés alá vont vármegyék és városok esetében megkíséreljük a hivatali értelmiség feltárását, archontológiájuk elkészítését. Ezt követően meghatározzuk a képviselők helyi kapcsolatrendszerét. Ha a forrásadottságok lehetővé teszik, akkor rekonstruáljuk azokat a családi hálózatokat, melyek a választások, a politizálás, a lokális és az országos érdekérvényesítés hátterében húzódtak. Erre nézve előzetes vizsgálatokat már folytattunk,[61] és az elméleti-módszertani hátteret is kijelöltük.[62] A családi kapcsolatok feltárása, a megyei szintű mikrokutatások, a birtokviszonyok feltérképezése, valamint a közigazgatási pozíciók azonosítása remélhetőleg olyan klasszikus társadalomtörténeti kérdésben is relevánssá teszi munkánkat, mint a dualizmus kori dzsentrivel kapcsolatos diskurzus. Az egyéni karrierút egy rövid parlamenti szereplést követően főispáni kinevezésben vagy polgármesteri pozícióban is folytatódhatott. Emiatt kerültek a csoportba olyan kutatók, akik a főispánná vagy polgármesterré váló képviselőkkel foglalkoznak. Az ún. professzionális politikusok a vizsgált területek közül elsősorban az erdélyi kerületekben jelentek meg a közismert képviselőimport következtében, ami miatt elemzésükre elsősorban Erdély esetében lesz lehetőség.[63]

A főrendiházzal most külön nem fogunk foglalkozni. Korábban feltártunk azonban egy olyan jelenséget, melynek pontos értelmezése részletesebb mikrokutatást kíván. A főrendiház 1885-ös reformja után az uralkodó által kinevezett főrendek körében[64] – úgy tűnik – jelentősen felülreprezentálódtak a nemzetiségi peremterületekről, elsősorban Északkelet-Magyarországról és Erdélyből származó személyek. Ennek hátterében szintén a regionális társadalmi, politikai sajátosságokat feltételezzük.

A személyszintű adatgyűjtéseken alapuló elemzések általában országos léptékűek, vagy ha regionális szempontból közelítik is meg a kérdést, akkor legtöbbször egy-egy megye alkotja a vizsgálat kereteit. A magyar történetírás elsősorban a magyarországi területekre koncentrál, a határon túli vármegyékkel foglalkozó kutatások igen ritkák. Kivételt ez alól Erdély képez, az itt folyó munka azonban jelentős mértékben a kutatócsoportunkban dolgozó személyekhez kapcsolódik. Meghatározóak még a területet illetően Egyed Ákos publikációi, valamint az általa szerkesztett „Székelyföld története" című sorozat köteteinek vonatkozó

61 *Pap József:* Rokonok. Családi kapcsolati hálózatok a dualizmus kori Heves vármegye főszolgabírói karában. In: Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. Szerk. Pap József, Tóth Árpád, Valuch Tibor. Bp. 2016. 468–485.

62 *Ballabás Dániel:* Családfákon innen és túl. Genealógiai kapcsolatok detektálása a hálózatok segítségével. In: Hagyományos források i. m. 33–67.

63 *Ifj. Bertényi I.*: „Képviselői import" i. m. 202–213.; *Pál J.:* „mind jobban kezd divatba hozatni Erdélybe a Király-hágón túli képviselőjelölti bécsempészés" i. m. 571–584.

64 *Tóth-Barbalics V.:* A magyar főrendiház a dualizmus időszakában i. m. 452–466.

fejezetei.[65] A gazdag szakirodalomból külön meg kell említeni Egry Gábor munkásságát, aki a szász nemzeti mozgalommal kapcsolatos tanulmányaival[66] alapozta meg lokális elitkutatásunkat. A Szlovákiához tartozó területekkel kapcsolatban sokkal szerényebb előzményekre támaszkodhatunk. Kiemelendőek azonban Cieger András egy évtizeddel korábbi, Északkelet-Magyarország dualizmus kori parlamentarizmusával és lokális elitjével foglakozó munkái, melyek fontos referenciapontot jelentenek tervezett kutatásunk számára.[67] Észak-Magyarország többes identitással rendelkező nemesi társadalmáról Demmel József jelentetett meg alapvető monográfiát a közelmúltban.[68]

Az előzőekben kifejtett regionális szempontrendszerű vizsgálatunk tehát az észak-magyarországi és az erdélyi, partiumi parlamentarizmus kapcsán két nagy témakört ölel át. Az egyiket a választási eljárás sajátosságai jelentik, a másikat pedig az országos és/vagy lokális elitpozíciót betöltő személyek köre. A választási végeredményekkel, a képviselővé választottakkal már nem kell foglalkoznunk. Jelen kutatásban az elitképződés folyamatait vizsgálhatjuk meg, az egyéni életpályák alakulásának okaira koncentrálhatunk. Ettől azt várjuk, hogy munkánk segítségével jobban megérthetjük a politikatörténeti események mögött zajló társadalmi folyamatokat, és közelebb kerülhetünk a történelem aktoraihoz.

A vizsgálandó területeket előzetes kutatási eredményeink alapján jelöltük ki. Észak-Magyarországról a szlovák nemzeti mozgalom tradicionális központjait: Árvát, Liptót, Turócot, továbbá a multietnikus és multikonfesszionális jellegű Sáros és Zemplén vármegyéket választottuk. Mellettük Losoncot és Rozsnyót, a nyelvhatáron lévő, önálló képviselőküldési joggal nem rendelkező településeket, valamint Besztercebányát és Késmárkot, két német identitású, jelentős szlovák lakossággal bíró, a nyelvhatáron túl található várost vizsgálunk meg. A Romániához tartozó területek vármegyéi közül a forrásokhoz való hozzáférés alapján kellett választanunk. Erdélyből Torda-Aranyos, Brassó, Beszterce-Naszód vagy Hunyad vármegye románok, magyarok és szászok által lakott kerületeit, valamint a partiumi Bihart és Szatmárt vizsgáljuk meg. Az erdélyi városok közül

65 Székelyföld története II. Szerk. Egyed Ákos, Hermann Gusztáv Mihály, Oborni Teréz. Bp. 2016.

66 *Egry Gábor:* Tradíció és alkalmazkodás. Az erdélyi szászok politikai kultúrája a dualizmus idején. Múltunk 48. (2003) 112–158.; *Uő:* Az erdélyi szász elit személyi és intézményi hálózatainak szerepe a szász „nemzetgazdaságban" és a nemzeti mozgalomban. Tudományos Közlemények 13. (2005) 115–128.

67 *Cieger András:* A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában. Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv 12. (1997) 213–281.; *Uő:* Ugocsa megye politikai vezető rétege a dualizmus időszakában. Kárpátaljai Minerva. A Humán Tudományosság Fóruma 3. (1999) 5–51.; *Uő:* Ung megye politikai vezető rétege a dualizmus időszakában. Kárpátaljai Minerva. A Humán Tudományosság Fóruma 4. (2001) 5–51.; *Uő:* Érdekek és stratégiák. A helyi politikai elit érdekérvényesítési lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában. Korall 4. (2003) 13. sz. 87–106.

68 *Demmel* József: Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története. Bp. 2014.

Brassót, a szászok gazdasági központját és Kolozsvárt, a magyar politikai központot tárjuk fel.

A nyelvi, etnikai sajátosságok mellett figyelmet kell fordítani a politika szereplőinek és a lakosságnak a vallási viszonyaira is. Ezen a területen szintén rendelkezünk előzetes eredményekkel, azonban a felekezeti struktúra oldaláról még nem vizsgáltuk a kérdést. A levéltári anyagok kutathatóságának függvényében megkíséreljük feltárni azt a belső szervezeti mechanizmust, ahogy egy felekezet a politikai kihívásokra reagált. A szlovák evangélikusok és római katolikusok, valamint a szász evangélikusok oldaláról tudjuk ezt megtenni. A román nemzetiség ilyen elemzésére jelenleg nincs kapacitásunk.

Ahogy az eddigiek alapján is látható, a kutatócsoport tevékenysége igen szerteágazó. A hagyományos történetírói módszerek mellett kifejezett célunk az innovatív digitális technológiák felhasználása, a történetírásba való integrálása. Kutatási eredményeink azon részét, melyek a térben is értelmezhetők, az általunk szerkesztett térképeken is megjelenítjük. Az első projekt során keletkezett digitális térképek már bekerültek a GISta Hungarorum térképgyűjteményeibe, ezt a munkát is tovább folytatjuk, hiszen az ehhez szükséges digitális alaptérképeket már elkészítettük. A vizsgált személyeink között feltárt kapcsolatokat vizuálisan is meg kívánjuk jeleníteni. Ehhez azonban nem csupán a hagyományos családfákat használjuk fel, hanem a hálózatelemző szoftverek által nyújtott lehetőségeket is. Ezen a téren még csupán az első lépéseket teszik meg a hazai történészek, köztük csoportunk kutatói. Jelenleg még hiányoznak az általánosan elfogadott elemzési normák, hiszen a hálózatokat elsősorban recens jelenségekkel kapcsolatban használják. A történetírás gyakran hálózatként kezel olyan csonka kapcsolatrendszereket is, melyek elemzése hálózatelméleti oldalról nézve problematikus. A kutatásaink során keletkező adatokat, melyek reményeink szerint alkalmasak lesznek a hálózatelméleti megközelítésre, nem csupán vizualizálni, hanem ezen tudományág standardjainak megfelelően elemezni is szándékozzuk. Projektünk egyik fontos lehetséges eredményének tekintjük tehát a hálózatelméletnek a hazai társadalomtörténet-írásba való, tudományosan ténylegesen megalapozott integrálását.

BALOGH JUDIT

UZONI BÉLDI PÁL HÁROMSZÉKI FŐKIRÁLYBÍRÓ, ERDÉLYI GENERÁLIS FELEMELKEDÉSE

Apafi Mihály fejedelemségének majd' három évtizedében több összeesküvést vagy a kortársak szerint „rezgelődést" is feljegyeztek. Bethlen Miklós az önéletírásában „tragédiáknak" nevezi ezeket az eseményeket, amikor az elit egy-egy tagja vagy egy elitcsoport vádoltatott meg felségárulással, ezek következtében pedig számosan kiestek Apafi kegyeiből, karrierjük megtört, esetenként pedig életüket is vesztették, mint a kivégzett Bánffy Dénes vagy a börtönben elpusztult Béldi Pál és több támogatója is. A legnagyobb átrendeződést annak a székely főembernek a bukása eredményezte, aki a 17. század végi Erdély legfénylőbb üstököseként robbant be az országos elitbe, majd éppen olyan gyorsan el is tűnt onnan.

Béldi Pál családja, az uzoni Béldi család

A Béldi család neve Kempelen Béla szerint már 1319-ben megjelent,[1] de a forrásos adatok többsége a 15. századtól tűnik fel velük kapcsolatosan. A családot neve a Maros menti Béld községhez köti, előnevük viszont már a háromszéki Uzonhoz kapcsolódik.

A 15. század folyamán katonákként tűntek ki, a század elején egy bizonyos Benedek, később fiai, Albert és Péter, akik 1442-ben Hunyadi János seregében harcoltak a Vaskapunál.[2] Márton nevű testvérüket az alvajdák 1467-ben törvény elé idézték, ő később, 1479-ben részt vett a kenyérmezői csatában. A család első jelentősebb hatalomépítője, Béldi Pál a 16. század elején (1509) tűnt fel a forrásokban.

1510-ben egy még bodolaiként megnevezett Béldi Pál pereskedett egy rokonával, bodolai Béldi Vitálissal, majd pedig két román szolgával, akik Béldi 200 juhát ellopták.[3] 1517-ben ugyanez a Béldi Pál összetűzésbe keveredett Prázsmár közösségével is, melynek tagjait hatalmaskodásért feljelentette Szapolyai János vajdánál.[4] A korábban magát bodolaiként megnevező Béldi Pál 1539-ben János király kérésére a Barcaságban elhelyezkedő Bodola falut átengedte Brassó számára,

1 *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. 2. kötet. https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Kempelen-kempelen-bela-magyar-nemes-csaladok-1/2-kotet-19FA/beldi-uzoni-nemes-es-grof-1C50/. letöltés: 2020. júl. 05.

2 *Pálmay* József: Háromszék vármegye nemes családjai. Sepsiszentgyörgy 2000. 62.

3 Székely Oklevéltár I–VIII. 1211–1519. Szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Barabás Samu. Kolozsvár 1872–1934. (a továbbiakban: SzOkl.) I. 321., 323.

4 SzOkl. I. 331.

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.43

amiért kárpótlásul a kézdi széki Szentlélek várát kapta meg a hozzá tartozó székely és nemesi birtokokkal és jogokkal együtt.[5] A család nemesi előnevének változása minden bizonnyal ehhez az eseményhez köthető. Érdekes ugyanakkor, hogy a család a későbbiekben nemcsak Bodolához ragaszkodott, de például 1606-ban Béldi Kelemen újra „Clementis Beldy de Bodola"-ként nevezte meg magát.[6]

A folyamat már az 1538-as évben elindulhatott, abból az évből származik ugyanis az első oklevél az uzoniként megnevezett Béldi családdal kapcsolatosan. Ebben az áll, hogy uzoni Béldi Pál képviselte egy perben Geréb Barnabást.[7] 1539-ben uzoni Béldi Pál pereskedett uzoni Márk Jánossal.[8] 1542 októberében arra a hírre, hogy Péter moldvai vajda Erdélyre akart törni, a székelyek követeket küldtek hozzá, akik között Kún Lázár, Mihályfi Ferenc, Daniel Péter, Andrássy Márton és Tamássy Ferenc mellett uzoni Béldi Pál is ott volt.[9] 1547-ben uzoni Béldi Pált az ítélőtáblai jegyzők között sorolták fel.[10] 1554-ben uzoni Béldi Ferenc volt választott bíró a vargyasi Daniel testvérek és Mihálcz Mihály özvegyének perében.[11] A Béldi Pál által megkezdett tudatos karrierépítést Béldi Kelemen folytatta, aki a Daczókhoz társulva igyekezett a családja hatalmát és befolyását növelni. A 16. században az élelmesebb székelyek a gazdag szászok rovására is hatalmaskodtak, nem csupán a székely lófők és közszékelyek rovására. 1576-ban szentgyörgyi Daczó Pál és uzoni Béldi Kelemen Bodza földjét próbálták erővel megszerezi Brassótól, noha II. János korábban már a brassóiaknak ítélte a területet. Ezt a döntést Báthory Kristóf megerősítette, miközben Daczót és Béldit eltiltotta a további hatalmaskodásoktól.[12] 1567-ben uzoni Béldi Kelemen azok között volt, akik János Zsigmondtól jobbágyokat kaptak adományként.[13] Béldi Kelemen az Uzonban kapott húsz háznyi jobbágy révén a sepsi széki adományosok között a második legjelentősebb adományban részesült, nála többet csak a Daczók kaptak.[14] 1576-ban egy uzoni Béldi János neve szerepelt az 50 dénáros adót fizetők között.[15] 1594-ben uzoni Béldi János Báthory Zsigmond egyik katonájaként lovasságot és gyalogságot vezényelt Havasalföldre, de valamilyen okból Brassóban elfogták.[16]

5 SzOkl. V. 56.

6 Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Igazgatósága (a továbbiakban: RNL-KmIg.) Fond Fam Béldi (Béldi család levéltára) 1606–1620. Nr. 108. 2.

7 SzOkl. V. 54.

8 SzOkl. II. 54.

9 *Balogh Judit*: A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében. Kolozsvár 2005. 37.; *Szádeczky-Kardoss Lajos*: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927. 110.

10 SzOkl. V. 61–63.

11 SzOkl. II. 115–116.

12 SzOkl. V. 101–102.

13 SzOkl. II. 213.

14 A végrendelete 1577-ben készült el, a halála időpontja bizonytalan. RNL-KmIg.Fond Fam. Béldi. Nr. 106. 19.

15 SzOkl. IV. 46.

16 SzOkl. IV.122.

Béldi Kelemen háromszéki főkapitány

Uzoni Béldi János és Becz Katalin[17] fia,[18] Béldi Kelemen elődeihez hasonlóan jó katona volt már Székely Mózes,[19] később pedig Bocskai István[20] és Báthory Gábor[21] fejedelemsége idején is.[22] Báthory Gábor uralma alatt hősiesen harcolt a brassói csatában, ahol a Rácz György vezette székely sereg egyik vezetője volt Bedő István, Begröli István, Daniel Mihály és Geréb András mellett.[23] Később Bethlen Gábor mellé állt,[24] és Háromszék főkapitányaként szolgált.[25] Katonai képességei kiválóak lehettek, Kemény János is ekként emlékezett rá, még ha a nevét nem is tudta pontosan:

„igen jeles ember vala, az fejedelemnek hiteles kedves embere, mely mikor meghala Fejérváratt, ugyanott is az schola mellett levö kis templumban temettette, és hallottam szájából Bethlen Gábornak, orczáján és szakálán könyvei lecsorogván, azt mondja vala: Oly szolgámat vesztettem ma el, hogy nem lehetett volna oly nagy és szoros igybeli s annyi számu hadam, melyben mint egyik kezemre, úgy egyik szárnyát hadaimnak akármely harczon reá bízni nem merészlettem volna; mert esze vala az ordinancziának megértésére, bevételére, bátorsága az jó példaadásra, experientiája az dolgoknak igazgatására, hüsége annak véghezvitelére."[26]

Bethlen számos alkalommal rendelte harcolni Béldit, aki a források szerint nemcsak hűségesen, de katonai tehetséggel is szolgálta őt.[27]

1602-ben a Basta-féle összeírásban egyetlen Béldit jegyeztek fel Uzonban, Béldi Ferencet,[28] nemesként.[29] Béldi Kelemen háromszéki főkapitánynak egy 1622-es leveléből tudjuk meg, hogy Béldi Ferencet a közszékelyek ölték meg 1613 előtt, valószínűleg a család hatalmaskodása állt az ügy hátterében.[30] A Béldi Pál által elkezdett hatalomépítést Kelemen eredményesen folytatta. Jó katona

17 SzOkl. VI. 130. – Béldi Kelemen a Becz családon keresztül rokon.

18 *Balogh J.:* A székely nemesség i. m. 122., SzOkl. VI. 129–130.

19 *Deák Farkas:* Uzoni Béldi Pál 1621–1679. Bp. 1887. 9.

20 RNL-KmIg. Fond Fam Béldi (Béldi család levéltára) 1606–1620. Nr. 108. 2

21 RNL-KmIg. Fond Fam Béldi (Béldi család levéltára) 1606–1620. Nr. 108. 3.

22 RNL-KmIg. Fond Fam Béldi (Béldi család levéltára) 1606–1620. Nr. 108. 5.,7.

23 *Szilágyi Sándor:* Báthory Gábor fejedelem története. Pest 1867. 139.

24 RNL-KmIg. Fond Fam Béldi (Béldi család levéltára) 1606–1620. Nr. 108. 9.

25 SzOkl. IV. 191. – Háromszék főkapitányának már Báthory Gábor idején kinevezték, erre bizonyíték egy 1613 májusában kelt forrás, amit Béldi már háromszéki főkapitányként írt alá. Vö. RNL-KmIg. Fond Fam Béldi (Béldi család levéltára), Nr. 7. 2.

26 Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest 1856. 113.

27 RNL-KmIg. Fond Fam Béldi (Béldi család levéltára) 1606–1620. Nr. 108. 11. (1622), 12. (1624) 14., 15. (1624),18. (1626).

28 Béldi Ferenc maga is többeket jobbágyává tett: RNL-KIg. Fond Fam. Béldi (Béldi család levéltára) 1602–1838. Nr. 324. 1.

29 SzOkl. V. 203., 219.

30 SzOkl. IV. 213.

volt és ambiciózus politikus, ráadásul nagyon sok új birtokot és jobbágyot szerzett. A Bethlen Gábor által elrendelt 1614-es összeírás idején jobbágyai számát tekintve már a hetedik helyen állt: 9 településen 44 jobbággyal.[31] A széki periratok azt mutatják, hogy Béldi Kelemen volt az egyik legnagyobb birtokszerző, hatalmaskodó, ezért évente több pert is indítottak vele szemben.[32] Így különösen nehéz dolga lehetett akkor, mikor 1622-ben Bethlen Gábor fejedelem az 1614-es lustra tapasztalatait felhasználva szigorúan utasította a székelyföldi nemességet, hogy ne tegyék jobbággyá a hadra fogható közszékelyeket és lófőket. Béldi azzal érvelt, hogy azok valójában ősjobbágyaik a nemeseknek, és csupán vissza kívánják szerezni őket.[33] Béldi Háromszéken a korábbi főkapitányoknál jelentősebb lokális hatalmat épített ki, a hozzá hű lófők nemesítésére javaslatokat tett Bethlen Gábornál.[34] Noha Béldi Kelement egy forrás 1628-ban már „néhai"-ként említette,[35] 1629-ben még martonosi Nagy Gergely lófőt azért nemesítette meg a fejedelem, mert korábban a csatában megmentette Béldi Kelemen életét.[36] Béldi hatalmaskodása felekezeti kérdésekben is megjelent. A jezsuiták hatására harcos katolikussá vált főkapitány a 16. század végére elterjedő protestáns felekezetekkel szemben is fellépett. Már 1607 júniusában azok között a katolikus nemesek között találjuk, akik a jezsuita rend kitiltása ellen tiltakoztak.[37]

31 *Balogh J.:* A székely nemesség i. m. 180.

32 RNL-KmIg. Fond Fam Béldi (Béldi család levéltára) 1602–1838. Nr. 324. 2.

33 SzOkl. IV. 213–214.: „Ezeket az articulusokat én minden székeken publicáltattam, nem is értettem, hogy nemes ember őket háboritaná egy széken is, hanem őstől maradt saját jobbágyát akarná az nemesség birni köztök, de nem bírhatja, mert nem engedik, főképen Három széken... És az felséged kiküldött székelyek registromába több vagyon két száznál oly jobbágy felírva, kiket erővel kényszeritteténem vellunk oda irni, ki Mátyás király idejétől fogva nemzetsége szerint fiúról-fiúra jobbágy volt, és a szabad székelyek közi nem számlálták, levelet is egynéhányai hoztak elő az nemesek, kikbe régi fejedelmek idejébe megnyerték őket, és a szabad székelyek közzűl hivötték, ilyeneket nem adának akkor is ki, sőt avval fenyegettenek Szuhay urammal együtt, hogy ha (kit Isten eltávoztasson) felségednek holta törtínik, mint feleségestől gyermekestől levágják az nemességet, ugy mint ez e lélek jobbágy keresőket; maga Bedő Istvánnak akkor is több jobbágya volt, most is én nálamnál több vagyon az székelyek között, őtet nem bántották érette, noha többire szabad székely volt; Kovácsi Mátét sem bántják, noha szabad székely jobbagya vagyon: in summa, valaki minden latorságokba pártütésekbe nem consentiál véllek, csak annak nem szabad jobbágyot köztök birni. Mi oka kegyelmes uram, hogy a szabad székelynek is jobbágya vagyon? oly lófejet is találok, hogy nálamnál több jobbágya vagyon székely, és nincs avagy igen kevés vagyon lófő, az ki magának jobbágyot nem szerzett, és birta Mihály vajda idejétől fogva, törvénynyel is megoltalmazta. Az mostani szabad székelyből lött nemes penig miért gyűlöli s miért vádolja felséged előtt az ős nemes ember gyermekét! azért, hogy annak jobbágyát és jószágát birja, és annak zsirjával hízódik, idegen lévén, az haerest kirekesztvén és halálra kergetvén jószága mellől. Ha ez igy nincsen, ne tisztemet vegye csak el felséged, hanem életemet, kit meg is mutogatok felségednek idő rá telve."

34 SzOkl. VI. 55.

35 SzOkl. VI. 80.

36 SzOkl. VI. 105.

37 Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–XXI. (a továbbiakban: EOE.), V. 341., 514–516. A tiltakozók között volt Béldi Kelemen mellett Szilvásy Boldizsár tanácsúr, Kornis Boldizsár tanácsúr,

Bethlen Gábor Béldi halála után, 1628 márciusában adta vissza Feldoboly István prédikátornak zágoni birtokát, amit a háromszéki kapitány elfoglalt tőle.[38] Ezzel szemben ugyanakkor Uzonban az 1610-es évek folyamán végig szolgálhatott Ceglédi Imre prédikátor, ami azt mutatja, hogy ez a felekezeti magatartás nem volt mindenhol következetes.[39]

Diplomataként is szolgálta Bethlen Gábort, 1618-ban Mikó Ferenc társaként a moldvai vajdához ment főkövetként.[40] 1624-ben azok között volt, akik kezességet vállaltak Péchy Simonért.[41] A fejedelmi tanács tagja volt 1625-től,[42] sőt nősülni is az országos elitből nősült, ugyanis losonci Bánffy Zsuzsannát vette feleségül.[43] A pályáján tehát egyértelműen látható a törekvés az országos elit irányába történő nyitásra. Ugyanakkor tanácsúri tisztsége ellenére rendkívül ritkán szerepelt az országgyűléseken, és elsősorban a háromszéki, székelyföldi elitben tudott nagy hatalmat kiépíteni. Az országos elitben való megragadásra tett kísérleteinek a sikertelenségét jól mutatja Kemény János önéletírása. A Bethlen Gábor udvarát etalonként kezelő, az akkori elitre felnéző Kemény a nevét is rosszul írta, Béldi Pálként emlegette. Béldi katona maradt egész életében, mégpedig valószínűleg kiváló katona, de így elsősorban katonaként, hadvezérként kapcsolódott az őt nagyra tartó Bethlen Gábor fejedelemhez, nem pedig az udvarban vagy az országos politikában forgolódó főemberként.[44] Kis késéssel másolta a homoródszentpáli Kornis család stratégiáját, akik Marosszékre és Háromszékre is átterjeszkedtek.[45] Béldi Kelemen Csíkszék irányában terjeszkedett, olyannyira, hogy 1614-re Kászonszéken több jobbágya volt, mint a helyben birtokos Lázároknak, akik elsősorban Gyergyót uralták, viszont egész Csík-, Gyergyó- és Kászonszéket tekintve 38 jobbágyával az 54 jobbággyal bíró Lázár István után a második helyen állt.[46] Ha ahhoz nem is volt elég erős a kapcsolati hálója, hogy az országos elitben megkapaszkodjon, azt jól vette észre, hogy Háromszéken több családdal kell versenyeznie, és az akkor nagyon erős Basákkal szemben kevés esélye volt. Csík-, Gyergyó-, Kászonszék esetében viszont a Lázárok Gyergyóban maradtak, és nem igyekeztek ennél nagyobb hatalomépítésbe fogni. Ráadásul Bethlen Gábor fejedelemsége alatt Béldi csíki jobbágyainak a száma alig öt év alatt 38-ról 104-re nőtt, ami jóval több, mint kétszeres növekedés, tehát Béldi éppen itt

Kálnoky és Trauzner Lukács tanácsúr, Sarmasághy Zsigmond, Kornis Zsigmond és Kamuthy Balázs is.

38 SzOkl. VI. 80–81.

39 RNL-KmIg. Fond Fam. Béldi (Béldi család levéltára) 1607–1830. Nr. 2., 14.

40 EOE. 7. 90., 94.

41 EOE. 8. 245.

42 *Horn Ildikó:* Tündérország útvesztői. Bp. 2005. 236. *Deák Farkas*: Uzoni Béldi Pál 1621–1679. Bp. 1887. 10.

43 *Deák F.*: Uzoni Béldi Pál i. m. 8.

44 Kemény János önéletírása i. m. 112.

45 *Balogh Judit – Horn Ildikó:* A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története. Századok 142. (2008) 4. sz. 849–896.

46 *Balogh J.:* A székely nemesség i. m. 186.

tudta a lejobban kihasználni a hatalmát.[47] Ekkorra a csíki jobbágytartók listája teljesen átrendeződött. Béldi jókora előnyre tett szert, míg az időközben meghalt Lázár István özvegye kezében már csak 27 jobbágy maradt. Belépett viszont új emberként hídvégi Mikó Ferenc csíki főkapitány, aki Bethlen melletti karrierje ellenére is csak 41 jobbágyot szerzett, szemben Béldi Kelemen több mint 70 új jobbágyával.[48] Béldi ugyanakkor a Székelyföldön kívül is szerzett jobbágyokat, 1614-ben például Küküllő vármegyében Váralján.[49] Jobbágyul kötéseinek palettája változatos volt: a fenyegetéstől a halálos vagy egyéb ítélet előli megmentésig terjedt.[50] Béldi az 1610-es években a széki bűnözőket is a jobbágyává tette, akikkel szemben nem lépett fel, sőt alkalomadtán az ő birtokáról zaklattak ezek a jobbágyok másokat. 1616-ban egy özvegy, Ferenc Gerébné Mihálcz Anna birtokát fenyegették, amiért végül Bethlen Gábornak kellett közbelépnie.[51] Ezekben az években Béldi Kelemen a jobbágyait is felhasználta a hatalmaskodásaiban, és előszeretettel támadott meg özvegyeket, akik később védelemért felajánlották neki a birtokaikat vagy azok egy részét. Az ízig-vérig katonaember Béldit korai halála akadályozta meg a nagyobb hatalom kiépítésében, bár kérdés, hogy a habitusa alkalmassá tette volna-e arra, hogy az országos elitbe is eredményesen tagozódjon be.

Béldi Kelemen halála valamikor 1627 folyamán következett be, egy abban az évben pontosabb dátum nélkül Feketehalomnál kiadott oklevélben ugyanis már „néhai"-ként emlegették.[52] Végrendeletében tekintélyes vagyont hagyott a katolikus egyházra, de emellett a családja is részesült a Rücsön, Bodolán, Uzonban és Árapatakán összeírt jószágokból.[53]

Béldi Pál útja a hatalomba

Az 1622-ben született Béldi Pál Béldi Kelemen életben maradt gyermekei közül az utolsó.[54] Hat lány mellett egy fiútestvére volt, a nála idősebb János. Béldi Kelemen halála után a gyermekek gyámja az anyai ági rokon Kékedy Zsigmond lett,[55] míg a Béldi-birtokok jószágigazgatója sepsiszentgyörgyi Daczó László, ő

47 Uo. 114.

48 *Balogh J.:* A székely nemesség i. m. 211.

49 RNL-KmIg. Fond Fam Béldi (Béldi család levéltára) 1607–1830. Nr. 2.,3.

50 RNL-KmIg. Fond Fam Béldi (Béldi család levéltára) 1607–1830. Nr. 2., 5., 6., 7.

51 RNL-KmIg. Fond Fam. Béldi (Béldi család levéltára) 1607–1830. Nr. 108. 8.

52 RNL-KmIg. Fond Fam. Béldi (Béldi család levéltára) 1607–1830. Nr. 2. 17. Deák Farkas is úgy tudta, hogy valamikor 1627 elején halt meg, és Gyulafehérváron temették el. *Deák F.:* Uzoni Béldi Pál i. m. 10.

53 *Deák F.:* Uzoni Béldi Pál i. m. 10., RNL-KmIg. Fond Fam. Béldi (Béldi család levéltára) 1607–1830. Nr. 106. 17.

54 *Deák F.:* Uzoni Béldi Pál i. m. 10.

55 Kékedy Zsigmond első felesége, Bánffy Margit Béldi Kelemen feleségének, Bánffy Zsuzsannának a testvére volt.

képviselte a perekben a család érdekeit.[56] Nem tudható, hogy Pál és a bátyja között hány év volt a korkülönbség, de az bizonyos, hogy Pált már a gyám, Kékedy Zsigmond juttatta be a fejedelmi udvarba, aki 1625-től már főlovászmester, 1632-ben pedig Belső-Szolnok vármegye főispánja és nagyságos úr volt, ráadásul 1632-től Bethlen várának a birtokosa, fejedelmi tanácsos.[57] Bethlen Gábor is gondoskodni igyekezett az árvákról, számukra az apa halála után is adományokat juttatott az apa érdemeire hivatkozva.[58] 1638-ban meghalt Kékedy Zsigmond.[59] Végrendelete örököseinek saját gyermek híján a Béldi testvéreket tette meg.[60] Béldi János az 1630-as évek végén vette feleségül Csomaközy Zsófiát, Béldi Pál pedig a fejedelmi iskola elvégzése után megkezdte udvari szolgálatát. Először I. Rákóczi György bejárója és étekfogója lett.[61] 1645-ben a két testvér megosztozott a családi birtokokon, ekkorra Jánosnak már gyermeke született, egy lány.[62] Béldi János ekkorra Háromszék főtisztje lett, Basa Tamás főkapitány mellett főkirálybíróként szolgált. A művelt, olvasott,[63] de minden bizonnyal beteges Béldi János 1647-ben vagy 1648 elején meghalt, így Pál már az özvegyével pereskedett a bátyja vagyonáért. 1651-ben pedig János kislánya is meghalt. Ettől kezdve Béldi Pál az ország egyik leghatalmasabb birtokosa lett, hiszen megörökölte mind apja, mind pedig Kékedy Zsigmond óriási vagyonát. Ez a hirtelen jött gazdagság minden bizonnyal árthatott Béldinek, aki egész felnőtt életében hol a riválisokkal pereskedett, hol megtartani próbálta hatalmas birtokait, hol pedig előre menekülve újabb és újabb birtokokat igyekezett szerezni. A családi levéltár korszakra vonatkozó iratainak döntő többsége ezt a küzdelmet mutatja be. Az 1648 körül megnősült Béldi Pált ebben a küzdelemben nagyban segítette a felesége,[64] Vitéz Zsuzsanna is, akiről a kortársak megjegyezték, hogy rendkívül eszes és művelt asszony volt.[65]

---

56 RNL-KmIg. Fond Fam. Béldi (Béldi család levéltára) 1607–1830. Nr. 324. 5.

57 *Deák F.:* Uzoni Béldi Pál i. m. 11–12.

58 RNL-KmIg. Fond Fam. Béldi (Béldi család levéltára) 1607–1830. Nr. 324. 4.

59 EOE. 10. 203.

60 RNL-KmIg. Fond Fam. Béldi (Béldi család levéltára) 1607–1830. Nr. 106. 6.

61 *Deák F.:* Uzoni Béldi Pál i. m. 15.

62 RNL-KmIg. Fond Fam. Béldi (Béldi család levéltára) 1607–1830. Nr. 13.17.

63 Béldi János a végrendeletében külön is megjegyezte, hogy „az könyvek redeáljanak Béldi Pálnak", azaz több könyvvel is rendelkezhetett, amiket minden bizonnyal forgatott és értéknek is tekintett, hiszen rendelkezett felőlük a végrendeletében. Vö. *Deák F.:* Uzoni Béldi Pál i. m. 16.

64 Nem tudjuk pontosan a házasság megkötésének az időpontját, de az biztos, hogy Béldi Pál már 1644-ben is közel állt a Vitéz családhoz. Ez derül ki Wesselényi Katának a férjéhez, Kornis Péterhez írott leveléből. SzOkl. VI. 172–173.

65 Mivel Béldi Pálné Vitéz Zsuzsanna a férje elmenekülése után boszorkányság gyanújába keveredett, és ezért börtönbe került, illetve a börtönben összeállított egy imádságos könyvet is, az irodalomtörténet érdeklődését is kiváltotta. A boszorkánypere miatt Herner János, míg az imádságos könyve miatt Fazakas Gergely Tamás foglalkozott vele behatóbban, valamit Szinnyei is számontartotta. *Fazakas Gergely Tamás:* Vitéz Zsuzsanna kéziratos imádságoskönyvének (1684) filológiai és retorikai elemzése. Könyv és Könyvtár.

Egy 1645-ös oklevél szerint a Béldi testvérek szinte offenzívát indítottak Háromszékben, ekkor ugyanis a főkapitány, Basa Tamás mellett a két további legfontosabb tisztséget ők birtokolták,[66] hiszen János volt a főkirálybíró, Pál pedig a vicekapitány.[67] Ezt a lokális elitben történő szisztematikus térfoglalási kísérletet megakasztotta János korai halála, és úgy tűnik, hogy ezt követően Pál egy ideig inkább az udvarban próbált karriert építeni, talán azért is, mert a felesége családja sem a Székelyföldhöz kötődött. 1649-ben II. Rákóczi György a főbejárójának nevezte egy adománylevélben, amiben hat Belső-Szolnok megyei falu váltságáról rendelkezett. Ezeket a falvakat még I. Rákóczi György foglalta el, a zálogösszeget viszont nem fizette meg.[68] Az oklevél megemlítette, hogy az összeg kifizetéséért a tanácsurak „lobbiztak" Béldi Pál mellett, ami azt sejteti, hogy ekkor Béldi elsősorban az ő körükben építette kapcsolati hálózatát.[69] Hogy ez a tevékenysége nem volt eredménytelen, igazolja egy 1656-ban Kamuthi László által Béldinek írt levél, amiben Béldi Pált mint sógorát felkéri, hogy a fejedelemnél járjon közben érte, mert úgy tudja, hogy a fejedelem „az *udvari* jószágot, mely Kamuthi Istvánról és Kamuthi Mihályról jutott reája és öcscsére Kamuthi Farkasra, öcscse sinistra expositiójára egyedül öcscsének adta marháival együtt".[70] Ezekben az években több ilyen kérést is kapott, melyek elintézésében a kérelmezők Béldi udvari kapcsolatrendszerében bíztak.

1653-ban Béldi Pál II. Rákóczi György főasztalnoka volt, 1654-ben pedig főkirálybíró.[71] Ekkor már Háromszék főkirálybírójaként jelentős kölcsönöket vett föl, például imecsfalvi Imecs Mátyástól több mint 400 forintot, azzal az ígérettel, hogy jobbágytelkekhez juttatja.[72] A főkirálybírósága kezdetén újra felmerült a korábbi, szintén Béldi Pál nevű ősének 1517-es konfliktusa Prázsmárral, amit

---

A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei 25. (2003) 39–64.; Bornemissza Anna megbűvöltetése – Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 1678–1688. S. a. r., bev. Herner János, Bp.–Szeged 1988. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 21); *Herner* János: Rontás és igézés. Bp. 1988; Vitéz Zsuzsanna levelezését lásd MOL P669 (Béldi család iratai), 1. cs., 1. tétel, valamint: MOL P1238 (Teleki család iratai).

66 SzOkl. IV. 284.

67 „Georgius Rakoczy junior, Dei gratia princeps Transsilvaniae, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc. Fidelibus nostris generosis, egregiis, nobilibus et agilibus Thomae Basa, de Zabola, supremo judici regio, Joanni Béldi de Uzon vicecapitaneo trium sedium Siculicalium Sepsi, Kezdi et Orbai, necnon Francisco Gyárffás de Leszfalva vicejudici regio, juratis notariis, caeterisque juratis assessoribus sedis dictae Siculicalis Kézdi, praesentes nostras visuris, nobis dilectis, salutem et gratiam nostram." Vö. SzOkl. VI. 175–176.

68 SzOkl. VI. 187–188.

69 Ekkor a fejedelmi tanács tagja volt bizonyosan: Barcsai Ákos, Bethlen Ferenc (Kékedy Zsigmond után ő lett a főudvarmester), Haller István, Huszár Mátyás, Kemény János, Serédi István, Sulyok István). Vö. *Trócsányi Zsolt:* Erdély központi kormányzata. Bp. 1980. 22–36.

70 *Deák F.:* Uzoni Béldi Pál i. m. 23–24.

71 Deák Farkas 1655-től háromszéki főkapitányként említette, ekkor azonban Háromszék főkapitánya még Basa Tamás volt bizonyosan. Vö. *Deák F.:* Uzoni Béldi Pál i. m. 21.

72 RNL-KmIg. Fond Fam. Béldi (Béldi család levéltára) 1607–1830. Nr. 324. 3.

végül egy megegyezés zárt le. Ennek eredményeképpen a Tatrang vizét egyenesebb mederbe terelték.[73] A fejedelem által megerősített oklevél alapján Béldi birtokainak a határai nem sérülhettek.[74] 1655-ben Bethlen János és Szalánczy Gábor társa volt egy marosszéki havasokon felmerült határvita kivizsgálásakor.[75] Ugyanebben az évben a fejedelem Béldi segítségét kérte, minthogy úgy tudta, hogy Béldi Havasalföld irányába jó román kapcsolatokkal rendelkezett. Az érintettek pedig hírekkel tudtak szolgálni a számára. A levél címzettje ugyan Basa Tamás főkapitány és Béldi Pál főkirálybíró volt, de a szöveg külön kiemelte Béldi jó román hálózatát mint lehetséges hírforrást.[76] Az 1655-ös hadjáratban aktívan részt vett, olyannyira, hogy míg a csíki csapatokat Petki István állította hadba, addig ezt Háromszéken nem csupán Basa, hanem Béldi feladatává is tette a fejedelem, és a II. Rákóczi György által írt levél alapján egyértelmű, hogy a széki vezetők és a fejedelem levelezését Béldi bonyolította.[77] Az 1657-es hadi eseményekben is részt vett, a lengyel hadjáratba induláskor ő adott felmentést Nemes Jánosnak a gyermekei halálára és a felesége betegségére tekintettel.[78] Ekkorra már udvari főétekfogó, főkincstartó és a lovasság parancsnoka is volt Deák Farkas szerint.[79] Azt ugyanakkor rosszul tudta Deák, hogy Béldi a háromszéki főtisztségek közül melyiket viselte, ugyanis itt is főkapitányként említette, jóllehet ekkor még Basa Tamás vezette főkapitányként a lengyel hadjáratba a háromszékieket, ráadásul a lemondása/leváltása után sem Béldi követte a főkapitányságban, hanem Mikes Kelemen.

A lengyel hadjáratban Béldi nem játszott főszerepet, de a katonaság többségével ő is fogságba került, ahonnan csak 1661 júniusában tért haza. A fogságot azonban sajátosan fogta fel. Nemcsak végig levelezett a családjával és másokkal is, de még pereskedett is, 1659 folyamán a Hallerekkel szemben igyekezett megvédeni Bethlen várát.[80] Nem engedte meg a feleségének, hogy a hatalmas vagyontárgyakat pénzzé téve gyűjtse össze számára a mintegy 30.000 tallérnyi váltságdíjat, hanem kikötötte, hogy csak a birtokok évi jövedelmeiből gyűjtheti össze azt.[81]

A korábban Kemény János pártja felé is kacsingató Béldi végül 1661. december 5-én tette le a hűségesküt Apafi Mihálynak Uzonban a sepsi széki jegyző előtt.[82] Béldi bizonytalansága még ekkor is érzékelhető volt, ugyanis az ekkor

73 EOE. 13. 501.
74 SzOkl. VI. 201–203.
75 EOE. 11. 200.
76 EOE. 11. 223–224.
77 EOE. 11. 225.
78 Nemes János naplója. Történelmi Tár. 1902. 1. közlemény.
79 *Deák F.:* Uzoni Béldi Pál i. m. 26.
80 EOE. 12. 285.
81 *Deák F.:* Uzoni Béldi Pál i. m. 28.
82 SzOkl. VI. 251.

már Apafi-párti Nemes János Béldit még a Mikesek pártján lévőnek tudta.[83] A tatár fogság és a késve megtett hűségeskü miatt Béldi újra „lekésett" a széki főkapitányi tisztségről, amit Nemes János kapott meg. Ugyancsak bizonytalannak látta Béldi hűségét Apafi másik háromszéki embere, Daczó János is, Apafi azonban a válaszában már Béldit nem, csak Lázár Istvánt és Mikes Kelement tekintette az ellenségének.[84] 1662-ben még látható volt, hogy Béldit a kapcsolatrendszere erősen kötötte a Kemény-párthoz, ő volt ugyanis az, aki a márciusi országgyűlésen a „németpárti urak" szigorú megbüntetésének az enyhítése ellen érvelt.[85] Ennek az évnek a januárjában pedig Kemény János még szentül hitte, hogy Háromszéken mind Mikes Kelemen, mind pedig Béldi hűségesek maradtak hozzá.[86] Azt, hogy Béldi 1661. végi hűségesküje előtt Kemény János táborához húzott, bizonyítja egy Bánffy Dénes által 1663-ban Béldinek írt levél, amiben korábbi kapcsolatukra hivatkozva kéri, hogy támogassa őt, mint aki azok egyike volt, akik a legtovább kitartottak Kemény János mellett.[87]

A tatár fogság idején Béldi több fogolytársának igyekezett segíteni, ilyen volt Damokos Tamás és Szilvási Mátyás is, akiért Béldi 1000 tallérig kezességet vállalt.[88] Mások viszont Béldit támogatták, akiknek ő nem maradt adósuk. Ilyen volt Orbai János, akinek a szolgálataiért jobbágyot adományozott.[89] Az ebből az időszakból származó forrásokban Béldi jólelkű, sőt nagylelkű emberként tűnt fel, aki könnyen teremtett kapcsolatot a körülötte lévőkkel, akik rokonszenvvel viseltettek iránta. Ő segített sógora, Vitéz Gábor, valamint Pozsgai János, Zsoltai István, Majos Ferenc, Márton diák, Bene Ferenc, Tarnóczi András, Bessenyei János, Námay Ferenc és Szigeti János kiváltásában. Némelyeknek ő is eladósodott ekkor, például Kászoni Márton páter is adott neki kölcsön, amit éveken át próbált Teleki Mihály segítségével visszaszerezni.[90]

---

83 SzOkl. VI. 255. „az háromszéki nemesség mindinkább Béldi uram s Mikes uram mellé adták magokat s hon maradtanak, sőt még másokot is othon marosztottak".

84 SzOkl. VI. 269–270.

85 EOE. 13. 17.

86 A Deák Farkas által hivatkozott, Kemény János által írt levél 1662. január 16-án, tehát egyetlen héttel Kemény halála előtt kelt: „annak okáért Kd egyetértvén Béldi Pál és Mikes Kelemen uramékkal, az vitézlő rendet vegye fel mindjárást s azt az Barczaságon levő kurtánságot dissipálja". Vö. *Deák F.*: Uzoni Béldi Pál i. m. 41.

87 SzOkl. VI. 283–284.

88 SzOkl. VI. 216.

89 „Fejérvármegyében Bodolán az tekintetes uram uzoni Béldi Pál uram ő kegyelme házánál, megtekintvén azért feljebb megírt uram ő kegyelme Kézdi-széki szentléleki Orbai János uramnak régtől fogván való jámbor szolgálatját, rabságában ő kegyelmének sok ízben utána való járását, fáradságát, Moldovába gyakran való menetelit, Bucsákban élésvitelit, hűséges, igasságos sok szolgálatját: azért ada az feljebb megírt uram ő kegyelme feljebb megírt, Orbai János uramnak egy Szőcs Andor nevű gyermeket ajándékon örökösön, mely Szőcs Andornak az jobbik atyja Szőcs Mihály és az édes atyja is Szőcs András lelenics (így!) jobbágyi az megírt uram ő kegyelmének." Vö. SzOkl. VI. 276–277.

90 Teleki Mihály levelezése (a továbbiakban: TML.) III. 14–40. A pénz visszaszerzéséért folytatott küzdelem még 1664-ben is tartott.

Béldi helyzete 1663-ban konszolidálódott Apafi Mihály Erdélyében, noha az év folyamán még mind Bánffy Dénes, mind pedig Kászoni Márton páter úgy látta, hogy Béldi Mikes és Petki pártjához tartozott.[91] Teleki Mihályhoz fűződő viszonya már ekkor bizonytalan volt. Egy Teleki által 1663 őszén Kászoni Mártonnak írt levélben ugyanis Teleki már ekkor amellett érvelt, hogy Bethlen vára valójában a keresdi Bethleneket illette, és nem Béldit, akinek pedig ezt mind Rákóczi, mind Kemény János megadták, sőt azt is érzékeltette, hogy támogatta a Bethlen testvéreket a várhoz fűződő jogaik visszaszerzésében.[92] Teleki fontossága viszont éppen ekkor kezdett növekedni, és ebben nagy szerepet játszott az, hogy megörökölte Kemény Jánostól Kászoni Mártont, akivel tovább folytatta a levelezést,[93] ami egy lehetséges kapcsolatot jelentett Bécs felé az ekkor már a török függést egyre ellentmondásosabban viselő erdélyi rendek és Apafi számára is.[94] Béldi is rászorult Teleki segítségére, mert 1663-ban neki könyörgött, hogy a német helyőrség Bethlen várából történő eltávoztatásában legyen segítségére.[95] A Bethlen várával kapcsolatos problémák az 1660-as évek első felében folyamatosan lekötötték Béldit,[96] mert hol a várhoz való jogát kellett megerősíttetnie Apafival a Bethlenekkel és a Hallerekkel szemben, hol pedig a német katonaságot igyekezett a várból kitétetni. Összességében igaz volt ezekre az évekre, sőt talán Béldi egész pályájára is, amit Deák Farkas a tatár fogság időszakával kapcsolatosan jegyzett meg: „Béldi Pálnak főgondja volt a magánbirtokuk jó rendben tartása, és a pénzgyűjtés, bizonyítják Vitéz Zsuzsánnának ez időben kelt ide-oda küldött levelei, melyekben mindenütt a szorgalmas gazdálkodásra és takarékosságra inti az udvarbírákat és tiszttartókat."[97]

Béldi helyzete konszolidálódásának fontos jele volt, hogy Apafi szeptemberben Petki István és Fleischer András mellett helytartóvá nevezte ki.[98] Itt jelentkezett először Béldi Pálnak az a bizonytalankodása, amely a későbbiekben is folyamatosan jellemző volt rá. Ahelyett ugyanis, hogy élt volna a helytartói hivatal által adott lehetőségeivel, mint tette azt Petki István, ő megijedt a feladattól, majd kijelentette, hogy ő magát a tisztségre alkalmatlannak érzi, ezért előre elhatárolódik mindentől, ami esetleg a helytartósága alatt történhet. Az elmúlt évek történései persze indokolhatták ezt az óvatosságot, hiszen korábban Barcsaiék helytartósága után is a hivatalnokok, elsősorban pedig

91 TML. II. 611.

92 TML. II. 624.

93 „Szatmárra szóló Kegyelmetek levelét tituláltatván, mentest elküldtem". Vö. TML. II. 642–643.

94 EOE. 14. 170.

95 „Kegyelmedet kérném, mivel Kegyelmed volt comissariusa a betleni németnek, comendirozná másuvá onnan, én megérném eddig való kárommal". Vö. TML. II. 638.

96 *Deák F.:* Uzoni Béldi Pál i. m. 44. – A német helyőrség jelenléte azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy Bethlen várát a Haller vagy a Bethlen családnak adják át Béldi helyett, ezért Béldi minden követ igyekezett megmozgatni, hogy ezt megakadályozza.

97 Uo. 31.

98 EOE. 13. 43.

Lázár György ítélőmester vált a bosszú céltáblájává, ám mégis szokatlan volt ez a túlzott óvatoskodás egy olyan embertől, aki a karrierjét építette.

1664 folyamán Béldi mint székely generális jó hasznára volt Apafinak, mert a székely katonasággal sietett a kolozsvári kapitány, Ébeni István segítségére. A német katonaság miatt ugyanis több helyen lázongások kezdődtek, Kolozsváron kiváltképpen. Naláczy István úgy tudta egy júliusban Telekinek írt levelében, hogy többeket meg is akartak ölni, köztük Ébenit és Teleki Mihályt is.[99] Veér György Kolozsváron tanúja volt annak, ahogyan Béldi bevonult a seregével, és már ezzel sikerült lecsendesítenie a forrongó kolozsváriakat: „Ezeknek az vargáknak csak ez is igen használt; igen megijedtek vala, hogy Béldi uram hajnalban hír nélkül az város piaczán forgatta az seregeket."[100] Emellett a német katonaság is lázadozott a tisztjei ellen, elsősorban Kolozsvárt és Szamosújváron. Váradról pedig török betörésekkel kellett számolni. Béldi jól szót értett a háromszéki katonasággal, ezért ezekben az években többször vezetett sereget a leginkább fenyegetett vidékekre.

1665 májusában Ébeni István munkatársaként a törökök által fenyegetett végvidékek bejárására küldte ki az országgyűlés.[101] Ez azt mutatja, hogy Apafi megbízott Béldi katonai szakértelmében, sőt így volt ezzel Teleki is, aki a várakban lévő német őrség eltávolításának levezénylésére is Béldit és Bánffy Dénest javasolta.[102]

Béldi Pál hatalma csúcsán

Béldi Apafi uralma alatt tagja lett a fejedelmi tanácsnak. Trócsányi szerint már lehetséges, hogy 1662-től.[103] Erre vonatkozó forrást nem találtam, de az 1663-as helytartói megbízása már azt sejteti, hogy ekkor már tanácsúr lehetett. 1667-ben Bethlen János, Kapi György, Bánffy Dénes, Basa Tamás, Bánffy Zsigmond, Haller Pál és rokona, Keresztessy Ferenc voltak társai a fejedelmi tanácsban.[104] Erre az évre a tanácsurak közül a három legerősebb, legnagyobb súlyú főúrként Bethlen János, Bánffy Dénes és Béldi Pál mutatta magát.[105] 1667-ben Béldi Pál látványosan szembekerült azzal a Bánffy Dénessel, akivel korábban számos kérdésben egy nézőpontot képviseltek. A Bánffyhoz fűződő viszony már 1661

99 TML. III. 168.

100 TML. III. 169.

101 EOE. 14. 12–13.

102 EOE. 14. 80.

103 *Trócsányi Zsolt:* Erdély központi kormányzata 1540–1690 (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6.). Bp. 1980. 26.

104 EOE. 14. 262.

105 TML. IV. 43. – Bethlen Miklós Telekinek írt leveléből kiderül, hogy Apafi mindhárom főúr véleményét külön kérte ki a politikai kérdésekben, ekkor éppen a magyarországi kérdésekhez való viszonyulás ügyében, valamint abban, hogy ezeket milyen módon közöljék a Portán. Ezeket a politikai véleményeket az országgyűlésen is iktatták. Vö. EOE. 14. 286.

óta árnyalódott, noha egy oldalon állt a két nemes. 1667. október 30-án ugyanis bethleni tiszttartója[106] arról értesítette Béldit, hogy Bánffy Dénes 56 német katonát vitt a bethleni várba, és ő maga is ott tartózkodott, fogyasztotta Béldi borát. A levél szerint ugyan megesküdött rá, hogy a várat kizárólag Béldinek és utódainak adja vissza, de mivel Bethlen vára folyamatosan perek tárgya volt, talán már itt elkezdődött az egymás iránti bizalom elvesztése.

Petki István csíki főkapitány halála után Bánffy Dénes sógora, Szentpáli János került a főkapitányi posztra. Ez ellen Béldi tiltakozott, sőt Bánffy szerint arra biztatta a csíkieket, hogy ne fogadják el a kinevezést, ami komoly konfliktusforrássá vált a két főember között.[107] Feltehető, hogy a két ember közötti ellenszenv kialakulása számos apró hatalmi rivalizálás eredménye, de az bizonyos, hogy ezt a helyzetet Bethlen János kihasználni igyekezett a Béldinek írt heti rendszerességű leveleivel. Ezekben folyamatosan dicsérte Béldi hazafiságát és bölcsességét, ami láthatóan jólesett a hiú, de bizonytalan Béldinek. Egy 1669-es titkos utasítás részlete jól illusztrálja mindezt:

„Mivel ezért Béldi uramnak ő kglmének hazájához s nemzetéhez való buzgó szeretetét mindenekben megtapasztalván, esmervén ő kglme, menő útjában ő kglméhez térjén be, mindeneket ő kglmével communicálván vegye az ő kglme tetszését is s alkalmaztassa ahoz is magát."[108]

Bethlen János igyekezett a kevésbé teoretikus alkatú Béldit az érdekkörébe vonni ekkorra, de Béldi hiúsága nehezítette a kapcsolatépítést. Bethlen Miklós lakodalmán a násznagy szerepére akarták felkérni, amit Béldi visszautasított: „násznagy ugyan Rhédei Ferenc volt, az átkozott ambitio nem engedvén Béldi Pálnak, hogy felvegye, csak azért, hogy miért nem kértük őtet először csak egyedül, hanem más urakat is kínáltunk véle."[109]

A három ember közül kettejüknek voltak kiforrott politikai elképzelései. Míg Bánffy a Kemény János által elkezdett politikai vonalat képviselte azt követően is, hogy behódolt Apafinak, addig Bethlen János Erdély biztonságának zálogát a Porta melletti kitartásban látta. Béldit ugyan addigi megnyilvánulásai Bánffy mellé sorolták, de korántsem volt olyan tudatos ebben, mint Bánffy Dénes. Deák Farkas úgy látta vele kapcsolatban, hogy Béldi Pál úgy érezhette, hogy lemaradt a háromszéki főkapitányságról, és talán a hatalmas vagyon mellé a fejedelmi címet is megérdemelte volna. Ezt azonban Béldi az eddig ismert leveleiben nem írta le, de még csak nem is utalt rá. Az látható viszont, hogy 1667-től Bethlen János számos fronton megindította saját politikai terveinek megvalósítását. Egyrészt a fia székelyföldi leánnyal történt összeházasítása és az udvarhelyszéki főkapitányság átadása által bevezette az erdélyi politikába, másrészt igyekezett

106 *Deák F.:* Uzoni Béldi Pál i. m. 40.

107 „Béldi uram, hogy elbomlott az ország, öszvegyüjtötte volt az csikiakat, intimálta, soha be ne vegyék Szentpáli uramot. Ugyan reá ért Béldi uramra ez ellenünk való kő fuvás; mindazáltal Isten velünk." Vö. TML. IV. 29.

108 EOE. 14. 430.

109 Bethlen Miklós önéletírása. Pest 1858. 634.

a saját nézőpontját és terveit érvényre juttatni. Ebbe a tervbe ekkor még bele kívánta vonni Teleki Mihályt is. A neki írott leveleket úgy fogalmazta, mint aki régi szövetségesének üzent.[110] Béldi a saját leveleiben mindazonáltal jóval kevésbé tűnt magabiztosnak, mint politikus társai. Akkor, amikor Apafi kikérte a véleményét, és ezáltal nyilvánvalóan a bizalmáról biztosította, azt írta Telekinek, hogy „portát néző conditiojit urunk küldte vala hozzám azon levelében, kivánván ő nagysága méltatlan voltomra ez punctumokról vékony censurámat, kit is már alázatoson ő nagyságának el küldtem."[111] Természetesen mondhatjuk, hogy Béldi a leveleiben a szokásos alázatos formulákat alkalmazta, de látható, hogy – mint ahogyan 1663-ban is megrettent a helytartói tisztség felelősségétől – ezek nála visszatérő reakciók voltak, és nem puszta formulák.

1666–67-re Béldi hatalma és tekintélye jelentősen megnövekedett. Bethlen Miklós éppen erre az időszakra vonatkoztatva írta, hogy Béldi „ebben az üdőben Erdélyben nagy úr"[112] volt. 1668-ban Béldi vezette azt a főúri bizottságot, amelynek a román vajdákkal kapcsolatos problémákat kellett orvosolnia. Ennek a tagja volt még Haller János, Szentpáli János, Kún István és Lázár István.[113]

Ekkorra ő volt az ország generálisa is, emellett tanácsúr és háromszéki főkirálybíró. 1666 őszén ő temettette el Ébeni István kolozsvári kapitányt, aki rokona is volt.[114] Ébeni halála után az országban két katonai vezető maradt, Béldi és Bánffy Dénes, de valójában minden katonai vezető Béldi beosztottjává lett, hiszen a kapitányok fizetését is ő utalványozta. Kolozsvár főkapitányságát a fejedelem Ébeni halála után rögtön Rhédei Ferencnek adta, aki a felsőbbségnek kijáró tisztelettel írt Béldinek, és a tanácsait kérte.[115] Úgy tűnhetett az országos generálisnak, hogy ő a legfőbb hatalmasság a fejedelem mellett az országban. Ráadásul Apafi több szeptemberi levelében arról írt Béldinek, hogy Rhédeit pusztán ideiglenes kapitánynak nevezte ki, amíg az országgyűlés döntést nem hoz. Végül szeptember 23-án az országgyűlés Béldi javaslatára[116] választotta meg Bánffy Dénest kolozsvári kapitánynak, az Ébeniénél sokkal szélesebb hatáskörrel.[117] Feltehető, hogy a két ember közötti rivalizálás ettől kezdve erősödött, hiszen Bánffy egy széles körű kolozsvári kapitányi tisztséggel is rendelkezett szamosújvári kapitánysága mellett. Bethlen János és Béldi Pál érdekei ekkor, az 1660-as évek végétől kötődtek össze Bánffy Dénessel szemben. Bethlen diplomáciai elképzeléseivel, amik továbbra is a Portához kötötték volna Erdélyt, gyökeresen állt szemben Bánffy

110 TML. IV. 52.

111 TML. IV. 53.

112 Bethlen Miklós önéletírása i. m. 623.

113 EOE. 14. 347.

114 Erről, Ébeni betegségéről és a temetésről is alaposan írt Deák Farkas. Vö. *Deák F.:* Uzoni Béldi Pál i. m. 53–54.

115 Uo. 55.

116 Uo. 56.

117 EOE. 14. 31. – Felelevenítették II. Rákóczi György váradi kapitányságát, és ugyanazt a széles körű meghatalmazást kapta Bánffy, mint az ifjabb Rákóczi a váradi kapitánnyá történt kinevezésekor.

víziója, ami Kemény János terveinek folytatásaként következetes Bécshez közelítést tartott fontosnak. Béldit az előbb említett katonai rivalizálás sodorta Bethlen János mellé, és tette egyre szorosabbá a két ember szövetségét. Az bizonyos, hogy 1668-ban Bánffy Dénes és Béldi között a viszony még nem mérgesedett el, legalábbis ezt mutatja Bánffynak egy Teleki Mihályhoz írott levele, amiben Béldit is megemlítette.[118] 1669 októberére mindez megváltozott. Egy ugyancsak Bánffy Dénes által Telekinek írt levélben már az szerepelt, hogy „Bethlen Jánost, én nem jovallom, kirekeszszék az oda ki való dolgokbúl, annál inkább Béldi Pált".[119] A több síkon jelentkező és egyre jobban kibontakozó vetélkedésnek egy újabb terepe lett a Kajántó birtoka körüli viszály.[120]

Bethlen János folyamatosan írt leveleket Béldinek, aki a legkövetkezetesebben a református felekezethez való hűségét hangoztatta. Ez a kapocs erősen összekötötte a két embert, és már Béldi 1670-ben Apafinak írt votumában is látható, hogy elsősorban a reformátusság szempontjait vette figyelembe a diplomáciai lépések értékelésekor:

„Dolga mint fordúlt az uraknak, értem Nagod írásából alázatoson, bár nyugodtak volna abban, az kiben voltanak, mintsem ilyen alkalmatlanságban ejték nemzeteket, édes hazájokat, bizony siralmas, kivált vallásunkra nézve, ha Isten gyámolt nem támaszt megorvoslására."[121]

Ezen a ponton erős szövetségest talált Bethlen Jánosban, aki a fejedelmi tanácson és a legbefolyásosabb főurak körén belül is igyekezett létrehozni egy református érdekcsoportot.

„Hogy ha az pápista tanács urakkal ő nagysága közleni akarja, azoknak in paribus oda nem kell küldeni az levelet, hanem Haller János uramat ő nagysága oda hivathatja Fejérvárra, in terminis generalibus megbeszélheti ő kegyelmének ez aránt való szándékát, úgy titkolva sem leszen az dolog Haller uramtól, idő előtt nem is repűl messze."[122]

Erre az 1670 őszén Bethlen János által írt levélre Teleki maga írta föl Bethlen János mellé Béldi Pál nevét is, ami a két ember közti szoros kapcsolatot jelenthette, legalábbis a református főurak közös mozgására utalt. 1671-ben Béldi azok között az erdélyi főurak között volt, akik a legnagyobb összeget kölcsönözték az ország adójának összeszedéséig.[123] Béldin kívül csak Bethlen János, Bánffy Dénes, Bánffy Zsigmond és Kapi György fizetett be ilyen jelentős összeget, 500 forintot. Emellett vagy inkább ez előtt Béldi a politikai ügyeket a saját birtokainak helyzete szempontjából értékelte, és kevéssé foglalkoztatta Erdély államiságának a kérdése:

---

118 „Béldi Pál uramat ha Kegyelmed látja, kérem, köszöntse atyafiságos szeretettel ő kegyelmét és kérje, ne felejtsen el ő kegyelme; igyék legalább egy pohár bort ő kegyelme egészségemért, Kún István uramat köszöntvén." Vö. TML. IV. 314.

119 TML. IV. 527.

120 TML. V. XXIX.

121 EOE. 15. 130. Béldi Pál votuma Apafi Mihálynak 1670. május 16-án.

122 TML. V. 383. Bethlen János levele Teleki Mihálynak 1670. október 22-én.

123 EOE. 15.190–191.

„Az mi azért, Uram, nézi az páternek Lengyelországra való útját, az ő felsége állapotját, az vármegyék székeit, bizony nagy tréfa esek rajtok. Én megvallom, bizony fájdalmasan értem az haladékot, mert jószágocskámnak másnál való lételét szomoruvan nézem."[124]

Ekkor Béldi és Mikes Kelemen is a román területekről származó információk első számú forrásává vált Apafi számára.[125]

Az 1670-es évtized első felében Béldi Pál úgy jutott karrierje csúcsára, hogy valójában folyamatosan Bethlen János állt mögötte. Míg Béldi Pál egész levelezéséből az derül ki, hogy elsődleges célja az öröklött és szerzett birtokállomány megtartása és gyarapítása volt, addig Bethlen János folyamatosan szervezni igyekezett egy olyan elitcsoportot, amelynek a tagjai Apafi fejedelem politikájának fő alakítójává válhattak. Ehhez Bánffy Dénessel kellett megküzdeni, aki eleve Habsburg-párti volt és Bethlen János következetes ellenfele. A tanulmány kereteit szétfeszítené a Bánffy Dénessel kapcsolatos történések beható elemzése, ezért összegzésként csupán azt kell leszögeznünk, hogy Béldi Pál 1674-re, Bánffy Dénes bukásának évére a legerősebb erdélyi főemberek közé emelkedett. Bánffy kivégzése azt sejtette, hogy elérkezett az ő ideje. A szédítő magasságot azonban alig két év múlva Béldi bukása követte, ami arra enged következtetni, hogy felemelkedésében nem elsősorban az ő, hanem inkább Bethlen János tervei játszottak szerepet.

124 TML. V. 199. Béldi Pál levele Teleki Mihálynak 1670. május 5-én.

125 EOE. 15. 133–134.

BARTÓK BÉLA

RÁBOLY – 1919/2019

https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/1054/view/?bbox=3045%2C-8763%2C6293%2C-7406

1919. április 21-én a román királyi hadsereg a Szatmárnémeti–Arad vonalról újabb támadást indított nyugat felé a Magyarországi Tanácsköztársaság ellen, és 23-án bevonult Debrecenbe. Április 27-én a cseh hadsereg is támadásba lendült az északi demarkációs vonal mentén, a magyarországi Vörös Hadsereg

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.59

vezetése pedig úgy döntött, hogy védelemre rendezkedik be a Tisza mentén. 29-én a keleti hadsereg-parancsnokság elrendelte a visszavonulást és Tiszántúl kiürítését, 30-án pedig a román csapatok mindenhol elérték a Tiszát.[1] A debreceni kommunista direktórium Füzesabonyba költözött, a Vörös Hadsereg 39. dandára pedig fokozatosan visszavonult Tiszafüreden keresztül Poroszlóra.

Április utolsó napjaiban Heves vármegye tiszafüredi járásának tiszántúli része harctérré változott. A járási kommunista direktórium rekvirált, sorozott, próbálta megszervezni az ellenállást, de kudarcot vallott. Május 1-jén délelőtt 10 órakor a románok akkora erővel támadták meg Tiszafüredet, hogy a szocialista párt, a szakszervezetek, a direktórium vezetői a Vörös Őrséggel és a Vörös Hadsereg alakulataival a hídon keresztül Poroszlóra menekültek. A település korábbi polgári vezetői délután találkoztak a román parancsnokkal, és átadták neki a város feletti uralmat.[2] A románok a Tiszán nem tudtak átkelni, mert a vörösök felrobbantották a hidak nagy részét, nem állt rendelkezésükre elegendő vízi jármű, ráadásul 1919 áprilisának végén a folyó megáradt, és óriási területek kerültek víz alá.[3] *Sárai Szabó Tibor* a 39. dandár parancsnoka rendelte el a védelem megszilárdítása céljából a tiszafüredi híd felrobbantását. A románok május 4-én és 5-én megkísérelték a Tiszán való átkelést, de a vörösök minden próbálkozást meghiúsítottak. Stromfeld Aurél vezérkari főnök elérte célját, nagyobb területi veszteség árán megőrizte a hadsereg nagy részét, és felkészülhetett egy máshol indítható ellentámadásra.[4] A 39. dandár alakulatai, amelyek ekkor a Közép-Tisza vidéket védték, az V. hadosztályba tartoztak, amelynek parancsnoka, Szakáll Kálmán korábbi vezérkari ezredes Füzesabonyban állomásozott.

1919. május első napjaiban Poroszlón és a környékbeli községekben olyan feszült helyzet, pánikhangulat alakult ki, amely a vörösőröket, vöröskatonákat és a polgári lakosokat is felzaklatta. Ez a dühös, bűnbakkereső, bosszúszomjas front mögötti hangulat vezetett két olyan gyilkossághoz, amelyek körülményeinek rekonstruálása segíthet megérteni a forradalmi és ellenforradalmi ideológia különbségeit, ellentmondásait, valamint a Tanácsköztársaság korszakának bonyolult társadalmi hátterét. A rábolypusztai kivégzés és a borsodivánkai összecsapás két egymással összefüggő esemény, amelyeket a 39. dandárba beosztott Nagy József által vezetett vörös karhatalmi század tevékenységével, majd az ő perével kapcsolatban lehet újra felidézni. A rábolyi és ivánkai eseteket csak többszörösen közvetett forrásokból tudjuk valamelyest megvizsgálni, de azok összehasonlításából és a tényszerűségre törekedve egy sajátos képe alakul ki a történetnek. Sem a Horthy-korszak, sem a Kádár-korszak visszaemlékezéseiből

1 Magyarország történeti kronológiája, főszerk. *Benda* Kálmán, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. III. 856–857.

2 *Dr. Vadász István*: Az „őszirózsás forradalom" és a Tanácsköztársaság Tiszafüreden (1918–1919) in *Füvessy Anikó – Szilágyi Miklós* szerk.: Fejezetek Tiszafüred XX. századi történelméből (Tiszafüredi Tanulmányok 2.) Szolnok, 1986, 15–17.

3 *Kolacskovszky Lajos*: A dicsőséges Magyar Tanácsköztársaság V. Népújság, 1958. március 26. 5.

4 *Nagy József*: A Tanácsköztársaság Heves megyében, Népújság 1959. április 23. 3.

nem lehet tárgyilagosan rekonstruálni a tragédiákat, ezért szükség volt egy kis helyszíni szemlére – ha nem is a CSI, azaz a *Crime Scene Investigation* (bűnügyi helyszínelés) módszereivel és eszközeivel –, hogy jobban elképzelhetők legyenek az események.

A két eset részleteinek megismeréséhez nem könnyű összegyűjteni a forrásokat, de fel kell hívni a figyelmet egy szemtanú dokumentarista jellegű szépirodalmi műveire, amelyek segíthetnek elképzelni a tragikus szituációt. A hevesi események ugyanis feltűntek Karikás Frigyes 1957-ben megjelent *A járatos ember és más elbeszélések* című könyvében,[5] amelyből filmet készítettek, és a Tanácsköztársaság megalakulásának 40. évfordulóján, 1959. március 21-én mutattak be országszerte. *„A 39-es dandár"* című filmet Makk Károly rendezte, forgatókönyvét pedig Darvas József írta, aki Nagy Józsefet fékezhetetlen, de jószándékú kommunistaként, osztagát pedig irreguláris alakulatként ábrázolta.[6] A „ösztönös népi hős" vagy inkább anarchista forradalmár szerepét Szirtes Ádám játszotta.

Karikás Frigyes,[7] a 39. dandár politikai megbízottja, az 1920-as évek elején Szovjet-Oroszországban írta meg elbeszéléseit a Tanácsköztársaság idején megismert harcostársairól, amelyek előbb oroszul, aztán 1932-ben Moszkvában magyarul is megjelentek.[8] Itthon azonban csak 1957-ben adták ki írásait. Katona Fedor néven ő fordította le először magyarra és jelentette meg Párizsban 1930-ban magyar nyelven *Infanteriszt Svejk* címmel Jaroslav Hašek legendás regényét.

Nagy Józsefről nagyon hiányosak az életrajzi adatok, és már 1959-ben is el kellett ismernie Dancza János egri helytörténésznek, a munkásmozgalom kutatójának, hogy csak pere vádindítványának és ítéletének szövegéből tudunk kiindulni, amely évtizedeken keresztül a Dobó István Vármúzeum gyűjteményében volt. Váry Albert *A vörös uralom áldozatai Magyarországon* című könyve lehetett a következő elfogult forrás, míg mások Karikás Frigyes – mint kortárs szemtanú – említett könyvének idevágó fejezetét is hajlamosak voltak kritika nélkül elfogadni vagy az előbbi mű alapján „debreceni terrorszázadról" beszélni. Dancza János[9] – saját bevallása

5 *Karikás Frigyes*: A járatos ember és más elbeszélések, Kossuth Kiadó, Budapest, 1957. c. könyv Nagy József c. fejezete 51–58., ill. A harminckilences dandár, Helikon Kiadó Budapest 1969. 43–62.

6 *Kürti László*: Művészi film a Tanácsköztársaság dicső napjairól, Film Színház Muzsika, 1959. március 20. 5–7.

7 Karikás Frigyes 1891-ben született Körösbökényben, gépgyárakban dolgozott, 1914-ben Aradra hívták be a cs. és kir. 3. huszárezredhez, de hamarosan orosz hadifogságba esett, 1917-ben a fogságból szabadulva fegyverrel harcolt Moszkvában a bolsevikok oldalán, 1918-ban hazatért Budapestre, a Kommunisták Magyarországi Pártjának egyik alapítója volt, majd a Vörös Hadseregben politikai tisztként szolgált. A bukás után Bécsbe, majd Moszkvába utazott, ahonnan politikai feladattal Párizsba, később Budapestre küldték. 1932-ben Magyarországon letartóztatták, bebörtönözték, de 1935-ben kiengedték a Szovjetunióba, ahol azonban 1938-ban Sztálin utasítására őt is kivégezték.

8 Magyar életrajzi lexikon, főszerk. *Kenyeres Ágnes*, Budapest, 1967. I. k. 860.

9 Dancza János (1899–1985) nyugalmazott rendőrőrnagy Egerben született. Lakatosinasként hívták be katonának, 1918–19-ben Egerben nemzetőr, majd vöröskatona (tüzér) lett, részt vett az északi hadjáratban, ezután Budapesten dolgozott, belépett a szociáldemokrata pártba, de a bükki barlangkutatásban is jelentős felfedezései voltak. 1942-ben letartóz-

szerint – a debreceni Déri Múzeumból kért életrajzi adatokat, de nem tudtak neki segíteni. Ezután az MSZMP Párttörténeti Intézetéhez fordult, ahol az 1920-B. III. sz. kötegben a 7329 kü. 1920. sz. *Az egri királyi ügyészségtől* című dossziéban megtalálta a vádindítványt és az ítéletet három levél kíséretében, amelyekből kiderült, hogy 1977-ben még élt Debrecenben a terrorista parancsnok két vádlott-társa, Vadász László és Vadász István. A levelekből az is kiderült, hogy a Nagy Józsefre és ügyére vonatkozó periratok a *„harci cselekmények következtében megsemmisültek"*[10] – valószínűleg az őt elítélő bíróság tagjai féltek 1945 után a megtorlástól. *„Annál megbízhatóbb Karikás Frigyes említett könyve* – írta Dancza –*, aki több eseménnyel kapcsolatban kiemeli Nagy József rendkívüli bátorságát. ... Nagy József mint fegyveres ember bátran harcolt a rendszer belső és külső ellenségei ellen, és ehhez értett is, de nyomban hibát követett, ha politikusként akart a rendszernek használni."*[11]

A hiányos életrajzi adatok szerint Nagy József 1892-ben született Debrecenben szegény földműves családban, és az elemi iskola után ipari tanonciskolába járt mint hentes- és mészárosinas. 1914-ben behívták katonának, bátorságáért kisebb kitüntetéseket kapott, 1918 novemberében pedig őrmesterként szerelt le. Dancza szerint ezután lépett be Debrecenben a kommunista pártba, és vett részt a leszerelt katonák mozgalmában, akik magas segélyt követeltek a forradalmi kormánytól. Érdekes a kutató okfejtése, amellyel a Tanácsköztársaság megalakulása után létrejött karhatalmi alakulat tevékenységét magyarázta 1977-ben: *„Ez idő tájt az ország különböző pontjain alakultak sebtében összeválogatott fegyveres alakulatok, amelyeknek a rendszer belső ellenségeinek a szemmel tartása és semlegesítése volt a feladatuk."*[12] A debreceni vörös terrorkülönítmény 1919. április 22-én alakult meg 150 fővel, 15 lóval és a személyes lőfegyvereken kívül 13 géppuskával, Nagy József pedig *Stern Mózes* parancsnok helyettese lett.[13] A csapat Debrecenből a románok elől Püspökladányon keresztül Karcagra vonult, egy 1920. márciusi vallomásból pedig egyértelműen kiderült a feladatuk: ha valahol „valami fehér mozgolódás" volt, oda kimentek. (?) Karcagon *Friedländer Miksa,* a Hungária Gőzmalom igazgatója megpróbálta megvédeni a rábízott vagyont a helyi lakosságtól, a debreceni terroristák viszont 10 zsák lisztet és két lovat lefoglaltak (rekviráltak?) maguknak.[14] Nagy József türelme elfogyott, és a helyszínen főbe lőtte a tiltakozó és a magántulajdont védelmező polgári tisztviselőt. Ez fontos előzmény lesz majd a rábolyi eset megértéséhez.

A debreceni osztag Szolnokon át Hatvan és Füzesabony érintésével vonattal május 1-jén érkezett Poroszlóra, ahol a vasútállomáson a visszavonulás utáni

tatták, majd 1944–49 között ő lett Heves megye rendőrkapitánya. Ezután az aggteleki barlang, később pedig az egri lakatosárugyár igazgatója volt, 1956-ban belépett az egri karhatalmi egységbe, nyugdíjba vonulása után még 25 évig az egri múzeumban gyűjtötte a munkásmozgalom iratait, emléktárgyait.

10 *Dancza* János: Két mártír 17. Népújság (NÚ), 1977. május 1.4.

11 Uo.

12 Dancza 18. NÚ 1977. május 3.4.

13 Uo.

14 Dancza 19. NÚ 1977. május 4. 4.

zűrzavar uralkodott. A zendülést kirobbantó vörös katonák vonatot követeltek, amivel Budapestre akartak menni, de ekkor érkeztek a debreceni karhatalmisták, és rövid feszült vita után géppuskáikkal körbevették a menekülni szándékozó katonákat, lefegyverezték őket, tisztjeiket pedig letartóztatták.[15] Május 2-án Nagy József csapata már Kisköréig vonult, ahol visszaverték a románok átkelési kísérleteit, és Poroszlón is ők védték meg a dezorganizálódott Vörös Hadsereg állásait, mert különleges rajokat hoztak létre, amelyek az egykori dunai szerb sajkásokhoz hasonlóan egész napon keresztül géppuskás csónakokkal a vízen járőröztek, és lőtték az átkeléshez készülődő románokat.[16] Az irreguláris fegyveresek szabadabban és gyorsabban mozoghattak, mint a reguláris alegységek, ami öntevékenységüket és taktikai kreativitásukat segítette elő.

A Tisza vize több mint két hétig borította az árterületet, a románok néhány nap múlva felhagytak az átkelési kísérletekkel, ezután Nagy József csapatával a környékbeli településeket járta. Kisebb-nagyobb összejöveteleket tartottak a falvak és a tanyák népének, és a lakosokat „röpgyűléseken" próbálták megnyerni a kommunizmus eszméinek. Karikás is elismerte, hogy ez az agitációs tevékenység nem mindig járt eredménnyel, mert ha valaki ellent mert mondani nekik, azt „nyomósabb érvekkel" – azaz veréssel – próbálták meggyőzni, aminek érthetően igen kevés volt a haszna.

A rábolypusztai gyilkosság

A rábolyi kivégzés vizsgálatánál előbb fel kell idézni, mi maradt meg a Horthy- és a Kádár-korszak hivatalos emlékezetében. Először érdemes pontosítani Váry Albert adatait, mert már abban is vannak tévedések: „*A meggyilkolt neve, életkora, és foglalkozása: Komáromy István rábolypusztai* káptalani gazdasági intéző *– A gyilkosság helye és ideje: Poroszló-Rábolypuszta, 1919. május 3. – A gyilkosság módja: agyonlövés – A gyilkosság ürügye: ellenforradalmi magatartás és polgár (?) – A gyilkosságot elrendelte: Nagy József 28 éves, ref., debreceni hentes- és mészárossegéd terroristaparancsnok, Tóth Lajos 28 éves, ref., alsójópai* (helyesen Alsójózsa, Debrecen melletti község – B. B.) gépészkovács, Halász János és Gál József vöröskatonák – *A gyilkosságot végrehajtotta: Szatmáry* Béla 23 éves, ref., debreceni asztalossegéd és ismeretlen terroristák."[17] A gyilkosság okaként nehéz értelmezni a „polgár" kifejezést, hacsak nem olyan személyt jelent, aki ragaszkodik a magántulajdonhoz, és védeni akarja azt. Váry így folytatta: *„… Debrecenből Nagy József parancsnoksága alatt április végén kiindult terrorcsapat a vidéken rettenetes pusztításokat és rablásokat vitt véghez. Május 3-án Tilajpusztán azzal az ürüggyel, hogy cseheknek vagy románoknak állatokat adott, lefogták Komáromy István gazdatisztet, Ráboly-pusztán halálra ítélték s agyonlőtték. Családját is ki akarták irtani, de*

15 Dancza 20. NÚ 1977. május 5. 4.

16 Dancza 21. NÚ 1977. május 6. 4.

17 Váry 104.

azt Juhász Alajos szentistváni községi jegyző megmentette. Az agyonlőtt Komáromy ujjáról lehúzták a gyűrűt s lakását teljesen kifosztották. A gyilkosok sorsa a vörös uralom után: Nagy József halálra, Szatmáry Béla és Tóth Lajos életfogytiglani fegyházra ítéltettek. Nagy József kivégeztetett, Jegyzet: Egri *kir. törvényszék 1920. szept. 6-án kelt B. 3106/7/920. sz. ítélete"*[18]

A meghalt intéző életútjáról viszonylag keveset tudunk, ami megnehezíti az események rekonstruálását. Úgy tűnik, özvegyének családja, a Hibay família tartotta elevenen emlékét, és éltette a legendáját 1919 után, pedig a káptalani intéző egy nagy múltú Heves vármegyei család leszármazottja volt. Komáromy István 1880 körül született, majd 1891–1899 között az egri ciszterci gimnáziumban tanult. Magasabb fokú mezőgazdasági ismereteket adó Gazdasági Akadémiát végzett, gazdatiszt lett, de csak annyi információnk van róla, hogy az egri főkáptalan 1915. szeptember 19-i ülésén Komáromy István uradalmi segédtisztet kinevezték a káptalan kömpöci gazdaságába.[19] Nem tudni például, hogy miért nem teljesített katonai szolgálatot. A Szeged és Kiskunmajsa közötti Kömpöcpuszta olyan messze volt Egertől, és olyan kevés hasznot hozott, hogy 1917-ben a káptalan felajánlotta megvételre nagyon alacsony áron a kiskunmajsai bérlőinek és a hadirokkantaknak, ami akkor szenzációnak számított. Komáromy akkor már nős volt, Hibay Irént, Hibay György neves és jómódú egri gyógyszerész lányát vette el, így lányuk, Komáromy Klára 1917-ben Kömpöcön jött a világra, és Kiskunmajsán keresztelték. Felesége, Hibay Irén viszont 1892-ben született, vagyis a Nagy Háború alatt házasodhattak össze. A Komáromy család 1918-ban költözött a Poroszló melletti Rábolypusztára, ahol a gazdatisztnek az egri káptalan egy másik birtokát kellett irányítania, naponta dolgoztatnia és fegyelmeznie a cselédeket.

A rábolyi tragédia megértéséhez tudni kell, hogy az egri főkáptalannak 1925-ben mintegy 90 000 holdas birodalma volt Magyarországon. Rábolypuszta 1908 holdas birtok volt, amiből 621 hold szántóföld, 37 hold erdő, 6 hold nádas, 48 hold föladó alá nem eső terület volt, de a 721 hold rét és a 477 hold legelő volt a legfontosabb, mert ez tartotta el az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által is elismert több mint 500 szarvasmarhából álló káptalani gulyát. Ekkor Dél-Borsodban, pl. Alsóábrányban, Ároktőn, Egerfarmoson, Mezőtárkányban, Szentistvánon és Tiszapalkonyán is voltak káptalani birtokok, ahol a cselédek hasonlóan nyugtalanok, dühösek lehettek, mert megélhetésük a háborús korlátozások miatt egyre nehezebb lett. Tény az is, hogy 1919-ben a világi és egyházi nagybirtokok nincstelen alkalmazottai szimpatizáltak leginkább a kommunizmussal, ami „szocializálásnak" nevezett fosztogatást és önkényes földfoglalást jelentett nekik. A vörös karhatalmi különítmény csak olajat öntött a tűzre, amikor a káptalani és más nagyobb birtokok alkalmazottait arra biztatta, hogy vegyenek el mindent gazdáiktól és azok gazdatisztjeitől. Ez a szociális demagógia és felelőtlen „izgatás" vezetett tragédiához Rábolyon.

18 Váry 105.

19 Új káptalani intéző, Egri Ujság, 1915. szeptember 20. 2.

Elképzelhető, amit Karikás Frigyes írt, hogy 1919 májusának első felében a poroszlói frontszakasz mögött Nagy József különítménye önállóan és önkényesen tevékenykedett. A Poroszló környéki falvak lakóinak hangulatáról 1977-ben ezt írta a Heves megyei munkásmozgalom történetének kutatója: *„Közben Nagy Józsefhez innen is, onnan is érkeztek jelzések vagy ellenforradalmi megmozdulásról vagy egyéb olyan tevékenységről, ami félreérthetetlenül a diktatúra ellen irányult. Ilyen jelzést kapott a Poroszlóhoz tartozó Rábolypusztáról is, ahová 1919. május 3-án vonult ki embereivel. Informátorai azt állították, hogy a Rábolypusztán lakó Komáromy István káptalani uradalmi intéző az uradalom tulajdonát képező gulyát, hogy a vörösök kezébe ne kerüljön, különböző helyeken rejtegeti. A marhák egy részét a románoknak eladta, és esténként fényjeleket is ad le. Nagy József a Tilajpusztán tartózkodó Komáromyt* Ráboly-pusztára hozatta és itt a különítményéhez tartozó Halász *Jánosból, Vadász Lászlóból, Gál Józsefből, Bodnár Bélából és Tóth Lajosból álló forradalmi törvényszék kihallgatása után halálra ítélte és kivégeztette."*[20]

A „jelzések" rosszindulatú híresztelésekneknek tűnnek, Nagy József „informátorai" pedig rábolyi cselédek, a papok vagy az intéző személyes ellenségei vagy elégedetlen alkalmazottai lehettek, akik Poroszlóra utazva feljelentették Komáromyt, hogy a marhákat elrejtette vagy elhajtatta messzebbre. Az ellenséges csapatokhoz történő áthajtás képtelen vád volt, mert a románok a Tisza másik partján állomásoztak, és valahol a vízen kellett volna átszállítani több száz állatot. Egy másik verzió szerint a szarvasmarhákat a cseheknek küldte, akik május 2-án vonultak be Miskolcra, de ők nagy távolságra voltak északra, és a Vörös Hadsereg vonalain is át kellett volna juttatni azokat. A cseh alakulatok május első hetében Miskolctól délre, Mályi határában építették ki állásaikat. A cselédek személyes ellenszenve nem zárható ki a Komáromy elleni vádakból.

Erre is volt az egri kutatónak magyarázata 58 évvel később. *„Azokon a területeken, amelyeken Nagy József és alakulata megfordult, érthetően sok uradalmi kasznár, intéző, tiszttartó, ispán lakott és tevékenykedett. Ugyanezeken a területeken laktak és tevékenykedtek sokan olyan elemek, földbirtokosok, és sok más olyan polgári személy, akikről nyilvánvaló volt. hogy nem szimpatizálnak a rendszerrel. És ezek közül Nagy József egyet sem szúrt ki. Nem is tehette, mert hiszen ezeknek az embereknek a létezéséről sem tudhatott. Vagyis arra a körülményre, hogy egy bizonyos személy a rendszer ellensége, és ellene tevékenykedik, olyasvalakinek az értesítése volt szükséges, aki tudott az illetőnek a rendszer elleni cselekményeiről."*[21] Nagy József 1920-as ítéletéből azonban nem lehet még közvetve sem kimutatni, hogy a Komáromy ellen felhozott vádak igazak voltak. Sem a vörösök 1919-ben, sem a fehérek 1920-ban nem nyomoztak, hogy *valójában mi történt a káptalan gulyájával*, mert egyik félnek sem ez volt a fontos, hanem az intéző vagy a vörösök bűnössége és a másik fél megbélyegzése. Ez súlyos hiányosság ma is, mert pl. Lukács György hadosztály-politikai megbízott esetében sem bizonyítható egyértelműen, hogy 1919. május 1-jén Poroszlón ő adott parancsot egy vörös

20 Dancza 22. NÚ 1977. május 7. 4.

21 Uo.

század megtizedelésére.[22] A 7 vörös katona halálának és temetésének ugyanis semmiféle nyoma nem maradt, a mítosz azonban elterjedt és máig él.

1920-ban ezt írta az egri törvényszék: *„A nyomozat során, de jelen fő tárgyaláson is vádlottak többen kijelentették, hogy Komáromy Istvánnak az volt a bűne, hogy a vörösök elől részben elhajtotta, részben a románoknak adta el a marhákat, s hogy a románoknak éjjelenként fáklyával jeleket adott. Hogy megfelelnek-e a valóságnak eme tényállítások, jelen bűnügy keretében súllyal nem bírnak, nagy súllyal bír azonban az, hogy ebből megállapítható, hogy Nagy József csapata büntetés végett vonult ki Rábolypuszta és a polgári osztályhoz tartozó Komáromy István, valamint a tilajpusztai Schmidt Sándor és ezeknek ártatlan családtagjai ellen."*[23] A marxista értelmezés szerint azonban a fehér terror bírósága egy társadalmi osztályt képviselt (burzsoáziát), és egy másik osztályt (proletariátus) büntetett kettős mércével. *„... ez a testület osztálybíróság, ami tekintet nélkül arra, hogy ennek a történelmi osztálynak egyik tagja mit vétett az összes történelmi és nem történelmi osztályokat magába foglaló fogalom, az ország, a haza érdekei ellen, most kegyetlenül megbünteti azokat, akik meg merték ítélni és büntetni ezen osztály egyik tagjának az ország, a haza érdeke ellen elkövetett bűnét."*[24] Dancza Jánosnak azonban nem tűnt fel, hogy a kommunisták is „osztálybíráskodást" végeztek, hiszen a proletariátus nevében bélyegezték meg és végezték ki a középosztály (burzsoázia) egyik képviselőjét, akinek Rábolyon csak kisebb szolgálati birtoka lehetett.

1977-ben ezzel kapcsolatban már határozott ideológiai ítéletre volt szükség: *„Ebből a pár sorból világosan kitűnik az, hogy amit az egyszerű ember és Nagy József is hazaárulásnak tartott, azt ez az osztálybíróság a saját történelmi osztályának az érdekében végrehajtott nagyszerű tettnek minősítette. Olyannyira, hogy még csak meg sem kísérelte felderíteni, hogy osztályának hű fia valóban* összejátszott-e *az ország nagy részét leigázó és megszállva tartó ellenséges hadsereggel vagy sem, mert tökéletesen tisztába: volt vele, hogy az ellenséges, idegen hatalom hadseregével való összejátszás akkor az ő osztályuk érdeké szolgálta. Ország? Haza? Ezekkel a fogalmakkal csak addig volt érdemes handabandázni. amíg belefértek nagy földbirtokok, a bankok, a bányák, a gyárak birtoklásának a lehetősége."*[25] A magyar ellenforradalmárok kapcsolata francia, szerb, cseh vagy román megszállókkal valóban kényes etikai probléma, de a magyar kommunisták is a külföldi (orosz és egyéb) bolsevikok támogatásában bíztak hónapokon keresztül. A vagyonelkobzás vagy inkább a magántulajdon kisajátításának kérdése viszont valóban lényeges mozzanat a proletárdiktatúra történetében.

A Horthy-korszak és a Kádár-korszak ideológiai-politikai okfejtése helyett valójában arról volt szó, hogy csak a hadsereg számára igényelt marhacsorda elrejtésével vádolhatták volna a gazdatisztet. A termény vagy állatok rejtegetését

22 *Lengyel András*: A „tizedeltető" Lukács György (Egy politikai folklór-szüzsé történeti hátteréhez) Forrás, 2017. január, 75–92.

23 Dancza 22. NÚ 1977. május 7. 4.

24 Dancza 23. NÚ május 8. 4.

25 Uo.

a hatóságok már az első világháború alatt is szigorúan büntették, mert a katonai ellátás veszélyeztetésének minősítették, de ilyen esetekben halálos ítéletek kiszabására nem került sor.

Komáromy Istvánt a különítményesekből alakított 3-4 fős rögtönzött forradalmi törvényszék vonta felelősségre, amelynek tagja volt a század politikai biztosa, aki kommunista propagandával buzdította a szegényparasztokat. Miután az intézőt árulásért halálra ítélték, az ügyész szerint Nagy József azt az utasítást adta katonáinak, hogy kísérjék Tiszaföldvárra, ahol majd fellebbezhet. Tiszaföldvár azonban több mint 100 km-re délre van a folyó másik partján, így román megszállás alatt állt. Ha igaz a hír, akkor ez csak az elítélt megtévesztését szolgálta. A 2-3 különítményes Komáromy Istvánt a közeli Eger partjára kísérte, ahol megragadták, a híd karfájára felakasztották, és addig lőttek a testére, amíg a vízbe nem zuhant.

„A 'kivégzésnek' nevezett gyilkosság után – írta 1919 októberében az Egri Népújság –, *melyet a nemzetközi proletárerkölcs recipéje* (recept – B. B.) *szerint az áldozat házi tűzhelyének alapos kirablása követett, a szerencsétlen ember hulláját a Tisza kiöntésébe dobták úgy, hogy csak hetek múltán, az ár visszahúzódásával láthatta viszont a vagyonilag és lelkileg tönkretett, egyéves kis árvájával hátrahagyott özvegy temetetlen hitvesének beiszaposodott holttestét."*[26]

Az 1920-as tárgyaláson Holló Kálmán tanú azt vallotta, hogy Nagy Józsefet garázdálkodása, kegyetlensége miatt néhány nap múlva feljelentették Sárói Szabó Tibornál, a 39. dandár parancsnokánál, aki erre elrendelte lefegyverzésüket és feloszlatásukat, de megfenyegette a poroszlóiakat is, hogy ne bántsák a terroristákat, különben hat ágyúval löveti a községet. Sárói nemcsak lakossági panaszra, hanem felsőbb utasításra – a füzesabonyi 5. hadosztály parancsára – is cselekedett, amikor május közepén valóban le is fegyvereztette Nagy József csapatát, és az irreguláris különítményeseket beosztotta a reguláris katonai alakulatokba.

Az 1920-as ítélet indoklásában megemlítik, hogy *Schmidt Sándor, Varga Gáspár, Juhász Alajos és Holló Kálmán,* a főtárgyaláson kihallgatott szavahihető tanúk vallomása szerint a terroristák Schmidt Sándort (tilajpusztai intéző), valamint Komáromy István családját is „*ki akarták irtani*".[27] A következő állítás viszont rendkívül nehézzé teszi az események és a szereplők megítélését, mivel *Juhász Alajos* szentistváni főjegyző – Kiss Ernő segédjegyző munkatársa – a szentistváni direktóriumi tagokkal együtt *„kommunista érzelmet színlelve"* (sic!) átvette a három személyt, és biztonságba helyezte őket.[28]

A rábolypusztai gyilkosságnak azonban Nagy József 1921-es kivégzése után még volt visszhangja. 1921. október 16-án Rábolypusztán az egri káptalan nevében Török Kálmán kanonok szentelte fel a gyilkosság helyszínének közelében állított, kereszttel díszített obeliszket, amelyen ez a szöveg állt: *„Istenért és Hazáért – 1919. május 3-án ezen a helyen halt hősi halált gyilkos kommunista fegyverektől Komáromy*

26 Még ők panaszkodnak II. Egri Népújság, 1919.október 21. 1.

27 Dancza 23. NÚ, 1977. május 8. 4.

28 A terroristák bűnpöre, Egri Népújság, 1920. november 30. 2.

István uradalmi intéző. Kegyelettel az Egri Főkáptalan."[29] A megemlékezésen nagy számban vettek részt gazdatisztek, az uradalom alkalmazottai, de ott voltak az áldozat családtagjai, Poroszló jegyzője és plébánosa is. Később, 1939-ben országosan megemlékeztek a 20 évvel korábbi Tanácsköztársaság áldozatairól, ezért Poroszlón előbb a református és a katolikus templomban tartottak istentiszteleteket, majd a résztvevők a leventék és tűzoltók vezetésével a községházához vonultak, ahol a rövid emlékünnepség során *Király Kálmán* plébános mondott beszédet, végül egy tanuló hazafias verset szavalt.[30]

A poroszlói lakosok későbbi emlékezetének vizsgálatához nagyon érdekesek azok az adatok, amelyek 1975-ben jelentek meg. Az egri tanárképző főiskolai kutatói 9 személyt kérdeztek meg Poroszlón a község földrajzi neveinek eredetéről, ők mondták el például azt, hogy több száz évvel korábban Ráboly is nagyobb település volt, amiről valóban régészeti leletek tanúskodnak. A Szilfás dűlő mellett viszont volt egy *Szobor-tábla,* és a szélén állt a *Simákovics-szobor.* Az egyik idős lakos szerint: *„Az intézőt, Simákovics* Lászlót itt gyilkolták meg 1919-ben a románok. Neki állíttatta a káptalan."[31] Simákovics nevű intézőt még nem találtunk, ezért valószínű, hogy a helyi emlékezet torzulásával vagy torzításával találkoztunk. Emellett elképzelhető, hogy amikor 1919. július utolsó napjaiban a románok elfoglalták Poroszlót, ők is követelték a gulyát az új rábolyi intézőtől, esetleg őt is kivégezhették, de elképzelhető, hogy a poroszlóiak a korábbi gyilkosságot is a megszállókra hárították. Végső soron még az is lehetséges, hogy a románok valóban agyonlőttek egy ilyen nevű gazdatisztet Ráboly mellett.

2019 májusában kinn jártunk Rábolypusztán, amelynek épületei a poroszlói termelőszövetkezet megszűnése után rendkívül elhanyagolt állapotban vannak. Már csak a több mint 100 éves romos magtár emlékeztet a régmúltra, a lakóházak, istállók maradványait benőtték a gyomnövények. A rövid terepbejárás után arra következtettünk, hogy az 1941. évi térképen 91.7 magassági pontnál ábrázolt hídnál történt Komáromy kivégzése, és ott állhatott az obeliszk, amely természetesen már nem található régi helyén. A mostani gát már a felduzzasztott Tisza-tó mellett emelkedik, de 100 éve ott még ez az Eger-híd volt, mert a kiszélesedő patak megkerülte Rábolyt, és délebbre ömlött a Tiszába.

Összetűzés Borsodivánkán

1919. május 3-ról 4-re virradó éjszaka Nagy József csapata Rábolypusztáról Borsodivánka felé indult a községtől északkeletre fekvő Tilajpuszta érintésével, amely az Eger északi partján terült el. Ott fogták el előző nap Komáromy István intézőt, és az ottani káptalani cselédek a különítményesek potenciális szövet-

29 Egy vértanú ünnepe, Egri Népújság, 1921. október 18. 3.

30 Napi Hírek, Magyar Távirati Iroda, 1939. május 7. 1.

31 Heves megye földrajzi nevei, II. A füzesabonyi járás, közzétette: Pelle Béláné, Budapest, 1976. 109.

ségeseinek számítottak. „*De Borsodivánkán vigyáznunk kellett* – írta Tóth Béla 1974-ben kisregényében. – *Egy szakasz csendőr védte ellenünkben. Nem is tudtuk. Gyanútlanul lovagolunk befelé, könnyű ügetésben, az első legényünk lefordul a lóról. A durranást csak azután hallottuk. Következett egy kis pufogtatás. Nekünk három sebesültünk, egy halottunk maradt a templom előtt, a zsaruknak a halott hadnagyuk. Sebesültjeik elmenekültek.*"[32] A védők egykori csendőrök lehettek, a különítményesek halottjáról azonban semmilyen adatot nem találtunk.

Váry Albert gyűjteményében ez olvasható: „*A gyilkosság elkövetésének rövid leírása: (...) Ez a csapat 1919. május 4-re virradó éjjel az ellenforradalom leverése végett rajvonalba fejlődve Borsodivánka község ellen intézett támadást, azt gépfegyver és puskatűz alá vette, miközben egy ismeretlen terrorista golyója Kiss Ernőt megölte. A gyilkosok sorsa a vörös uralom után: Nagy József halálra ítéltetett és kivégeztetett. Jegyzet: Egri kir. törvényszék 1920. dec. 6-án kelt B. 3106/920. sz. ítélete.*"[33] Az áldozatról ennyit találunk: „*A meggyilkolt neve, életkora, és foglalkozása: Kiss Ernő szentistváni segédjegyző – A gyilkosság helye és ideje: Borsodivánka, 1919. máj.4. – A gyilkosság módja: agyonlövés – A gyilkosság ürügye: ellenforradalmi magatartás – A gyilkosságot elrendelte: Nagy József, 28 éves, ref. vall., hentes és mészáros, debreceni vörös századparancsnok – A gyilkosságot végrehajtotta: Ismeretlen terroristák és vörös katonák*." [34]

Komáromy Istvánnal ellentétben Kiss Ernőről alig írtak valamit az újságok, és személyét később sem emelték be a kommün vértanúinak panteonjába. Mi lehet ennek az oka? Sok kis információból összeállítható egy olyan rekonstrukciója az eseményeknek, amely megmagyarázhatja ezt.

A leszármazottak emlékei szerint Kiss Ernő édesapja, Kiss Sándor Sopron vármegyében Szilsárkány községben született, és egy ideig erdészként szolgált a Sopron vármegyei Feketeváros (ma Purbach am Neusiedler See, Ausztria) nevű községben. Egy egri iskolai értesítő szerint Ernő ott született a Fertő-tó melletti faluban 1894. március 8-án, ahol apja Esterházy Miklós herceg 4469 holdas birtokán volt állásban. Kiss Sándor felesége azonban egy parádi leány lett, így az erdész elköltözött, és az egri papnevelde bánhorváti birtokán kapott munkát a 20. század elején. Az 1900-ban 763 lakosú Bánhorvát akkor Borsod vármegye sajószentpéteri járásában volt, a szemináriumnak pedig a községben 708 holdja volt, amelyből 561 holdat erdő borított.[35]

Kis Ernő 1900-tól Bánhorváton járhatott elemi iskolába, de 1904-ben elkezdte tanulmányait Egerben a ciszterci gimnáziumban, ahol 1912-ben tett érettségi vizsgát. Az utolsó tanévet már egyházmegyei papnövendékként – ún. kisszeminaristaként – végezte a gimnáziumban, mert 1910-ben 16 évesen a papneveldébe

32 Tóth Béla: Talpon (novella) Tiszatáj, 1974. 4. 12–27.

33 *Váry Albert*: A vörös uralom áldozatai Magyarországon, Váci Királyi Országos Fegyintézet, Bp., 1922.

34 Uo.

35 Magyarország földbirtokosai és földbérlői, A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1925. év eleji adatai alapján Bp. 1925. 429.

jelentkezett. Az érettségi után azonban az egri papi névtár adatai alapján csak egy évet végzett el az egri szemináriumban[36] – édesapja munkaadójánál –, majd elkezdhette tanulmányait az érseki jogakadémián. Alig 2 évig tanulta a jogtudományt az egri Líceumban, mert behívták katonának, és lakóhelye, iskolai végzettsége alapján a császári és királyi 60. (egri) gyalogezredben szolgált. 1917. november 1-jén főhadnaggyá nevezték ki, 1918 tavaszán pedig már bátorsága miatt néhány kitüntetés birtokosa volt. Megkapta a katonai szolgálati kereszt szalagján kardokkal díszített bronz katonai szolgálati érmet, majd ugyanennek ezüst változatát, valamint a bronz vitézségi érmet és a Károly-csapatkeresztet.[37] 1918 végén ő is leszerelt, és Egerbe érkezhetett.

„Úgy gondolja, hogy az ő szülei túlzottan nagy költségekbe verték magukat eddigi taníttatása miatt is – vélte egy publicista 1999-ben. – *Így, amikor vége a háborúnak, a leszerelt, ám sok százezer társához hasonlóan továbbra is katonaruhában járó fiatalember elhatározza: el kell fogadnia azt az állást, amely számára éppen adódik."*[38] Szentistván községnek Borsod vármegye mezőkövesdi járásában 1910-ben már 3695 lakosa volt, akiket 1914-ben Ujlaky Dezső jegyző mellett Marek János segédjegyző szolgált, de a háború végére a közigazgatás válságba került. A háborús szenvedésektől dühös lakosság Heves és Borsod vármegyében is jegyzők tucatjait üldözte el, őket tartva felelősnek az előző évek adóiért, beszolgáltatásaiért. 1918 novemberében a forradalom idején a miskolci szociáldemokrata párt tagjai autóval járták a dél-borsodi községeket, és Szentistvánon is népgyűlést tartottak. Megismertették a parasztokkal a szocializmus, majd a kommunizmus tanításait, így többen beléptek a pártba, 1919 áprilisában pedig már földbirtokrendező és termelési bizottságot is alakítottak Hecht Miksa vezetésével. Az egri káptalan kisajátított közeli tilajpusztai és nyárjaspusztai 1576 holdas gazdaságának (tkp. termelőszövetkezet) vezetője pl. Oroszlán Sándor gazdatiszt lett.[39] Ugyanakkor Szentistvánban is megalakult a községi tanács, a direktórium, valamit a Vörös Őrség. A novemberi nemzetőrség tagjai ott is leszerelt katonák, altisztek, tisztek és volt csendőrök lehettek, akik márciusban a -Vörös Őrségben folytatták a közbiztonság védelmét. Ez magyarázhatja meg Kis Ernő tragédiáját. 1919. május első napjaiban a szentistváni vörös őrök arról kaptak híreket, hogy Borsodivánka környékén és Rábolypusztán egy irreguláris alakulat garázdálkodik, ezért kiküldtek egy vörösőr- osztagot a 10 kilométerre délre fekvő községbe. Ezt a szakaszt vezette Kis Ernő szentistváni segédjegyző, az egykori főhadnagy, akiről csak korábbi rangját jegyezte fel az utókor. Ők fogadták sortűzzel a bevonuló különítményeseket, majd a tévedésből kirobbant tűzpárbajnak lett áldozata Kis Ernő, vagyis saját „elvtársai" végezhettek vele. Ezt angolul „baráti tűznek" (friendly fire) nevezik.

36 Schematismus cleri archi-dioecesis Agriensis 1913, Eger, 1913. 131.

37 Ranglisten des Kaiserlichen und Königlichen Heeres 1918, Wien, 1918, 655.

38 *Hovanyecz* László: Megöltek egy legényt tizenkilenc tavaszán, Népszabadság, 1999. augusztus 5. 4.

39 Reggeli Hírlap (Miskolc) 1919. április 13. 3.

A későbbi magyarázat szerint *„egyes jelzések alapján"* Nagy József arról értesült, hogy Borsodivánka községben (is) ellenforradalmi szervezkedés folyik egy fegyveres felkelés kirobbantására. Ezúttal ivánkai informátorokra, a Prónay-birtok cselédeire kell gondolnunk. A vörösök elleni ítélet eltúlzott indokolásában ezzel kapcsolatban a következőket olvashatjuk: *„...öt község fehér érzelmű lakossága volt kénytelen szervezkedni, hogy a terroristák garázdálkodásainak gátat vessenek. Fel is fegyvereztek mintegy 18 embert és várták a terroristák támadását, akik 1919. május 4-re virradó éjjel Borsodivánkánál – miként az elfogott terrorista előőrs kegyelemért könyörögve mondotta – az ellenforradalom leverése végett meg is jelentek, tehát akkor is a proletariátuson kívül álló polgári osztálynak a megtámadása volt a cél."*[40]

Az ellenforradalmi ügyész torzításait, túlzó állításait évtizedekkel később átvette a kommunista sajtó, így mindkét fél úgy tüntette fel, hogy ezen a területen valóban nagyszabású ellenforradalmi szervezkedés folyt, ami Borsodivánkánál fegyveres összecsapáshoz vezetett. Az 1920-as ítélet próbálta először rekonstruálni az eseményeket, de nagyon felületesen. *„Nagy József vádlott 1919. év május 4-ére virradó éjjel felfegyverzett terrorcsapatát rajvonalba fejlődve Borsodivánka község ellen vezette, azt megtámadva gépfegyver- és puskatűz alá vétette, miközben egy ismeretlen terrorista golyója Kiss Ernőt megölte."*[41] Az ítélet indoklása szerint Nagy József alakulata tüzelt először, és így halt meg – törvénytelenül – Kiss Ernő, 1977-ben pedig azt olvashatjuk, hogy az ellenforradalmárok kezdtek – törvénytelenül – lőni, mivel a vörösök felderítőket küldtek be, akik közül az egyiket a szentistvániak lelőtték, a másikat pedig elfogták. Ezután kezdődhetett meg az a tűzharc, amelyben a különítményesek kerekedtek felül, és még egy halálos áldozattal járt. Arról sehol nincs több említés, mi történt a vörös őrök által lelőtt terroristával, hogy hívták, hol temették el, mert ő is halálos tévedés áldozata lett.

Egyetlen lövés sem dördült volna itt el, magyarázta Dancza, ha a fegyveres „ellenforradalmárok" – akik elfogták Nagy József előőrsét – nem fogadják a községhez érkező alakulatot puskatűzzel. Ezt megerősíti az a pár sor is, amelyet erről a barátságtalan fogadtatásról védekezésképpen a vádindítványának a hátoldalára írt Nagy József egyik embere. Az így kirobbant kora hajnali tűzharcban egyedül „Kiss Endre jegyző" esett el, állította az áldozat nevét és tisztségét is tévesen írva Dancza, aki szerint ez a férfi éjjel fegyverrel a kezében nyilvánvalóan nem az adó befizetését szorgalmazta. Az is nyilvánvaló, hogy nemcsak a tiszt, hanem rajta kívül mások is lőttek Nagy József harcosaira, de ennek ellenére sem a vádirat, sem az ítélet, sem Váry Albert könyve egyetlen későbbi kivégzésről sem tud, amit Borsodivánkán Nagy József megtorlásként rendelt volna el. A bosszú hiánya a fatális tévedés elméletét támasztja alá.

A fegyveres ellenállás letörése után Nagy József más ügyekkel volt elfoglalva. Dancza úgy gondolta, földet osztott, vagyis Borsodivánkán történt meg az, amit a *39-es dandár* című filmben Pétervására helyezve mutattak be. Ezt

40 *Dancza* János: Két mártír 24. Népújság, 1977. május 10. 4.

41 Uo.

az állítást azonban semmiféle egyéb adat nem támasztja alá. Karikás szerint is volt önkényes földfoglalás, de ő a községet nem jelölte meg. A vörös különítményesek május 4-től már Borosdivánkán tartózkodtak, és beköltöztek az 1916 novemberében elhunyt *Prónay Endre* kastélyába, később pedig azt állították, hogy ott senkinek sem esett bántódása. A kastélyban csak a földesúr 45 éves özvegyét, Prónayné *Bobory Margitot* (1874–1941) és anyját, Bobory Györgyné született Graefl Gabriellát (1852–1939) találták, akikkel – egy elfogult visszaemlékező szerint – lovagiasan viselkedtek.[42] A két úrinőt tehát már nem állították kizsákmányolóként bíróság elé, pedig a borsodivánkai Prónay-birtok több mint 1000 hold volt, csak a cselédeknek engedélyezték a „szocializálást", ami itt is szabad rablást, fosztogatást jelentett. 1919. június 7-én azonban a mezőkövesdi közigazgatási hivatal panaszjegyzőkönyvet vett fel a borsodivánkai 39/11. őrszázlóalj ellátásával kapcsolatos erőszakosságokról, amelyhez mellékelték a századparancsnok (Nagy József) által kiállított borutalványt.[43]

A borsodivánkai összecsapás és fosztogatás volt Nagy József csapatának az utolsó karhatalmi tevékenysége. Hamarosan megérkezett a főparancsnokság utasítása Karikás Frigyeshez, hogy sürgősen hajtsa végre a régebben kiadott parancsot, vagyis Nagy József irreguláris csapatát oszlassa fel, és ossza szét különböző reguláris századokhoz. Karikás állítása szerint a terroristák a 39-es dandár különböző alakulataihoz kerültek, és az északi hadjárat idején bátran küzdöttek a harctéren is. Nagy József tevékenységéről ezután hónapokig semmit sem lehetett olvasni.

Büntetés és emlékezés

A borsodivánkai összetűzésnek 1919 májusában nem volt következménye, mert kiderült a tragikus félreértés, a terroristák berendezkedtek a faluban, a szentistváni vörös őrök hazatértek. Kis Ernő holttestét szekérrel szállították vissza Szentistvánba, és egyelőre ott temették el. Haláláról Bélapátfalván élő nővére értesíthette apját, aki azonban várt egy évet, amíg megnyugodtak a kedélyek, hogy elhozza fiát. Megszerezte a szükséges iratokat, és hazavitette fia testét a bánhorváti temetőbe. A Horthy-rendszerben a hatóságok emléktáblát akartak az erdész lakóházán elhelyezni a vörös terror áldozatának emlékére, de az apa nem egyezett bele. Nem szerette volna, ha propaganda céljára használják fia emlékét, mert talán tudta, hogy másféle politikai nézeteket vallott.[44] Kis Ernő hagyatékát még 1999-ben is őrizték a leszármazottak, és ezek között maradt fenn egy több oldalas hagyatéki leltár, amely 1919. május elején készült Szentistvánban. Rabinek István lakatos nyitotta fel katonaládáját, majd Péter Albert, az új segédjegyző

42 Tóth Béla: Talpon (novella) Tiszatáj, 1974. 4. 16. Az özvegy Prónayné öccse, Bobory György pétervásári szolgabíró volt, aki átszökött a csehekhez.

43 *Román János*: Regeszták a Tanácsköztársaság Borsod megyei szerveinek történetéhez, A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 8., Miskolc, 1969. 469.

44 Hovanyecz i.m.

pontosan összeírt minden ingóságot, szállásadója pedig csak egy fényképet kért emlékbe a 25 éves fiatalemberről. A leltár többek között ezt tartalmazza:

„Jegyzőkönyv
Felvétetett Szentistván községházánál 1919. évi május hó 5-én, a Borsodivánka községben az útszéli árokban talált, és lövés következtében elesett Kis Ernő hullájának Szentistvánra lett szállítása alkalmából. Az elesettnek hulláját Borsodivánkáról Szentistvánra... borsodivánkai lakos hozta szekéren egy terror vörös katona kíséretében, és a szentistváni munkás és földmívestanács intézőbizottsága vette át az alábbi állapotban.
1.) A hulla felöltözve lett átvéve*, és pedig: 1 drb. csukaszürke zubbony, 1 drb. tiszti pantallon, 1 drb. szürke mellény, 1 drb. ing, 1 drb. lábravaló, 1 pár harisnya, 1 pár csizma és 1 drb. katonai nyakravaló...*
2.) A hullát Vaszilkó Veron, Török József, Sárosi Tera és Tari Tera szentistváni lakosok mosták meg, öltöztették fel és terítették ki.
3.) Fel lett öltöztetve: 1 drb. ing, 1 drb. lábravaló, 2 drb. fekete harisnya, 1 drb. katonaszürke bricsesz nadrág, 1 drb. zubbony és 1 drb. katonai nyakravalóval.
4.) Megjegyeztetik, hogy az átvétel alkalmával a bakán levő ruhák zsebeiben még az alábbi tárgyak találtattak: 10 drb. 15 filléres postabélyeg, 1 drb. identitáskártya, 1 drb. kinevezési (sjegyzői) okmány, ***1 drb. 614. sz. tagsági igazolvány (a munkás és földműves pártba)****, 10 drb. képes levelezőlap, 1 drb. halálcédula (réztokban), 1 drb. ruhajegyzék.*
5.) A ruhajegyzékben fel van jegyezve: ing – 9 drb., gatya – 5 drb., gallér – 4 drb., zsebkendő – 5 drb., zsebkendő – 8 drb., harisnya – 11 pár, lepedő – 1 drb., párnahuzat – 2 drb., paplan – 1 drb., párna – 1 drb., paplan – 1 drb."[45]

Kiss Ernő hagyatéki leltára egyszerű és konvencionális. Az utókornak talán azt üzeni, hogy zűrzavaros politikai és társadalmi viszonyok között a hétköznapi emberek sincsenek biztonságban, mert akkor sem kerülhetik el a tragédiát, ha nem akarnak szándékosan hősök vagy mártírok elenni. A Horthy-korszakban nem is emlegették Kiss Ernő halálát, mert vörös őrnek és szocialista gondolkodású személynek tarthatták, Komáromy István viszont kiválóan alkalmas volt a mártír szerepére. 1956 után viszont a kommunista történészeknek lehetett kínos Kiss meggyilkolása, ezért kellett ellenforradalmár katonatisztnek vagy csendőrnek nevezni.

A debreceni terroristákat 1919 novemberében kezdték letartóztatni, kihallgatni, kínozni, és 1920 márciusától szeptemberéig szállították át őket az egri királyi törvényszék fogházába, ahol újrakezdték a folyamatot. Nagy Józsefet 1920. március 27-én adták át az egri bíróságnak. A hónapokon át folyó kihallgatások során biztosan alkalmaztak durva fizikai erőszakot velük szemben, hiszen még a Népszava is írt az egri bíróságon történő kínzásokról. Az ügy zavarosságát jelzi,

45 *Hovanyecz* László: Megöltek egy legényt tizenkilenc tavaszán, Népszabadság, 1999. augusztus 5. 4.

hogy 1919 novemberében azt állította a *Népszava* tudósítója az egri ügyészség egyik kíméletlen nyomozójáról, hogy május elején a Tisza mentén vörös terrorparancsnokként tevékenykedett.[46] 1920. november 26-án kezdődött meg Egerben *dr. Miskovits Flóris* ítélőtáblai bíró ötös tanácsa előtt Nagy József és 16 társának pere. Bár a vádak összefüggésben voltak egymással, és a vádindítvány is egységes dokumentum volt, most csak a rábolyi és a borsodivánkai esetekre vonatkozó hivatkozásokat emeljük ki. A vádat *dr. Encsy* Kálmán ügyész képviselte, és egyáltalán nem meglepő, hogy később eltűntek a per iratai és a törvényszék képviselőinek nevei, mert érzelmileg és politikailag túlfűtött hangulatban zajlott a tárgyalás 10 napon keresztül. A helyi lap – az eseményeket tovább torzítva – emlékeztette az olvasókat, hogy „ezek" gyilkolták meg Komáromy Istvánt, mert nem engedte őket rabolni, majd kirabolták a lakását és gazdaságát. Azután Borsodivánkán ők lőtték géppuskával a lakosságot, aminek Kiss Ernő segédjegyző esett áldozatul.[47] Dancza János 57 év múlva viszont azt állította, hogy Nagy József nem golyót, hanem földet osztott az embereknek.[48]

Az ügyész elsőként Nagy Józsefet vádolta Komáromy meggyilkolásával, majd *Tóth Lajost és Vadász Istvánt, Szatmári Bélát, Vadász Lászlót*, de talán akkor sem lehetett pontosan tudni, hogy kik ítélték halálra, és kik végezték ki az intézőt. A vádirat szerint *Csordás László* bűnsegédként hurcolta el Tilajról Komáromyt. Rájuk az ügyész halálbüntetést kért.

A bíróság végül 1920. december 2. helyett december 6-án hirdetett ítéletet. Eszerint Nagy Józsefet mint a gyilkosságok felbujtóját kötél általi halálra ítélte. Szathmári Béla és Tóth Lajos – a különítmény politikai biztosa és a forradalmi törvényszék tagja –, a rábolyi gyilkosság bűnrészesei életfogytiglani börtönbüntetést kaptak, mivel büntetlen előéletüket és *„csekélyebb intelligenciájukat"* enyhítő körülménynek számították be.[49] A másik Szathmári és a két Vadász kisebb börtönbüntetést kapott. A történet Egerben 1921 elején ért véget, mert Horthy kormányzó elutasította a halálraítélt kegyelmi kérvényét, így február 19-én Nagy Józsefet a törvényszék udvarán felakasztották. A helyi újság tudósítója még erkölcsileg is megsemmisítette a debreceni terrorcsapat vezetőjét: *„Ennyi bánatért csak a halált küldhette a bosszúálló igazság. Nagy József vérszomját magyar lelkek sajogják, de a halálát, mely dicstelenül és hozzá méltóan, ma reggel 8 órakor érkezett el, mindnyájunk megvetése fogadja."*[50]

Komáromy István 27 éves özvegye (született Hibay Irén) és lánya a tragédia után Egerbe költözött, az asszony 1926-ban férjhez ment Mándi Szabó Béla egri gyógyszerészhez, vagyis szülei ebben is támogatták. Lánya, *Komáromy Klári*

46 Az egri igazságszolgáltatás, Népszava, 1919. október 10. 3. és Az egri fogházak borzalmaiból, Népszava 1919. november 7. 5.

47 A legnagyobb kommunista ügy az egri törvényszék előtt, Egri Népújság, 1920. november 25. 1.

48 *Dancza* János: Két mártír 25., Népújság, 1977. május 12. 4.

49 A bűnhődés, Egri Népújság, 1920. december 8. 2.

50 Nagy József vörös terrorcsapat-parancsnokot ma reggel 8 órakor végzik ki, Egri Népújság, 1921. február 19. 1.

1928–1936 között tanult az egri angolkisasszonyoknál, és 1940-ben ment feleségül *Balogh Zoltán* egri építészmérnökhöz. Hibay gyógyszerészt és feleségét több csapás is érte, mivel 1918-ban György fiuk esett el a háborúban, 1919-ben vejüket, Komáromy Istvánt gyilkolták meg, 1924-ben orvosként dolgozó Károly fiuk betegségben hunyt el, végül 1926-ban az apa is követte őket. Amikor Komáromy Klára esküvőjét a helyi lapban bejelentették, még akkor is felidézték, hogy a rábolyi káptalani gazdaság *„ellenforradalmi vértanú halált halt"* intézőjének lánya.

1920. november 28-án Encsy Kálmán ügyész többek között ezt mondta: *„Az élet nagy folyója feltartóztathatatlanul rohan tova, hömpölygő hullámaiban magával sodorva mindent, mi útjába esik, – gyűlöltséget, bűnt, – magával ragadva az emberi szenvedélyek piszkos salakját is. Itt-ott aztán zátonyra vet szennyes medréből egy-egy szörnyű látványt, mint a megáradt Tisza vize a szeretteitől borzalmas módon elszakított szegény Komáromi István hulláját. A földteke forog tovább, a nagy ijedtség és borzalom elül, az emberiség visszatér rendes életküzdelmeihez. Csak egyedül az igazságszolgáltatás nem haladhat el szem lehunyva a borzalmak, az emberi gonoszság látványai mellett…"*[51] Talán ebben a történettudomány is segíthet egy keveset.

51 Ítélet előtt, Egri Népújság, 1920. november 28. 1.

BERECZ ANITA

A POLGÁRKÖNYVBŐL A VÁLASZTÓI NÉVJEGYZÉKBE
EGY VÁROSTÖRTÉNETI KUTATÁS ÉS ANNAK EREDMÉNYEI

Az elmúlt évtizedek magyar társadalomtörténet-írásában a történeti-jogi rendiség jogi kategóriáinak vizsgálata helyett a társadalmi határok átlépésének, a csoportokhoz tartozók viselkedésének elemzésére helyeződött a hangsúly. Ennek értelmében került előtérbe Max Weber nevéhez köthető „viselkedésszociológiai rendiség", amely olyan jelenségeket emel ki, mint az életvitel, a formális nevelés, a (földrajzi és társadalmi értelemben vett) származás és a foglalkozás társadalmi presztízse. Az ebben az értelemben vett rendiséget a connubiumban (ki kivel házasodik), a kommenzalitásban (ki kivel ül le egy asztalhoz), a foglalkozásban, hivatásban (amit monopolizál vagy elutasít), illetve a rendi konvenciókban (szabályok) tartja megragadhatónak. Amennyiben elfogadunk egy bizonyos szintű folytonosságot, figyelembe kell venni azt is, hogy a rendi világ örökségeként a rendi jogi státusz elemei továbbéltek a polgári korban is, és megnyilvánultak a weberi értelemben vett rendi különbségek jegyei. Az átalakulás ugyanis „újraformázta a csoportokat, a történeti-jogi rendiség tömbjei viselkedésszociológiai »forgácsokra« darabolódva nem álltak össze »új rendekké«, sem »új osztályokká«."[1] Általánosan elfogadott nézetté vált, hogy a 19. századi átalakuló magyar társadalom sokrétűségét ennek a weberi szemléletnek az alkalmazásával lehet leginkább empirikusan is vizsgálhatóvá tenni.[2] Értelmezési keretként ezt a megközelítést szem előtt tartva fogalmaztam meg a kutatási céljaimat az egri Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájába jelentkezve, amelynek akkori vezetője Romsics Ignác volt. A kutatásom során tehát a 19. század átalakuló városi, egri társadalmának történeti kérdéskörét helyeztem előtérbe, igazodva a legújabb − alapos, de nem az egész városra kiterjedő − lokális társadalomtörténeti elemzésekhez.[3] Az ehhez kapcsolódó eredményeket a 2020-ban megvédett, Választók és választottak. Eger polgársága a 19. században című doktori disszertációmban összegeztem. Jelen írásban a kutatás során megfogalmazott célkitűzések és értelmezési keretek bemutatására és a kapott eredmények összefoglalására törekedtem.

A magyarországi várostörténet-írás a későrendi korszak polgárságára, a polgárjog felvételére, tartalmára, gyakorlati jelentőségére, a polgárság összetételére,

1 *Gyáni* Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. 2. javított kiadás. Bp. 2003. 110.

2 *Kövér György:* A tiszaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Bp. 2011. 101–102.

3 *Bácskai Vera:* Várostörténet. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp. 2006. 243–257.; *Gyáni* Gábor: Mai várostörténet-írásunk: teljesítmények és irányzatok. In: Történészdiskurzusok. Bp. 2002. 67–78.

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.77

származásának vizsgálatára egyre több figyelmet szentelt az elmúlt évtizedben.[4] A 19. század második felére vonatkozóan a történészek több város esetében jelentős eredményeket mutattak fel a városi elitként is értelmezett képviselő-testület foglalkozási, felekezeti és politikai összetételével, illetve a családi-rokoni kapcsolatok politikai szerepével kapcsolatban.[5] Ám kevés azoknak az empirikus vizsgálatoknak a száma, amelyek az egész 19. századot átfogva azt vizsgálnák, hogy milyen szintű kontinuitás vagy diszkontinuitás érzékelhető a korábban jelentős szerepet betöltő társadalmi csoport, a későrendi, polgárjogot nyert személyek, illetve a 1848 után városvezető szerepet betöltő réteg között. Ennek tükrében az elemzés középpontjában az a kérdés állt, hogy a dualizmus időszakában kialakult-e Egerben egy belülről integrált városvezetés – választott és adó alapján bekerült városi képviselőtestület –, amely már nem a régi, úgynevezett törzsökös családok, mindenekelőtt a céhes városi polgárság köré szerveződött, hanem az újonnan betelepülő, modernitáshoz kapcsolódó, nagyobb presztízzsel bíró értelmiségi-tisztviselői életpályákat, értékeket követte. Ezzel összefüggő kutatási kérdésként fogalmaztam meg a 19. század második felében a városvezetéshez kapcsolódó, politikai joggal rendelkezők társadalmi beágyazottságát, felmenői oldalon visszakövethető társadalmi háttérének vizsgálatát. Az egri lokális társadalom átalakulásának több szempontú analízise volt tehát a cél, melynek során társadalomtörténeti megközelítéssel a különböző aspektusokat külön-külön vettem számba, mint például a választójogi participáció, az (ingatlan) tulajdonjogi mozgás, a családi, rokonsági stratégia, az egyesületi-társadalmi érdek összefonódása.

A vizsgálat terepének olyan várost kellett kijelölni, amely megfelelő módon reprezentálta a 18. századtól erőteljesen fejlődő mezővárosok jelentőségét a városhálózat egészében, illetve a funkcionális városszemlélet eredményei alapján városias településnek számított. Ehhez alkalmas választásnak tűnt a reformkori városállományban jelentős szerepet betöltő mezőváros, Eger polgárjogot nyert személyeinek a vizsgálata. A 19. század elejére ugyanis a földesúri fennhatóság alatt álló lakosok körében is kialakult a polgári öntudat, aminek megfelelően meghonosították a szabad királyi városokra jellemző szabályos polgárfelvételi eljárást. Ez nem volt teljesen alaptalan, hiszen a földesúri tulajdonban lévő, piacközponti funkciót betöltő mezővárosok lakói foglalkozásukat, tevékenységüket tekintve már nem igazán különböztek a szabad királyi városok polgáraitól. A polgári öntudat kialakulása, a szabad királyi városi rang elnyerésére irányuló törekvések, a teljes jogú városokkal való azonosságtudat a rendi értelemben vett polgárokhoz közelítette őket, azonban jogilag továbbra is jobbágynak vagy

4 *Czoch* Gábor: „A városok szíverek". Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról. Pozsony 2009.; *Tóth Árpád:* Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Pozsony 2009.

5 *Takács Tibor:* Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a 20. század első felében. Bp. 2008. és *Szilágyi Zsolt:* Föld és hatalom. Mezővárosi elit Kecskeméten 1920–1939. Bp. 2017.

zsellérnek számítottak.[6] Ebből adódóan vált a reformkori városfejlődéssel foglalkozó újabb szakirodalmi elemzések egyik központi problémájává a „városi polgár" jelentésének megváltozása, a jogilag meg nem alapozott polgártudat kialakulása. Ilyen megfontolásból került elemzésre az egri polgárjog városi életben betöltött szerepének és a polgárjogot nyert egyének házassági kapcsolatainak vizsgálata.[7]

Az 1848-as áprilisi törvények jelentős változást hoztak mind országosan, mind a város igazgatási, politikai és jogi helyzetében. A választójogi törvény következtében vált lehetségessé a város lakosainak számára, hogy közvetlenül megválaszthassák a városi képviselőtestületi tagokat, illetve az V. törvénycikk értelmében képviselőt küldhessenek az országgyűlésre. Ebben az értelemben váltak különösen fontossá a választójogi listák, melyek közül talán az 1848. évi jegyzék forrásértéke a legjelentősebb, hiszen egyszerre állt rendelkezésre az országgyűlési, illetve a helyhatósági névjegyzék.[8] Annak érdekében, hogy nyomon követhető legyen a képviselőválasztásra jogosultak köre, megtörtént három időmetszet (1848, 1861, 1869) választói névjegyzékének név és cenzus szerinti feldolgozása. A névjegyzékek személyi szintű elemzése lehetővé tette annak bemutatását, hogy a választójogúak aránya mennyire haladta meg a korábbi polgárjogúak városi arányát, illetve a jogkiterjesztés után milyen mértékben rendeződött át a választójoggal rendelkezők köre. A városra és a választókerületekre jellemző általános tendenciák meghatározása után az egyéni és családi életpályák is értelmezhetővé váltak. A választójogi cenzusok közül a „régi jognak" Eger esetében kiemelt jelentősége és mentalitástörténeti vonatkozása is van, hiszen sajátos jogértelmezésből kifolyólag a lakosság, túlnyomó többségben a belvárosban élők egy részét régi jogon írták össze annak ellenére, hogy püspöki földesúri város lévén Eger polgárai nem feleltek meg a polgárság rendi kritériumainak. A régi jogot tehát jogilag tévesen, ám egyáltalán nem véletlenül használták, hiszen ennek a kategóriának a segítségével biztosították törvénytelenül továbbra is a városon belüli lokális befolyásukat.[9] A választásra jogosultak cenzusalap-változásának nyomon követése különösen lényeges szempont lett volna az 1874. évi új választójogi törvényt követően a dualizmus évtizedeiben is. A közbeeső névjegyzékek hiányában erre

6 *Bácskai Vera:* Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp. 2002.; *Bácskai Vera:* A régi polgárságról. In: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon. Szerk. Kövér György. Bp. 2006. 15–37.

7 *Berecz Anita:* Eger kiváltságos mezőváros polgárai a 19. század elején. Korall 20. (2019) 78. sz. 114–133.

8 Az adott korszakból az alábbi választójoggal foglalkozó munkákra lehetett támaszkodni. *Bácskai Vera:* Pest társadalma és politikai arculata 1848-ban. (A választók és megválasztottak alapján). In: Tanulmányok Budapest Múltjából 19. Szerk. Tarjányi Sándor. Bp. 1972. 283–325.; *Péterné Fehér Mária:* Az első országgyűlési képviselőválasztás Kecskeméten. In: Bács-Kiskun megye múltjából XI. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét 1992. 152–217.; *Tilcsik György:* Az első népképviseleti országgyűlés választójogi névjegyzékeinek felhasználási lehetőségei a társadalomtörténeti kutatásokban. In: Kutatás-módszertan. Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula 1989. 371–384.

9 *Pap József:* Eger választópolgárai a 19. század közepén. Történelmi Szemle 58. (2016) 1. sz. 149–164.

az elemzésre nem volt lehetőség, azonban össze lehetett vetni a birtokcenzus változását (1869. és 1904. év) a tulajdonlapokból kirajzolódó belvárosi ingatlanok 1860 és 1920 közötti időintervallumára jellemző eladás-vásárlás alakulásával. Mindezzel párhuzamosan a választónévjegyzékek cenzusalap-változása hatással volt a kerületekben megválasztott képviselők társadalmi összetételének átalakulására is. Így a városvezetésben részt vevők csoportjának komplexebb elemzésére törekedtem, melynek során figyelembe vettem a fluktuációt, életkori sajátosságokat, származási helyet, foglalkozási, vagyoni hátteret.[10]

A kontinuitás és diszkontinuitás kérdésének vizsgálata, attól függően, hogyan határozzuk meg a folytonosságot, elemezhetővé vált a társadalmi tagoltság egyik tényezője, a házasság útján létrejövő kapcsolatok vagy éppen az egyleti körök, a tagság vizsgálata révén. A házasodási szokások, a házassági anyakönyvekben szereplő adatok több társadalomtörténeti kérdés megválaszolására is alkalmat adtak, hiszen a házassági kapcsolatok társadalomszervező ereje közismert, a kirajzolódó kapcsolathálók érzékeltetik egy-egy társadalmi csoport stratégiáit is.[11] Az interperszonális kapcsolatok emellett a nem intézményes, nem formalizált folyamatokra is rávilágíthatnak. Tény ugyanis, hogy a rokoni kapcsolatok hatással voltak a politika működésére, a döntéshozatal alakulására. Éppen ezért fontos vizsgálni, hogy a helyi politikai élet alapvető szerveződési elve volt-e a családi kapcsolat, és ha igen, hogyan nyilvánult ez meg. Tekinthetőek-e a rokoni kapcsolatok politikát befolyásoló tényezőnek a dualizmus időszakában, a helyi önkormányzat keretein belül?[12] Ezzel a megközelítéssel vált értelmezhetővé a rokoni kapcsolatok városi politikában való megnyilvánulása, illetve a képviselő-testületi tagok beágyazódása a városi társadalomba. Az elemzéshez választott módszertani megközelítés, a prozopográfia segítségével továbbá lehetőség nyílt néhány jellemzőnek vélt helyi család bemutatására, illetve annak ábrázolására, hogy kiházasítás szempontjából milyen társadalmi törekvések jellemezték őket.[13]

A rokoni kapcsolatokat mintegy kiegészítve vagy ellensúlyozva épültek fel a formális alapokon nyugvó társas kapcsolatok.[14] Az egyleti élet 1848 után már

10 *Berecz Anita:* Az egri képviselőtestület társadalmi összetétele a dualizmus korában. In: Agria L. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve. Szerk. H. Szilasi Ágota et al. Eger 2017. 475–491.

11 *Pozsgai Péter:* Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században II. Életutak-kontinuitás, földtulajdon, családi stratégiák. Korall (2011) 3-4. sz. 266–296.; *Gerhard Péter:* A politika személyessége. Budapesti Negyed 18. (2010) 68. sz. 181–209.; *Pap József:* Rokonok. Családi kapcsolati hálózatok a dualizmus kori Heves vármegye főszolgabírói karában. In: Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. Rendi társadalom – polgári társadalom 28. Szerk. Pap József – Tóth Árpád. Bp. 2016. 468–485., *Cieger András:* Érdekek és stratégiák. A helyi politikai elit érdekérvényesítési lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában. Korall (2003) 13. sz. 87–106.

12 *Berecz Anita:* Választók és választottak. Az egri képviselő-testületi tagok rokoni kapcsolatai a dualizmus korában. Századok (2018) 6. sz. 1377–1394.

13 *Berecz Anita:* Családi, rokonsági kapcsolatok Egerben a 19. század második felében. In: Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae. Szerk. Bajnok Dániel. Eger 2019. 51–65.

14 *Szilágyi Zs.:* Föld és hatalom i. m.; *Horváth J. András:* Új emberek az újvárosházán –

a társadalmi presztízs kifejeződésének új formája volt, de a kérdés továbbra is fennállt, hogy a társadalmi és tudati különbségek feloldódtak-e vagy továbbra is fennmaradtak. A történeti-jogi rendiségből a viselkedésszociológiai rendiségbe való átmenet egyik formájának tekintve az egyesületekben való részvételt, a társaságok szerveződését elsődlegesen az egyletek (Kaszinó-tagság és a fertálymesterség) társadalmi bázisa alapján vizsgáltam, a tagság foglalkozási összetételét elemezve. Ennek segítségével bemutathatóvá vált a városirányításban részt vevő személyek városon belüli integrációjának mértéke és a társadalmi határok kijelölése azoknál az embereknél, akik nem töltöttek be pozíciót. Mindennek vizsgálati szempontjaként elsődlegesen a választás módját jelöltem ki: a Kaszinóba a tagdíj befizetését követően „bárki" beléphetett, a fertálymesterek azonban maguk választották az újakat, a városi képviselőtestületbe pedig az adott negyed választójoggal rendelkező személyeinek segítségével jutott be az illető, szintén választás útján. A kérdés az volt, hogy a vizsgált körök között mekkora átfedést tapasztalhatunk. Mindez annak tükrében érdekes, hogy a városi társadalmon belül a városirányításban részt vevő tagoktól függetlenül vagy velük szorosan összefonódva léteztek-e más körök, továbbá a képviselőtestületi tagok milyen arányban reprezentálták magukat az egyesületekben. Mindezt megfordítva, össze lehetett vetni az egyesület tagságát a képviselőtestületi tagokkal annak érdekében, hogy kirajzolódjon, milyen szintű személyi összefonódás volt közöttük.[15]

A felmerülő kérdéskörök elemzéséhez rendelkezésemre álló forrásanyag elsődlegesen a kvantitatív vizsgálatot tette lehetővé. Ezek alapján az egy időpontra vonatkozó vagy közel azonos időszakban készült forrásokat egyeztettem össze, majd rekonstruáltam egy személyi szintű adatbázist.[16] A személyi szintű, nominális adatok összekapcsolását, egymásra vetítésének módszerét a „record linkage" révén alkalmaztam a rekonstrukcióhoz.[17] A módszer előnyét abban láttam, hogy a személyi szintű adatbázis készítésével, illetve alkalmazásával el lehetett kerülni az idősorok, azaz a strukturális metszetek használatát. A források név szerinti,

---

Az egyesített főváros első közgyűlésének társadalmi összetétele. Tanulmányok Budapest múltjából (1999) 28. sz. 23–52.

15 *Berecz Anita:* Fertálymesterek és kaszinótagok Egerben a 19. században. In: Vörös és fehér. Társadalmi-politikai átmenetek Északkelet-Magyarországon a 19-20. század fordulójától. Szerk. Berecz Anita – Gál Máté – Péterffy Gergely. Eger 2020. 19–32.

16 Az adatbázis jelenleg 9622 városban élt vagy valamilyen szinten a városhoz köthető személyt, 10.208 személyhez kapcsolódó tevékenységet, foglalkozási adatot, 1043 polgárokra vonatkozó, illetve 1200 választójogi bejegyzést, 832 bejegyzett házasságkötést, 4149 tulajdonjogi viszonyváltozást (öröklés, vásárlás, ajándékozást) tartalmaz. Az adatok különböző táblázatokban szerepelnek, így lekérdezésnél több tényezőt is be lehetett vonni a vizsgálatba, ezáltal árnyaltabb, többrétű kérdésekre is választ lehetett adni.

17 Ezt a módszert használta Benda Gyula Keszthely mezőváros lokális társadalmának rekonstrukciójához, illetve Pozsgai Péter a tornai kézműves családok elemzésénél, annak érdekében, hogy a források egyoldalúságát és a foglalkozások rendies fogalomhasználatát korrigálni lehessen. *Benda Gyula:* Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban (Keszthely társadalma 1740–1849). Bp. 2008. és *Pozsgai Péter:* Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században II. Életutak – kontinuitás, földtulajdon, családi stratégiák. Korall (2001) 3-4. sz. 266–296.

nominális szintű összekapcsolása tehát a változások személyi szintű nyomon követéséhez nyújtott lehetőséget. Az adatbázisban rendszerezett források összessége így a statisztikai elemzéseken túl különféle vizsgálatok kiindulópontjaként is szolgált, leginkább a prozopográfia (kollektív életrajz) módszerével.

Az adott problémakörökhöz kapcsolódva az eddigi eredményeket összegezve arra a következtetésre lehetett jutni, hogy a városi tér társadalomszerkezeti átalakulása, a vizsgálat alá vont személyek lakóhelyi elhelyezkedése, városon belüli mozgása jelentős összefüggést mutatott a városigazgatásban szerepet betöltő személyek körének (át)szerveződésével. A választónévjegyzékekből kirajzoló tendencia alapján a városban 1848 és 1869 között jelentős átalakulás zajlott le a választók számában és összetételében úgy, hogy mindez a cenzusszerkezeten alapjaiban nem változtatott. 1848 után, a cenzusos választójog bevezetését követően úgy tűnik, hogy a régi, tősgyökeres családok elsődleges célja az volt, hogy továbbra is fenntartsák a pozíciójukat a városon belül. Túlnyomó többségük azonban a szükséges vagyoni cenzusnak nem tudott megfelelni, nem állt olyan belvárosi ingatlan a tulajdonukban, amely megfelelt volna a helyhatósági lista magasabb követelményeinek, így az egyetlen opcióként – jogilag alaptalanul – csupán a régi jog használata merülhetett fel. Ennek következtében a választójog következetesebb használatát követően, az 1860-as évek elejére a városi életben betöltött szerepük csökkent, súlyuk már alig volt mérhető. A korábban polgárjoggal rendelkező személyek közül azonban voltak, akik más cenzussal (ipar vagy szőlőbirtok után) még meg tudták tartani választójogukat 1848 után is, erre azonban a legtöbb esetben foglalkozásváltás után került sor. Ezáltal míg a régi jog alapján választók aránya drasztikusan csökkent, addig folyamatosan emelkedett az ingatlan- és az értelmiségi cenzus aránya. Egerben az újonnan választójoggal bíró személyek döntő többségét az értelmiségi foglalkozásúak tették ki, ezzel párhuzamosan az iparosok száma nem növekedett jelentős mértékben. Az ingatlannal nem rendelkező szabadfoglalkozású értelmiségiek pedig éppen azokban a kerületekben jelentek meg túlnyomó többségben, ahol a korábbi polgárjoggal rendelkező személyek 1848-ban még ingatlanuk után birtokcenzus alapján szerezték választójogot. Jóval kisebb volt azoknak a köre, akik ugyan választójog nélkül, de sikeresen fenntartották ingatlanjaikat, és belvárosi negyedekben éltek. Mindez tetten érhető az örökösödési mintában, hiszen az örökösök ezeken a belvárosi területeken voltak jelen leghosszabb ideig és a legnagyobb számban. Esetükben semmilyen lakhelyváltoztatást nem lehetett kimutatni, generációkon keresztül adva volt a lakóhelyi folytonosság, amire családi kapcsolataik is hatást gyakoroltak. Összességében 1860-ra tehát lezajlott egy lakóhelyi átstrukturálódás a még rendies viszonyokat tükröző 1848-as állapotokhoz képest, melynek következtében a belvárosi lakosok elvesztették meghatározó szerepüket a választások során. A tendenciát párhuzamba lehetett állítani a képviselőtestületi tagok átalakulásával is, hiszen magas volt a megválasztottak közötti fluktuáció, ezzel együtt foglalkozásszerkezeti módosulás is megfigyelhető volt. Ennek elemzése mutatta ki, hogy az értelmiségiek száma a tagok között a duplájára növekedett, az iparosoké pedig stagnált, vagy enyhe csökkenést mutatott.

Az 1860 és 1920 közötti időszakban, mint ahogy arra az ingatlanok eladás-vásárlás dinamikája világított rá, kicserélődött a belváros lakossága. A belvárosi negyedek jelentős mobilizációs térré alakultak át a századforduló környékén, az 1890-es éveket követően számottevő ingatlantulajdonos-váltásra került sor belvárosi szinten. A századfordulót megelőző évtizedben a belvárosi negyedekben tehát növekedett a vásárlások száma és aránya, ezzel párhuzamosan új tulajdonosok jelentek meg, a belvárosi lakosság elkezdett kicserélődni. Az ingatlannal nem rendelkező értelmiség és a kerülethez kereskedelmük vagy az iparuk alapján kötődő személyek jelenléte tovább erősödött, amire az 1900-as években kiugróan megnövekedő jövedelemalapú (kereskedelem és ipar) cenzus is utalt, magával vonva az ingatlancenzus jelentőségének csökkenését. A belvárosi kerületek ingatlanmozgása szoros összefüggést mutatott a választójogi cenzus változásával, ami összefüggésben volt a kerületek általános társadalmi jellemzőinek átalakulásával is. Ezzel együtt a kerületben megválasztható személyek összetétele is átalakult, és a változás aránya visszahatott a képviselők fluktuációjára és társadalmi összetételére. A kerületek közötti választói jogosultság arányeltolódása ebből kifolyólag tükrözte a kerületek társadalmi karakterét, mindezt úgy, hogy a korszakban a választójoggal rendelkezők számában nem történt jelentős változás.

Az egri városi képviselőtestület összetételében jelentős változások következtek be, amikor már egyre nagyobb számban jelentek meg az újonnan választójoghoz jutott személyek és az adójuk alapján automatikusan bekerült személyek. Mégis, az 1872-es évben történt testületi átrendeződést követően egy-egy választás során a testület harmada cserélődött ki folyamatosan, az újonnan megjelent képviselők száma – akik korábban nem szerepeltek a képviselők között – háromévente 28-32 fő volt. A korábbi képviselők szempontjából mindez jelentős személyi folytonosságot jelentett. Ebből kifolyólag kerültek vizsgálat alá a képviselőtestületi tagok családi kapcsolatai, hiszen az a 70 család, amelynek legalább két tagja választott képviselőként szerepelt, a testület összlétszámának 48%-át (207 fő) adta, épp azt a részét, akiket többször megválasztottak a vizsgált korszak egészében. A családi folytonosság igen erős volt az 1880-as évek végéig. Az 1890-es évektől azonban folyamatos csökkenés volt tapasztalható a résztvevő családok körében: a korszak végén már kevesebb mint 20 korábbi család volt jelen a testületben, ezzel párhuzamosan az új, korábbi családokhoz rokonsági szinten nem köthető emberek száma fokozatosan növekedett. Ezzel párhuzamosan a képviselőtestületben eltöltött éveket tekintve már kirajzolódtak a különbségek is, amennyiben a korszak végén, az újonnan bekerült képviselők számát vesszük figyelembe. A korábban nem szereplő képviselők létszámának összeadásával azt lehetett tapasztalni, hogy a választottak több mint felét az 1887 és 1890-es választásokat követően már új emberek tették ki.

Az 1880-as évektől érzékelhető átalakulás a képviselőtestület társadalmi összetételére is kihatással volt. A századfordulót megelőző években a tagok foglalkozását illetően kétségtelen növekedést tapasztaltunk az ügyvédek és az egyházi személyek esetében, ami leginkább a földművesek városirányításban

betöltött szerepének csökkenésével járt együtt. A családi kapcsolataikon, illetve a szűkebb kört érintő fertálymesteri pozíciókon keresztül azonban továbbra is őrizték a városon belüli szerepüket. Az 1880-as évek végétől, az 1890-es évek elejétől a városi képviselőtestületi tagok nagyobb részét tehát már az újonnan letelepedő személyek tették ki. A dualizmus előrehaladtával az életkori adottságok is változtak, hiszen az 1880-as évektől az életkor folyamatosan eltolódott a magasabb kor irányába, ezt követően már inkább a 60-as éveikben járókat választották meg, ugyanakkor a fiatalabb új képviselők átlagéletkora is folyamatosan növekedett. A származási hely ekkor már kevésbé játszott fontos szerepet. A helyi családokból kikerült tagok ugyan mindvégig domináltak, de erős csoportot alkottak a nem egri születésűek is. A századfordulót megelőző években Egerben azonban kétségtelenül növekedett az újonnan városba költöző személyek száma, amivel párhuzamosan a testületben is megjelentek az új emberek.

A néhány jellemzőnek vélt helyi család több generáción keresztül való nyomon követése után arra lehetett következtetni, hogy a nagyobb társadalmi csoportok között a házasságkötés, házasodás szempontjából jelentős különbség volt, a csoportok többnyire határozottan szétváltak egymástól. A rendi állapothoz fűződő értékképzetek a párválasztás által is közvetítődtek, és mindez a házasságkötésekben is megnyilvánult. A kiházasítás nyomán kialakuló családi kapcsolatok vagy éppen a fiúgyermek taníttatása családi stratégiaként is értelmezhetővé vált, tudatos döntésnek is lehetett tekinteni. A családi példák egyben arra is rávilágítottak, hogy azok a személyek, illetve leszármazottjaik tudtak hosszú távon a város életében részt venni, akiknek sikerült az 1848-as választásokat követően megtartani a választójogukat. Az ehhez szorosan kapcsolódó örökösödési rendnél pedig megfigyelhető volt, hogy míg a lányokat próbálták kiházasítani, addig a műhelyt az ingatlantulajdonnal együtt a fiúgyerek vitte tovább. Több fiúgyerek esetén gyakori volt a foglalkozási diverzifikáció is, melynek során minden gyerek más-más foglalkozást kezdett űzni. A házasodási minták egyben tükrözték a város jellegéből, városhierarchiában elfoglalt helyéből adódóan szűkösebb választási lehetőségeket, ugyanakkor az is láthatóvá vált általuk, hogy lassan kezdtek mozdulni ezek a társadalmi határok. A századfordulóhoz közeledve az új emberek letelepedésével és a képviselőtestületben való megjelenésükkel az exogám jellegű házassági kapcsolatok száma is növekedni kezdett, másrészt az újonnan érkező személyek már nem házasodtak a helyi, törzsökös családok leszármazottjaival. Az 1880-as évektől kezdve egyre erősebb tendenciává kezdett válni, hogy nem egri származású feleséget választottak, így az újonnan érkezőknek már nem állt szándékában beházasodni ezekbe a körökbe. A más településről érkező, de házasságot Egerben kötött személyek száma ráadásul ezzel párhuzamosan dinamikus növekedést mutatott, és a városba érkező, de nem Egerben házasságot kötött személyek és képviselők száma is emelkedett.

Mindehhez hozzákapcsolva az egyleti tagságot megállapítható, hogy megvalósult a viselkedésszociológiai értelemben vett rendi elkülönülést. A rendelkezésünkre álló adatokból levontható az a következtetés, hogy a városi egyesületeknél létezett a társadalmi elkülönülés, de ezek a korlátok korántsem voltak

merevek. Nem rajzolódott ki egy jól körülhatárolható csoport a tagok között, ugyanakkor egyértelmű, hogy a Kaszinó vonzotta a legkülönfélébb társadalmi helyzetű, foglalkozású egyéneket. Az egyesület tagjai között a közigazgatásban, városirányításban szerepet játszó személyek aránya meglehetősen alacsony volt, ami a századfordulóhoz közeledve még inkább csökkenést mutatott, hiszen az egész tagságnak csak a kisebbik részét tették ki ezek a személyek. Ugyanakkor az a tény, hogy a teljes tagság között számszerűleg csak elenyésző arányban voltak jelen, rávilágított arra is, hogy létezett mellettük egy nagyobb kör is, azonban ezek a személyek nem birtokoltak városigazgatási pozíciókat. A tagok közötti lefedettség tehát elég alacsony volt, azoknál pedig, akiknél semmilyen foglalkozási vagy egyéb adat nem állt rendelkezésre (párhuzamosan a képviselőtestületben tapasztalt tendenciával), feltételezhetően a városhoz kevésbé kötődő személyek töltöttek be tagságot. Az elkülönülés arányát azonban nem volt lehetőség részletesebben is vizsgálni, ahhoz a városban működő összes egyesület tagnévsorára szükség lett volna, különböző időmetszetekben. Nyilvánvaló viszont, végignézve a város egyesületeinek számának alakulását, hogy megjelentek az egyesületeikkel a hivatásrendek is a város társadalmi életében, emellett pedig a városban jelentős szerepet betöltő izraeliták is kialakították maguknak az egyleteiket.

A kontinuitás szempontjából a 19. század második felében megválasztott képviselőket viszont mégsem lehet teljesen új embereknek tekinteni, hiszen az 1880-as évek végéig a század elején polgárjogot szerzett személyek leszármazottjai nagy arányban helyet kaptak a városigazgatásban, presztízs és elismertség alapján megválasztották őket. A foglalkozási összetételt alapul véve a választott képviselőtestületi tagok többsége a városi ipartestületbe regisztrálva is megtalálható volt, a tagok pedig többnyire nem a Kaszinót, hanem a Keresztény Iparoskört látogatták, többen a vezetőségében (elnök, alelnök) is részt vettek. Ezáltal politikai stabilitást tudtak elérni, társadalmilag integrált kapcsolathálóban működtek. Ebből a szempontból felfoghatjuk a kézművesek csoportját a tradicionális, céhes eredetű kézművesipar továbbörökítőinek, akik a dualizmus éveiben a társadalmi elismertség és presztízs révén megőrizték a pozícióikat. Az értelmiség estében ez a presztízs magából a foglalkozásból (és vagyonból) eredt, míg az iparos, földműves és kereskedő választott képviselőknél inkább a törzsökösségből. Erre utalt az a tény is, hogy a tősgyökeres, több generációra visszavezethető iparosok aktivitása erős volt, jelenlétükkel egy olyan értékvilágot képviseltek, mellyel a választók nagy része könnyen azonosulni tudott. A házasság útján létrejövő kapcsolataikon keresztül kiegyenlíthették az értelmiség növekvő jelenlétét, de politikai befolyásuk a gazdasági tevékenységükön nem tudott túlnőni, ugyanis a virilis pozíciókat egyik évben sem ők töltötték be. Az újonnan betelepülő értelmiség azonban nem hasonult teljes mértékben ehhez a csoporthoz, hiszen nem szerzett minden esetben ingatlant, a házasodást mint egyik stratégiaként kínálkozó utat sem használták fel, nem házasodtak be ezekbe a körökbe. A némileg szeparáltan bemutatott szegmensek között egyértelműek a belső összefüggések, létezett az egymás

közötti kapcsolat. A bemutatott családi példák és a számos egyéni, családi életút alapján az a tendencia is kirajzolódni látszódott, hogy a közös választójog ellenére sem lettek egységesek ezek a társadalmi csoportok. Mind a rokoni-házassági kapcsolatok, mind az egyletekben való részvétel alapján megfigyelhető volt a viselkedésszociológiai értelemben vett rendi elkülönülés.

Az ismertetett kutatási eredmények természetesen további kérdéseket vetnek fel. Fontos feladatnak tartom többek között Bartakovics Béla érsek és a város közti 1854. évi örökváltsági szerződés társadalmi hatásainak a tisztázását. A kérdésre korábban kevés figyelem irányult a történészek részéről, pedig ennek vizsgálata Eger esetében kiemelt jelentőségű. Az áprilisi törvények értelmében megszűnt ugyanis a földesúri joghatóság, személyükben szabadok lettek. A robot és a dézsma eltörlése, a jobbágyföldek polgári tulajdonba kerülése azonban Eger lakosait – hasonlatosan a szőlőművelésben érdekelt egyéb településekhez – nem érintette, ugyanis az egriek a szőlőket nem az urbárium, hanem a Fenessy-egyezmény alapján művelték, így ezek allodiális, és nem úrbéri földek voltak. Emiatt azonban az áprilisi törvények értelmében nem vonatkozott rájuk az állami kárpótlás, hanem önmegváltás alá tartoztak. A kérdést az 1853-as úrbéri pátens – figyelmen kívül hagyva az 1848 áprilisa után keletkezett egyéb magyarországi rendelkezéseket – gyakorlatilag az áprilisi törvényeknek megfelelően rendezte, így tehát a városnak a váltságdíj kifizetésével kellett a szőlődézsmát megváltania és a szőlőföldeket az egyházi tulajdonból felszabadítania. Az érseki területek bérlőinek a vizsgálata, illetve az 1854-ben készült ház- és földadókönyv összevetése rávilágíthat arra, hogy 1848 előtt kik művelték a földeket, és ezek kikhez kerültek 1854-ben. Az egyéni életpályák, örökösödési viszonyok feltérképezéséhez érdemes lesz a korábban már említett prozopográfiai megközelítést alkalmazni.

Szükségesnek látszik továbbá az eddigi eredmények tágabb kontextusba illesztése is, hiszen véleményem szerint nem lehet párhuzamot vonni például a 19. század első felében gazdaságilag prosperáló települések és a minden téren háttérbe szoruló Eger között. Ezért tettem lépéseket a hasonló jogállású és fejlettségű várossal, Rozsnyóval való összehasonlítás érdekében. Tapasztalatom szerint az egri polgárjog használatát érintő jelenség (a 19. század elejétől fokozatos bezárkózás, helyi születésű személyek arányának növekedése, házassági kapcsolatok fenntartása) egyáltalán nem volt egri sajátosság. A Rozsnyón polgárjogot szerző személyeknél is hasonló tendencia volt megfigyelhető, illetve a választói névjegyzékeken a régi jog mellett szintén többször előfordult a megjegyzés, miszerint az illető „állítólagos polgár". Az egri társadalom több szempontú elemzése során kapott eredmények és a kutatáshoz kapcsolódó további felmerülő kérdések megválaszolása talán hozzájárulhat egy hosszabb időszakot, a hosszú 19. századot átfogó város- és társadalomtörténeti problémák megoldásához.

BORBÉLY ZOLTÁN

SZEMPONTOK A „KONFESSZIONÁLIS RENDISÉG" KIALAKULÁSÁHOZ

A 17. század folyamán a felekezeti kérdések legalább olyan hangsúlyos elemei voltak a Magyar Királyság mindennapjainak, mint a török elleni fellépés lehetőségei körül folyó esélylatolgatások és a tényleges harci események. A Bocskai-felkelést lezáró bécsi szerződés és az azt megerősítő koronázás előtti 1608/I. törvénycikk, amely a református és evangélikus felekezetek számára is a katolikus hívekével megegyező szabad vallásgyakorlatot biztosított, legalább olyan meghatározó mérföldkőnek számít, mint a törökkel folyó hosszú háborút lezáró zsitvatoroki béke.[1] Mindkét rendelkezés hosszú távú alapelveket fektetett le, amelyek az élet minden területén és a társadalom minden szintjén éreztették a hatásukat.

Felekezeti téren legalább ilyen jelentőségű, hogy az előző évszázadban kiformálódott és a határaikat mind földrajzi, mind pedig társadalmi tekintetben is megszilárdító protestáns felekezetek mellett a 17. század legelején megjelent a trienti szellemben megújított katolikus konfesszió is, amelynek a térhódítása főként a Pázmány Péter által, kifejezetten a Magyar Királyság adottságaira szabott módszerekkel indult el. Ennek vizsgálatában eredményesen alkalmazhatók a hasonló nyugat-európai folyamatok alapvető ismérveinek összefoglalását célzó konfesszionalizációs modell szempontjai.[2] Ennek legfontosabb elemei: a hitvallások elfogadása révén elhatárolódás más felekezetektől, majd ezen tanítások terjesztését elősegítő oktatási, művelődési rendszer kiépítése és a papság utánpótlásképzésének biztosítása; az elért eredmények védelmét szolgáló propaganda és cenzúra alkalmazása, felekezetspecifikus istentiszteleti közeg és nyelvezet kialakítása, továbbá ezek betartatása a társadalmi fegyelmezés különféle eszközeivel. Utolsó lépésben mindez számos esetben szorosan összefonódott az új alapokra épülő kora újkori állam funkcióival.[3]

A katolikus felekezetszerveződés folyamata és közvetlen eredményei elsősorban tehát egyháztörténeti vonatkozásokban mutatkoznak meg, közvetetten azonban az élet minden területére, de főként a társadalmi és politikai szférákra, valamint a kormányzat gyakorlatára is jelentős modernizáló hatással voltak. E

1 A vallásszabadság pontosabb értelmezésével kapcsolatban: *Péter Katalin:* Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága. In: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 129–151.

2 *Tusor Péter:* Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon. Bp. 2008.

3 *Reinhard, Wolfgang:* Was ist katholische Konfessionalisierung? In: Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposion der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte. Hg. Wolfgang Reinhrad, Heinz Schilling. Heidelberg 1993. 426–427.

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.87

tekintetben érdemes a magyarországi jelenségeket a Habsburg Monarchia más államaiban zajló folyamatokkal összefüggésben vizsgálni, ugyanis a monarchia centralizációjának legfontosabb eszközeit a katolikus konfesszionalizáció biztosította a barokk korszakban.[4]

Jelen tanulmányomban ennek a rendkívül összetett és elhúzódó folyamatnak egy eddig kevéssé kutatott aspektusával foglalkozom, amelyet Péter Katalin „térítő földesúri ellenreformáció"-ként határozott meg.[5] Értelmezésemben ez a 17. század elejétől a Wesselényi-féle rendi szervezkedés felszámolását követő erőszakos ellenreformáció megindulásáig tartó időszakban tapasztalható gyakorlat. Ennek megfigyelésével és elemzésével a nemesség szerepét a központba állítva vizsgálhatjuk a felekezetszerveződés folyamatát és hatásait. Vagyis némileg kibővítettem az alapkoncepciót, és a szűkebb (vallási) értelemben vett térítő földesúr jelenségét szélesebb társadalmi kontextusba ágyazva vizsgálom. Ehhez analógiákkal szolgál az osztrák és cseh területekre vonatkozó „Adelskonfessionalisierung", vagyis a nemesi konfesszionalizáció vizsgálata.[6] Az Örökös Tartományok gyökeresen eltérő viszonyai azonban az analógiákat leginkább a módszertan viszonylatában teszik lehetővé. Még a Lajtától nyugatra gyakorlatilag megszűnt a politika felekezeti alapú determinációja 1620 után, addig a Magyar Királyságban éppen ekkor alakult ki a „konfesszionális rendiség".[7] A közös nevezőt talán a Habsburg központi kormányzat társadalom- és felekezetpolitikai szándékai és azok megvalósulási formái jelenthetik, amelyek a fenn említett összefüggésben álltak a centralizációs törekvésekkel.

Megfigyeléseimet a felső-magyarországi régió viszonylatában végeztem, ahol a katolikus felekezetszervezés a legnagyobb nehézségekbe ütközött a Magyar Királyság egészét tekintve, de éppen emiatt itt vonultatták fel legváltozatosabban a katolikus megújulás és az ellenreformáció eszköztártát a 17. század első felében. A terep különösen kedvező a térítő földesúri ellenreformáció kutatása szempontjából, ugyanis a régióra kiterjedő egri püspökség egyházszervezete a 16. század folyamán gyakorlatilag megszűnt, és noha az egri püspökök gyakran

4 *Evans, Robert J. W.:* The making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700. An Interpretation. Oxford 1979. 169–170.

5 *Péter Katalin:* Jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: Papok és nemesek i. m. 195–196.

6 *Winkelbauer, Thomas:* Grundherrschaft, Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung in Böhmen, Mähren und Österreich unter der Enns im 16. und 17. Jahrhundert. In: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkung des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Hg. Joachim Bahlcke, Arno Strohmeyer. Stuttgart 1999. 307–338.; *Uő:* Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein. Ein Österreichischen Aristokrat des konfessionellen Zeitalters. Wien–München 1999. 66–158, 485–510.

7 A „konfesszionális rendiség" fogalmát Szijártó M. István elsősorban politikatörténeti, pontosabban a politika kultúrtörténeti megközelítésében használja. Magam is hasonló megközelítésben folytatom a vizsgálataimat, amelyeket a politika klasszikusabb helyszíneire is szeretnék átvinni a későbbiekben. *Szijártó M. István:* A „konfesszionális rendiségtől" az „alkotmányos rendiségig". Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. Történelmi Szemle 54. (2012) 1. sz. 37–62.

Jászón és Leleszen, majd a század közepétől Kassán tartózkodtak, egyházigazgatási lehetőségeik az 1670-es évekig rendkívül csekélyek voltak.[8] Így a térségben a katolikus egyház pozícióinak növelése és a felekezetszervezés megindítása a helyi nemesség akaratától és lehetőségeitől függött.

A 17. század első felében igen komoly változások mentek végbe a régió nemesi társadalmának struktúrájában, ami a téma szempontjából is figyelmet érdemel. Ez a változás a 17. század legelején vette kezdetét azáltal, hogy az ecsedi Báthory és a ruszkai Dobó családok fiú ágon kihaltak. Mindkét család országos viszonylatban is a legjelentősebb arisztokrata famíliák élmezőnyébe tartozott. Ezzel egyrészt a régió rendi társadalmának legfelső szintjén keletkezett vákuum aktivizálta a társadalmi mobilitás mechanizmusait, másrészt pedig a református felekezet a két legjelentősebb támogatóját veszítette el.[9] Ennek hatására megindult a nemesi társadalom felső rétegének formálódása, amit nagyrészt az évszázadok alatt kialakult belső rekrutációs folyamatok határoztak meg, de kitapintható módon megjelentek a Habsburg Monarchia más részeiben megfigyelhető elemek is.

A 16. század második harmadától az Osztrák Főhercegség, majd az udvar Prágába költözésétől a Cseh Királyság társadalmi mobilitásának a legmeghatározóbb tényezői a felekezeti szempontok voltak. Mindkét tartomány esetében jól megfigyelhető, hogy a legfontosabb rendi pozíciókból folyamatosan szorultak ki a protestáns nemesek, és ezzel párhuzamosan a tartományi rendek (Herrenstand, Ritterstand) felekezeti összetételében is egyre inkább a katolikusok domináltak. Ez egy felekezeti és politikai tekintetben is folyamatosan érlelődő konfliktust eredményezett, aminek igen nagy szerepe volt az 1619. évi cseh felkelés kitörésében, amelyhez szinte azonnal csatlakoztak az alsó- és felső-ausztriai protestáns nemesek is.[10] Ezek azonban nem spontán folyamatok voltak, hanem a Habsburg-kormányzat következetesen folytatott társadalompolitikájának eredményei és következményei. A felekezeti elem szerepének domináns megjelenése a rendi társadalom formálásában és a központi kormányzat kialakításában összekapcsolódott a katolikus felekezetszervezés megindulásával. Ennek a legintenzívebb időszaka a 16–17. század fordulóján tapasztalható, de a korszak emblematikus figurájának, Melchior Klesl bécsi kardinális tevékenységének teljes időszakára jellemző.

A két kelet-magyarországi főnemes halálával meginduló társadalmi változások elemzésénél tehát érdemes ezeket a szempontokat figyelembe venni, különösen a társadalmi hierarchia csúcsán tapasztalható változások kapcsán. A felső-magyarországi régióban zajlott ugyanis a 17. század első felében a legintenzívebb formálódás az arisztokrácia soraiban. A 1606 és 1645 közötti időszakban a Magyar

8 *Mihalik Béla:* Papok, nemesek, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699). Bp. 2017. 23–29.

9 *Borbély Zoltán:* Nemesi stratégiák és a társadalmi mobilitás lehetőségei Felső-Magyarországon a 17. század első felében. Századok 154. (2020) 1. sz. 29–35.

10 *MacHardy, Karin:* The Rise of Absolutism and Noble Rebellion in Early Modem Habsburg Austria, 1570 to 1620. (Comparative Studies in Society and History 34.) 407–438.

Királyság egészét tekintve 46 bárói rangemelés ismert, amellyel köznemesi családokat emelt be az uralkodói kegy a mágnások rendjébe. Ezek közül 19 rangemelés a felső-magyarországi régió nemesi családjait érintette, ami arányaiban igen jelentős társadalmi mozgásként értékelhető. Tovább erősíti ezt Homonnai Drugeth János és Nyáry István grófi rangemelése, ami a főnemesi társadalom csúcsán is érzékelhető formálódást jelez.[11]

A rangemelések okainak széles körű szempontrendszeréből jelen esetben csak a felekezeti tényezőt emelem ki. A rangemelésben érintett 21 család közül 12 katolikus, 4 református, 5 család esetében pedig a források nem teszik lehetővé a felekezeti hovatartozás egyértelmű megállapítását. Hogy teljes képet kapjunk a régióról, meg kell említeni azokat a családokat, amelyek a vizsgált korszakban már a főnemességhez tartoztak, vagyis a Melith, a gersei Pethő, a Perényi és a Rákóczi családokat, amelyek közül az első kettő katolikus, az utóbbiak pedig reformátusok voltak, de a korszakban köreikben megjelentek katolikus családtagok is. Rajtuk kívül rendelkeztek birtokokkal az Esterházy, Forgách, Csáky és Wesselényi családok is a vizsgált 13 vármegyében, de fő tevékenységi területük súlypontja az ország más részeire esett.

Az új mágnások között tehát feltűnően magas a katolikusok aránya, aminek okait érdemes alaposabban megvizsgálni. Az említett cseh és osztrák területekre vonatkozó kutatások (egészen pontosan a Titkos Tanács tagjainak vizsgálatai) rámutattak, hogy egy-egy személy vagy család társadalmi és hivatali rangemelkedésének hátterében a felekezetváltásnak igen jelentős szerepe volt. Olyannyira, hogy a konverziók nagy részének esetében anyagi előnyök vagy társadalmi-politikai érvényesülés állt a felekezetváltások közvetlen hátterében.[12] A tényleges hitbéli meggyőződést természetesen nem lehet és nem is szabad kizárni egy ilyen komplex jelenség okai közül, de talán ennek a tényezőnek a vizsgálata a legnehezebb, ugyanis kivételesen jó forrásadottságokra van szükség hozzá. A magyar arisztokraták esetében a leggazdagabb levéltári anyaggal rendelkező személyek esetében is csak kivételes esetben ismerjük ezeket a körülményeket.[13] A felső-magyarországi régióból teljes részleteiben sajnos egy megtérés sem ismert. A szakirodalomban hosszú időn keresztül szinte kizárólag Pázmány Péter tevékenységéhez kötötték a magyar arisztokrácia katolizálását, az újabb kutatások azonban rámutattak arra, hogy jóval összetettebb folyamatról van szó.[14]

11 Az adatok forrása: A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században. https://archivum.piarista.hu/arisztokrata/index.htm, letöltés 2020. dec. 1.

12 *Winkelbauer, T.:* Fürst und Fürstendiener i. m. 66–144.

13 *Fazekas István:* Batthyány Ádám „áttérési irata" 1629. In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Szerk. Erdélyi Gabriella, Tusor Péter. Bp. 2007. 455–464., *Tusor* Péter: Forgách Zsigmond katolizálása. Egy római misszilis (irodalom)történeti forrásértéke. In: Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, 2. Szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya. Debrecen 2011. 640–646.

14 Áttekintő jelleggel: *Molnár Antal:* Végvár és rekatolizáció. Althan Mihály Adolf és a magyarországi rekatolizáció kezdetei. In: Idővel paloták … Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp. 2005. 390–398.

A rangemelésben részesült 12 személyből öten konvertiták (Károlyi Mihály, Esterházy Miklós, Daróczy Ferenc, Barkóczi László és Orllé István), heten pedig katolikus családban születtek. Annak ellenére, hogy az ország keleti részében és különösen a Tisza-vidékén érte el a legjelentősebb eredményeket a reformáció terjedése, és később is ezen a területen voltak a legerősebb pozíciói a protestantizmusnak, néhány család mégis megmaradt a régi hiten. Közéjük tartoztak a Melith család tagjai, illetve Alaghy Ferenc és unokaöccse, Menyhért is, de a régióban frissen megtelepedő Sennyey és Pethe családok tagjai is katolikusok maradtak. Vagyis esetükben a felekezeti hovatartozás már eleve adott előnyt jelenthetett a rangemelésben.

Az ismert adatok alapján a konvertiták esetében a felekezetváltás egyetlen esetben sem köthető közvetlenül a rangemeléshez, de az egész életpálya szempontjából mégis nagy jelentőséget tulajdoníthatunk neki. Esterházy Miklós karrierje a legismertebb. A korszakban szinte egyedülálló pályafutás, amely a nádori méltóságig és az ország legnagyobb birtokvagyonának megszerzéséig ívelt. [15] Fiatalkori katolizálásának hatása az életpálya minden állomásán kimutatható. A köznemesi sorból származó Daróczy Ferenc szepesi kamarai tanácsos és Orllé István putnoki kapitány esetében a fiatalkori bécsi tanulmányok érlelték meg a felekezetváltás melletti elhatározást, és ennek előnyeit eredményesen tudták kihasználni a hivatali és katonai pályán. [16] Némileg eltérő Károlyi Mihály esete, aki egy komoly birtokállományt örökölt meg Szabolcs vármegyében. Fiatal korában ő is szolgált néhány évet Bécsben, Mátyás főherceg udvarában a Bocskai-felkelés idején, de katolizálására csak jóval később, már a bárói rangemelését követően került sor 1614-ben a jezsuiták hatására.[17] A rangemelés és a konverziók között tehát közvetlen kapcsolatot egy esetben sem fedezhetünk fel, de a katolikus felekezethez tartozás számos pozíció és birtok elnyerésénél is kimondott szempont volt az udvarban, így a rangemelés kapcsán sem lehetett ez másként.

A konvertiták között szükséges megemlíteni további három személyt. Az első helyen Homonnai Drugeth Györgyöt, aki a társadalmi mobilitás szempontjából ugyan nem releváns, mivel szilárdan őrizte a család évszázados pozícióit a társadalmi hierarchia csúcsán, sőt az említett mágnás családok kihalását követően jelentősen növekedett is a befolyása, de éppen ebből következően az ő katolizálásának voltak a legjelentősebb következményei a régióban. A Homonnai Drugeth család vagyona és társadalmi tőkéje volt messze a legfontosabb, ami a katolikus felekezetszervezés szempontjából is meghatározó tényezőnek bizonyult. Ugyanebből a szempontból kerülne a képzeletbeli fontossági sorrend második helyére Nyáry István konverziója. A református főúr felesége halálát követően már a grófi cím birtokában tért át a katolikus hitre 1636-ban, amiről

15 *Péter Katalin:* A barokk korszak magyar társadalma. In: A magyarországi barokk kezdetei. Szerk. Sárkány Mihály. (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 31.) Bp. 1979. 259–271.

16 *Borbély Z.:* Nemesi stratégiák i. m. 46–48.

17 A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára 1600–1700. IV. S. a. r. Géresi Kálmán. Bp. 1887. (a továbbiakban: KO. IV.) 205.

a közreműködő olasz konventuális ferencesek hatalmas eredményként számoltak be Rómában.[18] Esterházy Miklós nádor sógora és a Várday–Telegdy–Nyáry-vagyon haszonélvezője a felső-magyarországi katolikus felekezetszervezés legaktívabb időszakában tért át a katolikus hitre. A harmadik konvertita, aki legalább olyan fontos szerepet játszott, mint az iménti két mágnás, az erdélyi fejedelem testvére, Rákóczi Pál volt. Felekezetváltásának körülményei és ennek hosszú távú kihatásai olyannyira jól reprezentálják a vizsgálatunk középpontjában álló kérdéseket, hogy bemutatásukra a későbbiekben még részletesebben kitérek.

Célszerű tehát, ha a térítő földesúri ellenreformáció vizsgálata során a társadalmi és vagyoni szempontok alapján mérlegeljük egy-egy család jelentőségét, ahogyan a nemesi támogatásra hagyatkozó katolikus felekezetszervezés lehetőségeit is. Ennek tudható be, hogy a Rákóczi család birtokainak (és hatalmának) gyarapodásával egyre inkább fogyott a katolikus térnyerés lehetősége Felső-Magyarországon. A Rákóczi-dinasztia felekezeti politikáját ráadásul tovább erősítette a régió tehetős köznemesi rétegét alkotó nagyjából egy tucat család és közvetetten a tőlük függő kisnemesek sokasága. Ezen famíliák gazdasági szempontból is a református egyház patrónusai voltak, de ők alkották a Rákócziak felekezeti alapon szerveződő politikai támogatói bázisát is.

Birtokállomány vonatkozásában számszerű adatokkal sajnos nem tudjuk pontosan meghatározni ennek a társadalmi-felekezeti megosztottságnak az arányait. Annyit azonban meg lehet állapítani, hogy a térség főnemesi címmel rendelkező tagjai a 17. század közepére döntően a katolikus felekezethez tartoztak, többségük azonban alig rendelkezett nagyobb gazdasági tőkével, mint a tehetős református köznemes családok. Összességében tehát jócskán a protestánsok oldalára billen a mérleg nyelve.

A térítő földesúri ellenreformáció jelentőségének meghatározása szempontjából fontos kérdés, hogy egyedi jelenségekről beszélhetünk, vagyis egy-egy személy és család saját felekezeti igényeinek megvalósítása zajlott, vagy általános szabályszerűségek is felfedezhetők, amelyek alapján összehangolt és szervezett tevékenységnek tekinthetjük a folyamatot.

Már magának a konfesszionalizációs modell megszületésének a ténye is feltételezi, hogy a felekezetszerveződés a protestáns egyházak esetében is tudatos és szervezett folyamat volt, a katolikus konfesszió esetében pedig csak az egyházszervezet kiépítésére irányuló lépések is megerősítik ezt.[19] Ennek a tervszerű folyamatnak az összekapcsolódási pontjait érdemes egybevetni a nemesi társadalom formálódásának és működésének az elemeivel.

A felekezeti elem szerepe a nemesség társadalmi kapcsolatrendszerének alakulásában hosszabb távon leginkább a házassági kapcsolatok segítségével vizsgálható. A felső-magyarországi főnemesi családok közül csak a Homonnai

18 Litterae Missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717) II. Ed. István György Tóth. Bp.–Róma 2002. 745–747., 750–753.

19 Konkrétan a felső-magyarországi területek kapcsán: *Tusor* Péter: „Ellenreformációs haditerv" 1606-ból (forrásközlés). In: Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp. 2008. 73–91.

Drugeth és Nyáry családokat sorolhatjuk az országos elithez, akiknek családi kapcsolatrendszere behálózta a Magyar Királyság egészét. Nagyobb részük elsősorban regionális szinten érvényesült, és csak a 17. század végén lépett ki az országos politika szintjére néhány família, mint a Károlyiak és Barkócziak. Ez a zártabb regionális közeg a házassági kapcsoltrendszerek alakulásában is remekül megfigyelhető.

Fazekas István azt a megállapítást tette a régió katolikus nemességének (főként a Melith, Várday, Telegdy és Szokoly családok) házassági kapcsolatai nyomán, hogy sokkal kevésbé a katolikus felekezethez tartozás, mint inkább a gyakran változó politikai körülmények közötti túlélés határozta meg a párválasztás szempontjait.[20] A 16–17. század fordulójának viszonyai között, csupán ezeket a családokat vizsgálva a megállapítás meg is állja a helyét, de ha a következő három generáció házasodási szokásait is alaposabban elemzés alá vesszük, és kiterjesztjük a vizsgálatot valamennyi főnemesi családra, már más eredményre jutunk.

Noha a zártabb regionális közeg következtében a „házassági piac" is jóval szűkebb volt, valamint a társadalmi rang fenntartása és birtokgyarapítás egyébként is íratlan szabályokat diktált a férjek és feleségek kiválasztásakor, számos esetben kimutatható a felekezeti szempont. A szóban forgó 16 katolikus család három generációjának (1606 és 1670 közötti időszakban) általam eddig számba vett 64 házassági kapcsolatából 42 a vizsgált családok között létesült, és csak 22 esetben kerültek be új családok a rokonságba.[21] A számadatok sajnos igen bizonytalanok, amit további genealógiai kutatásokkal kell pontosítani, de ez az arányokat vélhetően nem fogja jelentősen megváltoztatni. Az újonnan bekerült családok esetében, mint az Andrássy, Csáky, Koháry, Zólyomi, Bánffy, Thököly, nagyrészt elsősorban hasonló arisztokrata családokat találunk. Amennyiben nem sikerült rangban megfelelő férjet vagy feleséget találni, úgy a döntő többségében katolikus tehetős köznemesi családok kerültek elő, mint a Haller, Kapy, Újfalussy, Szentiványi famíliák. A 17. század közepétől egyre gyakoribb jelenség az is, hogy a megfelelő rangú kérők hiányában zárdába kerültek a lányok.

Látványos azonban a protestáns nemesség hiánya. A Wesselényi-féle rendi szervezkedés felszámolásakor az I. Rákóczi Ferenc körül tömörülő tehetős köznemesek (Baksa, Bónis, Szepesi, Szuhay) nem kerülnek elő a házassági kapcsolatok között, vagyis még a demográfiai kényszer következtében sem nyitottak egyik fél részéről sem a házassági kapcsolatok kialakítása irányába.[22] A kérdés tisztázása további részletkutatásokat igényel, de talán megkockáztathatjuk azt

20 *István Fazekas:* Katholische Adelige jenseits der Theiß. Ein Beitrag zur ungarischen Adelsgeschichte zwischen 1550 und 1640. In: Adel und Religion in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. Hrsg.: Katrin Keller, Petr Maťa, Martin Scheutz. Wien 2017. 49–51.

21 Az adatokat jelenleg egy Access adatbázisban gyűjtöm, melynek publikálását az MTA-Lendület Magyar Családtörténet kutatócsoport gondozásában hamarosan elérhető Arisztokrácia adatbázisban tervezem.

22 Erről a tehetős köznemesi rétegről: *Benczédi* László: Az 1670. évi tiszavidéki felkelés és társadalmi háttere. Századok 109. (1975) 3–4. sz. 510–548.

a megállapítást, hogy a felekezeti különbségeknek egyre nagyobb lett a jelentősége, és az egyre zártabb csoporttá váló katolikus főnemesség csak a saját társadalmi rangján álló csoporton belül volt hajlandó figyelmen kívül hagyni a felekezeti szempontokat.

Mindez három generáció házasodási szokásainak megfigyelésével a felső-magyarországi régió kapcsán óvatosan megfogalmazható következtetés. Ez a három generáció időben szinte le is fedi azt a folyamatot, melynek során a magyar főnemesség túlnyomó többsége áttért a katolikus hitre, annak aktív gyakorlója, támogatója és terjesztője lett.

A folyamat részleteinek megvilágítására érdemes kiemelni néhány olyan példát, amely egy prozopografikus jellegű vizsgálat szempontjait adhatja. Itt érdemes visszakanyarodni Rákóczi Pálhoz és ahhoz a nemzedékhez, amelyben a legnagyobb számban fordult elő a felekezetváltás. Általánosságban megállapítható ugyanis, hogy a konvertiták sokkal buzgóbban tevékenykedtek a választott felekezetük térnyerésének és terjesztésének elősegítésében, mint akik születésüktől az adott hitet gyakorolták.

Rákóczi Pál a református Rákóczi Zsigmond és Gerendi Anna házasságából született harmadik gyermek, aki szülei halálát követően mostohaanyja, Telegdy Borbála gyámságában maradt. Mint már arról szó volt, a Telegdy család a 16. század folyamán kitartott a katolikus hit mellett, ami Borbála esetében is igen következetesen megmutatkozott. Rákóczi Pál tekintetében olyan módon, hogy Forgách Ferenc esztergomi érsek udvarába küldte és a főpap gondjaira bízta a tizenhárom éves fiút.[23] Forgách már a trienti reformok szellemiségében fogott hozzá a katolikus egyház újjászervezéséhez a bécsi szerződés és a vallási szabadságot biztosító törvények szentesítését követően. Rákóczi Pál másfél évet töltött ebben a közegben, majd a grazi jezsuita egyetemen folytatta tanulmányait további öt évig, ahol „philosophiát" hallgatott legutoljára, vagyis a bölcseleti képzés nagy részét elvégezhette.[24]

A külföldi egyetemlátogatás a korabeli a magyar (fő)nemesek között egyre kevésbé számított különlegességnek, Rákóczi abból a szempontból azonban kitűnik, hogy az egy-két féléves beiratkozásokkal szemben esetében a bölcseleti fakultás elvégzése komoly tudományos teljesítménynek számított. Ennél komolyabb műveltséget általában csak az egyházi pályára lépőkkel kapcsolatban regisztrálhatunk, akik teológiai fakultásokon folytathatták tanulmányaikat. Rákóczi Pál tehát kora legműveltebb magyar főurai közé tartozott.

Ezen a ponton, vagyis az oktatás kapcsán állapítható meg az első és talán legfontosabb szempont, amely szinte valamennyi konvertita és katolikus főnemes esetében közös tulajdonság. Az egyetemi tanulmányokat elsősorban a Rákóczihoz hasonló tehetős családok tudták lehetővé tenni, ennek jelentősége azonban

23 MNL OL E 190 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Családi és személyi fondok, Archivum familiae Rákóczi. No. 63. Telegdy Borbála levele Rákóczi Lajosnak, 1609. április 17. Makovica.

24 Magyat Történelmi Tár 1887. Rákóczy Pál tanulóköri levelei a gráczi egyetemből. 267. Rákóczi Pál levele Rákóczi Zsigmondhoz 1616. január 13. Gráz.

egyre növekedett. A vizsgált időszakban a felső-magyarországi főnemesség köréből a grazi egyetemre 13 további beiratkozás ismert, de közel sem ez volt a legfontosabb peregrinációs célpont. A jezsuiták bécsi egyetemén 26-an folytattak hosszabb-rövidebb ideig tanulmányokat, de 5-en Olmützben, 9-en pedig itáliai egyetemeken is megfordultak a századfordulótól a visszafoglaló háborúkig terjedő időszakban.[25]

Általános jelenségnek tekinthető, hogy a valamelyik egyetemet megjárt személy gyermekei jövője szempontjából is fontosnak tartotta a felsőfokú tanulmányokat, ami számos esetben jelentősen segítette a család társadalmi és anyagai gyarapodását. Gersei Pethő István mindhárom fiát egyetemre küldte. A legidősebb Ferenc 1611-ben Grazban a grammatikát végezte, majd 1614 januárjában testvéreivel, Mihállyal és Istvánnal az olmützi egyetemre iratkoztak be filozófiát hallgatni. Utóbbiak az olmützi tanulmányokat 1617-től a bécsi egyetemen folytatták tovább, feltehetőn nem túl sokáig, és életükben talán nem is a tanulás volt már ekkor a legfőbb szempont. Ferenc azonban 1619-ben befejezte a bölcseleti tanulmányait Grazban, 1622-re pedig ugyanitt a teológiai fakultást is elvégezte.[26] Ezt követően belépett a jezsuita rendbe, majd valószínűleg onnan távozva, másfél évtizedig jászói prépost volt.[27] A következő generációból Mihály fia, István a nagybátyja nyomdokait követve szintén a jezsuita rendbe állt, és ott kerek ötven éven keresztül szolgált.[28]

Jelentősebb eredményeket ért el a bárói rangra emelt Sennyey Pongrác, hányattatott sorsú egykori erdélyi kancellár gyermekei közül István, aki nyolcéves korától a jezsuiták gimnáziumaiba járt Kolozsvárott, Bécsben és Ingolstadtban, majd 1607 és 1610 között a bécsi egyetemet látogatta. Ezt követően ő is egyházi pályára lépett, és a hosszú ranglétra végén győri püspök lett, mellette 1623–1635 között kancellár volt.[29] Testvére, Sennyei Sándor csak a középfokú tanulmányokig jutott, bár azokat a bécsi jezsuita gimnáziumban végezte 1607 és 1611 között. Ezt követően évtizedeken keresztül Felső-Magyarországon teljesített különféle szolgálatokat II. Ferdinánd megbízásában, amiért királyi tanácsossá nevezték ki.[30] Egyetemi tanulmányokat a Paczóth Judittól született fiai, Ferenc, Albert, István és László végeztek Bécsben és Grazban. Utóbbi kettő szintén egyházi pályára lépett. István veszprémi püspök lett, László pedig a jezsuita rendbe lépett, ahol

25 *Varga Júlia*: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 12.) Bp. 2004. passim; *Szlavikovszky Beáta:* Magyarországi diákok itáliai egyetemeken I. 1526–1918. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 16.) Bp. 2007. passim.

26 *Varga J.:* Magyarországi diákok i. m. 62., 80., 197.

27 Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I. II. (1601–1640), coll. et ed. Ladislaus Lakács S.I. Romae 1982. 702.

28 Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773) Pars. II. coll. et ed. Ladislaus Lakács S.I. Romae 1988. 1197.

29 *Veress Endre:* A kis-sennyei Sennyey-fiúk külföldi iskoláztatása. Századok 49. (1915) 50–69.

30 *Mikó Árpád – Pálffy Géza:* A pozsonyi ferences templom késő reneszánsz és korai barokk síremlékei. Művészettörténeti Értesítő 54. (2005) 3–4. sz. 333–334.

rendkívül aktív tevékenységet folytatott a nagyszombati oktatás szervezésében és a rend elöljárói feladatainak intézésében is.

Az oktatási szempontok mellett mindkét felhozott példa rámutat arra is, hogy a birtokvagyon és társadalmi presztízs szempontjából nem éppen az élvonalba tartozó családokban az egyházi pálya szerepe ismét megnövekedett, és hosszú távon legalább olyan eredményesen járult hozzá a család gyarapodásához, mint a jól kivitelezett házasságpolitika. De a térítő földesúri ellenreformáció szempontjából is fontos szerepet játszanak az egyházi pályára lépett családtagok, mint Homonnai Drugeth János sógora, Jakussith György egri püspök, aki az 1630-as években számos alkalommal megfordult Ungváron.[31]

Az egyetemi tanulmányok jelentősége egyre nagyobb lett ugyan a főúri családok nevelési stratégiájában, a nagy többség azonban mégsem lépett túl a középfokú oktatás szintjén. A felekezetszervezés leghatékonyabb eszköze azonban éppen a középszintű oktatás volt. A katolikus egyház esetében ez a jezsuiták által megszervezett középfokú iskolahálózatot jelentette. A kollégiumalapítás szigorú feltételei, amelyek anyagi és szellemi tekintetben is a legmagasabb színvonal fenntartását biztosították, valamint az egységes tanulmányi szabályzatban (Ratio Studiorum) rögzített tananyag a korszak legjobban hasznosítható műveltségét nyújtották.

A jezsuiták kollégiumaiban folytatott néhány év grammatikai, retorikai, esetleg filozófiai tanulmányok olyan tudással vértezték fel a diákokat, amely a Habsburg-kormányzat (regionális) igazgatási rendszerének, mint például a Szepesi Kamara vagy a felső-magyarországi főkapitányság szervezetébe tartozó katonai posztok vezetésével járó adminisztrációs tevékenység elvégzésére tették alkalmassá az illetőt. De a közös műveltség volt az alapja a bécsi központi kormányzatban szerepet vállaló osztrák és cseh arisztokratákkal kiépített informális kapcsolatrendszereknek is, ami legalább olyan fontos eleme volt egy-egy vezető pozíciónak, mint a hivatali ügymenetben való jártasság.

A társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíció jelentőségével arányosan növekedett tehát a műveltség jelentősége. Alaghy Menyhért és Rákóczi Pál esetében is ez alapozta meg az országbírói hivatalig futó pályát, de az őket követő Homonnai Drugeth János is a bécsi egyetemen folytatott tanulmányokat. A fiatal Homonnai gróf helyzete annyiban is hasonlít Rákóczi Páléhoz, hogy szintén árvaként, Pázmány Péter pártfogásában látogatta a bécsi egyetemet, és felnőttkora eléréséig a főpap gyámsága alatt állt.

A feltörekvőfélben lévő arisztokrata családok esetében a jezsuitáknál folytatott középszintű tanulmányok azonban általában kielégítették a számukra reálisan megszerezhető tisztségekhez szükséges kompetenciákat. A Szepesi Kamara újjászervezésében és vezetésében vezető szerepet játszó Daróczy Ferenc végrendeletében gyermekei számára „keresztény római katolikus anyaszentegyház

31 „Akartam volna igen ha püspök Jakusith György sógor urammal kegyelmed jobban megismerkedhetett volna. meg is látogattuk volna kegyelmedet, de ő kegyelme igen siet." Homonnai Drugeth János Nyáry Istvánnak 1639. február 8. Ungvár MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára XXXII. Missiles (a továbbiakban: P 707) Nr. 7492.

vallásán való tanítok"-at rendelt, „kiváltképpen pedig jezsuita rendekere mind az szerelmes feleségem, s mind atyafiak lelkiismeretében kötelesek legyenek. Iskolából pedig tizennyolc esztendős koráig ki ne vegyék, lehessen fundamentuma az deákságban, az után tanulja egy ideig hazája törvényeit is".[32]

Hasonló alapelvek figyelhetők meg a Melith család esetében is. A gyermekáldásból gazdagon részesülő Melith Péter és Szokoly Erzsébet házasságából 1603 és 1627 között kilenc utód született, közülük öt fiú, akiknek a neveléséről a változó körülmények között kellett gondoskodni. Az idősebb fiúk, Melith Ferenc és István a Drugeth György által alapított homonnai jezsuita gimnáziumban végezték tanulmányaikat számos környékbeli nemessel együtt. A jezsuiták hatékonyságát jól mutatja Szemczi Mátyás atya Melith Péternek írt levele, amelyben arra hívja fel az apa figyelmét, hogy „félő, hogy az Ferkó idején el ne hódoljon nagyságtoktól, mert egyáltalában ő páterré akar lenni".[33] A kis Ferkó ugyan nem lépett egyházi pályára – amiben korai halála, de apja ellenkező akarata is közrejátszhatott –, de mint láttuk, bőven találunk erre példát a szűkebb régióból is.

Mikor az 1620-as évek végén a fiatalabb Melith fiúk iskoláztatására került a sor, a homonnai jezsuita kollégium – ideiglenesen – nem működött Bethlen Gábor tevékenységének következtében, de Péter és György Bécsig utazott a jezsuiták oktatásáért.[34] Itt a velük közel egykorú Károlyi Ádámmal tanultak, akit apja végrendelete értelmében szintén „az igaz római catholica religióban" a jezsuiták neveltek. Az ifjabbik Melith Péter 1632-ben azonban már nagybátyja, Melith György mellett szolgált, aki megállapította, hogy „az udvarban sem diákságbéli tudományát sem az kard kivonást el nem felejtette".[35] Ezzel elég érzékletesen kifejtette a prioritásokat, amelyek a társadalmi közeget jellemezték.

A középfokú iskoláztatás aránya sajnos nem határozható meg olyan pontosan, mint az egyetemre beiratkozott személyek csoportja, de nagyságrendileg magasabb lehetett. Már csak a részletesebben ismert példák, mint amilyen a Melith fiúk bécsi tanulmányai is rámutatnak arra, hogy az 17. század második harmadára szinte általánossá vált a nemesség felső rétege és a főnemesség számára a középfokú iskoláztatás.

A felső-magyarországi régióban a Homonnai Drugeth György által 1614-ben alapított kollégium meghatározó jelentőségű volt e tekintetben.[36] A kollégium működésének mindössze öt éve a katolikus felekezetszervezés egyik legaktívabb időszakára esett, melynek eredményei a következő évtizedekre is meghatározóak voltak. Melith Ferkó eltökéltsége a jezsuitáknál nevelkedett generáció tagjainak nagy részére jellemző volt. Az itt elsajátított viselkedési formák a katolikus

32 Štátny archív v Prešove. Drugeth Humenné (1292–1945) (a továbbiakban: ŠA Prešov DH) 273 F/18.

33 MNL OL P 707. No. 6314. Szemczi Mátyás atya Melith Péternek 1619. február 5. Homonna.

34 *Fazekas István:* A Melith-fiúk bécsi tanulmányai 1630–1631-ben. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. Bp. 2002. 139–157.

35 MNL OL P 707. No. 4982. Melith György testvérének, Péternek, 1632. november 3. Eszeny.

36 *Molnár Antal:* Homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. Bp. 2009. 95–146.

konfesszió elemeire épültek, és egy újfajta műveltségi közeghez kapcsolták a fiatalokat, aminek legkifinomultabb formáit Nagyszombatban, Bécsben és Rómában tapasztalhatták meg.

Bethlen Gábor hadjáratát követően a kollégium működése megszűnt ugyan, jónéhány jezsuita páter azonban a térségben maradt, és a főurak udvaraiban húzta meg magát, ahol továbbra is oktatási és részben pasztorációs tevékenységet folytatott.[37] Bethlen halálát követően csak lassan haladt az újjászervezés, de az 1630-as évek közepétől ismét fogadott diákokat a kollégium, amelyet 1640-ben Homonnai Drugeth János áthelyezett Ungvárra.

A kollégium fenntartásának legnagyobb részét Homonnai gróf biztosította, de a régió nemessége számos adománnyal igyekezett biztosítani a működését. Ezek közül az egyik legérdekesebb a Melith György által létrehozott alapítvány, amely 8 pap és 12 világi növendék nevelését tette lehetővé.[38] Az alapítvány létesítésének érdekességét leginkább az a körülmény adta, „hogy Isten engemet véghetetlen bölcsessége szerint magtalansággal szeretett, ahhoz képest hogy legyen kinek tányéromról nyújtani valami falatot és viselje gunyámat ha magam gyermekére nem ruházhatom, valami árvának lészen része abból".[39] Melith György tehát örökös hiányában vált vagyoni és társadalmi helyzetéhez mérten a katolikus egyház komoly támogatójává.[40]

A kollégium tanulóinak névsora sajnos nem ismert, de a Homonnán tevékenykedő páterek létszámának gyarapodása feltehetően a hallgatói létszám növekedésével hozható összefüggésbe.[41] Ha végiglapozzuk a jezsuita kollégium riválisának tekinthető sárospataki református kollégium nemesi származású diákjainak névsorát, azt tapasztaljuk, hogy teljesen hiányoznak a magyarországi

37 Feltehetően Károlyi Mihály halálát követően érkezett Kecskeméti Márton jezsuita atya az árvák és az özvegy lelki gondozására viszonylag hosszú időn keresztül a Károlyi birtokokon tartózkodott. MNL OL P 707. No. 3661. Apáti, 1627. december 7. Kecskeméti Ferenc – Melith Péter, MNL OL P 707. No. 3663. Kecskeméti Ferenc – Melith Péter 1628. március 27. Károly.

38 Dobronoky György 1634. szeptember 14-én hálálkodik Melith Györgynek a bőkezű felajánlásért, és azt írja, hogy „nagyságodnak örök emlékezete lehessen az több Benefactorink közt". Vagyis a megnyitás küszöbén álló kollégium számos „benefactor" támogatását élvezte, köztük azonban Melith György felajánlása volt a legjelentősebb, ugyanis még az 1670-es években is jelentős forrásnak számított, akkor már a Kassán működő „Kisdianum", vagyis a Kisdy Benedek által megszervezett szeminárium számára. Lásd *Mihalik B.:* Papok, nemesek, konvertiták i. m. 262.

39 MNL OL P 707. No. 5012. Melith György levele Melith Péternek,1634. július 3.

40 Két unokaöccse, Perényi György és az ifjabbik Melith Péter is Melith György támogatását élvezte az 1630-as évek elején. Perényi nagybátyja ajánlásával került Nagyszombatba, Pázmány Péter udvarába és az ottani jezsuita kollégiumba. MNL OL P 707. No. 2203. Perényi Imre levele Melith Györgynek, 1635. február 25. Nagyszombat; MNL OL P 707. No. 2202. Pázmány Péter a Perényi fiúról Melith Györgynek, 1633. július 5.

41 A létszám alakulása a következő: 1631:7; 1632:8, 1633:8; 1634:10; 1635:12; 1636:11; 1637:14; 1638:16; 1639:12; 1640:16 fő. A felső-magyarországi missziókban szolgáló jezsuitákat nem vette számba, csak a Homonnán tartózkodókat. Catalogi Personarum II. i. m. 353–354, 371, 389, 408, 426, 445, 482, 503, 520–521. A homonnai, majd ungvári kollégium létszámadatai alapján nagyjából a pozsonyi jezsuita kollégiumhoz mérhető.

főnemesek. Egyedül Perényi György neve bukkan fel 1639-ben, amikor a fejedelem fia, Rákóczi Zsigmond is itt koptatta az iskola padjait.[42] Ellenben az erdélyi főnemesség fiai és a felső-magyarországi protestáns tehetős köznemesi családok, mint az Ibrányi, Szikszay, Debreczeni, Chernel, Pongrácz, Fulo évről évre visszatérő nevek. A pataki iskola tananyagát tekintve – ami dominánsan református teológiára korlátozódott – jelentősen lemaradt a jezsuiták által biztosított oktatás hasznosíthatósága mögött. A puritán tanok megjelenése ugyan felzavarta az állóvizet az 1640-es években, majd Comenius tevékenysége újabb felvirágzást hozott, a pataki neveltetés eredményei azonban elsősorban a Rákóczi-dinasztia környezetében voltak hasznosíthatók.[43]

Fontos megemlíteni, hogy az oktatásnak egy speciális területéből is igyekezetek kivenni a részüket a katolikus főnemesek. A paphiány enyhítésére a legtehetősebb főurak saját maguk fogtak a birtokaikon hadra fogható egyháziak taníttatásához. Rákóczi Pál 1631-ben azzal a kéréssel fordult a Szentszékhez, hogy a saját költségén Bécsben, Pozsonyban, Lembergben és Nagyszombatban neveltetett papnövendékeket, akiket uradalmaiban a lelkipásztorkodásban és a térítésben kívánt alkalmazni, valamelyik általa kiválasztott püspökkel felszenteltethesse.[44] Hasonló patronálási tevékenység nyomaira bukkanhatunk Homonnai Drugeth János esetében is, aki 1637-ben vett reverzálist Mokczay Andrástól Pozsonyban, aki a gróf költségén folytatott tanulmányokat azzal a feltétellel, hogy annyi ideig fogja fizetés nélkül szolgálni Homonnait, ahány évig a tanítását finanszírozta.[45] Mokczay később jelentős egyházi pályát futott be: egri nagyprépost és erdélyi püspök lett. Hasonló feltételekkel tanult Kisvárdai Eh Mihály a római Collegium Germanicum et Hungaricumban az 1640-es években Nyáry István támogatásával.[46] A Pázmány Péter alatt zsinati határozatban elrendelt papnevelés intézményesítésével párhuzamosan tehát a nemesség is igyekezett biztosítani az utánpótlást a választott felekezetnek papjai számára.

A világi papság alsóbb szintjeinek szinte teljes hiánya következtében azonban a 17. század első felében a különböző szerzetesrendek kényszerültek rá, hogy a hittérítő tevékenységük mellett az áldozó papi szerepet is betöltsék a legtöbb helyen. Emellett a szerzetesek tevékenysége abból a szempontból is sokkal hatékonyabbnak tekinthető, hogy olyan, a konfesszionalizációs modellből visszaköszönő elemek tudatos kialakítására is figyelmet fordítottak, mint a saját

42 *Hörcsik Richárd:* A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777. Sárospatak 1998. 165. (Catalogus nobilium studentium Collegii S. Patak.)

43 *Makkai László:* A Kollégium története alapításától 1650-ig. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Bp. 1981. 45–55.

44 *Galla Ferenc:* Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújhodás korából. Levéltári Közlemények 24. (1946) 138.

45 SA Prešove DH inv. c. 651/23. No. 702. Pozsony, 1637. december 13.

46 „Jövendőbeli szolgálatomért cselekednék annyi irgalmasságot vélem, hogy valami költséggel értetne nagyságod ide be, hogy nagyobb előmenetelem tanulságomban nagyságtokhoz mehetnék" MNL OL P 707. No. 7541. P. Michael Eh Kisvardaiensis – Nyáry István, 1640. június 23. Róma.

istentiszteleti formák és saját nyelvi közeg kialakítása és az egyházszervezet kiépítése (vagy Felső-Magyarország esetben rekatolizálása). A jezsuiták mellett további három szerzetesrend aktív közreműködése játszott ebben fontos szerepet a régióban.

A jezsuiták mellett elsőként a pálosok tűntek fel Felső-Magyarországon már az 1610-es években szintén Homonnai Drugeth György környezetében. A reformáció terjedésének első időszakában a Drugethek a pálosok által a gondjaikra bízott – váraikban letétbe helyezett – különféle kegytárgyakat kisajátították, és a kincseket saját vagyonként kezdték használni.[47] A katolikus hitre tért Drugeth-leszármazott ezeket a károkat igyekezett megtéríteni. Homonnai György már 1610-től levelezést folytatott Zaicz János generálissal a terebesi, újhelyi és ungvári „klastromok" visszaadása kapcsán, de a család birtokain lévő egykori kolostorhálózat visszajuttatása egészen az 1650-es évekig elhúzódó folyamat volt.[48] 1652-ben, valószínűleg Vanoviczi János közreműködésével vették számba részletesen a rendnek járó épületeket és haszonvételeket, hogy „minden kárvallást, ha mi előtt volt is az Prinyi és Homonnai familiától in perpetuo annihilálják".[49] A pálos rend egyik legnagyobb előnye az volt a többiekkel szemben, hogy tagjai magyarországi származásúak voltak, így könnyebben boldogultak a tarka nyelvi közegben. Tevékenységük az 1650-es évektől vált aktívabbá a felső-magyarországi régióban, amihez a Drugeth-féle adomány jelentősen hozzájárult.

A katolikus felekezetszervezés tekintetében talán a jezsuiták tevékenysége volt a legeredményesebb a Magyar Királyságban működő szerzetesrendek között. A közismert oktatási és pasztorációs tevékenységük mellett itt egy másik szempontot szeretnék kiemelni, ami legalább ilyen meghatározó. Fentebb már esett szó róla, hogy a 17. század első felében számos családban megjelent az egyházi pálya mint a család egésze szempontjából is hasznosítható érvényesülési terület. Ennek egyik lehetősége a szerzetesi pálya, amelyben a jezsuiták voltak a legnépszerűbb rend. Mint láttuk, Felső-Magyarországon is találunk jónéhány tehetősebb nemesi, de számos főrangú családot is, amelynek tagjai a jezsuiták közé álltak. Bár a rend igyekezett olyan módon szabályozni a páterek tevékenységi helyét, hogy ne okozhasson konfliktust, hogy valamely nemesi származású szerzetes a családi birtokai közelében tevékenykedik, néhány esetben azonban mégis találunk erre példát. Az egyik legnagyobb port felkavaró eset éppen a vizsgált régióban történt.

Bethlen Gábor halálát követően ismét megnyílt a lehetőség a jezsuiták előtt, hogy folytathassák tevékenységüket Felső-Magyarországon. A rendházak szervezésében és a homonnai kollégium felállításában Forró György és Dobronoky

47 *Galla Ferenc:* Pálos missziók Magyarországon a 16–17. században. S. a. r. Fazekas István. Bp.–Róma 2015. 129.

48 Sa Prešov (DH) inv. c. 525/3.

49 Contractus inter familiam Homonnaianam et Sacrum Ordinem, MNL OL P 707. Fasc. 13. No. 240. A megegyezést Homonnai Drugeth György kötötte Ivanovics Pál rendfőnökkel, de Vanoviczi János tevékenységének a súlypontja ekkoriban Felső-Magyarországra esett. Lásd *Tóth István György:* A remeterend vándormisszionáriusa. Vanoviczi János, az első pálos misszionárius levelei (1642–1677).

György szervezői tevékenysége volt a legfontosabb, de az 1630-as években aktívan közreműködött ebben Paczót Ferenc is. Paczót Sáros vármegyei nemesi családból származott, amely igen közeli rokonságban állt a Károlyiakkal és gersei Pethőkkel is, de a páter sógora, Tibot Gáspár volt hosszú időn keresztül a tokaji vicekapitány. Sokkal jelentősebb szerepet játszott azonban testvére, Paczót Sándor, aki 1631–1639 között a Szepesi Kamara (pontosabban a felső-magyarországi jövedelmek) igazgatója volt.[50] Paczót neve számos esetben előkerül olyan ügyekben is, amelyek nem kifejezetten a jezsuiták tevékenységéhez tartoztak, és „panaszok voltanak az secularis nagy uraktól is, hogy dolgokban áratná magát, jószágát igazgatta, szüntelen nagyságoddal volna, akicsodáért igen nagy gyűlölségben volna is az embereknél és félő is volna, hogy meg ne étetnék, és az socitast feletté nagy gyűlölségbe hozná".[51] Részletek sajnos eddig nem ismertek, hogy mik azok a „dolgok", amelyről Forró György írt Homonnai Drugeth Jánosnak, de az 1647. évi országgyűlés időszakában született paszkvillus alapján joggal feltételezhetjük, hogy politikai ügyekben is aktív volt „pater Poczot".[52]

A jezsuitáknak tehát nem csak kifejezetten a térítő munkában volt szerepük, hanem a rend belső használatú információs rendszere is sok tekintetben előnyös lehetett a katolikus főurak számára, amely rendszernek a szálai az egyes rendházaktól Bécsig és Rómáig értek.

A szerzetesek elsődlegesen mégis a pasztoráció területén tevékenykedtek. Ebben az egyik legfontosabb tényező a felekezeti közeg megteremtése volt. Melith György 1628 decemberében azt írta testvérének, hogy „karácsony napján az nagy mise az kegyelmed kápolnájában volt és igen bölcs prédikációt tőn ott az páter, csakhogy magam bántam oly puszta állapotját a kápolnának, még csak egy keszkenő sincsen az oltáron semmi puramentum nincsem olyan derekas szép kápolnában".[53]

A mise a Melith család nemzetségi temetkezési helyének számító csengeri kápolnában zajlott. Tehát nem egy frissen katolizált nemes család birtokán, hanem egy, a régi hiten végig kitartó katolikus főnemesi nemzetség kápolnájában.

Számos példát ismerünk azzal kapcsolatban, hogy a katolikus térítésben a felekezeti közegnek sokszor döntő hatása volt. Ennek az elemnek a jelentősége (vagyis itt hiánya) Melith György levelében is érezhető. A felső-magyarországi régió tekintetében ennek a hiánynak a pótlásában a harmadik szerzetesrend megjelenése és itteni tevékenysége tekinthető nagyon fontosnak.

---

50 *Fallenbüchl Zoltán:* A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. Levéltári Közlemények 38. (1967) 2. sz. 219. A kontextus szempontjából talán említést érdemel, hogy igazgatói állásából történő távozása után a számadásait felülvizsgálva pert indítottak ellene. ÖStA FHKA HFU (Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn) r. Nr. 162. Konv. 1640. Julius. fol. 81., 100.

51 MNL OL P 108. Rep. 98. No. 164. Forró György – Homonnai János, 1636. október 3. Nagyszombat.

52 *Péter Katalin:* Köznemesi publicisztika, köznemesi poétika a 17. század derekán. Az Országgyűlési pasquillus. In: Papok és nemesek i. m. 152–161.

53 MNL OL P 707. No. 4949. Melith György levele Melith Péternek, 1628. december 26. Csenger.

A konventuális vagy minorita ferencesek már az 1610-es években megtelepedtek a gersei Pethő család birtokában lévő szropkói rendházban, ami a legfontosabb központja maradt a rendnek a régióban. Komolyabb aktivitásuk azonban csak az 1630-as években indult meg, amikor a frissen létrehozott Congregatio de Propaganda Fidei missziós célkitűzéseinek megvalósításában a ferencesek ezen ága kapta a legnagyobb hangsúlyt. A rend kiemelt feladatai közé tartozott, hogy az egykor a ferencesek birtokában lévő kolostorokat visszaszerezzék, és azokban újra berendezkedjenek.[54] Így jutottak el Felső-Magyarországra, ahol a Propaganda apostoli missziós felhatalmazásával tevékenykedtek.

Habár az 1630-as években a régióban megfordult itáliai szerzetesek térítői hatékonyságáról már a kortárs egyházi vezetők, köztük elsősorban Lippay György is elég negatívan nyilatkozott, tevékenységük mégis eredményesnek tekinthető bizonyos szempontból.[55] Az Itália különböző részeiről érkező ferencesek szinte folyamatos mozgásban voltak a régióban, és eljutottak számos nemes udvarházába is. Elsősorban nyelvi nehézségek miatt a prédikálás és a térítő munka általuk megvalósítani szándékozott formája azonban sok esetben nem hozta meg a kívánt eredményt. Közvetett módon mégis rendkívül építő módon járultak hozzá annak a közegnek a kialakításához, amely Itáliában természetesnek számított, Felső-Magyarországon azonban a Melith György által leírt állapotban lehetett a legtöbb helyen.

Homonnai Drugeth János már 1630-ban a minoriták segítségét kérte, hogy búcsút szerezzen az ungvári kegyúri templom számára, Szent András és Szent Anna ünnepeire.[56] Melith György a Rádon épített temploma számára szeretett volna Szent Zsófia ünnepére búcsút kapni. A már említett csengeri Szentháromság-templom Szent Mihály-oltára részére oltárkiváltságot, Szent Mihály ünnepére pedig búcsú engedélyezését kérték.[57] Az itáliai szerzetesek bizonyára hasznos tanácsokkal láthatták el a főurakat ezek gyakorlati kivitelezésének módjáról és az Itáliában ekkor már javában alkalmazott barokk látványelemek felhasználásának lehetőségeiről, valamint a különféle kegyességi formák gyakorlásáról. Egy alkalommal László páter számolt be a Szatmáron tartózkodó Melith Péternek arról, hogy a karácsonyi ünnepeket családjával Nagykárolyban töltötte, ahol „igaz és nem csak névvel való catholicusok voltunk, megadtuk Istennek mint tőllünk lehetett méltatlan szolgálatunkat". Melith legkisebb lánya, az ekkor 7-8 év körüli Mária „kis asszony mint egy kis angyal, térden állva hallott egész

54 *Galla F.:* Ferences misszionáriusok i. m. 51–53.

55 *Tusor* Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce). Levéltári Közlemények 73. (2002) 1–2. sz. 199–241.

56 Erre végül tíz évet kellett várnia Drugeth Jánosnak, de 1640 júliusában arról írt Nyáry Istvánnak, hogy „ungvári várbeli templomunkban mostani szentséges pápánk, arról való bullának pariát az levelemben includálván kegyelmednek meg küldöttem, kiknek szokott solemnitása mostan kegyelmednek mostan egyszer lészen, ez következő Szent Anna asszony napján, úgy mint ez jelen való július havának 26. napján". MNL OL P 707. No. 7506. Az említett bulla szövegének másolata: MNL OL P 707 Fasc. 13. No. 188.

57 *Galla F.:* Ferences missziók i. m. 53.

misére, kit hallatott volna nagyságod bizony tudom, hogy szívében is vígadott volna nagyságod rajta".[58]

Homonnai Drugeth János és a Melithek mellett éppen a minoriták hatására katolizált Nyáry István is rengeteget fáradozott különféle kegytárgyak és egyházi könyvek beszerzésével.[59] Habár a Szent Hivatalnak küldött leveleikben olvasható bravúros térítői tevékenységüket erős kritikával kell is kezelnünk, de az itáliai ferences szerzetesek közvetett módon mégis hozzájárulhattak a katolikus felekezet megerősítéséhez a régió nemesi családjai esetében.

A katolikus felekezetszervezés tehát Felső-Magyarországon az első lépéseit a főnemesi-nemesi családokban és udvarházakban tette meg, tovább erősítve azok központi funkcióját. Magának a térítő főnemesi ellenreformációnak a gyakorlatát tehát leginkább ezekben az udvarokban és kisugárzási körzetükben érdemes keresnünk.

58 MNL OL P 707. No. 4713. László páter – Melith György „Datum in Caroly 29 die Dec." László páter nagy valószínűséggel obszerváns ferences volt, akik szintén gyakori vendégek voltak Kisvárdán és Nagykárolyban is. A legfontosabb központjuk Gyöngyösön működött, de az Eperjes melletti Alsebesen, majd Füleken is rendházakat hoztak létre.

59 „Crucifixust nagyságodnak valót egyen kívül még itt nem láttam, négyszáz talléron tartják két gyertyatartóstól, melyet Gnostius uram is látott. Ezen kívül vannak apró, rézből öntött Crucifixusok, ki öt, ki nyolc, ki tíz talléros." MNL OL P 707. No. 7984. Zathureczky Lőrinc – Nyáry István, 1638. január 3. Pozsony.

DINNYÉS PATRIK

AZ OROSZ BIRODALOM SZÜLETÉSÉNEK (1721) MAGYAR NYELVŰ HISTORIOGRÁFIÁJA I.[1]
– ÖSSZEFOGLALÓ OROSZORSZÁG-TÖRTÉNETEK –

Bevezetés

Romsics Ignác professzor úr mellett központi kutatási területének (Közép-Kelet-Európa) egyik meghatározó szereplője, Oroszország is jubilál 2021-ben: 300 évvel ezelőtt, 1721-ben született meg az Orosz Birodalom. Az évforduló kapcsán, jelen írásban két célt tűztünk ki magunk elé. Először röviden bemutatjuk az 1721-es birodalommá válás aktusát, amely során I. (Nagy) Péter (1682/1696–1725) elfogadta az – általa felállított – orosz Szenátus által számára megajánlott *Összorosz Császár, Nagy* és *Haza Atyja* címeket.[2] Ezt követően áttekintjük, hogy a magyar (nyelvű) történetírásnak egy jól körülhatárolható szegmensében (összefoglaló Oroszország-történetek) miként jelenik meg a birodalmi gondolat 18. század eleji beteljesedése. A szűken a témához kapcsolódó szakirodalmat három fő csoportra osztanánk: (1) az általunk most vizsgálandó, az orosz állammal általában foglalkozó munkákra; (2) a szorosan csak I. Pétert tárgyaló tanulmányokra vagy monográfiákra; (3) végül pedig kifejezetten az orosz birodalmi gondolat fejlődését érintő írásokra. A péteri időszak előtti, alatti és utáni orosz birodalmi gondolatot vizsgáló szakirodalomnak csak felületes ismertetése[3] is messze meghaladná jelen tanulmány kereteit, hiszen már a Kijevi Rusztól kezdődően a moszkvai, majd pétervári Oroszországon keresztül egészen a Szovjetunióig, sőt napjaink Oroszországáig zajlanak kutatások.[4] Ennek a hatalmas témának I. Péter uralkodása

1 The article is written with financial support of the joint project of the Russian Foundation for Basic Research and the Foundation for Support of the Russian Language and Culture (Hungary) „The Habsburg Monarchy: new trends in research of economic, sociopolitical and national development of the Central-European composite state", No 19-59-23005.

2 Az ünnepélyes felkiáltás így hangzott: „Вивать, вивать, вивать Петрь Великий, Отець Отечествія, Императорь Всероссійскій!" Акт поднесенія Государю Царю Петру I титула Императора Всероссійскаго и наименованія: Великаго и Отца Отечества. 3840.- Октября 22. In: Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗРИ). Т. 6. (1720–1722) СПб., 1830. 446. A címeket Sashalmi Endre így fordítja és transzliterálja: „Összorosz Imperator (Imperator Vszjerosszijszkij), a Haza Atyja (Otyec Otyecsesztva), a Nagy Péter (Pjotr Velikij) címeket." *Sashalmi Endre:* Az ókori Róma bűvöletében: császári imázs és a császári cím Nagy Péter uralkodása idején. In: Az orosz birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről. Szerk.: Frank Tibor. Bp. 2016. 85.

3 *Radnóti Klára:* Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században. Magyar Ruszisztikai Intézet, 2002. 91–106.

4 *А.Б. Лакиер:* История титолов государей России // Журнал Министерства народного

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.105

az egyik sarkalatos témája, amely két szempontból is kiemelkedő: az uralkodó tudatos bel- és külpolitikai tevékenységének köszönhetően (bár sok esetben már csak halála után) fogadták el az európai nagyhatalmak az orosz császári címet, ezáltal beteljesítve az elődöknek a címért való évszázados küzdelmét; másrészt az orosz uralkodói címhasználatban az Orosz Birodalom 1917-es felbomlásáig az utolsó lényeges változás 1721-ben történt.

Noha tudomásunk szerint kifejezetten a 18. század eleji orosz birodalmi eszme megvalósulásával Romsics Ignác nem is foglalkozott, ennek 20. századi vetülete (Szovjetunió helye és szerepe Közép-Kelet-Európában) sok esetben került kutatási fókuszába. Így nemcsak hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül professzor úrnak azon írását, amelyben egy közel egy évszázados szakmai vitáról adott átfogó képet, hanem historiográfiai áttekintésünk gondolatindítójaként is nagyszerűen helytálló.

Az 1998-as *Nemzet, nemzetiség és állam*[5] című könyv bevezetőjében, majd 2016-ban a *Korunk* folyóirat[6] hasábjain olvashatunk arról a szakmai vitáról, amelynek során történészek igyekeznek definiálni Európa keleti részét. Témánk szempontjából mindenképpen említésre méltó, hogy a kérdés elindítását Romsics Ignác olyan – közelebbről meg nem nevezett – 19. századi orosz gondolkodóknak tulajdonítja, akik ezzel a kérdéssel egyben országuk Európához fűződő kapcsolatát kívánták tisztázni. Itt három fő nézetet említ: (1) zapadnyikok, azaz nyugatosok, akik Európa keleti határait az Urálnál húzták meg, és a Nyugat és Kelet lényegi azonosságát hangsúlyozták inkább; (2) a szlavofilek, azaz szlávbarátok szerint Európa két fő része a germán-latin és a szláv-görög; (3) utolsóként pedig egy olyan megközelítés alakult ki a 19. század végére, amely az Orosz Birodalmat mind Európától, mind Ázsiától elhatárolta.[7] Ezt követte kimondottan történészi megközelítésből Oskar Halecki 1923-as brüsszeli történész világkongresszuson tartott – mint utólag kiderült – vitaindító előadása, amelyben a lengyel történész többek között kifejtette, hogy Oroszország (a Szovjetunió) – a hosszú mongol uralom által rákényszerített eltérő fejlődési pálya miatt – nem része Európának, így Kelet-Európával a lengyel,

просвещения. Ч. 56. Отд. II. СПб., 1847. 81–156; *В.И. Савва:* Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей. Харьков, 1901. (A kötetet napjainkban újra kiadták: *В.И. Савва:* Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей. Кучково поле, 2012.); *О. Г. Агеева:* Титул «император» и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII века. In: Мир истории 5. 1999.

5 *Romsics Ignác:* Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó, 1998. 17–31. Megjelent még: *Romsics Ignác:* Közép- és/vagy Kelet-Európa. In: Közép-európai olvasókönyv. Szerk.: Módos Péter. Budapest, Osiris, 2005. 27–38.

6 *Romsics Ignác:* Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy definíciós vita, és ami mögötte van. In: KORUNK. 28. évf. (2016) 7. sz. 74–89.

7 *Romsics I.:* Nemzet, nemzetiség és állam i. m. 17. A pánszlávizmusról bővebben: *Gecse Géza:* Bizánctól Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007. 39–183.

balti, belorusz és ukrán népek lakta térség azonosítandó.[8] Halecki később az európai régiókról szóló elméletét még tovább gondolta, de az mindvégig sarkalatos pontja maradt nézetének, hogy Oroszország nem európai, hanem „eurázsiai" hatalom.[9] Az 1923-as Halecki-féle definíciót a történészek Európa-szerte elfogadták, így meghonosodott a szakmabéliek között. Bár a II. világháború után a szovjet érdekszférába kerülő államok történetírásában a Szovjetuniót (és a korábbi Orosz Birodalmat, illetve elődjeit) immár következetesen európai hatalomként határozták meg, nyugaton továbbra is népszerűségnek örvendett Halecki olvasata, miszerint Oroszország nem Európa része.[10] Nem részletezve a kérdésben született további elméleteket, jelen írásunkhoz csak Halecki alapkérdését kívántuk felidézni: része-e Európának Oroszország? Enélkül ugyanis aligha értelmezhető I. Péter birodalmi kül- és belpolitikája, végső soron az imperátor cím felvétele sem. Előre leszögeznénk, hogy magával a „birodalmiság" kérdésével jelen tanulmányban nem áll módunkban foglalkozni.[11]

Minden oroszok cárja: császár vagy király?

1721-ig az orosz uralkodók legmagasabb titulusa a *cár* (царь) volt, amihez tartozott még jó néhány egyéb cím.[12] A cári címet hivatalosan IV. (Rettegett) Iván (1533/1547–1584) vette fel 1547-ben, de már ezt megelőzően is jelen volt az orosz köztudatban.[13] A források tanúsága szerint első alkalommal III. (Nagy) Iván (1462–1505) használta, miután 1472-ben feleségül vette XI. Konstantin (1448–1453), az utolsó bizánci császár unokahúgát, Paleologosz Zoét.[14] Innentől kap kifejezett jelentőséget a Moszkva mint „harmadik Róma" (esetleg „új Jeruzsálem") küldetéstudat is.[15] Maga a cár kifejezés a latin *caesar* szóból ered, eszerint tehát azonos

8 *Romsics I.:* Közép- és/vagy Kelet-Európa? i. m. 79.

9 *Romsics I.:* Közép- és/vagy Kelet-Európa? i. m. 82.

10 *Romsics I.:* Közép- és/vagy Kelet-Európa? i. m. 82.

11 *Paul Kennedy:* A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992; *Stephen Howe:* Birodalmak. Budapest, 2004; *Gecse Géza:* „Birodalmi gondolat és gyakorlat a nagyhatalmak 19. és 20. századi politikájában". Doktori disszertáció. Budapest, 2014. 7–24.

12 Nagyfejedelem (Великий Князь), Fejedelem (Господарь), Úr/Uralkodó (Государь), Egyeduralkodó (Самодержец). Агоштон, Магдолна: Титул правителя Московского Государства (1474–1533 гг.) // Вестник ВолГУ, Серия 4. Вып. 9. 2004. 6–15.

13 *Radnóti K.:* Európa Moszkóvia-képe i. m. 94–102.

14 Radnóti Klára tévesen azt írta, hogy „Zoé Paleologosz, az utolsó, törökök által elűzött bizánci császár unokahúga". Ezzel szemben a szóban forgó utolsó császár, XI. Konstantin az 1453-as konstantinápolyi török ostromban halt hősi halált. *Radnóti K.:* Európa Moszkóvia-képe i. m. 43–47.

15 A témáról bővebben magyar nyelven: *Medyesy M. László:* Moszkva, a negyedik Róma – a Szovjet Birodalom lelki gyökerei. Theológiai Szemle, 1992/1. 47–48; *Imrényi Tibor:* A „Moszkva-harmadik Róma" elmélet az ortodox ekkléziológia és kánonjog tükrében. In: Aetas, 13. évf. (1998) 1. sz. 35–47; *Filofej szerzetes:* Levél a rossz napokról és órákról.

a német *Kaiser* kifejezéssel is.[16] Ez alapján joggal gondolhatnánk, hogy az orosz uralkodók cári címe azonos volt a német-római császári címmel. Afelől nem lehet kétségünk, hogy a moszkvai nagyfejedelmek ilyen minőségben kívánták használni,[17] de hogyan viszonyult ehhez Európa? 1514-ben (tehát jóval a cím hivatalos felvétele előtt, de már az első megjelenése után) I. Miksa német-római császár (1486/1508–1519) *Kayser von allen Ruessen* címen, azaz „minden oroszok császárjaként" nevezte meg III. Vaszilijt (1505–1533).[18] Ugyancsak őt V. Károly német-római császár (1519/1530–1556) 1523-ban imperátornak címezte.[19] Ezzel szemben 1549-ben Sigismund Herberstein császári követ azt írja, hogy az orosz uralkodót csak azért hívja mindenki imperátornak, mert a cár kifejezés hasonlít a caesar szóra, holott valójában a cári cím csak a királyi hatalomnak felel meg.[20] Láthatjuk, hogy már egészen korán van példa az elismerésre és a cáfolatra is. Felmerülhet a kérdés, hogy lehetséges-e egyáltalán valamiféle konszenzusos európai álláspontot keresnünk az orosz uralkodói címet illetően a középkor végéről, kora újkor elejéről. Úgy gondoljuk, hogy aligha, hiszen az egyes uralkodóknak vagy dinasztiáknak a nemzetközi kapcsolatai és/vagy külpolitikai céljai befolyásolhatták „eljárásukat".

A cári titulus orosz földön jelentős vallásos tartalommal bírt, hiszen az egyházi szláv nyelvű Szentírásban a cár címmel illették Istent, az ószövetségi zsidó királyokat, valamint Jézus Krisztust is.[21] Minden bizonnyal e vallásos tartalom miatt is kezdték a 15. század második felétől magukra is alkalmazni a moszkvai nagyfejedelmek, ami tovább erősítette az uralkodóknak az európai viszonyokhoz képest kiemelkedő szakrális jelentőségét.[22] Ezzel szemben az imperátor cím inkább katonai és világi jelentéstartalmú, „ennélfogva a cár cím imperátor titulusra való lecserélése a hatalomfelfogás szekularizációjaként is értelmezhető".[23] Mindez

Közli: Filippov Szergej – Sisák Gábor. In: Aetas. 10. évf. (1995) 3. sz. 127–136; *Hamza Gábor:* A „Harmadik Róma" (Tretyij Rim) eszméje és Oroszország – Történeti áttekintés. In: Polgári Szemle. 12. évf. (2016) 1–3. sz. https://polgariszemle.hu/archivum/105-2016-augusztus-12-evfolyam-1-3-szam/toertenelem-nemzetkoezi-kitekintes/758-a-harmadik-roma-tretyij-rim-eszmeje-es-oroszorszag-toerteneti-attekintes letöltve: 2020. 12. 01.

16 *B.O. Ключевский:* Сочинения в 9 томах. Специальные курсы. Том 6. Москва, Мысль, 1986. 102–103.

17 Ezzel kapcsolatban például Radnóti Klára úgy fogalmaz, hogy „a kortársak számára is nyilvánvaló: ha így nevezik az orosz uralkodót, az azt jelenti, hogy elismerik egyenrangúnak a Szent Római Birodalom császárával, s a többi keresztény király fölé helyezik". *Radnóti K.:* Európa Moszkóvia-képe i. m. 93.

18 *Sashalmi E.:* Az ókori Róma bűvöletében i. m. 88.

19 *Radnóti K.:* Európa Moszkóvia-képe i. m. 95.

20 *Radnóti K.:* Európa Moszkóvia-képe i. m. 96.

21 Például Máté evangéliumából az a részlet, amikor a napkeleti bölcsek érdeklődnek Heródes királynál, hogy „hol van a zsidók újszülött királya?" (Mt 2,2), az 1766-os Erzsébet-Bibliában (Елизаветинская Библия) egyházi szláv nyelven így hangzik: „гдѣ є҃сть рождéн гⷭ цр҃ь Їѹдéйскїй". Lelőhely: egri Főegyházmegyei Könyvtár (jelzet: Ss-II-41) Mindez mai orosz nyelven: „где родившийся Царь Иудейский?"

22 *Sashalmi Endre:* Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban 1613–1725 között, az írott források és az ikonográfia tükrében. Pécs, 2014. 83–84.

23 *Sashalmi E.:* Az ókori Róma bűvöletében i. m. 87.

I. Péter alatt nagyon sarkalatosan megnyilvánult a címhez kapcsolódó vizuális művészeti, építészeti, jogi, illetve az irodalmi alkotások tükrében. Az uralkodói reprezentáció I. Péterig inkább a Bizánci Birodalom, míg I. Pétertől kezdődően inkább a pogány Római Birodalom hagyományaihoz nyúlt vissza.[24]

Az imperátor cím sem csak a korábban említett esetben került elő, hanem I. Péternél is, már az 1721-es felvétele előtt. Az ő esetében azonban tudatos propaganda eredményének tűnik mindez. A bizánci hagyománytól való távolodással (de el nem szakadással) és az antik római minták alkalmazásával a péteri Oroszország reprezentációja egészen új arculatot kapott. Csak egy példát emelnénk ki, mégpedig az 1705-ben péteri megrendelésre, Hollandiában készült *Szimbólumok és Jelképek*[25] című kötetet, amelynek címlapján az uralkodó megnevezése a következő: Императора Московскаго/*Imperatoris Moschoviae,* azaz *Moszkvai Császár*.[26] A császárnak a címlapon páncélt viselő hadvezérként való ábrázolása is egyértelművé teszi számunkra, hogy külsőségek tekintetében leáldozott az oroszországi ortodox cezaropapizmusnak. Ez persze nem jelentette azt, hogy I. Péter kiengedte volna a kezéből az egyház feletti uralmat, sőt! Az 1700 óta be nem töltetett moszkvai patriarchátust 1721-ben a Szent Szinódus létrehozásával végül fel is számolta, de más püspökségek betöltéséről is saját maga döntött.[27] Azonban nemcsak itt, hanem egyéb 1721 előtti Péter-portrékon is szerepelt már az imperátor kifejezés.[28] Szintén az uralkodó tudatos birodalomépítő szándékát láthatjuk abban, hogy miután a fővárosi központot Moszkvából áthelyezte Szentpétervárra, meghagyta, hogy az újságokban kerüljék a moszkvai jelzőt az állam megnevezésében, helyette az orosz jelző szerepeljen.[29]

Az Orosz Birodalom létrejötte (1721)

A címek megajándékozására a nagy északi háborút (1700–1721) lezáró nystadi béke megkötése után[30] majdnem két hónappal, 1721. október 22-én/november

24 Általánosságban, illetve az ikonográfia és a dicsőítő szónoklat köréből: *Sashalmi E.:* Az ókori Róma bűvöletében i. m. 77–92; *Sashalmi E.:* Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban i. m. 420–421.

25 Symbola et Emblemata, Jussu atque auspiciis Sacerrimae Suae Majestatis Augustissimi ac Serenissimi Imperatoris Moschoviae, Magni Domini Czaris, et Magni Ducis Petri Alexeidis, totius Magnae, Parvae et Albae Rossiae, nec non aliarum multarum Potestatum atque Dominiorum Orientalium , Occidentalium Aquilonariumque Supremi Monarchae, excusa, Amstelaedami, Apud Henricum Wetstenium, Anno 1705. Online elérhető verzió: https://openlibrary.org/books/OL23344784M/Symbola_et_emblemata letöltve: 2020. 11. 15.

26 A kötetről bővebben: *Sashalmi E.:* Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban i. m. 352–366.

27 *Sashalmi E.:* Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban i. m. 332.

28 *Sashalmi E.:* Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban i. m. 357.

29 *Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics:* Orosz történelem. I–II. Az Orosz Birodalom története / A Szovjetunió története. Budapest, Osiris, 2003. I. 312.

30 1721. aug. 30/szept. 10-én lépett életbe a nystadi békeszerződés. Ништадтский

2-án került sor.[31] A Szent Szinódus javaslatára, de a nép nevében a Szenátus megajánlotta Péternek a már említett *Összorosz Császár, Nagy* és *Haza Atyja* címeket.[32] Természetesen itt nem pusztán arról volt szó, hogy Oroszország legyőzte egy ellenségét, ennek következtében az uralkodója már jogosultnak érezte magát császárnak hívni. Ahogy láthattuk, a svédek legyőzése csak egyfajta tetőpontja volt Péter addigi uralkodásának – rövidesen bekövetkező halála miatt mondhatjuk, hogy végül egész uralkodásának.[33] Ez a tetőpont a kezdetben kétséges kimenetelű háború (Narva, 1700) győzelemre fordítása következtében még látványosabb volt, de ehhez még figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy az elmúlt évtizedekben katonailag az egyik leginkább elismert államot, Svédországot (és a rövid idő alatt Európa előtt katonai sikerei miatt tekintélyt szerző XII. Károlyt [1697–1718]) sikerült legyőznie I. Péternek. Végül pedig nem szabad szó nélkül elmenni amellett, hogy a 18. század elejére már évszázadosnak tekinthető az az orosz törekvés, amely a császári cím elismertetésére irányult, és amely Péter regnálása alatt professzionális szintre emelkedett.[34]

Nagy Péter tudatosan építette imperátori imázsát, így afelől nem is lehet kétségünk, hogy az ünnepélyes cím felvétele után elkezdődött a „névtáblák" lecserélése. Ha erre kézzelfogható bizonyítékkal nem is rendelkezünk, arra vonatkozóan igen, hogy az uralkodó környezete számára az új cím használata teljesen magától értetődő volt. Ha megnézzük I. Péter levelezésének gyűjteményét, akkor azt láthatjuk, hogy a szolgálatában álló portugál António Manuel de Vieira minden levelét egészen 1721. október 26-ig (november 6-ig) így kezdte: „Péter Alekszejevics nagy uralkodó cár és nagyfejedelem, egész Nagy-, Kis- és Fehér Oroszország egyeduralkodója elrendelte".[35] December 16-án (27-én) kelt levele azonban már így kezdődik: „legfenségesebb, leghatalmasabb Nagy Péter, minden oroszok/összoroszországi császár(a) és egyeduralkodó(ja) elrendelte".[36]

мирный договор между Россией и Швецией. http://www.hrono.ru/dokum/1700dok/1721nishtadt.php (letöltve: 2012. 12. 11.) A törvénykönyvbe cikkelyezése: Ратификація на обнадеживаніе, данное на конгрессѣ въ Нейштатѣ Шведскими Министрами Графомъ Лиліенштетомъ и Барономъ Штремфельдомъ Россійскимъ Министрамъ Графу и Остерману. 3821.- Августа 30. In: ПСЗРИ. Т. 6. (1720–1722) СПб., 1830. 432.

31 Magáról a cím adományozásról bővebben: *Агеева, О. Г.:* Титул «император» и понятие «империя» в России i. m. 1999; *Sashalmi E.:* Az ókori Róma bűvöletében i. m. 85–91; *Dinnyés Patrik:* Az orosz nagyhatalmiság a 18. század elején. In: Válogatás a XXXII. OTDK (2015) történelem- és társadalomtudományi dolgozataiból. Szerk.: Reichmann Angelika – Tarnóc András – Várkonyi Péter. Eger, 2016. 36–39.

32 A törvény teljes szövege: Акт поднесенія Государю Царю Петру I титула Императора Всероссійскаго и наименованія: Великаго и Отца Отечества. 3840.- Октября 22. In: ПСЗРИ. Т. 6. (1720–1722) СПб., 1830. 444–446.

33 *Sashalmi E.:* Az ókori Róma bűvöletében i. m. 85.

34 *Sashalmi E.:* Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban i. m. 333–458.

35 „Великій государъ царъ и великій князъ Петр Алексѣевичъ, всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержецъ, указалъ" Бумаги императора Петра I. Изд. академиком А. Бычковым СПб, 1873. 432.

36 „Всепресвѣтлѣйшій державнѣйшій Петръ Великій, императоръ и самодержецъ всеросискій указалъ…" Бумаги императора Петра I. i. m. 438.

Érdemes még a hazai beágyazottsága miatt megjegyezni, hogy a magyar nyelvben a cári címet szlávos vagy kifejezetten inkább oroszos jellege miatt, mondhatni kizárólagosan használjuk az orosz uralkodókra. Egy korai példa lehet erre Jókai Mór 1849-es – egyébként humorral fűszerezett – lapszemléje, melynek címe sokatmondóan a következő: *Az orosz cár és az osztrák császár*.[37] Hiába van szó két azonos rangú uralkodóról, mégis úgy tűnhet, hogy utóbbi hierarchiában, presztízsben az előbbi felett állhat. A régi példa mellé azonban újat is találunk: a Frank Tibor által szerkesztett, *Az orosz birodalom születései* című tanulmánykötetben a 19. századdal foglalkozó tanulmányok fejezetét *Cárok birodalma* címmel látták el.[38] Ahogy azonban helytelennek tűnik legkorábban a III. Iván előtti nagyfejedelmeket cárnak nevezni, úgy nem tartjuk konzekvensnek 1721 után kizárólag cárnak nevezni az orosz uralkodókat. Ugyanakkor fordítva is fennáll a kérdés, ugyanis egyes nézetek szerint már 1721 előtt is birodalomnak volt tekinthető az orosz állam.[39] Magunk azt az álláspontot tartjuk a legelfogadhatóbbnak, hogy az európai udvarok által is elfogadott császári cím felvétele az, ami döntő ebben a kérdésben. Érdekes módon azonban a birodalmi jelző esetében hajlamosak vagyunk a mindenkori Oroszországot birodalomként nevezni. Egy határokon átívelő példa: Ruszlan Szkrinnyikovnak az 1997-ben magyar nyelven megjelent, *Az orosz birodalom születése*[40] című monográfiájának értékelését jelen tanulmányban hiába keresi az olvasó. Bár címe alapján itt lenne a helye, az időkeretek miatt nem térhettünk ki rá részletesebben: a magyar kiadás ugyanis az orosz állam történetét csak a „zavaros időszakig" (16–17. század fordulójáig) tárgyalja, I. Péter uralkodását, illetve az 1721-es eseményeket már nem tartalmazza.[41] Miért is tartozik ez szorosan az orosz birodalmi kérdéshez? Az eredeti orosz nyelvű kiadás címe pontos fordítással ugyanis így hangzik: *Orosz történelem. IX–XVII. század.*[42] Itt tehát a magyar fordítói/szerkesztői döntés értelmében kerülhetett a címbe a birodalom kifejezés.[43]

---

37 Jókai Mór: Az orosz cár és az osztrák császár. In: Esti Lapok, 1849. június 4.

38 Az orosz birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről. Szerk.: Frank Tibor. Bp. 2016. 169.

39 *Gyóni* Gábor: Oroszország mint birodalom. Az Orosz Birodalom területe és népessége. In: Világtörténet. 37. évf. (2015) 4. sz. 505.

40 *Szkrinnyikov, R. G.:* Az orosz birodalom születése. Ford.: Szili Sándor. Budapest, 1997.

41 Az eredeti orosz nyelvű kiadás még az első Romanovoknak is szentel egy fejezetet. Р. Г. Скрынников*:* История Российская. IX–XVII вв. Москва, Издательство «Весь Мир», 1997. 427–465.

42 Скрынников*, Р. Г.:* История Российская. IX–XVII вв. i. m.

43 Azt előre leszögezzük, hogy az eltérő kutatási korszakok miatt nem vagyunk Ruszlan Szkrinnyikov munkásságának alapos ismerői, de például az 1997-es orosz eredetiben sem jellemző a birodalmi cím alkalmazása. Скрынников*, Р. Г.:* История Российская. IX–XVII вв., i. m; Emellett a 2006-ig megjelent 206 publikációja címadásában sem találkoztunk azzal, hogy birodalomként nevezte volna meg a 17. századi vagy korábbi Oroszországot. Библиографический указатель трудов Р.Г. Скрынникова (сост. В. И. Ульяновский, С. В. Лобачев, Н. Е. Тюменцева, В. Г. Ананьев). In: «В кратких словесах многой разум замыкающе...» / Отв. ред. А. Ю. Дворичeнко. (Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века. Т. II.) СПб., С.-Петерб. университета, 2008. 38–55.

A címadás mégis indokoltnak tűnhet, hiszen egyrészről az eredeti orosz kiadás első három fejezete[44] nincs is benne, másrészről azzal, hogy a magyar kiadás Moszkva felemelkedésével kezdődik, érezhető a birodalmivá válás fonalának hangsúlya. Viszont jelen esetben tényleges „születésről" csak abban az esetben lehet szó, ha – saját véleményünkkel szemben – elfogadjuk, hogy már 1721 előtt birodalom volt Oroszország. A már említett, *Az orosz birodalom születései* című tanulmánykötet címadásában egyébként nagyon jól rávilágít erre a problematikára.

Végül szükségesnek véljük még egy, az orosz historiográfiában gyakran felmerülő probléma megemlítését: nagyon gyakori a Habsburg-házból való német-római császárok egyszerűen „osztrák" császárokként[45] való azonosítása. Ez azonban több okból sem fogadható el: (1) ebben az időszakban nem létezik Osztrák Birodalom, a császári cím a Német-római Császársághoz, nem pedig Ausztriához kapcsolódik; (2) mivel 1804-től viszont ténylegesen létrejön az osztrák császári cím, a korábbi időkre való alkalmazása még inkább kétséges.

Összefoglaló Oroszország-történetek

Habár nem általános Oroszország-történetet írt Márki Sándor 1877-ben, mivel *Az oroszok hazánk történetében*[46] című munkájában kifejezetten az orosz–magyar kapcsolatokat mutatta be, így feltétlen említésre érdemes. A szerző nem tér ki különösebben az orosz birodalmi státuszra, egy alakommal azonban említésre kerül. Az ötödik fejezetben Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatáról értekezik, s egy ízben a következőket írja: „1710. júniusában (...) Urbichnak utasítása volt Bécsben azonnal fölajánlani közbenjárását a magyarok ellen; s ha ezt el nem fogadnák s a cárnak császári címében most sem nyugodnának meg, – állomását odahagyni."[47] Az idézett rész azt sugallja, hogy 1710 előtt történtek kísérletek arra, hogy a bécsi udvarral elfogadtassák az orosz uralkodó császári címét. Erről a vizsgált munkában bővebben nem esik szó, de például a szintén Márki Sándor által írt *Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferencz szövetsége 1707-ben* című akadémiai székfoglalóban sem. Említésre kerül azonban a német-római császár és az orosz uralkodó érdekeinek lehetséges ütközése: „a római császár sohasem fogja őszintén megengedni, hogy a czár hatalma keleten gyarapodjék (...)".[48] A péteri császári cím is előkerül az 1707-ben megkötött orosz–magyar szövetség oklevelében. Először az orosz uralkodó címeinek felsorolásánál, de nem az elején, ahogy 1721-től rendszeressé válik, hanem „(...) Novgorod, Alsó-

44 Az óorosz államok történetétől a mongol uralom végéig, azaz Moszkva felemelkedéséig (Древнерусское государство; Начало раздробленности; Монгольское нашествие). Скрынников, *Р. Г.:* История Российская. IX–XVII вв. i. m.

45 Австрийский император.

46 *Márki Sándor:* Az oroszok hazánk történetében. Nagyvárad, 1877.

47 *Márki S.:* Az oroszok hazánk történetében i. m. 33.

48 Márki Sándor: Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferencz szövetsége 1707-ben. Budapest, 1913. 32.

Csernigov, Rjazan, Rosztov, Jaroszláv, Bjelo-osero, Dwor, Obdor, Konda és az egész északi tájék császára (...)".[49] Az eredeti orosz nyelvű dokumentumban azonban nem az imperátor, hanem a cár kifejezés szerepel, de még csak nem is első helyen, hanem csak mint egy cím a többi mellett.[50] Később aztán a szerző a 11. és 12. pontban is Oroszországot mint császárságot említi, utóbbi esetében annak vonatkozásában, ha Rákóczi orosz földre lenne kényszerű menekülni, „akkor a felséges czár megigéri, hogy ellátásra az orosz császárságban egy tartományt, barátainak és híveinek pedig menedéket fog adni".[51]

Néhány évvel később, 1890-ben jelent meg Lázár Gyula *Az orosz birodalom történelme* című, négykötetes műve.[52] A harmadik kötet vége foglalkozik Nagy Péter uralkodásával, utódainak kérdése már az utolsó, negyedik kötetben kezdődik el. Lázár Gyula láthatóan nem közömbös a titulusokkal kapcsolatban, I. Péter első megválasztásakor így fogalmaz: „Péter nagyherczegre adták szavazatukat, ki még április 27-én czárnak elismertetett (...) Péter Alexejevits, a gyermek, tehát komolyabb akadályok nélkül kikiáltaték Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszország czárjának és nagyfejedelmének."[53] Zsófia nagyhercegnő kapcsán később még azt is megjegyzi, hogy amikor Európa udvaraival tudatta a hatalomban való változást, akkor „feltűnő, hogy a nagyherczegnő ezen nyilatkozatában még nem nevezi magát »egyeduralkodónőnek«."[54] Ezt követően kissé érthetetlen, hogy még egy ideig ismét cárevicsnek (trónörökösnek) nevezi Pétert, és csak egy ponton kezdi el cárnak, amikor már a szerző szerint „így nevezte (...) mindenki Pétert".[55]

Nem gyakran, de találkozhatunk a „birodalmi" jelző használatával az országra vonatkoztatva Péter egyeduralmának bekövetkezése előtt is, de a „császár" kifejezés első alkalommal csak mint a Kremlre vonatkozó jelző jelent meg.[56] Helyesen Pétert még nem nevezi császárnak ekkor, pedig maga a kifejezés többször is

---

49 *Márki S.:* Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferencz i. m. 89.

50 ПСЗРИ. Т.4. (1700–1712) СПб., 1830. 385.

51 *Márki S.:* Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferencz i. m. 92.

52 *Lázár Gyula:* Az Orosz Birodalom történelme. I–IV. Temesvár, 1890. III.

53 *Lázár Gy.:* Az Orosz Birodalom történelme i. m. 261.

54 Arról azonban nem olvashatunk példát, hogy a későbbiekben Zsófia egyeduralkodónak nevezné magát. Másrészről később ismét előkerül a fogalom, aminek – Lázár Gyula szerint – Nagy Péter köszönhette sikeres uralkodását: „Péter mindig és mindenben egyeduralkodó volt a szó legteljesebb jelentményében: korlátlanul gondolkozott, tervezett mint törvényhozó, bíró és uralkodó." *Lázár Gy.:* Az Orosz Birodalom történelme i. m. 266., 439.

55 Egy Zsófia nagyhercegnő által kiadott parancsban is ez szerepel Lázár tolmácsolásában: „Péter czárevitset, minthogy idegen, német szokásokat csempészett be". Sajnos a forrás nincs feltüntetve, így az eredeti szöveget nem tudtuk összevetni a közölt fordítással, de nem tartjuk valószínűnek, hogy a már megválasztott és megkoronázott(!) Pétert cárevicsként nevezné meg. Ezt látszik erősíteni, hogy nem sokkal később Ivánt viszont cárnak nevezi Lázár. *Lázár Gy.:* Az Orosz Birodalom történelme i. m. 280–282.

56 „A nép újongva fogadta fiatal urát s diadalban vezette anyjával Naryskin Natáliával és nejével Lapuchin Eudoxiával a császári Kremlbe (...)" *Lázár Gy.:* Az Orosz Birodalom történelme i. m. 284–285.

előkerült a keleti kérdés kapcsán, a német-római császár említésénél.[57] Lázár egy érdekes esetről is beszámolt: I. Péter Bécsbe érkezése előtt a Habsburg fővárosban nem tudták, hogyan fogadják az orosz uralkodót. Végül arra jutottak, hogy „[Lipót – D. P.] császár állva fogadja az oroszok egyeduralkodóját, s egyik sem ül le a másik jelenlétében".[58]

A nagy északi háború eseményeinek részletes elbeszélése végén, a nystadi béke ismertetése után olvashatunk a Szenátus által megajánlott címek felvételéről, majd ennek kapcsán jegyzi meg Lázár pár sorral később: „[Péter – D.P.] tekintetét keletre és nyugatra szegezé, hogy megmutassa a világnak, miszerint a császári címét nem puszta díszképen vette fel, hanem azt a szó legteljesebb értelmében meg is akarja érdemelni."[59] Ennek ellenére azonban a szerző Pétert továbbra is inkább csak mint cárt említi. Bár a császári méltóság múltból eredeztethető (pogány és keresztény) jegyei több bekezdést is kaptak, sajnos a párhuzamok felállítása elmaradt: az uralkodó abszolút hatalma hadügy és kormányzás terén, a Szenátus felállítása, az uralkodó hatalmának kiterjesztése az egyházra és a patriarchátus felváltása a Szent Szinódussal, az orosz egyház keleti kereszténységben betöltött szerepe.[60] Mindent egybevetve elmondható, hogy bár a szerző feltűnő szimpátiával (talán csodálattal) adózott Nagy Péternek, témánk szempontjából ez nem jelentett különösebb visszásságot. A császár uralkodásának bemutatása alapos, ennek megfelelően kapott helyet az általunk vizsgált kérdés is, igaz, a konkrét visszautalás a Római Birodalom örökségére nem történt meg.

Több mint fél évszázadot kellett várni, hogy ismét magyar nyelven megjelenjen Oroszországról összefoglaló történet, ami azonban nem magyar történész munkája, hanem az első szovjet-fordítás. 1950-ben jelent meg itthon az Anna Mihajlovna Pankratova által szerkesztett, háromkötetes *Szovjetunió története*.[61] A fordítás alapjául szolgáló eredeti orosz nyelvű munka egy először vélhetően 1937-ben kiadott középiskolai tankönyv volt.[62] A második kötet a 18. századi orosz állam történetével kezdődik, az első fejezet címe: *Az orosz birodalom megalakulása*.

57 Lázár Gyula a Habsburg császárokat egyszerűen csak úgy említi, mint „német császár", aminek az oka talán kortárs Német Császárság (újbóli) létrejötte volt. *Lázár Gy.:* Az Orosz Birodalom történelme i. m. 314–315., 322.

58 *Lázár Gy.:* Az Orosz Birodalom történelme i. m. 323.

59 Ennek kapcsán még megjegyzi, hogy egyidejűleg tekintett a lengyel, holsteni és perzsa ügyek felé. *Lázár Gy.:* Az Orosz Birodalom történelme i. m. 409.

60 *Lázár Gy.:* Az Orosz Birodalom történelme i. m. 436–437., 440–443.

61 A Szovjetunió története. I–III. Szerk.: A. M. Pankratova. Ford.: Rákos Ferenc. Budapest, Athenaeum Nyomda, 1950. II.

62 История СССР. Учебник для VIII класса средней школы. Под.ред.: А. М. Панкратова. 1941. Nem egyértelmű az 1937-es évszám, hiszen ezévből származó kötetet nem találtunk. A legkorábbi interneten fellelhető kötet egy 1941-es megjelenésű, második kiadás. http://e-heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=46892985 letöltve: 2020. 12. 04. Pankratova bibliográfiájában az 1937-es évnél 68. tételként szerepel egy történelemkönyv nyolcosztályos iskoláknak, de pontos cím nem olvasható („Учебник по истории для 8 класса"). http://isaran.ru/?q=ru/person&guid=57856DF3-881A-B785-3A69-A4C3F7C4DB18, letöltve: 2020.12.04.

Már a fejezet címe is egyértelművé teszi számunkra, hogy a kötet szerzői szerint I. Péter uralkodása alatt következett be a birodalommá válás. Bár többször is felmerülnek a törökellenes háborúk vagy Oroszország európai szerepe, Bizáncra való utalás mégsem történik. Bécsi látogatásának fő hangsúlya természetesen itt is a törökellenes háború folytatásának kudarca, de az „osztrák császárral" való tárgyalása kapcsán sem kerül említésre Oroszország birodalmi aspirációja.[63] A fordító itt egy az egyben vette át az „osztrák" jelzőt az eredeti oroszból, holott a fentebb említett okokból pontosabb lett volna a német-római császár használata.[64]

A poltavai győzelem kapcsán felmerül az európai visszhang, de az azt követő rövid törökellenes háború már nem kerül kontextusba. Bár a svédek legyőzése után említésre kerül az imperátori cím és a birodalmi státusz felvétele, a tengerre való kijutásnak is elsősorban gazdasági és csak részben kulturális jelentőségét emeli ki a szerző. Arról egyáltalán nem esik szó, hogy ennek lett volna bármilyen ideológiai vagy vallási előzménye: „A nystadi békekötés után a szenátus (a legfőbb állami testület) imperátori címmel ruházta fel Pétert, Oroszországot pedig hivatalosan »orosz birodalom«-nak nevezték el. Az új elnevezés az orosz állam hatalmának és erejének növekedéséről tanúskodott."[65] A külpolitikai események kötelező említései általában megtörténnek, de a péteri időszak tárgyalása inkább csak az orosz állam társadalmi és gazdasági vonatkozásában történt meg. Mindez nyilvánvalóan a nagyon erős marxista ideológia jelenlétéből fakadhat, amivel mintegy megpróbálják a szerzők Pétert a Szovjetunió emblematikus előhírnökének avanzsálni, de nem hunynak szemet – kommunista nézőpontból – bűnös cselekedetei felett.[66] Témánk esetében egy erre vonatkozó példa: „Péterben is megvolt az idegenek feleslegesen nagy szeretete, amely legközelebbi utódai alatt a nyugati kultúra előtti vak és szolgai meghunyászkodássá fajult."[67] Összességében tehát elmondható, hogy nemcsak az általunk vizsgált témának nem történt meg a legalább elégséges ismertetése, de az egész fejezet sok szempontból elfogult és egyoldalú interpretációja Nagy Péter uralkodásának.[68]

Húsz évvel később vehette kézbe a magyar olvasóközönség Dolmányos István *A Szovjetunió története*[69] című kötetét. Dolmányos már III. Iván moszkvai

63 A Szovjetunió története (1950) i. m. 12.

64 „Из Англии он направился в Вену для переговоров с австрийским императором о союзе против Турции." История СССР. Учебник для 9 класса средней школы. Часть вторая. Под.ред.: А. М. Панкратова. УЧПЕГИЗ, 1953. 10.

65 A Szovjetunió története (1950) i. m. 27.

66 Nagy Péter szovjetkori történészi megítéléséről részletesebben: *Szvák Gyula:* I. Péter alakja az orosz történetírásban. In: Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter mikrohistoriográfiája. Budapest, L'Harmattan, 2019.

67 A Szovjetunió története (1950) i. m. 47.

68 A kötetben alapvetően nincsen tudományos jegyzetelés, még a szó szerinti idézetek esetében sem. Kivételt jelent, amikor a fordító magyaráz egy-egy fogalmat lábjegyzetben, illetve nyilvánvalóan az ideológiai érzékenyítést hivatva három idézet Nagy Péter értékeléséről mégis csak jegyzetelve olvasható: Lenintől egy, Sztálintól pedig két idézet. A Szovjetunió története (1950) i. m. 30., 47–48.

69 *Dolmányos István:* A Szovjetunió története. Kossuth Könyvkiadó, 1971.

nagyfejedelemsége kapcsán legitimnek tartja a birodalmi fogalomhasználatot, amely közvetlenül a kijevi nagyfejedelmi, közvetetten a bizánci császári hatalomra tekintett mint eszményképére. Véleménye szerint ezt támasztja alá, hogy elsőként „III. Iván vette fel először, inkább még belső használatra a cári címet (a cár szó a cézárból ered), vagyis, a bizánci uralkodókhoz hasonlóan császárrá nyilvánította magát".[70] Ezt követően már felváltva olvashatjuk a cár és a császár titulusokat az orosz uralkodók említésénél, de hiába kerül említésre többször is a bizánci hagyomány, a Nyugathoz való közeledés és a nagy északi háború, az imperátori cím 1721-es felvétele, majd annak európai elismertetése kimaradt.[71]

Egy újabb, többszerzős, kétkötetes Szovjetunió-történet jelent meg 1980-ban magyar nyelven.[72] Az első könyv hatodik fejezete *Az abszolút monarchia kialakulása Oroszországban a XVIII. század első felében* címet viseli. Az eddigiekhez képest még kevésbé láthatunk bele I. Péter személyes motivációiba. Talán ennek köszönhető, hogy a nagy követjárás esetében eddig máshol nem látott arányban kerül említésre az út külpolitikai célkitűzése, azaz a törökellenes háború szervezése. Ezzel szemben a cár tanulásra, a Nyugat megismerésére irányuló közismert vágya sehol sem szerepel.[73] Emellett a szöveg még nem vetkőzte le teljesen az ideológiai színezetet a külpolitikai eseményekben sem. Például az 1710–1711-es orosz–török háború kapcsán azt olvashatjuk, hogy „a nagy veszteségek arra késztették a nagyvezírt, a török sereg parancsnokát, hogy béketárgyalásokat kezdjen".[74] Bár szó esik a császári cím szenátus általi megítéléséről (elégedettségre okot adóan a császár titulus használatával), ennek sem múltbéli előzményeiről, sem nemzetközi jelentőségéről egyetlen szó sem esik.[75] Ugyanakkor egy rövid bekezdés erejéig a péteri uralkodás végi orosz külpolitikai helyzetről igen: „most már egyetlen nagy európai problémát sem lehetett megoldani az oroszországi birodalom részvétele nélkül, amelynek diplomáciáját erős reguláris hadsereg és első osztályú hajóhad támogatta."[76] Elmondhatjuk tehát, hogy hasonlóan a Pankratova-féle munkához, a Péter által megvetett(nek vélt) régi Oroszország szellemi és vallási örökségét jelen kötetben is hatásosan ignorálták a szerzők, pedig ezek nélkül a birodalmi cím felvétele aligha érthető meg.

Minden bizonnyal a magyar historiográfia eddigi legjelentősebb összefoglaló Oroszország-története az először 1997-ben megjelent, Font Márta, Krausz Tamás,

70 Említésre kerül még Palailogosz Zsófiával való házassága is mint a bizánci örökség megszerzésének egyik jogalapja. *Dolmányos I.:* A Szovjetunió története i. m. 15–17.

71 *Dolmányos I.:* A Szovjetunió története i. m. 28–29.

72 A Szovjetunió története. I–II. Szerk.: Noszov, Ny. Je., Szamszonov, A. M. Bp.–Moszkva, 1980. I. Az eredeti orosz nyelvű kiadás: Краткая история СССР. Часть 1–2. Отв. ред: Носов, Н. Е., Самсонов, А. М. Москва, 1972–1973.

73 A Szovjetunió története (1980) i. m. 172.

74 A Szovjetunió története (1980) i. m. 178.

75 A Szovjetunió története (1980) i. m. 180.

76 A Szovjetunió története (1980) i. m. 188.

Niederhauser Emil és Szvák Gyula által írt *Oroszország története*.[77] Az egyetemi tankönyvnek szánt kiadvány nagy erénye, hogy nem egy szerző dolgozta fel a teljes orosz történelmet, hanem négy, Oroszország története egy-egy korszakának elismert kutatója.

A negyedik részben (*A pétervári Oroszország*) található ötödik fejezet (*A felvilágosítás százada*) Nagy Péter uralkodását tárgyaló részét (*I. Péter: a radikális konzervátor*) Szvák Gyula írta.[78] Ebben olvashatunk a cár európai útjának diplomáciai céljairól, a törökellenes szövetség létrehozásának kudarcáról, de a rövidesen nagy északi háborúhoz vezető, svédellenes elvi megállapodásról is II. Ágost lengyel királlyal.[79] Az északi háborúról külön alfejezetben olvashatunk, a cár külpolitikai célkitűzéseitől a főbb események áttekintésén át a béke megkötéséig, térképpel illusztrálva a főbb csapatmozgásokat. A háború végét lezáró résznél ezt olvashatjuk: „Oroszország Svédország helyébe lépett az európai hierarchiában. Péter pedig megkapta a Szenátustól a »császár«, a »haza atyja« és a »nagy« megtisztelő címeket."[80] Ezt követően a hadsereg, közigazgatás, kultúra vagy vallás kapcsán is főszereplő a nyugatiasodás – időnként megfontolt, máskor kevésbé megfontolt – szándéka. A záró alfejezet (*„Első" vagy „Nagy" Péter*) a cár historiográfiájából tár elénk részleteket, de szigorúan az orosz történészek interpretációjára korlátozva. Ez az egész fejezetben egyébként szintén így volt, I. Péter uralkodását Szvák Gyula leginkább orosz oldalról szemlélve mutatta be. Talán ennek tudható be az is, hogy a császári cím fentebbi említésen túl csak egyszer került még elő,[81] a szerző 1721 után is végig következetesen cárként hivatkozik Péterre.[82] Európa is csak mint Péter követendő példája jelenik meg, az – néhány kivételtől eltekintve – már nem, hogy Európa mit gondolt Péterről, esetünkben kifejezetten a császári cím felvételéről. Mindez alátámasztani látszik a korábban megfogalmazottokat: az imperátor cím felvétele csak a Nyugat felé bírt jelentőséggel, mivel az oroszok uralkodójukra már ezelőtt is mint a legfőbb uralkodóra tekintettek. Orosz szemmel talán nem olyan jelentős változás az új cím felvétele, hiszen az uralkodó hatalmának császári „ereje" addig is kérdés felett állt, anélkül pedig aligha vihette volna végbe mindazon reformokat I. Péter, amelyeket Szvák így értékel: „I. Péter az állam szolgájává süllyesztette a társadalmat. Miközben az »államot« európaizálta, addig a társadalmat »aziatizálta«."[83]

---

77 Jelen tanulmány megírásához a 2001-es második, javított kiadást használtuk. *Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula:* Oroszország története. Pannonica Kiadó, 2001.

78 *Font M. – Krausz T. – Niederhauser E. – Szvák Gy.:* Oroszország története i. m. 221–253.

79 *Font M. – Krausz T. – Niederhauser E. – Szvák Gy.:* Oroszország története i. m. 226–228.

80 *Font M. – Krausz T. – Niederhauser E. – Szvák Gy.:* Oroszország története i. m. 234.

81 Egy korabeli idézetben, a péteri közigazgatási reform kapcsán. *Font M. – Krausz T. – Niederhauser E. – Szvák Gy.:* Oroszország története i. m. 243.

82 Ezzel szemben a következő fejezeteket író Niederhauser Emil már következetesen császárként említi az orosz uralkodókat. *Font M. – Krausz T. – Niederhauser E. – Szvák Gy.:* Oroszország története i. m. 254–417.

83 *Font M. – Krausz T. – Niederhauser E. – Szvák Gy.:* Oroszország története i. m. 253.

Magyar nyelven 2003-ban jelent meg az orosz emigráns szerzőpáros, Mihail Heller és Alekszandr Nyekrics *Orosz történelem* című kétkötetes monográfiája. Az első – *Az Orosz Birodalom története* című – kötetet jegyző Mihail Heller az I. Péter uralkodásának időszakát tárgyaló fejezetet sokat sejtetően *Az Orosz Birodalom születése* címmel látta el.[84] Ebben először Nagy Péter historiográfiai megítéléséről, az ifjú cár korai éveiről, aztán részletesen a nagy északi háborúról[85] esik szó. Ezt követi az uralkodás mérlegének megvonása (*Reformok vagy forradalom*), majd az egész alfejezetet Nagy Péter végrendeletének kérdése zárja. A birodalmi eszme vonatkozásában kiemeltképpen a cár háborús külpolitikája, az Európa számára is figyelemfelkeltő svédek elleni sikerei, illetve oszmánellenes célkitűzései kerülnek előtérbe.[86] Minthogy a nagy északi háború egy önálló alfejezet, részletesebben megismerkedhetünk többek között a háborúban részt vevő uralkodók motivációival, a seregek állapotával és változásaival, valamint természetesen a diplomáciai környezettel.[87] A szövegben egyébként mint belső motiváció többször előkerül az orosz uralkodó rendkívüli vonzalma minden iránt, ami Nyugat, különösen holland, szemben a régi Moszkóvia hagyományaival és világával.[88] Mihail Heller ezzel hozza párhuzamba az imperátor cím felvételét is, felhívva a figyelmet arra, hogy „nem görög (bizánci), hanem római címet választottak: a harmadik Róma [Moszkva – DP] az elsőtől eredő folytonosságát hangsúlyozta".[89] A rangemelés európai fogadtatásáról csak annyit olvashatunk, hogy az addigi bécsi központú egyetlen impérium, a Német-római Császárság és a többi állam is viszonylag gyorsan elismerték azt.[90] Az állam életében bekövetkező változások alapja és kiindulópontja az esetek túlnyomó többségében a hadsereg volt, a minta pedig

84 *Heller, M.:* Az Orosz Birodalom története i. m. 277–331.

85 Mihail Heller csak „északi háborúként" hivatkozik rá, mi azonban a magyar szakirodalom által használt „nagy északi háború" formát használjuk. Ennek indokoltságát egyébként akaratlanul Mihail Heller is alátámasztja, amikor Szergej Szolovjov alapján a Napóleon elleni háború mellett az 1700–1721 közötti északi háborút nevezi még az orosz történelem nagy háborújának (Szolovjov 1879-ben halt meg, így a két világháború természetesen nála még nem merülhetett fel mint „nagy" háború). *Heller, M.:* Az Orosz Birodalom története i. m. 294.

86 *Heller, M.:* Az Orosz Birodalom története i. m. 287., 289.

87 Ebben az alfejezetben egy alkalommal Mihail Heller tévesen írja az alábbiakat: „Savoyai Jenő [sic!], aki a franciák oldalán a Habsburgok ellen harcolt (...)". *Heller, M.:* Az Orosz Birodalom története i. m. 301. A jeles hadvezér „rossz oldalra állítása" vélhetően nem fordítási hibából adódott, ugyanis találtunk az interneten egy orosz kiadást, amelyben szintén így szerepel: „принц Евгений Савойский, воевавший на стороне французов против Габсбургов (...)". М. Я. Геллер*:* История Российской империи. В трех томах. Том II. Москва, Издательство «МИК», 1997. Az orosz névalakhoz hasonlóan egyetértünk azon nézettel, miszerint a hadvezérnek a Savoyai Jenő helyett a Savoyai Eugén a történelmileg pontos megnevezése. Ezzel kapcsolatban: *Miskei Antal:* Savoyai Eugén és kastélya a Csepel-szigeten. In: Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae XLIV. Eger, 2017. 179.

88 *Heller, M.:* Az Orosz Birodalom története i. m. 283., 296.,

89 A szerző a pogány Római Birodalomhoz való kapcsolódás kapcsán Rettegett Ivánt is megemlíti, „aki saját mitikus eredetét Augustushoz vezette vissza". *Heller, M.:* Az Orosz Birodalom története i. m. 313.

90 *Heller, M.:* Az Orosz Birodalom története i. m. 313.

a – már említett – Nyugat. Részben igaz ez a vallást érintő átalakításokra is, hiszen vannak a protestantizmushoz kötődő rendelkezések. Úgy tűnik, hogy Heller a moszkvai patriarchátus eltörlésében a bizánci örökséggel való leszámolást véli felfedezni, ami persze nem jelent egyet a vallástól való elfordulással, de inkább a pogány római mintához közeledett. I. Péter gyakorlatilag saját magát tette meg az egyház fejének, már 5 évvel az imperátori cím felvétele és a Szent Szinódus megalakítása előtt: „Őfelsége abszolút egyeduralkodó, aki a világon senkinek sem tartozik számot adni tetteiről, de ereje és hatalma van ahhoz, hogy államait és földjeit mint keresztény uralkodó a saját akarata és belátása szerint kormányozza."[91] Az uralkodói teljhatalmat egy illusztris példával érzékelteti Heller: „Péter XIV. Lajosnál is nagyobb joggal mondhatta, hogy »az állam én vagyok«, mert ő még hozzátehette volna: »az egyház is én vagyok«."[92] Ezt a korlátlan hatalmat támaszthatja alá az 1722-es öröklési rend is, amely szerint az uralkodó azt jelöl meg örökösének, akit csak szeretne, függetlenül bármilyen rokoni kapcsolattól, nemesi vagy állami beavatkozástól. Az alfejezetet, de ugyanakkor a vizsgált témát is jól foglalja össze a befejező gondolat: „(...) az első orosz imperátort úgy emlegetik, mint gigászi hódító tervek alkotóját, ismételten hangsúlyozza tevékenységének történelmi jelentőségét. Péter fegyvereinek erejével szerzett helyet Oroszországnak az európai hatalmak körében. Birodalma azért vált az európai (és ezzel a világ-) politikai tényezőjévé, mert hatalmas hadserege volt. A fegyverek ereje kompenzálta a gazdasági és kulturális lemaradottságot."[93]

Összegzés

Jelen munkában az ismertebb magyar nyelvű, tudományos alapossággal megírt összefoglaló Oroszország-történeteket vettük vizsgálat alá. Az elvégzett feltárás alapján azt mondhatjuk, hogy – ha a téma részletes kifejtését nem is várhatjuk el ettől a típusú történeti munkától – míg a második világháború után, a többé-kevésbé jelentős mértékű marxista szemléletben íródó munkákban a birodalmiság marginális vagy teljesen mellőzött kérdés volt, de Lázár Gyulánál is csak a mindenre kiterjedő alaposság miatt kerülnek elő, addig a tárgyalt utolsó két munkában már megjelenik a birodalmi cím komplexebb vizsgálata. Abban a vizsgált szerzők között is konszenzus látszik, hogy az 1721-es aktus „nem valamiféle előzmények nélküli lépés volt, hanem kulminációs pontja egy hosszú folyamatnak".[94] Feltehetően tárgyalásuk mélysége is ezzel magyarázható: mennyire tekintett az adott szerző már ezt megelőzően is birodalomként Oroszországra? Minthogy a kimondottan I. Péterről, illetve az orosz birodalmi aspirációkról szóló szakmunkák áttekintésére

91 Az idézet az I. Péter által kiadott Katonai Szabályzatból van. *Heller, M.:* Az Orosz Birodalom története i. m. 319.

92 *Heller, M.:* Az Orosz Birodalom története i. m. 326.

93 *Heller, M.:* Az Orosz Birodalom története i. m. 329.

94 *Sashalmi E.:* Az ókori Róma bűvöletében i. m. 85.

most nem volt lehetőségünk, még a jubileumi év során igyekszünk majd ezen két kategórián belül is elvégezni a vizsgálatot, így összegezve az elmúlt évszázad történészi munkásságát Közép-Kelet-Európa egyik legjelentősebb államának mérföldkőnek számító eseményéről. Mindezek mellett pedig kíváncsian várjuk az oroszországi kutatások legújabb eredményeit, hiszen elképzelhetetlennek tűnik, hogy e jeles évfordulóra az orosz történész szakma ne mozdulna meg. Kétségtelen, hogy a 2020-as évet sok szempontból felforgató koronavírus-járvány a tudományos életben is eredményezett negatívumokat, azonban a tudománynak az online térben való gyakoribb megjelenése és a tartalmak nagyobb közönség számára való elérhetősége talán mégis pozitívumként említhető. Az egyre gyakoribb online konferenciák miatt így még az is előfordulhat, hogy nem kell megvárni a tudományos eredmények megismeréséhez a több hónapig (akár évig) készülő tanulmánykötetet, egy-egy tudományos tanácskozáson a távolság ellenére is jelen lehetünk.

FÁBIÁN MÁTÉ

BETHLEN ISTVÁN ÉS GÖMBÖS GYULA VISZONYÁNAK ALAKULÁSA A HÚSZAS ÉVEKBEN MIKROTÖRTÉNETI PERSPEKTÍVÁBAN

„A tanítvány ilyenformán alaposan megleckéztette a mestert, s az 1923-as kölcsönt kamatostul fizette vissza" – írja Romsics Ignác az 1991-ben megjelent Bethlen István-biográfiában. Majd így folytatja: *„Gömbös eljárását – némi öniróniától sem mentesen – maga Bethlen a kakukkmadáréhoz hasonlította, amely egy idő után kitúrja nevelőjét a fészekből, és repülni is mások hátán tanul meg."*[1] Romsics, akit 70. születésnapja alkalmából ezen kötettel köszöntünk, a fenti idézetekkel az 1935 tavaszán lezajlott belpolitikai változásra utalt, amely során Gömbös Gyula miniszterelnökként, kihasználva ellenfele távollétét, elérte Horthy Miklósnál, hogy a kormányzó feloszlassa a törvényhozást, és új választást írjon ki. A hivatalban lévő miniszterelnök ezzel kívánta elérni, hogy a kormánypárton belüli Bethlen-hívek dominanciája megtörjön, valamint a kormányzati radikális személycserék révén ellenfelének befolyása megszűnjön a közvetlen irányításban. Romsics úgy látja, hogy a *„készülő palotaforradalom"* tetőzte be Bethlen és Gömbös kapcsolatát, amely ekkor romlott meg végérvényesen, és személyesen nem érintkeztek a továbbiakban.[2]

A két miniszterelnök kapcsolata az első világháború idején kezdődött, az erdélyi román betöréskor ismerték meg egymást. A következő két évtizedben kapcsolatukat alapvetően két motiváció befolyásolta: egyfelől sok esetben az együttműködési kényszer és annak felismerése, hogy politikai összefogásra van szükségük; másfelől az értékrendjük, elképzeléseik különbözőségeiből fakadó folyamatos rivalizálás, valamint a másik fél gyengítése révén a saját pozíciójuk erősítése. Kettejük kapcsolatát a korszakkal foglalkozó szakirodalom már jórészt feltárta, rivalizálásuk jelentősebb fordulópontjait ismertette.[3] Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy az országos politika élvonalában – hol nyíltan, hol a háttérben – zajló csatározás lehetséges lokális hatásait bemutassam egy egyéni karrierút példáján.

A mikrotörténeti vizsgálathoz ideális terepet jelent Borsod és Gömör-Kishont (majd 1923-tól Borsod és Gömör-Kishont k.e.e.) vármegye és annak székhelye, Miskolc törvényhatósági joggal felruházott város. Ennek okát alapvetően nem az adja, hogy az érintettek személyesen kötődtek volna ehhez a két közigazgatási egységhez. Sokkal inkább amiatt érdemes vizsgálni ezt a lokális közeget, mert

1 *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp. 1991. 260.

2 Uo.

3 Lásd mások mellett Bethlen István és Gömbös Gyula történeti életrajzait: *Gergely Jenő:* Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Bp. 2001.; *Romsics I.*: Bethlen István i. m.; *Vonyó József*: Gömbös Gyula. Bp. 2014.; *Vonyó József*: Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt. Pécs, 2018.

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.121

ahogy később látni fogjuk, a húszas évek országos politikai eseményeinek és fordulatainak olyan gesztusai, megnyilvánulásai és leképeződései köthetők a vármegyéhez és a városhoz, melyek jól illusztrálják a két vezér folyamatosan változó kapcsolatát.

A nagy egység helyi demonstrálása

1921. április 14-én úgy alakult meg Bethlen István kormánya, hogy azt a korszak két kormánypártja (Országos Kisgazda- és Földmívespárt és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja), valamint az azokból korábban kilépett 19 parlamenti képviselő, az úgynevezett disszidensek is támogatták. Habár egy évvel korábban Bethlen még a kormányalakítás feltételéül szabta egy egységes kormánypárt létrehozását, akkori kudarcából tanulva 1921 tavaszán lemondott annak azonnali létrehozásáról. A kormánykoalíció azonban messze nem két párt együttműködéséről szólt, hanem azok különböző érdekköreinek kényszerszövetségéről. Ebből fakadóan rendkívül instabil parlamenti támogatással rendelkezett Bethlen miniszterelnökségének első évében.[4]

Nemcsak Bethlen István tekintette kiemelten fontosnak egy erős és egységes kormányzó párt létrehozását, hanem a kisgazdapárt jobboldali, radikális csoportjának vezetője, Gömbös Gyula is. Már 1920 nyarán támogatta Bethlen ezirányú törekvését, 1922 januárjában pedig már aktív közreműködője volt a Bethlen-Nagyatádi közeledésnek, és a kisgazdapárton belüli ellenállás megtörésének.[5] Ezekben a belpolitikai szempontból harcos években a miniszterelnök több alkalommal is meggyőződhetett Gömbös lojalitásáról, hatékony szervezőkészségéről és a katonatisztek körében érzékelhető tekintélyéről.[6] Ezért válhatott Gömbös Gyulából az új Egységes Párt ügyvezető alelnöke, amely Bethlen István és Nagyatádi Szabó István mellett rangban a harmadik vezetői pozíciót jelentette. Ezáltal nemcsak saját táborának erősítésével foglalkozhatott immáron Gömbös, hanem a kormánypárt szervezeti ügyeivel, a vidéki párszervezetek megalakításával és a választási kampány irányításával is.[7]

Ezen a ponton érdemes kitérni a tanulmány főszereplőjére, Borbély-Maczky Emilre.[8] Az egykori hevesi tisztviselői családból származó, a háború alatt sikeres

4 Bethlen István törekvéseiről, a disszidensek kiválásáról és az Egységes Párt létrehozásának nehézségeiről bővebben lásd: *Sipos József*: Az Egységes Párt megalakításának történeti problémáiról. Múltunk (2002) 1. sz. 243–256.; *Sipos József:* A bethleni kétharmad. A Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése és az 1922-es választások, Szeged, 2020. 13–90.; Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010) Főszerk. Vida István. Bp. 2011. 154–155.; *Romsics I.*: Bethlen István i. m. 106-120, 141–150.

5 *Gergely J.*: Gömbös Gyula i. m. 123.; *Vonyó J.*: Gömbös Gyula i. m. 108.

6 *Vonyó J.:* Gömbös Gyula és a hatalom i. m. 190–191.

7 *Gergely J.*: Gömbös Gyula i. m. 122–131.; Uo. 191–193.

8 Származását és karrierjét lásd bővebben: *Fábián Máté*: Egy fajvédő főispán a Horthy-korszakban. Borbély-Maczky Emil, 1887–1945. Pécs–Budapest, 2020.

katonai pályát befutó fiatalember 1920-ban kisgazda színekben nemzetgyűlési mandátumot szerzett az ózdi választókerületben.[9] Mivel a politikában újoncnak számított, így igyekezett olyan körbe kerülni, ahol hozzá hasonló gondolkodású, katonatisztekből politikussá lett képviselőkkel lehetett együtt, segítségükkel megismerhette a parlament világát, és tanulhatott erről az ismeretlen hivatásról. Hamar körvonalazódni kezdett számára az a kör, amelyhez a leginkább illeszkedőnek gondolta magát. Így tehát mikor néhányan ezen új barátok közül 1920. május 18-án úgy döntöttek, hogy kilépnek pártjukból, és egy új, egységes kormányzó párt létrehozása mellett tettek hitet, akkor Borbély-Maczky maga is csatlakozott hozzájuk, így őt is ott találjuk a 19 fős disszidens csoport tagjai között. Bár mindvégig kitartott a következő másfél évben a Bethlen–Teleki kör mellett, mégis egyre közelebb került Gömbös Gyulához és annak radikális jobboldali csoportjához.[10]

Borbély-Maczky Emil ugyan társaival később, 1922. február 2-án belépett a kisgazdapártba, annak egységes kormánypárttá való átalakításában már nem vett részt, hiszen két nappal később Horthy Miklós kormányzó Borsod, Gömör és Kishont vármegyék élére nevezte ki főispánnak.[11] A közel két évnyi belpolitikai mozgásoknak köszönhetően Bethlen István (és Gömbös Gyula) elérte célját, hiszen 1922 elején egyesült a két nagy koalíciós párt magja, így létrejöhetett egy klasszikus konzervatív, keresztény, nemzeti programot képviselő kormánypárt.[12] Ezen változások nyomán Borbély-Maczky március 11-i főispáni installációja több volt, mint a vármegye új vezetőjének beiktatási és eskütételi ceremóniája. Már a hónap elején arról cikkeztek az országos napilapok, hogy az Egységes Párt és a kormány a legmagasabb szinten fogja képviseltetni magát az eseményen, ezzel demonstrálva a támogatásukat és elköteleződésüket az új párt mellett, továbbá az itt elhangzó nagy programadó beszédekkel kijelölik az Egységes Párt által követni tervezett irányvonalat.[13]

A lokálisan fontos, reprezentatív esemény tehát messze túlmutatott annak valódi célján, hiszen az ünnepségen a vármegyei vezetőkön és protokollszemélyeken kívül végül az Egységes Párt mindhárom vezetője megjelent: Bethlen István miniszterelnök, Nagyatádi Szabó István pártelnök és Gömbös Gyula ügyvezető

9 *Hubai László*: Magyarország XX. századi választási atlasza I-III. Bp. 2001. II. 17.

10 A parlamenti tevékenységéhez és a disszidensekhez való csatlakozásához lásd bővebben: *Fábián M.*: Egy fajvédő főispán i. m. 2020. 87-90.

11 Belügyi Közlöny, XXVII. évf. 9. sz. 401.

12 Az Egységes Párt felépítéséről és működéséről lásd mások mellett: *Sipos J.:* Az Egységes Párt i. m. 243–256.; *Sipos J.:* A bethleni kétharmad i. m. 84–114.; *Romsics I.*: Bethlen István i. m. 106–120, 141–150.; *Vida I:* Magyarországi politikai pártok lexikona i. m. 193–195.; *Barta Róbert*: Az Egységes Párt létrejötte. In: Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára. Szerk. ifj. Barta János – Pallai László. Debrecen, 2004. 321–335.; *Barta Róbert*: Az Egységes Párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetétele az 1920-as években. In: Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Szerk. Valuch Tibor. Bp. 1995. 404–418.

13 Például: Pesti Hírlap, 1922. február 28. 1.; Uo, 1922. március 7. 1.; MTI Napi tudósítások, 1922. március 10. 6. kiadás.

alelnök.[14] A hivatalos procedúra, valamint az eskütétel után sor került a köszöntőbeszédekre. Elsőként Zsóry György alispán méltatta Borbély-Maczkyt, aki ezután megtartotta székfoglaló beszédét. Ebben a frissen beiktatott főispán – érzékelve az esemény országos fontosságát és a nagy politikai újságok kiemelt érdeklődését is – inkább belpolitikai hitvallását hangsúlyozta: *„Programmomúl vezéremnek és miniszterelnökömnek programját teljes egészében magaménak vallom. Bethlen miniszterelnök úr és nagyatádi Szabó István programját magamévá teszem. Magaménak tudom az egység teljes megteremtését, a belső viszály, a pártoskodás, a széthúzás teljes kiküszöbölését, a törvény és tekintélyek uralmának és tiszteletének biztosítását, a régi elavult konzervativizmus helyébe az idők folyamán diktált szociális reformok gyors és sürgős keresztülvitelét, a gazdasági helyzet, a felekezeti és társadalmi béke megteremtését. Mindezt a programomat nem csak vallom, de munkabírásommal és akaraterőmmel céltudatosan, a reám bízott törvényhatóságok területén végre is akarom hajtani. Erős a hitem, hogy ebben az egyben egyek leszünk, mert akkor a nemzeti élni akarás meghozza nekünk a feltámadást."*[15]

A főispáni székfoglaló beszédre egyfajta bevezetésként tekinthetünk, hiszen inkább jelentette az aznap délelőtti kampányrendezvény bevezető előadását, mintsem egy új vármegyei vezető főispáni programjának ismertetését. Ráadásul a közvéleményt sem ez a ceremónia érdekelte elsősorban, hanem a 11 órára meghirdetett egységes párti nagygyűlés. Némi túlzással mindenki ezt az eseményt várta, hiszen Miskolc volt Bethlen István és Nagyatádi Szabó István közös választási körútjának első állomása, ennek megfelelően az országos sajtó és közvélemény a gyűléstől nagyhatású megnyitó- és programbeszédet várt.[16] Mind a miniszterelnök, mind pedig a párt elnöke hosszasan tárgyalta az okait annak, hogy összefogásra került sor, kitértek az ország belpolitikai viszonyaira és a jövendő hónapok legfontosabb feladataira. A kormánypárti sajtó által többezer főre becsült közönség nagy átfogó és elemző beszédeket hallott a közéleti változásokról, konkrét intézkedési tervet azonban nem vázoltak a megszólalók, hiszen *„nem azért jöttük ide, hogy önöknek ezen a napon egy uj kormányzati vagy uj pártprogrammot adjunk. Hiszen ennek a pártnak megvan a maga régi programmja és a pártok a választások előestéjén uj programmot csak azért szoktak adni, hogy a népszerűséget maguk felé fordítsák. A programmok ilyenkor mindig csak jót tartalmaznak. (...) Azért jöttünk ide, hogy önöket üdvözöljük akkor, amikor a központ példáját követve elhatározták, hogy ebben a vármegyében, ebben a vármegyei pártban a vármegyei pártok és férfiak között helyreállítják az egységet és megakadályozzák, lehetetlenné teszik, hogy a pártviszály ujból soraikba férkőzzék. Mi is ezt csináltuk a központban."*[17]

14 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BAZML) IV. 803. a. 51. kötet 118–119.

15 Uo. 123.

16 Lásd mások mellett: Budapesti Hírlap, 1922. március 12. 3–4.; Reggeli Hírlap, 1922. március 12. 2–3.

17 Bethlen István beszédét lásd: MTI Napi tudósítások, 1922. március 11. 7-9. kiadás, 11-13. kiadás

Ugyanezt a gondolatot erősítette Nagyatádi is, aki igyekezett a saját és a kisgazdapárt álláspontját is megmagyarázni: *„Én tehát nem adtam fel semmit. A kisgazdapárt eredeti programja áll teljes egészében. A nemzeti demokrácia nincs veszélyben azzal, hogy a kisgazdapárt megnövekedett. A kisgazdapárt kibővítette nevét a polgári jelzővel azért, hogy mindenki, aki velünk együtt akar dolgozni, megtalálhassa helyét ebben a pártban. Mi tehát a régiek vagyunk, csupán csak az idők változtak meg. És ha valaha, úgy most elsősorban szükség van arra, hogy a magyar emberek összefogjanak egymással."*[18]

Harmadikkét szót kapott Gömbös Gyula is, aki rövid beszédében maga is az egység mellett tett hitet, mert szerinte: *„Ha egy fának a törzsét kettéhasítják, akkor az a fa életképtelen lesz. A magyar politikában is az a legelső feladat tehát, hogy a magyar tölgynek széthasított tölgyét összerakjuk, hogy e tölgy alatt feltámadhasson a magyar nemzet."*[19]

A fentiek fényében a nagygyűlést modern kifejezést használva kampánynyitó eseményként is lehet értelmezni, amelynek apropóját egy lokális esemény, Borbély-Maczky Emil installációja jelentette. Az Egységes Párt vármegyei zászlóbontása során az újonnan beiktatott főispánt a párt helyi elnökévé választották. A miskolci események az első állomását jelentették Bethlen István azon elképzelésének, miszerint a dualizmus kori mintától eltérően modern tömegpárttá szervezi a kormánypárti képviselőket. Céljainak elérése érdekében pártszervezetek létrehozását kívánta városi, községi, kerületi és vármegyei szinten is, mely feladattal Gömbös Gyulát bízta meg. A tavasz végére azonban egyértelműen negatív jelentések érkeztek a központba a vidéki szerveződésekről, így Bethlen feladta elképzelését a tömegpárt vonatkozásában. Ennek fényében a márciusi miskolci események kuriózumnak számítottak.[20]

A szakítás és szembefordulás lokális megnyilvánulása

Borbély-Maczky Emil a következő másfél évben a politikai fősodorba került, hiszen az ország egyik legnagyobb közigazgatási egységének vezetője lett, és ebben a minőségében az ő feladata volt a vármegyei választókerületekben megszervezni az Egységes Pártot, majd biztosítani a mandátumok megszerzését.[21] Ezzel egyébiránt közvetlen munkakapcsolatba került Gömbös Gyulával, hiszen az ügyvezető alelnök irányította a párt választási felkészülést, a kampányt és informálisan a voksolás lebonyolítását is. Kettőjük barátságát még inkább elmélyítette a közös munka és a közös választási sikerek.[22]

---

18 MTI Napi tudósítások, 1922. március 11. 12. kiadás 2.

19 MTI Napi tudósítások, 1922. március 11. 13. kiadás 1.

20 *Romsics I.*: Bethlen István i. m. 148.; Az Egységes Párt választási felkészüléséhez és a kampányhoz lásd bővebben: *Sipos J.:* A bethleni kétharmad i. m. 91–244.

21 *Fábián M.*: Egy fajvédő főispán i. m. 94–96.

22 Borbély-Maczky Emil és Gömbös Gyula barátságának kialakulását lásd bővebben *Fábián*

Borbély-Maczky első főispáni megbízatása azonban nem tartott sokáig. Ennek oka a kormánypárt lappangó válságában, azon belül is a két vezető, Bethlen István és Gömbös Gyula kiéleződő ellentétében, majd elkerülhetetlen szakításában keresendő. Annak ellenére, hogy mindketten keményen dolgoztak azért, hogy az Egységes Párt sikeresen szerepeljen az 1922-es nemzetgyűlési választáson, már a párt megalakulását követő kezdeti időszakban is jelentős törésvonalak léteztek az új szervezetben, a gyűjtőpárti jellegből fakadóan. Bethlen egyre inkább úgy látta, hogy a legnagyobb veszélyt a pártegységre a Gömbös által fémjelzett jobboldali radikálisok jelentették. 1923 nyarára végül a miniszterelnök került ki győztesen kettejük rivalizálásából, amely több tényezőre vezethető vissza: 1. Horthy Miklós továbbra is szilárdan kitartott Bethlen István mellett, belpolitikai és külpolitikai irányvonalával a fennálló időkben messzemenőkig azonosulni tudott; 2. a párton belül megmaradt kisgazda csoport elégedetlenségét és aktivizálódását látva Bethlen taktikai okból elfogadta Nagyatádi földreformjavaslatát, ezáltal távol tartva őket Gömbös táborától; 3. a vezető nyugat-európai kormányok erősen támogatták a miniszterelnököt és annak programját. Amikor Bethlen István 1923. június 15-én ultimátumot adott Gömbösnek, hogy lépjen ki a pártból, vagy a párt irányvonalának elfogadását nyilvánosan deklarálva mondjon le az ügyvezető alelnökségről, riválisa még az utóbbit választotta. Augusztus 2-án azonban közel féltucat emberrel kivált a kormánypártból, ezáltal szervezetileg is szimbolizálva a szakítást.[23]

Ez a drasztikus, bár előrejelezhető belpolitikai változás választ elé állította Borbély-Maczky Emilt is. Az egyik lehetősége az volt, hogy kiáll a bethleni politika mellett, és követi a miniszterelnököt, vagyis konszolidáltabb, mérsékeltebb irányvonalat képviselhetett volna. Ezzel szemben választhatta azt a lehetőséget is, hogy nyilvánosan kiáll vezére és patrónusa mellett, az Egységes Párt jobboldali radikális szárnyát követve kiválik a kormányzó politikai csoportból, és az új tábor szervezésében aktív szerepet vállalva igyekszik karrierjét tovább építeni. Bár egyértelműen ez utóbbi volt a kockázatosabb választás, egy nappal Gömbösék kiválása után felmentését kérte a főispáni tisztség alól, melyet Horthy Miklós augusztus 11-i határozatával jóváhagyott.[24]

Jól példázza a két vezető országos konfliktusának lokális megnyilvánulását ez az esemény, és ezt Borbély-Maczky nyilvánosan is vállalta, a miniszterelnök előtt is. Döntéséről levélben értesítette Bethlent, amelyben az alábbi magyarázatot adta: *„Kegyelmes Uram! Midőn a mult év február havában előterjesztésedre a Kormányzó Úr Őfőméltósága Borsod és Csonka-Gömör vármegyék főispánjává kinevezni méltóztatott, nyugodtan fogadtam el a kitüntetést, mert ugy éreztem, hogy az általad programmszerüen vallott keresztény és nemzeti alapon nyugvó politikai irány teljesen fedi azokat a politikai eszméket, melyeket magam elé politikai pályámon*

M.: Egy fajvédő főispán i. m. 98–100.

23 *Romsics I.*: Bethlen István i. m. 155–163.; *Barta R.*: Az Egységes Párt i. m. 407–418.; *Gergely J.*: Gömbös Gyula i. m. 147–151.; *Vonyó J.*: Gömbös Gyula i. m. 113–117.

24 MNL BAZML IV. 803. a. 52. kötet 209.

célul tüztem ki. A legutolsó idők politikai változásai azonban azt mutatták, hogy ezen, fentjelzett cél kitűzésétől előttem ismeretlen okokból eltávolodni voltál kényszerült. Felfogásom szerint e programmszerüen vallott iránytól eltérni, a konzekvenciák levonása nélkül lehetetlen, miért is teljes tisztelettel tudomásodra kell hoznom, hogy utadon nem kísérhetlek, így magamra nézve a konzekvenciákat levonva, mint azt ma táviratilag bejelentettem, Csonka-Gömör és Borsod vármegyék eddig viselt főispáni állásáról tisztelettel lemondok. Fogadd, Kegyelmes uram, őszinte tiszteletem nyilvánítását, mellyel maradtam! Miskolc, 1923. augusztus 3. Borbély-Maczky Emil."[25]

Fontos azt is kiemelni, hogy az idézett levél szinte azonnal eljutott a sajtóhoz, amely beszámolt az eseményről, külön kihangsúlyozva, hogy valójában Bethlen István és Gömbös Gyula konfliktusa állt a lemondás mögött. Az újságok többsége – pártállástól függetlenül – elismerését fejezte ki a főispán felé, hogy nyíltan vallott politikai elveinek megfelelően cselekedett: *„Nem volt meglepetés azonban a főispán lemondása a beavatottak előtt, akik tudták, hogy Gömbös Gyula politikai barátja, és Gömbös nézeteit mindenben osztja. Mi, akik ellentétes politikai felfogást vallunk, mint Borbély Maczky Emil főispán, elismeréssel honoráljuk gyors és férfias elhatározását, éppen ugy, mint azt a határozottságot is, amely csaknem másfélévi főispánságát jellemezte. Nyílt és egyenes volt úgy gondolkozásában, mint tetteiben, intézkedései gyorsaságában pedig a régi katona energiája csillant fel."*[26]

A nagy horderejű belpolitikai változás lokális lecsapódása még a nemzetgyűlésben is téma volt. Szilágyi József párton kívüli (inkább ellenzéki) képviselő 1923. augusztus 30-án ekképpen reagált a kormánypárti változásokra: *„De más okunk is van arra, hogy ezt az egész uj elhelyezkedést bizonyos tartózkodással nézzük. Mi figyeljük például azt, hogy mi van a főispánokkal. Látjuk azt, hogy a főispánok közül egy, Borbély-Maczky Emil férfiasan és nyíltan szembeszállott a kormánnyal, levonta a konzekvenciákat, lemondott, elment. Ez férfias eljárás. Látunk azonban olyan főispánokat is, akikről határozottan tudjuk, hogy idehúznak az u. n. fajvédők csoportjához* [és megmaradtak a pozíciójukban – kiegészítés a szerzőtől, mert a felszólaló a bekiabálások miatt nem tudta befejezni a gondolatát]."[27]

Kitérések és lokális kompromisszumok

Az 1923-as kiválással új szakasz kezdődött Bethlen István és Gömbös Gyula kapcsolatában. Miközben a miniszterelnök kiszorította a pártból a jobboldali radikális csoportot, és megszabadult egyik legfőbb riválisától, addig Gömbös Gyula az ellenzéki szerep felvállalásával még inkább kiszorult az országos politikai fősodorból. 1923 őszétől saját maga is megtapasztalhatta, hogyan működött Magyarországon a politikai élet, milyen volt az ellenzéki lét. Ezt csupán átmenetinek gondolta, és hamarosan egy olyan önálló politikai szervezet

25 Szózat, 1923. augusztus 4. 8.

26 Reggeli Hírlap, 1923. augusztus 4. 6.

27 Nemzetgyűlési napló, 1922. XVI. kötet 287.

megalakításába kezdett, amellyel az 1926-os országgyűlési választáson Bethlen fölé kerekedhet. Kezdetben a szervezeti struktúra hiányában a MOVE és ÉME biztosította a működési kereteket, majd 1924. november 13-án megalakult a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt.[28]

Politikai szerepvállalásának kezdetétől Borbély-Maczky Emil igyekezett egyre közelebb kerülni a fajvédő csoport vezetőihez, személyes kapcsolatait kialakítani és elmélyíteni. Hamar felismerte, hogy hasonló gondolkodású, mentalitású és sok esetben hasonló sorsú emberek között tevékenykedhet, a vezetővel pedig egyre szorosabb emberi és munkakapcsolatba került. Ennek fényében nem meglepő, hogy Gyurgyák János a fajvédőkről írt eszmetörténeti monográfiájában a csoport belső magjának azonosításakor és annak szociológiai leírásakor a legszűkebb körhöz sorolta Borbély-Maczkyt is.[29]

A párttá alakulás és az egykori főispán egyre erőteljesebb integrációja különösen fontos, ha Bethlen István és Gömbös Gyula kapcsolatának következő szakaszát az elemzett lokális közegben akarjuk illusztrálni. Mivel a korszakban a politikai élet és a nyilvánosság a parlamentben koncentrálódott, a fajvédők számára különösen fontos volt az 1926-os általános országgyűlési választás. Maga Gömbös is nagy reményeket fűzött hozzá, pártjának jelentős előretörését és megerősödését várta.[30] Bethlen István pedig bízott a működő politikai rendszerben, amit 1921–22-ben alapozott meg, 1924–1925-ben továbbfejlesztett, majd a felsőház beépítésével stabilizált. Emellett joggal hihetett abban, hogy a konszolidáció, a gazdasági megerősödés és az életszínvonal emelkedése növelte saját és kormányának presztízsét, továbbá csökkentette az ellenzéki támogatottságot.[31]

Ebben az országos politikai kontextusban érdemes vizsgálni a lokális hatásokat. Az 1926-os általános országgyűlési választást megelőzően, 1924-ben Miskolc egyik választókerületében időközi választásra is sor került. A vármegyei és városi közeg mindkét esetben a legideálisabb volt a fajvédők számára. Borbély-Maczky Emil révén egy olyan erős embert tudtak felléptetni jelöltként, akit a város lakói jól ismertek és kedveltek. Ráadásul az egykori vármegyei főispán gyorsan és hatékonyan építette ki a MOVE és ÉME-alapszervezeteket a közigazgatás egész területén, így itt volt talán a legjobban szervezett és legerősebb bázisa a fajvédő pártnak.

Mivel éppen félidőnél tartott a nemzetgyűlési ciklus, az országos közélet és sajtó kiemelt figyelemmel követte az időközi választást. A tudósításokban pedig az szerepelt, hogy az Egységes Párt nem állított hivatalos jelöltet, passzívan figyelte a miskolci eseményeket. Ennek alapvetően két oka volt: egyrészt a két

28 *Gergely J.*: Gömbös Gyula i. m. 151–171.; *Paksa Rudolf*: A Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt megalakulása és a fajvédők programja. Sic Itur Ad Astra (2005) 3-4. sz. 59–88.; *Vonyó J.:* Gömbös Gyula és a hatalom i. m. 205–217.

29 *Fábián M.*: Egy fajvédő főispán i. m. 97–103., 105–107.; *Gyurgyák János*: Magyar fajvédők. Eszme- és politikatörténeti tanulmány. Bp. 2012. 107–108.

30 Szózat, 1926. január 23. 2.

31 *Romsics I.*: Bethlen István i. m. 172–173.

miskolci választókerületben korábban nem voltak sikeresek, emiatt kockázatos lett volna belemenni egy olyan titkos időközi választásba, amelynek az eredménye miatt később támadhatta volna a kormányt a sajtó és az ellenzék; másrészt Borbély-Maczky Emil népszerűsége a kormánypárton belül is jelentős volt, így belső vitát eredményezhetett volna, ha fellépnek vele szemben. Bethlen Istvánék valószínűleg úgy látták, hogy kisebb presztízsveszteséget jelent, ha nem állítanak jelöltet, és passzívan szemlélik az eseményeket, mintha egy titkosan szavazó körzetben megmérettették volna magukat, és esetleg a fajvédő jelölt legyőzte volna valamelyik kormánypárti politikust. Nem kétséges, hogy a győzelem esetén a fajvédők az általuk választott radikálisabb irány helyességét és létjogosultságát demonstrálhatták volna, akár egy jobboldali kormányváltás lehetőségét is felvillantva. Ebbe ekkor Bethlen Istvánék nem akartak belemenni, az esetleges győzelem/vereség utóhatásait mérlegelve arra juthattak, hogy a nyereség sokkal kisebb lehet, mint vereség esetén a kudarc.

Bár 1924 decemberében az időközi választáson még nem sikerült elnyerni a mandátumot, azonban egy alig néhány hete alapított párt esetében már az is jelentős eredménynek számított, hogy jelöltjük csupán a pótválasztáson maradt alul. Szintén sikernek könyvelhették el, hogy egy olyan körzetben sikerült fajvédő programmal jelentős szavazóbázist kiépíteni, ahol korábban polgári liberális elveket valló jelöltek tudtak érvényesülni, mert a választásra jogosultak többsége a helyi nagypolgárság, a gazdasági és üzleti élettel foglalkozó nagyvállalkozók és nagykereskedők alkották.[32]

A következő két évben Borsod, Gömör-Kishont vármegye és Miskolc egyre inkább a fajvédő csoportosulás egyik központjává vált, így itt lehetett számítani az egyik legnagyobb választási harcra a kormánypárt és a radikális jobboldaliak között.[33] Nem véletlenül volt sokáig nyitott kérdés, hogy a fajvédők melyik kerületben léptetik fel Borbély-Maczky Emilt. A hajdani főispán ekkorra már Gömbös Gyula jobbkezeként, a fajvédő mozgalom helyi arcaként és motorjaként vármegyeszerte nagy népszerűségnek örvendett, így akár annak is reális esélye volt, hogy valamelyik nyílt egyéni választókerületben legyőzze a kormánypárti jelöltet, míg a miskolci titkos és listás körzetben másnak is esélye lehetett a fajvédők részéről legalább az egyik mandátum megszerzésére.[34] Végül Borbély-Maczky Emil a fajvédők miskolci listáját vezette, a városban az Egységes Párt nem indított önálló listát, és egyik támogatását sem vállalta fel nyilvánosan, továbbá a vármegyei választókerületekben ellenjelöltek nélkül, egyhangúlag szerezték meg a kormánypárti választottak a mandátumot. Bár konkrét források hiányában nem igazolható teljes bizonyossággal, de valószínűsíthető, hogy a kormánypárt és a fajvédők előre megegyeztek a miskolci és vármegyei mandátumokról. Ezt több

32 Az 1924-es időközi választás előzményeiről, a választási kampányról, a voksolás lefolyásáról és annak utóhatásairól lásd bővebben: *Fábián M.*: Egy fajvédő főispán i. m. 108–116.

33 A fajvédők 1925–1926-os vármegyei és miskolci megerősödését lásd bővebben: *Fábián M.*: Egy fajvédő főispán i. m. 116–123.

34 Pesti Napló, 1926. november 14. 6.; Pesti Hírlap, 1926. november 16. 9.; Az Est, 1926. november 20. 2.; Kis Ujság, 1926. november 21. 2.

tényező is alátámaszthatja: egyrészről fontos hangsúlyozni, hogy mind a MOVE, mind pedig az ÉME széles szervezeti és támogatói bázissal rendelkezett vármegyeszerte, emiatt Gömbösék fellépésének elmaradása váratlan meglepetésként hatott. Másrészről az Egységes Párt miskolci kampánytevékenységének hiánya azt a benyomást keltette, mintha előre lemondtak volna a városban megszerezhető két mandátumról. Bár cikkeztek arról az újságok, hogy a kormánypárti listát Szterényi József báró vagy maga Bethlen István fogja vezetni, mégsem került sor az önálló lista bejegyzésére.[35] Bár Mikszáth Kálmán városi főispán többször nyilatkozta, hogy a kormánypárt a Merkantil Blokk listáját támogatja, hivatalosan és nyilvánosan nem álltak be Bethlenék a Tolnay Kornél MÁV elnökigazgató vezette lajstrom mögé.[36] Emiatt egyre erősebb lett a városban az a vélekedés, hogy igazából a kormánypárt is Borbély-Maczkyt támogatja. Szintén a háttér-megállapodás lehetőségét támasztja alá, hogy amikor Vass József miniszterelnök-helyettes Miskolcra utazott volna, és Tolnay támogatásának bejelentését megtette volna, érkezése előtt a fajvédők helyi lapjukban, a Magyar Jövőben közzétettek egy táviratot, amelyben Vass bizalmasan biztosította Borbély-Maczkyt arról, hogy nem fog ellenük agitálni, nem ez utazásának célja. A Népszava mint az egyik legolvasottabb országos ellenzéki lap azonnal felkapta a hírt, és hónapok óta hangoztatott álláspontjuk újabb bizonyítékát látták ebben, miszerint Bethlen Istvánék és Gömbös Gyuláék a háttérben együttműködnek.[37]

1926 decemberében sikerült az a fajvédőknek, ami két évvel korábban nem: elnyerték az egyik miskolci mandátumot. A fajvédők alig két év szervezkedés után még ahhoz is közel álltak, hogy mindkét mandátumot megszerezzék, ezáltal totális győzelmet arassanak a városban. A folyamatos szervezés és építkezés eredményeként 1926 végére a legnagyobb táborral rendelkező politikai pólussá nőtték ki magukat. Ebben pedig kiemelkedő szerepe volt Borbély-Maczky Emilnek, a helyi vezérnek, aki felismerte az előrelépés lehetőségeit és feltételeit. Fontos azonban azt is kiemelni, hogy az előretörésben szintén jelentős szerepe volt az Egységes Pártnak és Bethlen Istvánnak is. Azzal, hogy a kormánypárt 1924-ben és 1926-ban sem állított jelöltet/listát a miskolci választókerületekben, egyértelműen elkerülték a választási harcot és a konfliktust Gömbös Gyuláékkal szemben. Bár a fajvédők országosan súlyos vereséget szenvedtek, hiszen mindössze négy mandátumot szereztek meg a remélt 26-30 helyett, a miskolci választási események érdekes adalékkal szolgáltak a következő parlamenti ciklus ellenzéki képviselőinek, amikor Bethlen és Gömbös titkos együttműködését hangoztatták.[38]

35 Pesti Hírlap, 1926. november 18. 6.

36 Budapesti Hírlap, 1926. november 23. 7.

37 Népszava, 1926. december 12. 7.

38 Az 1926-os választás előzményeit, a kampány legfontosabb eseményeit, a választási eredményeket és annak utóéletét lásd bővebben: *Fábián M.*: Egy fajvédő főispán i. m. 123–129.

Visszatérés és visszafogadás

Gömbös Gyula és pártja 1926-ban megtapasztalta, hogy milyen a húszas években ellenzéki politikusnak lenni Magyarországon. Hiába hivatkozott később választási terrorra, mivel 1922-ben maga vezényelte le a választásokat a kormánypárt részéről, tudnia kellett arról, hogy mire számíthat egy ellenzéki párt. Romsics Ignác úgy látja, hogy a kormánypárt elsöprő győzelmében leginkább *„az eredményes stabilizáció, a gazdasági fellendülés, az életszínvonal-emelkedés, továbbá a kormány, illetve Bethlen 1921 és 1926 közötti politikai sikerei játszottak szerepet".*[39]

A választási felkészülés, a választás számszerű eredményei, valamint a fajvédő párt kezdődő és egyre gyorsuló bomlása egyre inkább ráébresztette Gömbös Gyulát arra, hogy a Bethlennel történt szakítás nem valamilyen újnak és jobbnak a kezdete volt, hanem személyes politikai kudarcot és hosszú évekre parkolópályát jelentett számára. Vonyó József, Gömbös biográfusa szerint: *„Gömbösnek be kellett látnia, hogy a korabeli viszonyok között Magyarország két vezető politikusának, a vitathatatlan tekintélynek örvendő Horthy Miklós kormányzónak és Bethlen István miniszterelnöknek a támogatása, pártfogása nélkül ne valósíthatja meg céljait. Márpedig az ő korábban élvezett pártfogásukat 1923-ban elvesztette."*[40] Vagyis Gömbös felismerte, hogy a fajvédők célját csak a magas társadalmi támogatottságú Egységes Párton belül valósíthatja meg, és saját politikusi karrierje is csak ebben a politikai környezetben bontakozhat ki.[41]

Bethlen István és Gömbös Gyula folyamatos közeledését a külpolitikai viszonyok lassú változása gyorsította fel. Előbb 1927 elején megszűnt Magyarország katonai ellenőrzése, majd pedig 1927. április 5-én aláírásra került az olasz–magyar barátsági szerződés. Ez új kül- és revíziós politika vállalását jelentette. Gömbös ezen kérdésekben támogatta Bethlen törekvéseit és kezdeményezéseit, így 1927 tavaszától kezdve egyre gyakoribbá váltak részéről a kormány céljaival egyetértő politikai megnyilvánulások. A közeledés tehát egyre nyilvánvalóbb volt, aminek beteljesülését Gömbös honvédelmi államtitkári kinevezése jelentette, 1928. szeptember 5-én. Ez a visszafogadás egyértelmű kinyilvánítása volt, ami mindkét fél részéről szükségszerű volt. A legfőbb okot a kölcsönös egymásra utaltság jelentette, hiszen Gömbös mögött szinte teljesen felbomlott a párt, csak néhány barátja tartott ki mellette, míg Bethlen Istvánnak szüksége volt a nagy munkabírású, jó szervezői képességekkel és katonai téren széles kapcsolatrendszerrel bíró Gömbös Gyulára. Ezzel a lépéssel mindketten kockáztattak, hiszen a jobboldali radikálisok visszatérésére az Egységes Pártban többen is kilépéssel reagáltak, miközben Gömbösnek ígéretet kellett tennie, hogy csak szakpolitikai kérdésekkel foglalkozik, valamint nyilvánosan deklarálja a miniszterelnök politikájának teljes támogatását.[42]

---

39 *Romsics I.*: Bethlen István i. m. 173.

40 *Vonyó J.:* Gömbös Gyula és a hatalom i. m. 242–243.

41 Uo. 244.

42 Bethlen István és Gömbös Gyula közeledését lásd bővebben: *Romsics I.*: Bethlen István

Ahogyan a tanulmány eddigi részeiben már kifejtettem, a Bethlen–Gömbös szakítás a vizsgált lokális közegben is erőteljesen megnyilvánult. Ennek megfelelően a szimbolikus kibékülés is leképeződött helyi szinten is. Bár 1926 és 1928 között Borbély-Maczky Emil inkább az országos közéletben volt aktív, hisz Gömbös Gyula legkitartóbb barátjaként szervezte és vezette a MOVE-t, valamint a Frontharcos Szövetséget, továbbra is jelentős figyelmet szentelt Borsod vármegyének és Miskolcnak[43]. Amikor 1928. szeptember 20-án bejelentette, hogy visszalép az Egységes Pártba, nagygyűlést hívott össze választókerületében, és biztosította híveit arról, hogy nem adta fel korábbi politikai programját, továbbra is azt fogja képviselni egy hatékonyabb közösség tagjaként.[44]

Ahogyan az 1923-as főispáni lemondásakor kockázatot vállalt azzal, hogy elköteleződött Gömbös Gyula mellett, az 1928-as visszalépés is a nehezebbnek tűnő választást jelentette az ő számára. A húszas években a fajvédő mozgalom kiépítésében és szervezésében egyre jelentősebb szerepet vállalt, előbb vármegyei, majd országos szinten. A munkájának köszönhetően egyre feljebb lépett a ranglétrán, és amikor a szervezet bomlásnak indult, bekerült a vezetésbe Gömbös Gyula bizalmasaként. Amikor barátját honvédelmi államtitkárrá nevezték ki, ismét fordulópont következett Borbély-Maczky életében is. Bár úgy tűnhet, hogy Gömbös követése az Egységes Pártba előnyös politikai mozgást jelenthetett az ő számára is, annak megtörténetekor mégis bizonytalanná vált Borbély-Maczky helyzete. Míg korábban egy ellenzéki szervezet és mozgalom vezéregyénisége volt, 1928-ban egy lett a sok közül a kormánypárton belül. Hiába ismerték többen is a régi-új politikai közösségben, sőt egyesek kimondottan jó véleménnyel voltak róla, mégis csak a párthierarchia aljára került.[45]

Mielőtt azonban kialakulhatott volna karrierjében egy komolyabb válság, két olyan esemény részese lett, amelyek szimbolikusan a Bethlen–Gömbös kiegyezéshez kötődtek. Először 1929. június 17-én, a nagy visszafogadás demonstrálásaként Horthy Miklós vitézzé avatta mások mellett Gömbös Gyulát és Borbély-Maczky Emilt is,[46] majd bő egy évvel később, 1930. július 7-én a kormányzó újfent kinevezte utóbbit szeretett vármegyéjének élére.[47] Az egykori lokális vezető visszatérése tehát ismét az országos belpolitikai változás eredménye és jelzése volt a közvélemény számára, és jól illeszkedett a Bethlen–Gömbös viszony rendezésébe. Vagyis a visszafogadás egyrészről kiutat jelentett Borbély-Maczky Emil számára karrierjének megrekedéséből, másfelől pedig a kiteljesedés lehetőségét

i. m. 196–207.; *Gergely J.*: Gömbös Gyula i. m. 178–193.; *Vonyó J.:* Gömbös Gyula és a hatalom i. m. 244–253.

43 Borbély-Maczky Emil tevékenységét az ellenforradalmi szervezetekben, a Frontharcos Szövetség megalakítását lásd bővebben: *Fábián M.*: Egy fajvédő főispán i. m. 129–140.

44 Népszava, 1928. szeptember 21. 5.; 8 Órai Újság, 1928. szeptember 21. 2.; Az Est, 1929. június 25. 6.

45 Borbély-Maczky Emil 1928–1929-es döntésének körülményeihez és annak motivációihoz lásd: *Fábián M.*: Egy fajvédő főispán i. m. 140–142.

46 Pesti Napló, 1929. június 18. 2.; 8 Órai Újság, 1929. június 18. 3.; Az Est, 1929. június 18. 7.

47 Belügyi Közlöny, XXXV. évf. 33. sz. 563.

is nyújtotta, hiszen immáron hivatalosan is „hazatérhetett", és a következő szűk másfél évtizedben az országos közéletből visszavonulva szervezhette Borsod és Gömör-Kishont vármegyék működését, amely feladat sokkal kedvesebb volt számára.

*

Bethlen István és Gömbös Gyula közel három évtizedes kapcsolata rendkívül ellentmondásosan alakult, hiszen a legszorosabb együttműködés mellett olykor feloldhatatlannak látszó ellentétek árnyékolták be a két politikus kapcsolatát. Vonyó József úgy látja: *„A mindenkori politikai szituáción és Gömbös aktuális személyi ambícióin, illetve azok megvalósítására nyíló lehetőségeken múlt, hogy egy-egy időszakban melyik elem, az együttműködés vagy a konfrontáció vált éppen dominánssá kettejük viszonyában."*[48] A húszas években pedig elég gyakran változott a belpolitikai helyzet, és Gömbös is hol nyíltabban, hol visszafogottabban érzékeltette személyes motivációit. Ennek köszönhetően kettejük kapcsolatában is megfigyelhető a hullámzás: 1920 és 1922 között folyamatos közeledés, aztán főként az 1922-es nemzetgyűlési választás kapcsán szoros munkakapcsolat, majd az egyre élesedő ellentétek nyomán az 1923-as szakítás. Ezt követően következik egy fél évtizedes szakasz, amikor látszólag nem egy táborhoz tartoztak, Gömbös Gyuláék a kormány ellenzékeként próbáltak érvényesülni, de ezen időszak utolsó hónapjaiban már egyértelműen érzékelhetővé vált ismét a közeledés, amely az 1928-as kompromisszummal és Gömbös honvédelmi államtitkári kinevezésével tetőzött be.

Ami az országos belpolitikában történik, annak nyilvánvalóan mindenkor hatása volt/van a lokális közéletre. Nem volt ez másképpen az 1920-as években sem. A tanulmányban igyekeztem bemutatni, hogy az országos politika két markáns alakjának kapcsolata hogyan befolyásolta Borbély-Maczky Emil karrierjét és ezáltal közvetve Borsod, Gömör-Kishont vármegyék közéletét. A választott főszereplő pályafutásának fontosabb mérföldkövei lekövették a Bethlen–Gömbös viszony alakulását, ahogy ezt jelen tanulmányban láthattuk. Ennek legfőbb okát az országos politika–lokális politika kölcsönhatásán túl abban is látom, hogy a többszörösen kitüntetett katona, majd 1920-ban újonc politikusként az országos közéletbe bekerülő Borbély-Maczky Emil már a kezdetektől kölcsönös szimpátiára talált Gömbös Gyulával, ez pedig a következő években egyre szorosabb emberi és munkakapcsolatban nyilvánult meg. Ezt támasztja alá 1940-ben írt emlékezésében Lázár Andor, Gömbös Gyula kormányának igazságügyi minisztere: *„Azt hiszem, Borbély Maczky Emil senkit se szeretett jobban, mint Gömbös Gyulát, kit jóban rosszban mindig hű barátként követett. Azt hiszem, semmiféle tulajdonságot nem értékelt magasabbra, mint Gömbös Gyula férfias akaraterejét, minden akadályt leküzdeni kész energiáját. Sokszor kölcsönösen felajzották hosszú, meghitt beszélgetéseikben képzeletük Pegazusát, mely végig nyargalt velük az Alföld rónáin, a Kárpátok rengetegein és sokszor visszavitte őket a titokzatos Keletre, messze Ázsiába,*

48 *Vonyó J.:* Gömbös Gyula és a hatalom i. m. 185.

a mindent lenyűgöző akaratnak, a Dzsingiszkánoknak mesebeli eszmevilágába. (...) Mikor diósgyőri házam terraszáról nézzük együtt Borsod gyönyörű hegyvidékét és hallgatom Borbély Maczky Emil tervezgetéseit. mindig arra gondolok, hogy a főispán híven őrzi azt a szellemi örökséget, melyet barátja és vezére: Gömbös Gyula tett le a kezébe."[49]

49 *Lázár Andor*: A hű barát. In: Vitéz Borbély-Maczky Emil huszesztendeje a magyar közéletben. Szerk. Uzdóczy et al. Miskolc, 1940. 35.

GEBEI SÁNDOR

A RIGAI BÉKE (1921) CENTENÁRIUMA KAPCSÁN

A szóban forgó centenáris béke a kelet-közép-európai régió történelmi múltját alapvetően lezártnak könyvelte el, de ahogyan azt napjainkban is tapasztalhatjuk, az eltelt évszázad sem volt képes a régió jövőjét békés mederben tartani. Mint ahogyan az I. világháborút követően, a birodalmak felbomlása után a „nemzeti" kisállamok születése, újjászületése, illetve az önálló nemzeti léthez jutott kisállamok ellenségeskedése uralta a nemzetközi életet Európában, úgy a Szovjetunió 1991. évi felbomlása megint csak felszínre dobta a régi történelmi sérelmeket, különösen az orosz–ukrán–lengyel relációban. A lengyel és ukrán külpolitika *sine non qua*ja, az oroszellenesség felerősödött, újra hangoztatva azt, hogy a „nagy szláv testvér" magatartása mit sem változott az évszázadok alatt, a nemzeti függetlenségükre újból veszély leselkedik. Az általános veszélyérzet ugyanakkor differenciálódik, mert az ukrán–lengyel kapcsolat elmérgesedését sem lehet kizárni 1921 apropóján. (A történelmi évfordulók a mindkét oldalon működő Nemzeti Emlékbizottságok jóvoltából mindig telítődnek plusz érzelmi töltettel.) Nemcsak az ukrán közvéleményben, de a történészi értékelésekben is egyre gyakrabban ismétlődik az 1921. március 18-án este 20 óra 30 perckor aláírt rigai békeokmány emlegetésekor az a korabeli állítás, hogy Ukrajna azért nem válhatott szuverén, független országgá 1918 után, mert a II. Lengyel Köztársaság Szovjet-Oroszországgal karöltve meghiúsította azt. Az 1991. augusztus 24-én kikiáltott Ukrán Köztársaság tehát hosszú évtizedeken át kénytelen volt a „gonosz birodalmában" élni, s ebben a II. Lengyel Köztársaságnak történelmi felelőssége van. Nem a véletlen diktálja azokat a nagyszabású tudományos erőfeszítéseket és tudományos ismeretterjesztő akciókat, amelyek Ukrajna 1917–1921 közötti éveit „forradalmi időszaknak" állítják be, és hivatalosítják ezt a tézist a kézikönyvekben, tankönyvekben.[1]

1 Illusztrációként említhető pl. a 2017. jún. 1–2-án Kijevben zajló nemzetközi konferencia, amelyet az ukrán nemzeti forradalom (1917–1921) centenáriumának tiszteletére szerveztek. Ezen a fórumon több szekcióban 50 előadó tartott referátumot és korreferátumot. Képviseltette magát az USA, Kanada, Lengyelország, Ausztria (feltűnő, hogy Németország és a balti országok történészei távol maradtak a fórumtól). A „forradalom" fogalom használatát megkérdőjelező vélemények, okfejtések elhangoztak, de figyelmen kívül maradtak. A lengyel és ukrán közös történelmi munkabizottságok rendszeres ülései, azok anyagának bilingvis publikálása sem közelíti az ellentétes nézeteket. Pl. *Karpus, Zbigniew – Rezmer, Waldemar – Wiszka, Emilian:* Polska i Ukraina: sojusz 1920 roku i jego następstwa: materiały z konferencji naukowej „Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa", Toruń, 16–18 listopada 1995 r. Toruń 1997; Праці Українсько–Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр. Т. 1 (Відповідальні редактори В.Ф. Верстюк, Я.Я. Бруський) – Київ, Інститут історії України НАН України, 2019. – Prace Polsko–Ukraińskiej Komisji dla Badania Relacji Wzajemnych w latach 1917–1921. T. 1. (Redaktorzy naczelni – J.J. Bruski, W. Werstiuk). Kijów 2019. Солдатенко *В.Ф.* Україна в революційну добу:

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.135

A centenáriumok (1920 – Trianon, 1921 – Riga) apropóján úgy véljük, hogy nem lesz fölösleges, ha Magyarországtól keletebbre is kitekintünk a régióra olyan céllal, hogy jobban megismerhessük a nemzetek összeférhetetlenségét okozó történeti problémákat, jelesül a nagy háború utáni zavaros évek káoszát.

A cárizmus megdöntése, vagyis az 1917. februári orosz forradalom győzelme után az antanthatalmak már 1917. március 30-án elismerték a lengyelek azon jogát, hogy a háború befejezése után egy független Lengyelország újjászülethessen, és elfogadták a lengyel emigránsok Lausenne-ban alapított Lengyelország Nemzeti Bizottságát (*Komitet Narodowy Polski*) a lengyelek hivatalos kormányának. Franciaország nemcsak hogy helyet biztosított a későbbiekben a kormánynak, hanem konkrét intézkedésekkel segítette a lengyel államalapítási törekvéseket. Raymond Poincaré francia elnök 1917. június 4-i rendeletével engedélyezte, hogy Franciaországban egyelőre a francia kötelékeken belül Lengyel Hadsereg szerveződjön a francia hadifogságba esett lengyel katonákból és az USA-ban verbuvált emigráns lengyel önkéntesekből. Bevetésükre is sort került Champagne-ban, de már július 27-től kezdve a Józef Haller tábornok parancsnoksága alatt harcoló ún. Kék Hadsereg (egyenruhájuk színe alapján) a Lengyel Nemzeti Bizottság hatáskörébe tartozott. Az 1794. évi Kościuszko-féle esküt idéző ünnepélyes eskütételük Nancy városában zajlott 1918. október 6-án. Létszámuk 1918. év végén kb. 50 ezerre növekedett.[2] A győztes antant teljes jogú tagként, szövetségesként kezelte a lengyeleket. A német fegyverletételt követő katonai díszszemlén pl. az antanttábornokok, a francia Ferdinand Foch, Philippe Pétain, az angol Douglas Haig, az amerikai John Pershing között Józef Haller is tiszteleghetett.

A franciaországi eseményekkel párhuzamosan a születőfélben lévő anyaországban a független II. Lengyel Köztársaság megalakulását éppen azon a napon,

---

історичні есе–хроніки: – Т. І. Рік 1917., Т. ІІ. Рік 1918., Т.ІІІ. Рік 1919., Т.ІV. Рік 1920. – Київ, Світогляд, 2010.; Капелюшний *В.П.,* Коваль *О.Ф.* Незламна і нескорена: національна еліта в Українській революції 1917–1921 років. Історіографічний нарис. Монографія. – Київ, «Інтерсервіс», 2018. – A „Meg nem törve – be nem hódolva: nemzeti elit az ukrán forradalomban" című kötet 350–478. oldalain 1206 tételből álló bibliográfia közölve. (Az UNK kikiáltásának 100. évfordulójára megjelentetve.)

A szinte monumentális dokumentumgyűjtemények – pl. a Nyugat-Ukrajnai Népköztársaságra (=a régmúlt Nyugat-Galíciára) koncentrálók – mintha az egész Ukrajnára vonatkoztatható következtetések helytállóságát sugallnák. Західно–Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Том 5. Кн. 1. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1918–1919 р. (Керів., відп. ред. О. Карпенко) Івано–Франківськ: Місто–НВ, 2009.; Західно–Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Том 5. Кн. 2. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920–1921 р. (Керів., відп. ред. О. Карпенко) Івано–Франківськ: Місто–НВ, 2011.; Західно–Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Том 5. Кн. 3. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1922–1923 р. (Керів., відп. ред. О. Карпенко) Івано–Франківськ: Місто–НВ, 2013. stb.

2 *Łukasik, Przemysław:* Między Maratonem a Termopilami: wojna polsko–bolszewicka 1919–1921. In: Przegląd Geopolityczny 2020. (Vol. 32.) 156.; Lásd még ***Kaczmarski, Krzysztof – Muszyński, Wojciech J. – Sierchuła, Rafał:*** *Generał Józef Haller 1873–1960.* **Warszawa 2017;** Błękita Armija generela Józefa Hallera. Zbiór studiów. Red. Mirosław Giętkowski, Łukasz Nadolski. Warszawa 2018.

1918. november 11-én deklarálták, amikor Németország elismerte háborús vereségét. A lengyel „nemzet vezetője" (*Naczelnik Narodu*) a német letartóztatásból, a magdeburgi börtönből kiengedett Józef *Piłsudsk*i (1867–1935) lett, aki az 1910-es évek orosz- és németellenes tevékenysége révén széles körű ismertségre és népszerűségre tett szert.[3] A varsói pályaudvarra befutott vonatát hatalmas éljenző tömeg fogadta, első pillanattól fogva a nemzet megmentőjét, a nemzet „vezérét" tisztelték benne. Piłsudski a nemzet megmentőjének szerepét tudatosan vállalta, csakis saját magát tartotta alkalmasnak egy ilyen szerep megformálására. Reálisan mérte fel a körülményeket, és világosan látta, hogy az új Lengyelország „feltámasztásához, a feltámadáshoz" nélkülözhetetlen a katonai erő. Hiába az antant nemzetközi elismerése, anyagi támogatása, ha a vesztes (Németország, Oroszország) és a „kis győztes" (Csehszlovákia, Románia) szomszédállamokkal szemben nem tudja érvényesíteni „történeti jogait", területi igényeit. Tehát a legfontosabb feladat megoldásához, az új ország területének kijelöléséhez elkerülhetetlennek látszott a további harc, mert akár a nyugati, akár a keleti határok meghúzása mindenképpen konfliktusokat ígért. A világháborús vereséget szenvedett Német Császárság pl. a poroszországi területeiről nyilvánvalóan nem szándékozik lemondani, tehát a vitatott területek megosztása békés eszközökkel nemigen valósítható meg. Vagy pl. a felbomlott OMM Galíciájából hogyan részesedik majd az új Rzeczpospolita? A szétesett Orosz Birodalom nyugati kormányzóságai újra lengyel területek lesznek-e vagy sem?

Ezeknek a sorsdöntő kérdéseknek a realizálásában *Piłsudsk*i már támaszkodhatott a 1919 áprilisában hazatért, francia haditechnikával felszerelt Kék Hadseregre is, amely a német kormány engedélyével Németországon át érkezett lengyel földre. Józef Haller tábornok első, április 22-i hadparancsa teljes mértékben szinkronban állt a Nemzetvezető politikai programjával. (Rozkaz nr 1 z 22 kwietnia 1919 roku): „Nem lehet kérdés, hogy kié Lwów, Gdańsk, Szilézia, Árva és a Szepesség? Azoknak a miénknek kell lenniük" (*„Nie wolno pytać, czy Lwów, Gdańsk,* Śląsk*, Orawa i Spisz będą nasze."*) – fogalmazott határozottan.

Ez a halleri harcos retorika már a Kelet-Galíciában folyó harcok közepette hangzott el, ahol a lengyelek magukra érvényesnek fogadták el a minden nemzetet megillető alapjogot, a nemzetek önrendelkezési jogát, de az ukránoktól megtagadták ezt. Ebben az esetben a történelmi jogok erőszakos érvényesítése felülírta az ukrán nemzeti törekvéseket. Az ukrán kérdés bonyolultsága és rendezetlensége a lengyelek malmára hajtotta a vizet, legalábbis egyelőre. Mivelhogy az orosz októberi forradalom hatására 1917. november 7/20-án Kijevben kikiáltott Ukrán Népköztársaság (Українська народна республика) állami létét 1918 februárjában csupán az ellenséges országok, a Központi Négyek (Németország, OMM, Bulgária, Törökország) ismerték el, ám 1918 novemberében a központi hatalmak kapitulációi következtében minden korábbi szerződés érvényét veszítette. A helyzet abszurditását még inkább fokozta a galíciai helyzet, mert Lwówban/Lvivben az 1918. november 11-i „lengyel mintára" november 13-án egy „mini nemzeti állam",

3 *Jędrzejewicz, Wacław – Cisek, Janusz: Kronika życia Józefa Piłsudskiego, t. I–III,* Wrocław 1994.

a Nyugat-Ukrajnai Népköztársaság (Західна Українська народна республика) megalakulását is bejelentették, ami azonnal kirobbantotta a lengyelek és az ukránok háborúját Lwów/Lviv birtoklásáért. A harc a katonai fölényben lévő lengyelek javára dőlt el, mire a Nyugat-Ukrajnai Népköztársaság az Ukrán Népköztársasággal való egyesüléséről döntött, amit 1919. január 22-én a kijevi Szofija székesegyház előtti téren a tömeggyűlésen ki is hirdettek. Ennek az immár egyesült UNK delegációja utazott ki – meghívás nélkül – Párizsba, hogy érvényesítse az ukrán nemzet önrendelkezéshez való jogát.

A párizsi békekonferencia nem akkreditálta a Párizsba érkezett Ukrán Népköztársaság küldöttségét, beadott kérelmeit figyelmen kívül hagyta, mondván, hogy az antant számára az Ukrán Népköztársaság mint szuverén állam nem létezett. Következésképpen a kelet-közép-európai térségben a csehszlovák, lengyel és román érdekek elsőbbséget élveztek a vesztesekkel szemben, így a Központi Négyekkel szövetkezett Ukrán Népköztársaság a II. Lengyel Köztársasággal szemben előnyökre nem számíthatott.

Miközben a párizsi konferencián a delegátusok Eugeniusz Romer lwówi földrajzprofesszor térképekkel, etnikai-gazdaságstatisztikai tényekkel teletűzdelt anyaga fölött (*Zarys polskiego programu terytorialnego*) tanakodtak, az 1918. november 11-én kikiáltott II. Lengyel Köztársaság nemzetközi elismerése is előrehaladt. Elsőként az USA 1919. január 30-án hivatalosította a határok nélküli Lengyelországot, februárban Franciaország, utána Nagy-Britannia és Olaszország cselekedett ugyanígy. *Piłsudsk*i az antant lépéseit olyan „ajándékcsomagnak" tekintette, amelyet erőnek erejével lehet kinyitni, illetve lezárni. Hasonlata a tekintélyes, erőt sugárzó új lengyel állam vízióját sugallta, aminek legsürgősebb feladata a még nem létező államhatárok meghúzása, a leendő szomszédállamokkal való elismertetése (az „ajándékcsomag" lezárása). Az igazi, akut problémát Ukrajna jelentette, mert az „egyesült ukránok" (nem feledve, hogy 1919 januárjában a Nyugat-Ukrajnai Népköztársaság egyesült a Kijevben megalakult Ukrán Népköztársasággal) fegyvert ragadtak Galíciában a lengyel „honfoglalók" ellen a nemzeti önrendelkezés jegyében. A monarchiabeli Lembergért, a Lwówért vagy Lvivért indított harcok kiterebélyesedtek 1919 tavaszán, és az antant katonai segítségét élvező lengyelek felülkerekedtek a zömében önkéntesekből álló, harctéri tapasztalatokkal alig rendelkező ukránok felett.[4] Május 4-én a lwówi székesegyházban a lengyelek hálaadó misével hangsúlyozták sikerüket, a lengyel–ukrán háború ezzel természetesen még nem ért véget. Annak ellenére sem, hogy Kijevből segítségre nem számíthatott Nyugat-Ukrajna.

Az Ukrán Népköztársaságnak a „vörös Harkovval" (itt alakult meg az az Ukrán Szocialista Szovjet[Tanács]-Köztársaság) és a „fehér Jekatyerinoszlavval" [ma:

4 A lengyel–ukrán háború részletes feldolgozása: *Klimecki, Michał:* Polsko–ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. Warszawa 2000; *Литвин, Микола:* Українсько–польська війна 1918–1919 рр. Львів, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998.; *Lagzi Gábor:* Lengyelek–ukránok – a két nacionalizmus találkozása – Ukránok Lengyelországban, 1918–1939. In: Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép–Európában. Bp. 2002. 77–92.

Dnyepropetrovszk]), vagyis Anton Gyenyikin cári tábornok „kormányával" is hadakoznia kellett a fennmaradásáért. A védekezésre szinte képtelen UNK kormánya a fővárost is kénytelen volt elhagyni, 1919. február 5-én a Vörös Hadsereg katonai parádéval ünnepelte Kijevben a város elfoglalását, február 14-én pedig már a Szovjet-Ukrajna kormánya átköltözött Harkovból az ősi Rusz központjába. A „vörösök" térnyerése Piłsudskit nagyobb aktivitásra sarkallta a keleti határok ügyében. Elképzelése szerint eljött az ideje annak, hogy életre keljen a lengyel vezetésű litván–belorusz–ukrán föderáció, ezért 1919. május 15-én a litván–belorusz fronton, május 19-én pedig Galíciában megindult a lengyel offenzíva. Piłsudski egységei rövid időn belül már Wilno utcáin vonultak, a Lengyel Légió egykori parancsnoka felhívással fordult a hajdanvolt Litván Nagyfejedelemség lakóihoz, és felszólította őket a függetlenségük kikiáltására, a lengyelekkel létesítendő föderatív állam megszervezésére. A lengyel Nemzetvezető többször kijelentette, leírta, hogy Lengyelország gátat emel a „szláv (=orosz) imperializmus elé", legyen az akár cári, akár bolsevik jellegű.[5] A sikerek hatására az antant megújított hálája sem váratott magára, 1919. június 28-án szuverenitásában újra megerősítették a II. Lengyel Köztársaságot. A Belorussziában elért további győzelmek – Minszk (augusztus 8-i), Bobrujszk (augusztus 29-i) bevétele (a lengyelek Bobrujszknál vetették be először csatában az antanttól kapott páncélosokat) – a számításba vett föderáció másik pillérének, Ukrajnának a csatlakoztatását is napirendre tűzték. Piłsudski 1919 őszén még hezitált Ukrajna jövőjét illetően, hiszen az ukrán frontokon harcoló valamennyi féllel kapcsolatot létesített. Tárgyalt a „fehérekkel" (Gyenyikin) is, a „vörösökkel" (Tuhacsevszkij) is, de az ellenük élet-halál harcot vívó ukrán vezetővel, Szimon Petljurával (1879–1926) is.[6]

Egyébként az 1919-es Belorussziában elért lengyel katonai fölény az UNK vezetése előtt a kudarcos Párizs helyett egy biztató perspektívát sugallt: az UNK mégis kimenekülhet a „fehérek", „vörösök" harapófogójából!? Az ukrán kormányt megtestesítő Direktórium Varsóra mint az ukrán nemzeti államiság megmentőjére tekintett. A papi szemináriumban tanult, a szociáldemokratákhoz csatlakozott, az egykori lvovi, moszkvai újságíróból lett katonavezető (főatamán) Szimon Petljura Ukrajna önállóvá válását Piłsudskitól remélte. Úgy értékelte a politikai helyzetet, hogy az UNK szuverenitásának a záloga Piłsudski kezében van. Egyetlen esélye maradt az UNK-nak a krízisből való kimeneküléshez: a lengyel szövetség. A lengyel és az ukrán „nemzetvezető" 1919. december 9-én a varsói Belvedere palotában személyes találkozón döntött a lengyel–ukrán összefogásról, a közös katonai fellépésről. Közös célként jelölték meg a „bolsevik forradalom"

5 *Łukasik, P.*: Między Maratonem a Termopilami i. m. 158.; *Nowak, Andrzej:* Polska i trzy Rosje: studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku). Kraków 2001.

6 *Wołos, Mariusz:* Polityka wschodnia. Relacje II Rzeczypospolitej ze Związkiem Sowieckim i krajami wschodnioeuropejskimi. In: Dyplomacja w służbie Rzeczypospolitej 1918–1939. (Artykuły i studia). Warszawa 2019. 63–78.; Szimon Petljura életrajza, politikai tevékenysége legújabban: *Савченко, Виктор:* Симон Петлюра. Киев 2004. (kiadva újra 2009-ben, 2015-ben)

tovaterjedésének megakadályozását. Ez a deklarált cél kimondva-kimondatlanul a Rzeczpospolita oroszoktól való félelmét, veszélyérzetét tompította, hiszen egy esetleges kudarc esetén az UNK pufferállamként „hasznosulhatott" a lengyelek számára. Akár a föderáció, akár az ukrán pufferállamiság legyen is a kitűzött stratégiai cél, a független Lengyelország nem létezhet (nem fog fennmaradni) a független Ukrajna nélkül – állította Piłsudski.

A lengyel–ukrán szerződés 1920. április 21-én, közvetlenül az újabb lengyel offenzíva megindulása előtt, a lengyel–szovjet–orosz háború „kellős közepén" született meg. A 9 pontból álló varsói megállapodást (*Umowa między rządem Rzeczypospolitej Polskiej a rządem Ukrainskiej Republiki Ludowej*) a külügyminiszterek, Jan Dąbski és Andrij Levickij írták alá.[7] A szerződés alapelve: minden nemzet veleszületett joga az önrendelkezés joga és a szomszéd népekkel való viszonyának alakítása (*kozsdij narod poszidaje prirozsgyenyije pravo na szamoopregyilenyija i okreszlenyija szvojih sztoszunkiv z szuszidami*).

1. A Lengyel Köztársaság az Ukrán Népköztársaságot önálló, független államnak ismeri el azon határokon belül, amelyeket a Rzeczpospolita és az UNK egymás között elfogadnak. Az UNK vezető intézményét, a Direktóriumot, élén Szimon Petljura Főatamánnal hivatalos, törvényes kormánynak tekinti.
2. A II. Rzeczpospolita és az UNK közötti határ: a Dnyesztertől északra a Zbrucs folyó mentén, tovább a régi OMM és Orosz Birodalom közötti határ, tovább a kremenyeci járás, minszki tartomány, rivnoi járás régi határai mentén a Pripjaty folyóig, annak Dnyeperbe torkolásáig húzódik. A délnyugati határok rögzítésére speciális vegyes bizottságok kiküldése szükséges.
3. Ukrajna keleti határa egyelőre még nem fixálható, mert az UNK keleti régiói, amelyek 1772-ben még a Rzeczpospolita területe volt, akár fegyveres erővel, akár diplomáciai úton kerülnek majd az UNK-hoz, a lengyel kormány tudomásul veszi, elismeri, az UNK-val szemben területi követelésekkel nem lép fel.
4. A Rzeczpospolita egyetlen országgal sem köt olyan szövetséget, amely az UNK ellen irányulna, hasonlóképpen az UNK sem.
5. A Rzeczpospolita területén élő ukránoknak biztosítottak lesznek a nemzetiségeket megillető jogok (nyelvhasználat, kulturális autonómia), amit az UNK is biztosít az Ukrajnában élő lengyeleknek.

---

7 A dokumentum és Seluhin munkája is hozzáférhető az interneten. (Letöltve 2020. okt. 5.) https://pl.wikisource.org/wiki/Umowa_mi%C4%99dzy_rz%C4%85dem_Rzeczypospolitej_Polskiej_a_rz%C4%85dem_Ukrai%C5%84skiej_Republiki_Ludowej_21_kwietnia_1920; Шелухин, Сергій Михайлович: Umowa warszawska / Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року. Прага 1926. 13–14.; http://diasporiana.org.ua/wp–content/uploads/books/10586/file.pdf
Szergij Seluhin jogász és történész (1864–1938), a Párizsba küldött ukrán delegáció tagja. Prágában telepedett le és dolgozott. Prágában közzétett írása, a nemzetközi jog szempontjából vizsgálta a Piłsudski–Petljura-paktumot, és azt érvénytelennek tartotta Petljura jogsértése miatt, mert az ukrán főatamán a legfőbb hatalmi szerv felhatalmazása nélkül cselekedett, Levickij ukrán külügyminiszter pedig csupán a főatamán megbízására „hitelesítette", írta alá az okmányt. Az egyezmény történészi értékelésére lásd *Palij, Michael:* The Ukrainian–Polish Defensive Alliance, 1919–1922. Edmonton–Toronto 1995.

6. Gazdasági és kereskedelmi szerződések megkötésére kerül sor a közeljövőben. Az agrárkérdést, a földkérdést alkotmány fogja szabályozni az UNK-ban, ám az alkotmány elfogadásáig a lengyel és ukrán kormányok kölcsönös megállapodása szerint kezelik a lengyel földbirtokosok ügyeit.
7. Katonai konvenció megkötése nem kerülhető meg. Integrált egységek felállításáról is egyezmény születik.
8. Ez a szerződés titkos marad, harmadik félnek nem adható át. A szerződés sem teljes egészében, sem részleteiben nem publikálható, kivételt képez az UNK állami elismerése a Rzeczpospolita által.
9. A szerződés az aláírás napjától lép életbe. A szerződés lengyel és ukrán nyelven készült, a nemzetközi életben a lengyel változat a mérvadó.

Ezt a varsói egyezményt három nappal később egy 17 pontos katonai konvenció tette teljessé (1920. ápr. 24.).[8]

A konvenció az együttműködés gyakorlati lépéseit konkretizálta. Az egyesített csapatok lengyel parancsnokság alatt közös harci tevékenységet folytatnak (2. §). Engedélyezett tevékenység lett a lengyel területeken folyó ukrán katonák toborzása (11. §), de a lengyel fél vállalta az ukrán katonai egységek felszerelését, katonai munícióval való ellátását (12. §). A katonák élelmezéséről, a lovak takarmányozásáról (gabona, hús, szalonna, cukor, zab, széna, szalma biztosításáról) az ukránok gondoskodnak a 6. § szerint. A vasúton történő szállítások lengyel biztosítással folynak. A frontvonal mögötti területeken a közrendet az ukrán rendőrség, csendőrség látja el (8. §). A szerzett hadizsákmány az UNK-t illeti, a páncélvonatok kivételével (13. §). A háború céljainak elérése után a lengyel katonaság kivonása rövid időn belül megtörténik (9. §). Az együttműködés gazdasági és pénzügyi feltételrendszerének pontosítása, kiegészítése a közeljövőben megtörténik (14. §). Ezen konvenció titkosságát a felek megtartják (16. §).

A lengyel–ukrán egyezményben kételkedők hangját egyelőre elnyomták az egyesített hadsereg fényes győzelmei, az újságok 1920 májusában a „vörösök" pánikszerű meneküléséről cikkeztek. 1920. május 7-én Kijevet feladta a Vörös Hadsereg, a lengyel–ukrán offenzívában két ukrán lövészhadosztály vett részt (kb. 800 tiszt, 5500 fős legénység, 15 ágyú). A támadás sikeres erkölcsi megalapozását a *„Za wolność naszą i waszą"* (A mi és a ti szabadságotokért!) jelszó fejezte ki.[9] Ám

8 A 17 pontos katonai konvenció lengyel nyelvű dokumentuma letöltve: 2020. okt. 5. https://pl.wikisource.org/wiki/Konwencja_wojskowa_mi%C4%99dzy_Rzecz%C4%85pospolit%C4%85_Polsk%C4%85_a_Ukrai%C5%84sk%C4%85_Republik%C4%85_Ludow%C4%85_(1920)

9 *Bączkowski,* Włodzimierz: Europa Wschodnia a obrona państwa. In: „Problemy Europy Wschodniej", nr 2. luty 1939 (február). 87.; Egyéb részletekről lásd Zbigniew Karpusz lengyel, Igor Szribnjak ukrán történész közös tanulmányát, szakirodalmi elemzését: Карпус *З.* – Срібняк *І.:* Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. In: Український історичний журнал 2000/1. 80–95. 1920 augusztusában az UNK hadserege kb. 20 ezer fős, de ebből alig 10 ezer fő harcképes. 1920 novemberéig Lengyelország az ukrán szövetségesének 29 ezer db puskát, 40 ezer db egylövetű puskát, 328 géppuskát, 38 db 3-hüvelykes ágyút, 6 db nehézágyút, 2 ezer db sátrat, 17 személyautót stb. adott át. – *Karpusz–Szribnjak*: 89., 92.; További részletek: *Legieć, Jacek:* Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko–ukraińsko–bolszewickiej 1920 roku. Toruń 2002.

a győztes lengyel–ukrán katonák viszonyát az első pillanattól fogva egy ki nem mondott gondolat mérgezte. Milyen céllal segít Lengyelország Ukrajnának? Vajon a régi panuralom visszaállítása fejében?[10]

Egy hónap elteltével a sajtó már aggodalmaskodó hangra váltott, mert Mihail Tuhacsevszkij látványos térnyerése Belorussziában és Litvániában (Vilno, Grodno elfoglalása), illetve Szemjon Bugyonnij lovasainak Lwów/Lviv irányába történő előrenyomulása az önkényesen lengyel államhatárnak tekintett Nyugati-Bug és Narew folyók vonalát veszélyeztette. A Vörös Hadsereg „beérkezése" Galíciába, Volhíniába a lengyel–ukrán szerződés időtállóságát is kikezdte, az ukrán, de főleg a galíciai ukrán elit éles kritikának vetette alá Petljura főatamán lépését. Hogyhogy az UNK nevében cselekedett Petljura, amikor Nyugat-Ukrajna ehhez a beleegyezését nem adta? Nyugat-Ukrajnát, Galícia jelentős részét feladta, a lengyeleknek több mint 150 ezer négyzetkilométernyi területet átengedett, kiszolgáltatott 3,2 millió ukrán nemzetiségű embert ezzel az ún. államszerződéssel! Jogi szempontból ez a dokumentum semmis, Petljura visszaélt a hatalmával. A Direktórium nevében tevékenykedett, pedig a direktóriumi tagokkal sem közölte a szándékát. A főatamán önkényes akciója az ukrán nemzet számára elfogadhatatlan! Petljura ezzel a titkos paktummal elárulta az UNK+NyUNK 1919. január 22-i egyesülését, az ukrán alkotmányt lábbal tiporta.[11] (Jevgenyij Petrusevics, a nyugat-ukrajnai „kormány" vezetője tiltakozásul Bécsbe emigrált.)

A „nyugat-ukrajnai diplomaták" minden követ megmozgattak annak érdekében, hogy Európa lengyelek iránti szimpátiáját aláássák, az ukrán nemzeti törekvéseket a lengyelekével azonos elbírálás alá juttassák. Ide kapcsolódik a svájci lengyel követnek az a titkos jelentése (1920. május 27.), amely a lengyel érdekek ellen „ügyködő" ukrán diplomatákat veszi sorra. Párizsban egy Tyszkiewicz nevű galíciai, aki a Jagellók leszármazottjának mondja magát, a „végletekig gőgös és sznob", Berlinben egy Porsz nevű szociáldemokrata agitál a lengyelek ellen, akiről azt beszélik, hogy „nem komplett" (*niepewny*). Rómában Antonowicz kijevi professzor, Vatikánban egy Bon nevű, eredetileg belga származású galíciai páter igyekszik a lengyel pozíciókat gyengíteni. Londonban Margolin, egy eloroszosodott zsidó, aki egyébként nagy „Gyenyikinista", Lengyelország gazdasági életképtelenségéről szónokol minden adódó alkalommal. Gondolatait átvette és közölte a manchesteri (*Guardian*) és a londoni (*Review*) sajtó is. Koppenhágában dr. Levickij, a Petljura-kormány egyetlen tagja „áskálódik" a lengyelek ellen. Érthetetlen, hogyan maradhatott a helyén, mivel a breszti béke álláspontját vallja – kommentálja a követ. Belgiumban és Hollandiában az ukrán delegált

10 *Wołos, M.:* Polityka wschodnia i. m. 67.; Lásd még *Lagzi Gábor:* Ellenzékiség és együttműködés között. Ukránok a két világháború közötti Lengyelországban (1918–1939). Bp. 2015. 38–49.

11 Francia források is megerősítik Petljura népszerűségének hanyatlását. Lásd *Majoros István:* A lengyel–szovjet háború. Wrangel és a francia külpolitika 1920-ban. Századok 135. (2001) 3. sz. 545.; A francia beavatkozásról egyéb részletek: *Ormos Mária*: Az ukrajnai francia intervencióról és hatásairól Közép–Európában, 1918 október–1919 április. In: Történelmi Szemle 1977/3–4. 401–439.; *Wołos, Mariusz*: Stanowisko Francji wobec wojny polsko–bolszewickiej (23 VII–15 VIII 1920) In: „Czasy Nowożytne", 1998/5. 133–154.

egy Jakovlev nevű ügyvéd, Poltava környékéről származik. Csendesen dolgozik, nagy munkabírás jellemzi, de hajlamos a politikai szentimentalizmusra. Bécsben Szidorenko Ukrajna képviselője, aki Ukrajna párizsi delegációjának korábbi vezetője is volt. Újabban a galíciai irredentizmus hatása alá került. A berlini Porszsal „az ukrán főkövetségért" vetélkedik. Prágában a bukovinai Bezpalko a delegátus, a kárpátokbeli ruszinok sorsáért aggódik, igyekszik megakadályozni, hogy azok Csehszlovákiához kerüljenek. „Tiszta szívből gyűlöli a lengyeleket", megbízhatatlan. Még a berlini „vörös komisszárral", Kopp-pal is barátkozik. Konstantinápolyban Lotockij, az antantban csalódott germanofil beállítottságú személy az ukránok embere. Nem mellesleg az ukrán autokefál egyház ügyéért fáradozik. Az USA-ban a galíciai Julian Baczynszkiról tudni, hogy a galíciai emigránsok pénzügyi támogatását élvezi, akik továbbra is a breszti béke alapján politizálnak. A figyelmeztetésnek szánt elemzés zárásaként megjegyzi a svájci lengyel követ: Európa még nem döntött a galíciai ügyben, még hezitálnak kimondani a végső szót.[12]

A lengyel–ukrán szerződés aláírásától még három hónap sem telt el, a májusi sikerek köddé váltak, a keleti arcvonal összeomlott. Tuhacsevszkij főparancsnok hadoszlopai feltartóztathatatlanul haladtak a lengyel „magterületek" felé. 1920. július 2-i, vörös katonákhoz szóló parancsa a végső leszámolásra buzdította az övéit. „Nyugaton dől el a világforradalom sorsa. A fehér Lengyelország hullaján keresztül vezet az út a világégéshez [értsd: a világforradalomhoz – G.S.]. A szuronyok hegyén hozzuk el a békét és a boldogságot a dolgozó emberiségnek. Nyugatra! Előre a döntő összecsapások felé, a mennydörgést visszhangzó győzelmek felé! Álljatok hadrendbe! Eljött a támadás órája! Vilnó, Minszk, Varsó ellen előre – indulj!" (1423. számú hadparancsából.)[13] 1920. július végén úgy látszott, hogy semmi és senki sem mentheti meg Varsót és Lvovot a „vörösöktől". Tuhacsevszkij, Jegorov egységei áttörték Varsó védelmének külső gyűrűjét, 13 km-re megközelítették a város centrumát. 1920. július végén a legendás 1. számú lovashadsereg (Bugyonnij) Lvovot zárta gyűrűbe. Sikertelen próbálkozások után az ostrom második szakasza augusztus 12-én indult meg, szinte egyidőben a Varsó elfoglalására indított rohamokkal. Kudarc Lvovnál (augusztus 20-án Bugyonnij visszavonta a súlyos veszteségeket elszenvedő egységeit Lvov alól), kudarc Varsónál (1920. augusztus 13–28. közötti harcok). Összeomlott a katonailag felületesen előkészített, kellően át nem gondolt offenzíva.[14] Weygand francia

12 Західно–Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Том 5. Кн. 2. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920–1921 р. (Керів., відп. ред. О. Карпенко) Івано–Франківськ: Місто–НВ, 2011. 41–47.

13 „Устремите свои взоры на запад. На западе решаются судьбы мировой революции. Через труп белой Польши лежит путь к мировому пожару. На штыках понесем счастье и мир трудящемуся человечеству. На Запад! К решительным битвам, к громозвучным победам! Стройтесь в боевые колонны! Пробил час наступления. На Вильну, Минск, Варшаву – марш!" – http://forums.balancer.ru/society/2002/02/t20288-prikazy-m-n-tukhachevskogo-obr-1920-g.7240.html (letöltve: 2020. okt. 12.)

14 *Goclon, Jacek Arkadiusz:* W obronie Europy: wojna z bolszewicką Rosją w 1920 roku. Toruń 2006; *Szaniawski, Józef:* Marszałek Piłsudski w obronie Polski i Europy. Warszawa 2008. – A „varsói csoda" a Vörös Hadsereg kb. 25 ezer katonájának az életét követelte,

tábornok védelmi terve nemcsak Varsó felszabadítását, hanem a Vörös Hadsereg katasztrófáját is eredményezte. A pánikszerűen menekülő vörös katonák tízezrei fogságba estek, tízezrek menekültek német területre, a Vörös Hadsereg egyszer s mindenkorra elveszítette kezdeményezőképességét a nyugati fronton.[15]

Piłsudski és Petljura 1920 szeptemberében olyannyira bizakodóan ítélték meg a lengyel–ukrán jövőt, hogy Sztanyiszlavovban (Stanisławów, ma: Ivano–Frankovszk) személyesen egyeztettek egy 2. kijevi hadjáratról. A lengyel szejm viszont kategorikusan szembehelyezkedett Piłsudski akaratával, tiltakozott az Ukrajnáért hozandó újabb értelmetlen véráldozatok és a perspektívanélküliség miatt. Ennek hatására Piłsudski az UNK önálló hadműveleteit szorgalmazta Petljuránál az áprilisi szerződésben rögzített feltételek ellenére is. Piłsudski továbbra is érvényesnek minősítette a szövetségi dokumentumot, függetlenül attól, hogy Lengyelország nem katonasággal, hanem csak hadfelszerelésekkel, hadianyaggal segíti a továbbiakban Ukrajnát a háborújában. Petljura az utolsó szalmaszálba kapaszkodva kétségbeesett lépésre szánta el magát. Október 12-én adta ki hadparancsát a Podóliában (Vinnyica, Zsmerinka térségében) állomásozó vörösök megtámadására, éppen azon a napon, amikor Piłsudski és a szovjet–orosz megbízottak Petljura háta mögött, titokban fegyverszüneti egyezményt kötöttek.[16] A titok „percek alatt" kiszivárgott, Petljura tiltakozott, fenyegetőzött, de mindhiába. A lengyelek október 22-én, a szovjet–oroszok 23-án ratifikálták a fegyverszünetet. Megkezdődtek a békekötést előkészítő érdemi tárgyalások. Lenin és Trockij, egyazon álláspontot képviselve korszakos döntésre jutottak. A lengyelekkel békét kell kötni, a forradalmi győzelem utáni Lengyelország „új

kb. 60 ezren lengyel fogságba estek, augusztus 23–26. között a felbomlott VH több hadosztálya Kelet-Poroszországban német földre lépett, kb. 40 ezren internáló táborba kerültek. – *Karpus, Zbigniew:* Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924, Toruń 1999. 70.; A lengyel veszteségek számbavétele: *Kovács István:* Józef Piłsudski és a lengyel állam újjászületése. Kortárs 50. (2006) 5–6. sz., *„A rigai béke és Piłsudski bocsánatkérése"* c. alfejezet: http://epa.oszk.hu/00300/00381/00106/kovacs2.htm (oldalszámok nélkül – letöltve: 2020. okt. 14.) – A lengyelek történelmi évfordulók iránti „érzékenységét" illusztrálva egy tanulmánykötettel: 90 év távlatából a lengyel–orosz háború – Wojna polsko–rosyjska 1919–1920 i jej międzynarodowe odniesienia z perspektywy 90–lecia. Red. Ślipiec, Jeremiasz – Kośmider, Tomasz. Warszawa 2010.

15 *Majoros, I.:* A lengyel–szovjet háború i. m. 553–554., ***С****авченко, Виктор: Двенадцать войн за Украину. Киев* 2005. 81–82. (Tizenkét háború Ukrajnáért – ukrán nyelven is kiadva 2016-ban – interneten is elérhető: https://nemaloknig.net/read–272630/?page=82#booktxt, letöltve: 2020. okt. 12.); A lengyel–orosz háború történetének gazdag szakirodalmából egy-egy nagyobb lélegzetű, angol, lengyel, orosz, ukrán nyelvű munkát említek meg: *Wandycz, Piotr Stefan:* Soviet–Polish Relations 1917–1921. Cambridge 1969; *Davies, Norman:* White Eagle, Red Star: The Polish–Soviet War 1919–1920. London 1972. (Lengyelre fordítva: Kraków, Znak, 1997. Újabb kiadások: 2003, 2011); Łukomski, *Grzegorz – Polak, Bogusław – Wrzosek, Mieczysław:* Wojna polsko–bolszewicka 1919–1920: działania bojowe, kalendarium. T. 1. (1 stycznia 1919 – 29 lutego 1920 r.). T. 2. (marzec – październik 1920 r.). Koszalin 1990; *Eberhardt, Piotr:* Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej. Lublin 2004; Михутина, Ирина Васильевна*:* Советско–польская война 1919–1920 гг. Москва, Ин-т славяноведения и балканистики РАН,1994; Литвин, Володимир Михайлович*:* Україна: доба війн і революцій (1914–1920). Київ 2003. stb.

16 *Савченко: Двенадцать войн за Украину i. m. 82.*

kormányának", a Szmolenszkben Feliksz Dzerzsinszkij vezetésével megalakult Ideiglenes Forradalmi Bizottság (*Tymczasowy Komitet Rewolucyjny*)[17] hatalomátvételét bizonytalan időre el kell napolni, mert a doni és a kubányi kozákságra támaszkodó Vrangel tábornok nagyobb veszélyt jelent Szovjet-Oroszországra, mint Lengyelország. A német–lengyel határok kijelöléséről, így Warmia, a Mazuri-vidék, a Visztula-delta és Felső-Szilézia hovatartozásáról döntő népszavazások (1920 júliusa – 1921 márciusa között) eredményei sem ösztönözték a forradalmi háború ezirányú kiterjesztését. Moszkva úgy értékelte a számára kedvezőtlen folyamatokat, hogy a lengyelekkel kötött béke biztosítja a Podóliában lévő forradalmi hadsereg Dél-Ukrajnába történő átcsoportosítását, a külső támogatásokat fokozatosan elvesztő Vrangel elleni döntő rohamot. A „fehérek" utolsó bástyájának bevétele az Oroszországon belüli egységet eredményezi, ez pedig nagyobb jelentőségű a jövő szempontjából, mint a burzsoá Lengyelország legyőzése! Ráadásul az antant képviselői is a keleti békében érdekeltek, mediátorságukat már felajánlották mind Moszkvának, mind Varsónak, az UNK-t eleve számításon kívül hagyva.[18]

A déli fronton harcoló Pjotr Vrangel, a „fekete bárón" emlegetett tábornok, amikor Szevasztopolban tudomást szerzett a lengyelek különutas politikájáról, megjegyezte: a lengyelek önmagukat, a kétszínűségüket ezúttal sem tagadták meg.[19] Józanul gondolkodó katonaként tudta, hogy a „vörösök" előli menekülés a Krímbe az utolsó, ideiglenes menedéket jelenti a „fehér alkotmányos demokratáknak": „egyedül maradtunk abban a harcban, amely nemcsak a hazánk, de az egész emberiség sorsáról is dönt" – értékelte reálisan a keserű valóságot Vrangel tábornok.[20] Az UNK Direktóriumának a sorsa végleg megpecsételődött, utolsó ülését ukrán földön 1920. november 18-án tartotta. Úgy határoztak, hogy a kormány Lengyelországba teszi át működési székhelyét, a velük tartó UNK-katonák inkább a lengyel internálótáborokba vonultak, mint hogy a vörösök kezére adják magukat.

Az 1920 októberében megkezdett tárgyalások 1921. március 18-án révbe jutottak, a Lengyel Köztársaság képviselői (Dąbski, Jan vezetésével) és az Orosz

17 A Julian Marchlewski (elnök), Feliks Dzierżyński (a tényleges elnök), Edward Próchniak (titkár), Józef Unszlicht (pártügyek), Tadeusz Rydwański (propoganda és agitáció), Feliks Kon (oktatás, kultúra), Bernard Zaks (ipar), Stanisław Bobiński (mezőgazdaság) alkotta bizottság 1920. július 30-án Białystok elfoglalása után kiáltvánnyal fordult a lengyel dolgozókhoz, a munkássághoz és a parasztsághoz az új lengyel állam szovjetizálásának a támogatásáért (*Manifest do polskiego ludu roboczego miast i wsi*).

18 Részleteit lásd pl. *Czubiński, Antoni:* Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918–1921. Opole 1993; *Bruski, Jan Jacek:* W walce o niepodległość i granice. Aktywność polskiej dyplomacji na arenie międzynarodowej w latach 1918–1921. In: Dyplomacja w służbie Rzeczypospolitej 1918–1939. (Artykuły i studia). Warszawa 2019. 23–35.

19 Врангель, Петр Николаевич: Воспоминания: В 2–х частях. 1916–1920. Книга II. (март 1920 г. – ноябрь 1920 г.) – (Emlékiratok) Москва, 2006. (újabb kiadása: Москва–Берлин, Директ–Медиа, 2015.) 630. Interneten számozatlan oldalakkal: http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangel1/14.html (Az idézett mondat a „За Днепром", IX. fejezetben: „Поляки в своем двуличии остались себе верны.") – letöltve: 2020. okt. 12.

20 Vrangel szavait idézi *Majoros*: A lengyel–szovjet háború i. m. 563.

Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság (РСФСР) a saját nevében, a Belorusz Szocialista Szovjet Köztársaság felhatalmazásából, valamint az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság (УССР) megbízottjai (Joffe, Adolf Abramovics és Ganyecki, Jakov Sztanyiszlavovics vezetésével) a rigai Schwarzkopf-palotában aláírták a lengyel, orosz, ukrán nyelven hivatalosított békeszerződést.[21] (A rigai békét az oroszok néhány héten belül április 14-én, az ukránok április 17-én ratifikálták, a lengyel szejm a „köztes időben", április 16-án hitelesítette. A szejm felhatalmazásából azt Józef Piłsudski és Eustachy Sapieha külügyminiszter látta el a kézjegyével.)

A nemzeti önállóságért és függetlenségért küzdő Ukrajna helyett egy Szovjet-Ukrajna született, amely föderációra lépett a kaukázusi és a Kaukázuson túli területeket is magába foglaló Összoroszországgal és Belorussziával, ami végsősoron a lengyelekkel folytatott versengésük kudarcaként fogható fel. A Galícia felosztásán marakodó lengyel–ukrán vetélkedés minden vonatkozásban Lengyelország javára dőlt el, mind Nyugat-, mind Kelet-Galícia az új, II. Lengyel Köztársaság (*II. Rzeczpospolita*) ország része lett a Zbrucs–Dnyeszter folyókig. A cári Oroszország belorusz főkormányzóságának grodnói, breszti kormányzóságai teljes egészében, a minszki kormányzósága részben Lengyelországhoz került. 126 év után az Európa térképén megint feltűnt lengyel állam egy 388.634 km^2 területű, soknemzetiségű ország képében született újjá. Lakossága 27,17 millió főre rúgott, ebből 69,2% (18,8 millió) lengyel, 14,3% (3,88 millió) ukrán, 7,8% (2,11 millió jiddisül, héberül beszélő) zsidó, 3,9% (1 millió) belorusz, 3,9% (1 millió) német, 0,9% egyéb (litván, cseh, orosz) nemzetiségűnek vallotta magát.[22]

Egy olyan „kisgyőztes" állam született Kelet-Közép-Európában, amely az európai kontinensen vezető szerephez jutott Franciaország érdekeit maximálisan szolgálta, többé-kevésbé a térségben az erőegyensúlyt is megteremtette.[23] Párizs egy olyan ország születésénél bábáskodott, amely – számításai szerint – mind a német veszélyt, mind a szovjet–orosz expanziót, a proletár világforradalmat képes lesz feltartóztani. Ebbe a politikai keretbe nem fért bele az önálló, nemzeti Ukrajna, az a francia akciórádiuszon kívül esett. A Piłsudski-féle Lengyelország pedig a biztos nemzetközi beágyazottsága érdekében hátat fordított az ukrán

21 A rigai béke teljes – mellékletekkel együtt – szövege lengyel, orosz, ukrán nyelven közzétéve a Lengyel Köztársaság hivatalos honlapján „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski 1921. nr 49. pozycja 300." cím alatt, a 814–866. oldalakon pdf formátumban. (letöltve: 2020. okt. 15.) http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id =WDU19210490300; http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19210490300/O/D19210300.pdf Értékelése pl. *Borzęcki, Jerzy:* The Soviet–Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe. New Haven–London 2008 (Lengyelül kiadva: Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej. Warszawa 2012).

22 Az 1921. évi első népszámlálás (Perwszy Powszechny Spis Ludności, 1921. szeptember 30.) eredményeit is közli a lengyel Központi Statisztikai Hivatal (Główny Urząd Statystyczny) kiadványa: Historia Polski w liczbach. Ludność, terytorium. Warszawa 1994. 134., 157. http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/Content/18436/Historia%20Polski%20w%20Liczbach_1994%20198147.pdf – letöltve: 2020. okt. 16.

23 *Dziewanowski, Marian Kamil:* Polish–Ukrainian Relations: The Burden on History. In: Essays in Modern Ukrainian History. Edmonton, 1987. 67.; lásd az egyéb részleteket: *Uő.:* Joseph Piłsudski: A European Federalist, 1918–1922. Stanford 1969.

törekvéseknek, de az 1920 márciusában a marsalli botot is kiérdemlő főparancsnoknak „volt annyi erkölcsi ereje, hogy 1921. május 15-én ellátogasson a szczypiornói táborba, ahová a Lengyelországba visszahúzódott ukrán és belorusz fehér tiszteket a nemzetközi egyezményeknek megfelelően internálták. Tisztelgett a két sorban felsorakozott tisztek előtt. Uraim, kérem, bocsássanak meg nekem – mondta. Piłsudski számára ezzel a mondattal ért véget az 1920-as háború."[24]

Ezúttal is bebizonyosodott, hogy a politikai érdek és a politikai haszon nem erkölcsi kategória.

24 *Kovács István:* Józef Piłsudski és a lengyel állam újjászületése, „A rigai béke és Piłsudski bocsánatkérése" c. alfejezet: http://epa.oszk.hu/00300/00381/00106/kovacs2.htm (oldalszámok nélkül – letöltve: 2020. okt. 15.). Lásd még *Turbucz Dávid:* Piłsudski megítélése Magyarországon a két világháború között. Történelmi Szemle 59. (2017) 1. sz. 145–162.; Piłsudski életéről, tevékenységéről pl. *Jędrzejewicz, Wacław:* Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935. T. 1. (1867–1920), T. 2. (1921–1935). Warszawa 1989.; Геннадий Матвеев*:* Пилсудский. Москва 2008. https://www.you-books.com/book/G-F-Matveev/Pilsudskij, letöltve: 2020. okt. 20.

KALMÁR JÁNOS

BRAUDEL ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS

A történészek egymásra gyakorolt hatásának vizsgálata nagymértékben magában rejti a tévedés kockázatát. Hiszen a kritériumok e téren egyáltalán nem egyértelműek. Mert a publikációk némelyik jegyzetében felbukkanó hivatkozás, de akár még az adott munkából származó idézet sem feltétlenül jelenti a feltüntetett mű módszerének hatását. Az utóbbi esetben ugyanis nem elegendő pusztán valamely információ átvétele. Máskor pedig utalás nélkül is nyilvánvaló a hatás, amely eleve sokféle lehet: a témaválasztásban, a munka szerkezetében, a feldolgozás módszerében s ki tudja még, hányféle formában ölthet testet. Említetlen olvasmányélmény, beszélgetés vagy valamilyen szakmai rendezvényen való megnyilvánulás egyaránt ösztönzőleg hathat. Azaz a dolog bonyolultabb annál, mint olykor gondolnánk. Bele kell törődnünk tehát, hogy a szellemi hatás nem mindig bizonyítható dokumentumokkal.

Ezért indokoltnak tűnik a kérdés: vajon elképzelhető-e egyáltalán, hogy hatással lehetett a hazai történetírásra életében vagy kevéssel azután akár egy mégoly híres francia történész is, mint Fernand Braudel (1902–985), akinek 1985 előtt, a szerző halálának évét megelőzően egyetlen könyve sem jelent meg magyarul,[1] még ha több vele készült interjút és bizonyos munkáinak egy-két részletét közölte is némelyik folyóiratunk?[2] Akinek a korábbi, módszertanilag is alapvető, immár klasszikussá vált művét, a *Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* címűt – amely világszerte nagy visszhangot váltott ki[3] – csak az eredetinek az 1966.

1 Ez az akkor magyarul megjelent kötet az Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század című, 1979-ben Párizsban az Armand Colin Kiadónál napvilágot látott trilógia első, A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen címen Budapesten, a Gondolat Kiadónál, Pődör László fordításában megjelent munka volt, amelynek első kötete 1967-ben jelent meg először a 'Destins du Monde'-sorozat tagjaként, szintén az Armand Colin Kiadónál. A két újabb kötettel 1979-ben trilógiává bővült mű többi – a Les Jeux de l'Échange és a Le Temps du Monde című – kötetét azóta sem ültették át magyarra.

2 Beszélgetés a történelemről Braudellel (A 'L'Express' interjúja). Valóság 15. (1972) 2. sz. 119–121., „Aki ellene van a marxizmusnak, az mellébeszél". Beszélgetés Fernand Braudel történésszel. Élet és Irodalom 20. (1976) 26. sz., 7., Beszélgetés Fernand Braudellel. Világtörténet 26. (1976) 12. sz. 3–14., *Braudel*, *Fernand:* A civilizációk története: a múlt magyarázza a jelent. In: Történetelméleti és módszertani tanulmányok. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1977. 100–142., Beszélgetés Fernand Braudellel. (A 'Le Point' és más lapok alapján). Valóság 23. (1980) 4. sz. 111–115., *Braudel, Fernand:* A tér és az idő felosztása Európában. (Civilisation matérielle, économie et capitalisme, tome 3: Le Temps du Monde. Paris 1979 című könyv I. fejezete, 11–70.) Világtörténet 30. (1980) 4. sz. 3–69., Braudelről és Braudeltől. Élet és Tudomány 37. (1982) 33. sz., 1030–1032., *Braudel*, *Fernand:* Hegyvidékek és civilizációk. (Részlet a Mediterráneum c. műből). Élet és Tudomány 37. (1982) 33. sz. 1032., Interjú Fernand Braudellel. (A 'Magazine littéraire'-ből). Valóság 28. (1985) 1. sz. 117–119., Interjú Fernand Braudellel. (A 'Libération'-ból). Valóság 28. (1985) 11. sz. 113–115.

3 1953-ban Torinóban a Giulio Einaudi Kiadónál jelent meg olaszul és ugyanakkor spanyolul

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.149

évi második, bővített és részben átdolgozott kiadása megjelenését éppen harminc évvel követően fordítottak magyarra?[4]

Pedig Braudel magyarországi „karrierje" nem kezdődött rosszul. Hiszen *A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam* című tanulmánya már 1972-ben – még ha az eredetihez képest meglehetős késéssel is[5] – megjelent magyarul a legtekintélyesebb, s akkoriban szinte egyedüliként minden szakmai műhelybe eljutó hazai történész-folyóiratban.[6] Írásai azonban az ezt követő másfél évtizeden át mégsem akadtak hazai fordítóra.

16–17. századdal foglalkozó kutatóink némelyikére – köztük is főleg gazdaságtörténészeinkre – ennek ellenére hatással volt.[7] A szakmai pályája korai szakaszában Bethlen Gáborral foglalkozó[8] és a nagy fejedelemnek a harmincéves háborúval összefüggő politikája révén érdeklődése az akkori Németalföld felé,[9] majd annak kapcsán a spanyol, végül pedig a latin-amerikai történelem vizsgálatába torkolló[10] munkásságához kapcsolódóan a hazaiak közül tudomásom szerint Wittman Tibor (1923–1972) hasznosította legkorábban Braudel írásait. Wittmanra, a Szegedi Egyetem fiatalon elhunyt professzorára emlékező nekrológjában Makkai László (1914–1989) is neki tulajdonította az elsőséget Braudel munkái jelentőségének a magyar történészek által való felismerését illetően.[11] A magát Eötvös

is (México: Fondo de Cultura Economica), s viszonylag sokára, már csak az 1966-ban publikált 2., bővített francia kiadást követően, 1972/73-ban került sor első angol nyelvű megjelentetésre (New York: Harper). Német nyelvterületen való elterjedésére és ottani visszhangjára lásd *Ebner, Paul – Marinelli, Lydia:* Fernand Braudel. Bibliographie der Werkausgaben und zur Rezeptionsgeschichte im deutschen Sprachraum. Frühneuzeit-Info 3. (1992) Nr. 1. 51–64. A francia nyelvű példányok értékesítéséről érdekes grafikont közöl a 'Le Monde' című párizsi napilap 1986. január 10-ei összeállítása alapján *Romano, Ruggiero:* Braudel y nosotros. Reflexiones sobre la cultura histórica de nuestro tiempo. (Trad.) I. Rosas Alvarado. México 1997 (Cuadernos de la Gaceta 93). 118. (12. jegyz.) [Ennek eredeti kiadása: Braudel e noi. Riflessioni sulla cultura storica del nostro tempo. Roma 1995].

4 R. Szilágyi Éva fordításában. Bp. 1996. E könyv első, részben a II. világháború alatt, német hadifogságban készült változata 1949-ben jelent meg Párizsban, az Armand Colin Kiadónál.

5 Franciául először ugyanis az Annales. Économie, Société, Civilisations című folyóiratban 13. (1958) Nr. 4. 725–753. jelent meg.

6 Ti. a Századokban 106. (1972), 988–1012. Braudel ehhez kapcsolódó vizsgálati módszerére lásd még a holland *Henk Wesseling* írását: Fernand Braudel, Historian of the Longue Durée. Itinerario 5. (1981) 16–29.

7 *Zimányi Vera:* Une collaboration fructueuse: la mémoire du professeur Fernand Braudel. In: Rencontres intellectuelles franco-hongroises – Regards croisés sur l'histoire et la littérature. Actes des tables rondes franco-hongroises (1997–1998) organisées par le Service culturel, scientifique et de coopération de l'Ambassade de France en Hongrie et le Collegium Budapest ([Textes] réunis par) Péter Sahin-Tóth. Bp. 2001 (Collegium Budapest/Workshop Series 10). 39–44.

8 *Wittman Tibor:* Bethlen Gábor. Bp. 1952.

9 *Uő:* Németalföld aranykora. Bp. 1965 (Európa nagy korszakai), *Uő:* Les Gueux dans les 'bonnes villes' de Flandre (1577–1584). Bp. 1969.

10 *Uő:* Latin-Amerika története. Bp. [2]1978.

11 *Makkai László:* Wittman Tibor tudományos életműve. Acta Historica Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae 76. (1972) 146.

kollégiumi múltja ellenére – szinte nyomban tanulmányai befejezését követően – a háború után a marxizmussal elkötelező Wittman Tibor 1957-ben megjelent, a 16. századi ún. árforradalom és a világkereskedelem összefüggéseinek szentelt kismonográfiájában Braudelnek az angol Frank Spoonerrel együtt a 16. században a tengerentúlról Európába szállított nagy mennyiségű nemesfémek árakra gyakorolt hatását elemző, az 1954-ben Rómában tartott X. Nemzetközi Történészkongresszusra készített előadásának publikált szövegét[12] hasznosította,[13] amely bővített változatban utóbb a *Cambridge Economic History of Europe* IV. kötetében is megjelent.[14] S hazai történészeink között szintén nála találjuk első nyomát Braudel híres, a *Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* című munkája 1949-ben megjelent első kiadása felhasználásának.[15] De a francia történész is hivatkozott, tudomásom szerint egyetlenként a magyar szerzők közül, Wittman franciául megjelent könyvére,[16] amelyet bár „szimpatikusnak" nevezett, mégis enyhe kritikával illetett, túlságosan elméleti (prekoncepcionális) megközelítése miatt.[17] Hasznosította Wittman Tibor egyik spanyolul megjelent cikkét is a kenyér árának 17. század eleji, Szepsi Csombor Márton prédikátor utazásai során megfigyelt, Nyugatról keleti irányba haladva egyre nagyobb mértékben észlelhető csökkenéséről értekezve.[18]

1962-ben, amikor Braudel az École Pratique des Hautes Études VI. (Társadalomtudományi) szekciójának[19] elnökeként – immár a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. kongresszusa (1961) hatására enyhülő ideológiai légkörben – Magyarországra látogatott, Makkai László a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete által koordinált, az anyagi kultúra tanulmányozására szervezett munkacsoport tagjaként személyesen is megismerkedett vele. Az ekkor már (először 1967-ben megjelenő) *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus* című könyve első kötetén[20] dolgozó Braudelt ugyanis érdekelték a hasonló jellegű anyaggyűjtést

12 Les métaux monétaires et l'économie du XVIe siècle. In: X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma 4–11 settembre 1955/Relazioni, vol. IV: Storia moderna. Firenze 1955. 233–264.

13 Az 'árforradalom' és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566–1618). Bp. 1957 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 4), 12.

14 The Economy of Expanding Europe in the Sixteeenth and Seventeenth Centuries. (Ed.) E. E. Rich, C. H. Wilson. Cambridge 1967. 374–486.

15 *Wittman:* Az 'árforradalom' i. m. 29–30. és *Uő:* Les Gueux i. m. 57. (170. jegyz.)

16 *Uő.:* Les Gueux i. m.

17 *Braudel, Fernand:* Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle, tome 3: Le Temps du Monde. Paris 1979. 129.

18 Uo. 29. *Wittman Tibor:* Los metales preciosos de América y la estructura agraria de Hungría a los fines del siglo XVI. Acta Historica Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae 24. (1967) 27–35. cikkére hivatkozva.

19 *Revel, Jacques –Wachtel, Nathan:* Une école pour le sciences sociales. De la VI[e] section de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris 1996.

20 Eredetileg, 1967-ben, az Armand Colin Kiadó 'Destins du Monde'-sorozatának tagjaként látott napvilágot. Már e könyv 1979-ben megjelent, Braudel francia nyelvű trilógiája első köteteként újra kiadott változatát jelentette meg magyarul 1985-ben a Gondolat Kiadó.

már évek óta végző magyar kutatók eredményei,[21] ezért – az akkori tudománypolitikai potentátokon kívül – velük is felvette a kapcsolatot.[22] E találkozásból szakmai-kollegiális barátság született, amely állítólag a Marc Blochról (1886–1944) folytatott, az ő munkásságát eltérően értelmező beszélgetésükből sarjadt ki.[23] Makkaira ugyanis nagy hatással volt e tragikus véget ért történész, Braudel egyik meghatározó mestere, az 1929-ben – a német *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* mintájára – eredetileg *Annales d'histoire économique et sociale* címmel indított folyóirat egyik alapítójának mindenekelőtt a középkori francia mezőgazdaság eredeti jellegzetességeiről írt, klasszikussá vált munkája.[24] Hazai történészeink közül éppen Makkai írt elsőként tanulmányt Blochról,[25] s az 1960-as évektől kezdődően szinte egész munkásságát végigkísérte a különböző „feudális-kori" regionális jellegzetességek kutatása, ilyen vonatkozású írásai némelyikének olykor még a címét is részben Blochtól kölcsönözve.[26] Makkainak a technikatörténet iránt kibontakozó érdeklődését[27] szintén Bloch némelyik írása inspirálhatta; ezek egyikét közölte is magyar fordításban, az általa szerkesztett *Világtörténet* című folyóirat első évfolyamában.[28] Braudel és Makkai László szellemi közelsége tehát a kettejük részben közös szellemi forrásának számító Marc Blochtól eredeztethető, annak ellenére, hogy a magyar történész az utóbbinak csak a műveit ismerte. Emellett azonban közvetlen braudeli hatás is észlelhető Makkainál, még ha nem is minden részletre kiterjedően fogadta el a véleményét. Késői írásaiban Makkai ugyanis szintén a francia történész és az amerikai szociológus-gazdaságtörténész, Immanuel Wallerstein (1930–2019) kora újkori világgazdaság-koncepciója felől közelített az akkori kelet-közép-európai gazdaság és társadalom kérdéseihez.[29]

21 *Makkai László:* Az anyagi kultúra történetének kutatásáról. Történelmi Szemle 1. (1958) 3–4. sz. 305–314.

22 *Czoch Gábor:* Az 'Annales' történetírásának magyarországi recepciója az 1960-as években. In: Vis-à-vis. Tanulmányok az Atelier fennállásának 25. évfordulójára. Szerk. Erdősi Péter, Klement Judit. Bp. 2015. 120–121.

23 *Benda Gyula:* L'aventure intellectuelle de l'historien László Makkai. In: Rencontres intellectuelles i. m. 153. (Benda ugyan az 1963-as évet említette megismerkedésük időpontjaként, de ez bizonyára elírás.)

24 *Marc Bloch:* Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Paris 1931.

25 Világtörténet 1. (1964) 2–3. sz. 75–79., bár *Bloch* La Société féodale című könyvét Hajnal István már 1943-ban ismertette – lásd Társadalomtudomány 23. (1943) 4–5. sz. 508–513. –, amely mű aztán sokkal később magyarul is megjelent: A feudális társadalom. Ford. Sujtó László. Bp. 2002 (Osiris tankönyvek).

26 *Makkai László:* Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 16. (1970) 261–286., ill. *Uő.:* Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában. Történelmi Szemle 19. (1976) 1–2. sz. 257–277.

27 *Makkai László:* A technika századai. Válogatott tanulmányok. Bp. 1997.

28 *Marc Bloch:* Technika és társadalmi fejlődés. Világtörténet 1. (1964) 2–3. sz. 79–86.

29 Lásd pl. Örökös jobbágyság és kapitalizmus. Századok 115. (1981) 2. sz. 320–338.; *Braudel Fernand:* Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XV^{e}–XVIII^{e} siècle. Paris 1979, 1–3. köteteire, valamint *Wallerstein, Immanuel:* The Modern World-System, I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.

Csakhogy míg Braudel e régió robotoltató majorsági gazdálkodását annak piaci értékesítési törekvése miatt a nemzetközi (világ)piac által ösztönzött (azaz kapitalisztikus elvárásnak megfelelni igyekvő) monopolgazdaságként jellemezte,[30] addig Makkai – elismerve ugyan, hogy e jelenséget a tőkés világpiac kihívása hozta felszínre – döntően feudális csökevényt látott benne.[31]

A francia gazdaságtörténészek által az ártörténeti kutatásokat illetően kezdeményezett módszertani vita[32] s a közép-európai térséggel kapcsolatos addigi, már külföldön is publikált lengyel eredmények[33] az 1960-as évek derekán hazai gazdaságtörténészeink körében is érdeklődést ébresztettek e téma iránt. Az Országos Levéltárból akkortájt az MTA Történettudományi Intézetébe került Zimányi Vera (1930–) feladata lett az erre vonatkozó 16–17. századi források összegyűjtése. 1964-ben Budapesten járt Braudel közeli olasz munkatársa, a szintén hasonló jellegű kutatásokat folytató, egyszersmind ezek módszertani megújítását kezdeményező Ruggiero Romano.[34] Zimányi visszaemlékezése szerint igen gyümölcsöző és ösztönző volt a vele folytatott eszmecseréjük, amely aztán – a Braudel által felajánlott kutatási ösztöndíjaknak köszönhetően – immár más francia kollégák részvételével a következő évben Párizsban folytatódott. Vele együtt még Makkai László és az akkoriban főként a19. század második felének hazai gazdaságtörténetét kutató Katus László (1927–2015) tölthetett hosszabb időt a francia fővárosban.[35] Ezekben az években mind többször nyílt lehetőségük magyar társadalomtudományi kutatóknak ottani szakmai tartózkodásra, ami 1968-tól kezdve, a Budapesten tartott magyar–francia gazdaságtörténeti kollokvium óta már rendszeressé vált. Akkorra lényegében már polgárjogot nyertek az *Annales* megközelítési módszerei Magyarországon, amit igazolni látszott, hogy ismertetést közölt róluk a *Századok*.[36] A történelemszemléleti vonatkozásban magát Braudel-tanítványnak valló Katus főként az akkori francia történetírásnak a sorozatjellegű források statisztikai feldolgozhatóságával kapcsolatos, főleg a szintén az *Annales* köréből induló Pierre Chaunu (1923–2009) sokoldalú elemzései

New York 1974 c. munkájára hivatkozva. (Utóbbi magyar fordítása: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században. Ford. Bittera Dóra et al. Bp. 1983 (Társadalomtudományi Könyvtár).

30 *Braudel, F.:* Civilisation matérielle, t. 2: Les Jeux de l'Échange i. m. 236.

31 *Makkai László:* Az európai feudalizmus jellegzetességei. Bp. 1987 (Pallasz könyvek). 190–192.

32 *Zimányi Vera:* Bibliográfiai áttekintés a külföldi ár- és bértörténeti kutatásokról. Világtörténet 1. (1964) 4. sz. 66.

33 *Hoszowski, Stanislas:* L'Europe centrale devant la révolution des prix. Annales E. S. C. 16. (1961) Nr. 3. 441–456.

34 *Romano, Ruggiero:* Ártörténet és gazdaságtörténet. Világtörténet 1. (1964) 4. sz. 38–53. (Az eredetileg a Rivista Storica Italiana 1963. évfolyamának 2. számában olaszul megjelent módszertani vitacikk rövidített változatú fordítása.)

35 *Czoch G.:* Az 'Annales' i. m. 135.

36 Századok 103. (1969) 5–6. sz. 1118–1133. (Katus László, Makkai László és Niederhauser Emil tollából).

alapján meghonosodott módszereit,[37] majd mások által is gazdagított eredményeit (*histoire sérielle*) tudta kamatoztatni a saját munkáiban.[38]

Fernand Braudel szemléletének 18. század-kutatóinkra gyakorolt hatását a fentiekhez képest viszont már csak azért is különösen nehéz tetten érni, mert ez az időszak számos lényeges ponton különbözik az előzőtől, a 16–17. századitól, amelyre vonatkozóan Braudel a legeredetibb, meghatározó jellegű kutatásait végezte. Mégsem lehetetlen, mert „18. százados" történészeink, akiktől a francia nyelvismeret, érdeklődési körük alapján, szinte kötelezően elvárható, szintén találkoztak már írásai magyar nyelvű megjelenését megelőzően is a munkáival. Közülük legkorábban azon nemzedék tagjainak némelyike, akik már az 1960-as és az 1970-es években a szakmában tevékenykedtek, s akik még a II. világháború előtt végezték a tanulmányaikat, ezért számukra – az akkori gimnáziumi tananyagból és/vagy az Eötvös Kollégium kínálta lehetőségekből adódóan – nem okozott nehézséget franciául olvasni. Így kerülhetett sor 1970-től kezdődően Köpeczi Béla, a Magyar Tudományos Akadémia akkori főtitkára, illetve főtitkárhelyettese által Mátrafüreden, az akadémiai üdülőben rendszeresen megszervezett közép- és kelet-európai interdiszciplináris felvilágosodástörténeti kollokviumokra. Ezek a rendezvények folyamatosan biztosítottak lehetőséget többek között nyugat-európai kollégákkal folytatott szakmai eszmecserékre, akik közül soha nem hiányoztak a francia történészek, bár Braudel – minthogy nem az eszmetörténet kutatója volt – ezek egyikén sem vett részt. E tudományos alkalmak szerepét jelentősen növelte, hogy olyan időszakban került rájuk sor, amikor a Kelet-Európa-szerte hatalmon lévő kommunista pártok támogatták a társadalomtörténeti kutatásokat, mindenekelőtt persze a marxista szemléletű és interpretációjú megközelítésűeket.

Az említett generáció hazai tagjai, akik a magyarországi forrásanyag széles körű ismeretének birtokában, nagy kutatási tapasztalattal is rendelkeztek, Braudel munkáiból mindenekelőtt az országhatárok szakmai értelemben vett átlépésének szükségességét vonták le tanulságként; azt, hogy csak a nemzeti keretek közül kitekintve, a hazai jelenségeket más országokéival összehasonlítva nyílhat esély a regionális sajátosságok és eltérések felderítésére. Tegyük hozzá, hogy ez az 1929-ben Strasbourgban Marc Bloch és Lucien Febvre által alapított francia történeti folyóirat nevéről *Annales*-„iskolának" nevezett irányzatra jellemző megközelítés – amelynek Fernand Braudel egyik meghatározó személyisége volt – nem állt távol az akkoriban nálunk is uralkodó marxista szemlélettől, amely gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásban a nemzeti hagyományoktól és sajátosságoktól függetlenítetten igyekezett vizsgálni és indokolni a különböző jelenségeket, például az Elbától keletre, illetve nyugatra

37 Mindenekelőtt e szerzőnek a feleségével, *Huguette Chaunu*vel közösen, összesen 12 kötetben megjelentetett Séville et l'Atlantique 1504 à 1650. Paris 1955–1960 című munkája, amely nagyrészt a sevillai *Casa de la Contratación* (az „Indiákkal" folytatott kereskedelem hivatala) működésének első másfél évszázada alatt készült kimutatásaira épül.

38 „Meghallani a sokszólamú zenét, az emberi történelmet." Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Katus Lászlóval. Századvég 12. [45.] (2007) 3. sz. 162–163.

eső területek közötti eltéréseket vagy az azonos társadalmi „osztályba" tartozók érdekközösségeit. Ezért létezhettek az *Annales* környezetében a marxizmushoz közel álló, azzal szimpatizáló történészek, még ha nem is ők voltak a folyóirat irányultságát meghatározóan alakító személyiségek.[39] Míg azonban a marxizmus a történelem mozgatóit lényegében kizárólag az egyes társadalmi csoportok eltérő gazdasági érdekeire vezette vissza, addig az *Annales*-ista és a braudeli[40] szemlélet – legalábbis szándékát tekintve – a teljességre való törekvés jegyében (*histoire globale*[41]) a múlt egészének megragadását tűzte ki célul, s nem kívánta a jelenségek okait, vélelmezett fontosságuk alapján, mindenáron hierarchikus rendbe állítani. Ehelyett azt hangoztatta, hogy a múlt különböző megnyilvánulásait általában több egyidejűleg ható tényező együttes érvényesülése produkálja,[42] amelyek vizsgálatához immár nem bizonyultak elegendőnek a hagyományosan a történettudomány körébe tartozónak tekintett módszerek, amelyek mellé, illetve részint helyébe az ún. „embertudományokat" (*sciences de l'homme*) állították. Ezek nemcsak a különböző társadalomtudományok interdiszciplináris jellegű alkalmazását jelentették, hanem gyakran a társtudományok (általában a földrajz, a szociológia és/vagy az antropológia) módszerének átvételét is, amelyek némelyik képviselője egyébként már a folyóiratot alapító „atyák" – Braudel mesterei – számára is példaként szolgált: a történeti földrajztudós Pierre Vidal de la Blache

39 Pl. Ernest Labrousse, Maurice Agulhon, Michel Vovelle és mindenekelőtt Pierre Vilar. *Burke, Peter:* Una rivoluzione storiografica. La scuola delle 'Annales', 1929–1989. Trad. G. Ferrara degli Uberti. Roma–Bari [4]1997 (Universale Laterza 732), VII. és 107. [E munka eredeti címe és megjelenése The French Historical Revolution: The 'Annales' School, 1929–89. London 1990]. A marxista történelemszemlélet és az 'Annales' kapcsolatára lásd még a The Impact of the Annales school on the social sciences. Inaugural Conference on May 13–15, 1977: the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations. Review. A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations 1. (1978) 3–4. sz. 1–262. több tanulmányát, valamint *Duby, Georges – Lardreau, Guy:* Párbeszéd a történelemről. Ford. Szilágyi Gábor. Bp. 1993 (Hermész Könyvek). 109., továbbá „Aki ellene van a marxizmusnak, az mellébeszél". Beszélgetés Fernand Braudel történésszel. Élet és Irodalom 20. (1976) 26. sz. 7.

40 *Hexter, J.:* Fernand Braudel and the Monde Braudelien. The Journal of Modern History 44. (1972) Nr. 4. 480–539.

41 *Braudel, Fernand:* En guise de conclusion. Review. A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations 1. (1978) Nr. 3–4. 245.

42 *Kosáry Domokos:* Marc Bloch 1886–1944. In: *Marc Bloch:* A történelem védelmében. Válogatott művek. Ford. Kosáry Domokos, Makkai László, Pataki Pál. Bp. 1984 (Társadalomtudományi Könyvtár). 24–25. – Jellemző erre többek között a részben a Braudel-tanítvány, ill. -munkatárs olasz Ruggiero Romano által szerkesztett monumentális Storia d'Italia-vállalkozás. *Ruggiero Romano – Corrado Vivanti* (a cura di) első, I caratteri originali (Torino 1972) című, tehát az eredeti jellegzetességeket bemutató kötete, amelynek ihletője egyébként *Marc Bloch:* Les caractères originaux de l'histoire rurale française (Paris 1931) munkája volt. Ezen Itália-történet 1974-ben megjelent 2/II. kötetébe (Dalla caduta dell'Impero romano al secolo XVIII) egyébként Braudel is írt egy terjedelmes tanulmányt L'Italia fuori d'Italia. Due secoli e tre Italie címmel (2089–2248.), amely 1986-ban ugyanott Il secondo Rinascimento címen önállóan is megjelent, miként 1989-ben, gazdagon illusztrált albumként franciául, a párizsi Arthaud Kiadónál (Le modèle italien cím alatt) úgyszintén.

(1845–1918), a szociológus Émile Durkheim (1858–1917) és Maurice Halbwachs (1877–1945), valamint az antropológus Claude Lévi-Strauss (1908–2009), aki az 1930-as években Braudel São Pauló-i egyetemi tanárkollégája volt.[43]

Mindezek hatására Kosáry Domokos – aki 1936-ban, párizsi ösztöndíjas tanulmányi tartózkodása idején maga is Marc Bloch hatása alá került[44] – 1984-ben, annak a vitának a résztvevőjeként, amely a magyar történeti kutatásoknak az egyetemes történelemhez való viszonyát taglalta, úgy foglalt állást, hogy lévén múltunk az egyetemes része, ezért a hazai jelenségek nem elszigetelten, hanem európai összefüggéseik keretei között elemzendők.[45] A társadalmi modell és a történeti tudományok kapcsolatával foglalkozó módszertani írásával Kosáry Braudel hosszú időtartamú vizsgálati javaslatával – többször is hivatkozva rá – egybecsengő következtetésre jutott.[46] A 18. századra vonatkozóan általa felvázolt európai fejlődési modell lehetőséget nyújtott számára a földrész országainak fejlettségi alapon történő kategorizálására. Eszerint a legfejlettebb zóna mint központ köré képzeletben rajzolható koncentrikus körök alkalmasak az eltérő fejlettségi szintek jelzésére, amelyek a legfejlettebb területtől való távolsággal fordítottan arányosak.[47] E tétel alapján értékelte és kategorizálta nagy szintézisében európai kölcsönhatásaiban a 18. századi hazai művelődés jelenségeit.[48] Majd utóbb, akadémiai levelező tagsági székfoglaló előadásában a fenti modellt, immár általánosabb szintre emelve, kiterjesztette az egész új- és jelenkori magyar fejlődésre.[49]

A másik, alighanem a legnehezebben mérhető-dokumentálható hatás az, ami a tanári oktatómunka közvetítése révén érvényesül. Az 1970-es és 1980-as években az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Középkori Egyetemes Történeti Tanszékén a kora újkort tanító professzor, H. Balázs Éva – akinek a jozefinizmus magyarországi hatására vonatkozó kutatói érdeklődési köre a felvilágosodás kori Fiuméra és Triesztre is kiterjedt,[50] és aki mindenkor az előzményekkel és a számba jöhető tágabb regionális hatásokkal együtt kívánta megismerni az általa vizsgált helyszíneket és szereplőket – szinte magától értetődő természetességgel fordult Braudel *Földközi-tenger*e felé, s ajánlotta figyelmébe – akkoriban még magyar fordítás híján – annak francia

43 *Burke, P.:* Una rivoluzione i. m. 111. és 113–114.

44 *Kosáry Domokos:* Múltunkról – öncsonkítás nélkül. In: *Uő*: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Bp. 1987. 521.

45 *Kosáry Domokos:* Az európai fejlődési modell és Magyarország. In: *Uő*: A történelem veszedelmei i. m. 9. (1984-ben jelent meg először.)

46 Modellalkotás és történettudomány. In: *Uo.* 381. (Eredetileg 1978-ban jelent meg, Braudel különböző munkáira való többszöri hivatkozással: pl. 381., 423–425.)

47 *Uő:* Felvilágosult abszolutizmus – felvilágosult rendiség. Történelmi Szemle 19. (1976) 4. sz. 675–720.

48 *Uő:* Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980.

49 *Uő:* Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében. Bp. 1985 (Értekezések, emlékezések).

50 *H. Balázs Éva:* Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800. Bp. 1987. 82–83.

vagy angol kiadását olyan hallgatóinak, akiknek azzal a térséggel összefüggő szakdolgozati vagy egyetemi doktori témát javasolt.[51] És az 1970-es évek végén szintén ő adta a hozzá szakdolgozó, speciális kollégiumi növendékei közül a franciául tudóknak kötelezően elvégzendő penzumként Braudel *Anyagi civilizáció*ja – amelynek addig még csak az első kötete született meg – egy-egy fejezetének magyarra fordítását e könyv általa remélt, itthoni megjelentetése céljából.[52] S kell-e bizonygatni, hogy az ilyen célú szövegolvasás igényli leginkább a szerző gondolatainak megértését?

Nem lehet eléggé hangsúlyozni mindezeknek az adott viszonyok közötti szemléletformáló jelentőségét, hiszen akkoriban szinte kizárólag marxista szemléletű, a történelmet lényegében csupán a gazdasági folyamatokra, az osztályok harcaként feltüntetett eseményekre és – ha egyáltalán – szintén ezek szellemében interpretált művelődési jelenségekre korlátozottan értelmező és tartalmazó tankönyvek álltak a hallgatók rendelkezésére magyarul. Amely körülmény az ún. egyetemes történelem terén még nagyobb hátrányt jelentett, mint magyar vonatkozásban, hiszen az utóbbiról azért – megfelelő érdeklődés esetén – végeredményben mégiscsak volt lehetőség a hivatalostól eltérő felfogású régebbi hazai szakmunkák olvasására, míg más országok múltjával kapcsolatosan szinte egyáltalán nem vagy csak igen nehezen voltak hozzáférhetők ilyenek.

Az 1960-as évek eleje-közepe óta mind sűrűbbé váló francia–magyar társadalomtudományi kapcsolatok eredményeképpen, a kezdeti, szinte kizárólagosan egyoldalú mellett, lassanként reciprok hatás is érvényesült. A közép- vagy kelet-közép-európai régió jelenségeiről mindenekelőtt lengyel kutatók munkáinak eredményeit, de mellettük egyre inkább már a magyarokéit is hasznosították a nyugati – köztük a francia – szakemberek, s ezzel tudományos értelemben kitolódtak számukra e földrész határai, amivel a látókörük is tágult. Komoly elismerést jelentett e vonatkozásban Braudel Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című könyvének francia kiadásához írt előszava,[53] amelyben – a magyar társadalomtudósok nemzetközi rendezvényeken megismert felkészültségének általános méltatása mellett – bizonyos kételyeinek leheletfinomságú, kérdésbe burkolt jelzése ellenére, messzemenően dicsérte a szerző eredetinek tekintett régiófelosztását (ti. a Nyugat és a Kelet közé a mindkettőtől több vonatkozásban különböző s ezért önállónak tekinthető kelet-közép európai régió beiktatását) és témájának az övével rokonítható, hosszú időtartam-szempontú megközelítését.

---

51 Szakdolgozói nevét, munkájuk címének feltüntetésével közli a Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk. Kalmár János. Bp. 1997. 441–445.

52 Jelen sorok írója pl. a 2. fejezet 3., kukoricáról szóló részét kapta feladatként. E terv az érintett hallgatók tanulmányainak befejezése miatt nem valósult meg; az 1985-ben Pődör László nagyszerű fordításában végül megjelent magyar kiadás minőségét a gyakorlatlan egyetemistáké egyébként is aligha közelítette volna meg.

53 *Szűcs Jenő:* Les trois Europes. Essai. (Préface de Fernand Braudel). Paris 1985. Az előszó magyar fordítása *Braudel, Fernand:* A magyar gondolkodás értéke. Előszó Szűcs Jenő 'Vázlat Európa három történeti régiójáról' című könyvéhez. Ford. Kiss Csilla. Napjaink. Észak-magyarországi irodalmi és kulturális lap 25. (1986) 7. sz. 10.

Fernand Braudel történetírói módszerének manapság valószínűleg nemigen akad követője. Az 1950-es, 1960-as évekbeli környezete jónéhány tagjának indokoltan szemére vethető, hogy a múlt rekonstruálása során figyelmen kívül hagyta vagy legalábbis elhanyagolta az eseményeket és a szubjektumot, a cselekvő embert. De neki nem. Hisz vajon mi másról szól a *Mediterráneum* utolsó harmada, ha nem az előzőleg bemutatott, a „hosszú időtartamú" jelenségekhez kapcsolódó események – a folyton változó, soha ugyanolyan képet nem mutató „tengerfelszín" (a történések) – nagyon is részletes elbeszéléséről? És az *Anyagi civilizáció*é? Persze, hogy ezt a gazdasági-társadalmi tényezőkhöz rendelten, azok függvényében teszi, de hisz azok képezik elbeszélése tárgyát, mondandója vezérfonalát! S nem érheti Braudelt az a vád sem, hogy ne szentelt volna figyelmet a meghatározó személyiségeknek, hogy érzéketlen lett volna tevékenységük indítékainak akár személyes vonatkozásai iránt is. Elegendő csak az V. Károly császárról vagy a fiáról, II. Fülöpről írt, a róluk készült Tiziano-portrék lelkületet tükröző hitelességéhez[54] hasonlítható két esszéjét elolvasni.[55] Némelyik következtetése az azóta végzett kutatások alapján kétségkívül pontosításra, árnyalásra szorul. De a múlt jelenségeinek általa választott megközelítési módja – melyet trilógiájának hazai méltatója, Makkai László az összehasonlítás, az interdiszciplinaritás és a felszínes számmágiával ellentétes, az arányok és szekvenciák józan mérlegelését és egymáshoz mérését jelentő kvantifikációval jellemzett[56] – aligha tekinthető elavultnak. Csakhogy ez jól megválasztott problémafelvetést, széles körű felkészültséget, körültekintő mérlegelést igénylő, nehéz feladat, amelyet az utóbbi évek-évtizedek egyetemi képzései nem alapoznak meg.

Braudel halála óta sok történetírói irányzat bukkant fel, amelyek bizonyos fokig az *Annales* addig többé-kevésbé jellemző gazdaság- és társadalomtörténet dominanciájával szemben már az 1970-es évektől kezdve csírázni kezdtek, olykor részben e folyóirat szerkesztését átvevő fiatalabb nemzedék tagjainak és jónéhány más országbeli műhelyben dolgozó munkatárs kezdeményezésére. Felsorolásuk nemcsak hosszú, hanem bizonyosan hiányos, témánk szempontjából ráadásul felesleges is lenne. A historiográfiai szakirodalom összefoglalóan posztmodern, illetve „új történetírásként" tartja számon ezeket az egyébként olykor egymáshoz képest is eltérő irányzatokat,[57] amelyeknek talán az a legjel-

54 Lásd pl. V. Károlyt a vadászkutyájával 1533-ból (Madrid, Prado), a mühlbergi ütközetben ábrázoló 1547-ből (Madrid, Prado), ill. a császárt ülve megörökítő festményét 1548-ból (München, Alte Pinakothek); II. Fülöp ifjúkori ülőképét 1550-ből (Cincinnati Art Museum), 1551-ben készült állóképét (Madrid, Prado), továbbá 1556-ból származó állóképét (Nápoly, Museo di Capodimonte).

55 *Braudel, Fernand:* Écrits sur l'histoire, t. II. Paris ²1994 (Champs 304). 167–207. és 209–253.

56 *Makkai László:* Ars historica. Megjegyzések Fernand Braudel 'Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècles' c. művéhez. Századok 115. (1981) 1. sz. 207. – E recenzió angolul is megjelent Ars Historica: On Braudel címmel. Review. A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations 6. (1983) Nr. 4. 435–453.

57 Ezek lényeglátó áttekintése *Romsics Ignác:* Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp. 2011. 229–244.

lemzőbb közös vonásuk, hogy többnyire egy-egy módszer kizárólagos alkalmazásának eredményességében bízva, nemegyszer más tudományokéit részesítik előnyben; néha olyanokét is, amelyek vizsgálati lehetőségei nem terjednek ki a múltbeli jelenségek megfelelő értékelésére.[58] Nem csoda, hogy ennek alapján sokszor csak egymástól elszigetelten, kiváltóikat részben homályban hagyva sikerülhet ábrázolniuk a múlt különböző jelenségeit. „Még nagyon messze vagyunk a Braudel hirdette »totális történelemtől«", ismerte el egyik tekintélyes angol képviselőjük, Peter Burke.[59] Mintha eleve lemondanának arról, hogy megfeleljenek annak az alapvető tudományos követelménynek, hogy az ismeretelemek puszta regisztrálásán és bemutatásán túl, azok logikus rendszerezésével törekedjenek magyarázatot adni a jelenségek hátterére. Még ha az kétségkívül komoly szellemi energiát igénylő, sok buktatót rejtő, kockázatos, fáradságos vállalkozás is. Pedig ez különbözteti meg a tudományos módszert és eredményt – mely utóbbi persze korántsem biztosan végérvényes – a puszta ismeretszerzéstől és -közvetítéstől. Braudel szarkazmusa aligha kímélné a napjaink egyoldalú specialistái által diktált szakmai divatokat.

58 „[...] történészként úgy tűnhet számunkra, hogy [a szociológiának] túl erős a hajlama az általánosításra, s leginkább a történeti érzéket nélkülözi. Amennyire létezik már történeti közgazdaság, annyira nincs történeti szociológia. Ennek okai nagyon is nyilvánvalóak. Főképp azért, mert a szociológia [...] nemigen képes meghatározni a tárgyát, [...], hogy mi a társadalom? Amely kérdést egyébként már fel sem teszik [...]" *Braudel, F.:* Civilisation matérielle, t. 2. i. m. 408. – A szociológia módszerének a múlt vizsgálatára vonatkozó alkalmasságát illetően hasonlóan szkeptikusan nyilvánult meg Kosáry Domokos is. *Kosáry* D.: Művelődés i. m. 23.

59 *Burke, Peter:* Az új történetírás múltja és jövője. In: Történetelmélet. II. Szerk. Gyurgyák János, Kisantal Tamás. Bp. 2006 (Osiris tankönyvek). 1208.

KERTÉSZ ISTVÁN

MIKOR LETT BAJNOK OLÜMPIÁBAN ATTALOSZ, A PERGAMONI URALKODÓCSALÁD TAGJA?

JOACHIM EBERT EMLÉKÉRE

A független hellénisztikus Pergamon és egyben az Attalida-dinasztia megalapítója a zsoldosvezér *Philetairosz* volt.[1] Kr. e. 283-ban fellázadt *Lüszimakhosz* ellen, aki korábban Nagy Sándor hadvezéreként vett részt a perzsiai hadjáratban, és ura halála után egyike lett a nagyhatalmú *diadokhoszok*nak. A *diadokhoszok* (utód-hadvezérek, Nagy Sándor egykori főtisztjei) egymás ellen vívott harcai során Thrákia mellett megszerezte Kis-Ázsia észak-nyugati területeit is, beleértve Pergamont.[2] Philetairosz a pergamoni helyőrség élén állt, amikor Lüszimakhosz elleni sikeres lázadása eredményeképp függetlenítette magát, és megszerezte a pergamoni citadellában Lüszimakhosz által felhalmozott 9 ezer *talanton*nyi vagyont (nagyjából 235 800 kg ezüst értéke).[3] Ez idő tájt Pergamon egy görög modell szerint alakuló *polisz* volt. Később, Philetairosz és utódai, *I. Eumenész* és *I. Attalosz* uralma alatt Iónia, Aiolisz és Tróasz településeiből Pergamon középponttal egy kisebb monarchia jött létre.[4] A Kr. e. 2. század elején, *II. Eumenész* uralma idején a pergamoni állam kis-ázsiai birodalommá nőtt, és elérte virágkorát. Ekkor a Róma és Pergamon között kialakult szoros barátság és fegyvertársi viszony révén Nyugat-Kis-Ázsia az Attalidák birtokába jutott.[5] De a Róma győzelmével Kr.

1 Philetairoszról lásd *Rostovtzeff, Michael Ivanovitsh:* The Social and Economic History of the Hellenistic World (SEHHW). Oxford 1941. 553–566.; *Magie, David:* Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ. Princeton–New Jersey 1950. 939. (36. jegyz.); *Hansen, Esther V.:* The Attalids of Pergamon. Ithaca–London [2]1971. 14–21.; *Allen, Reginald E.:* The Attalid Kingdom. A Constitutional History. Oxford 1983. 9–26.; Attalid Asia Minor. Money, International Relations, and the State. Ed. Peter Thonemann. Oxford 2013. 51–52., 62–63., 76–78., 87–95., 230., 284–286.

2 Lüszimakhoszról lásd *Cary, Max:* A History of the Greek World 323 to 146 BC. London [2]1977, passim; *Waterfield, Robin:* Dividing the Spoils. The War for Alexander the Great's Empire. Oxford 2011, passim; *Seibert, Jakob:* Das Zeitalter der Diadochen. (Erträge der Forschung 185). Darmstadt 1983. 58–59., 155–167., 213–214.

3 *Sztrabón* XIII. 4.1. (C 623).

4 *McShane, Roger B.:* The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum. (Illinois Studies in the Social Sciences 53). Urbana 1964. 58–91.; *Magie, D.:* Roman Rule i. m. 939. (36. jegyz.); *Rostovtzeff, M. I.:* The Social and Economic History i. m. 553–566., 632–736.; *Kertész, István:* The Attalids of Pergamon and Macedonia. In: Ancient Macedonia V. Papers read at the Fifth International Symposium held in Thessaloniki, October 10–15, 1989. (Institute for Balkan Studies 240). Thessaloniki 1993. I. 669–677.

5 *McShane, R. B.:* The Foreign Policy i. m. 150–176.; *Hansen, E. V.:* 1 The Attalids of Pergamon i. m. 92–129.; *Allen, R. E.:* The Attalid Kingdom i. m. 76–135.; *Kertész, István:* Tanulmányok Pergamon történetéből. In: Hellénisztikus történelem. (História Könyvtár Monográfiák 13). Bp. 2000. 151–195.

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.161

e. 167-ben befejeződött III. makedón háborút követően az itáliai nagyhatalomnak többé nem volt szüksége erős keleti szövetségesre. Következésképp meglazította kapcsolatait Pergamonnal, és végül annak utolsó királya, *III. Attalosz* meggyengült államát Kr. e. 133-ban végrendeletileg Rómára hagyta.[6]

Már Pergamon másfél évszázados történelmének kezdetén az állam vezetői arra törekedtek, hogy baráti viszonyt ápoljanak a hellén közvéleményt formáló vallási intézményekkel. Ezzel elsősorban az volt a céljuk, hogy hatalomátvételük illegitim körülményeit, többek között az említett 9 ezer *talanton* elsikkasztását ellensúlyozzák. Ilyen körülmények között különös jelentőséget tulajdonítottak annak az olümpiai győzelemnek, amelyet Philetairosz *Attalosz* nevű unokaöccse aratott a négyes csikófogatok versenyében, valószínűleg Kr. e. 276 során. A Zeusz-kultusz központjában, a főisten tiszteletére rendezett verseny keretében[7] elért sportsiker történetét egy Pergamonban felállított metrikus felirattal adták a világ tudomására. A felirat az én fordításomban így szól:

„Líbia sok kocsiját meg az argoszi hámot azonképp,
dús legelőjű vidék, thesszali föld fogatát
hívta a kürtszó, Attaloszét se felejtve. A rajtnál
sűrű tolongás közt összeszorult valahány.
Majd a sorompó nagy ropogással lökte ki őket,
ló szántotta nyomát, másik utána eredt.
Ámde a versenyző sokaság csak a port szimatolta,
melyet az attaloszi mének lába kavart.
Zúgva, zihálva a mérges harc még dúlt, de a győztest
tudta a sok nép már, és kiabálta nevét.
Élisznek koszorúja s a dicsfény Pergamoné lett,
Nagy Philetairoszhoz így jut örömteli hír."[8]

A felirat legnevesebb publikálója, *Joachim Ebert* vizsgálat alá vett egy másik sport tárgyú szöveget is. Ezt a tudomány *Olümpiai Krónika* néven ismeri, mivel olümpiai győztesek nevét tartalmazza. Az *IG.* (Inscriptiones Graecae) II/III^2 no.

6 Lásd *Magie, D.:* Roman Rule i. m. 30–33.; *Hopp, Joachim:* Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden. (Vestigia 25). München 1977. 121–147.; *Daubner, Frank:* Bellum Asiaticum. Der Krieg der Römer gegen Aristonikos von Pergamon und die Einrichtung der Provinz Asia. München ^{2}2006. 13–52.

7 *Herrmann, Hans-Volkmar:* Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte. München 1972; *Mallwitz, Alfred:* Cult and Competition Locations at Olympia. In: The Archaeology of the Olympics. The Olympics and Other Festivals in Antiquity. Ed. Wendy J Raschke. (Wisconsin Studies in Sciences). Wisconsin 1998. 79–109; *Sinn, Ulrich:* Olympia. Kult, Sport und Fest in der Antike. München 1996; *Kertész István:* Ez történt Olümpiában. Az olümpiai játékok ókori története. Debrecen 2008. 13–38.

8 *IvP.* (Inschriften von Pergamon) no. 10–12. Lásd *Kertész, István:* Some Notes on Inscription IvP. No. 10–12. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 38. (1998). 191–194. Vö. *Ebert, Joachim:* Griechische Epigramme auf Sieger an gymnischen und hippischen Agonen. Berlin 1972. No. 59.

2326 felirat a fenti metrikus felirattal nagyjából azonos időben keletkezett. Az írás elemzésénél Ebert a következő megállapítást tette: *„... alaposan feltételezhető, hogy az emberek abban az időben, amikor a történelmi tények időbeli rögzítéséhez az olümpiászok* [két olümpiai verseny közötti időszak – K. I.] *szerinti számozást alkalmazták, Kr. e. 276 során a játékok 500 éves jubileumára kiváltképp súlyt helyeztek. Noha erre közvetlen bizonyítékunk nincsen, bizonyos jelek arra utalhatnak, hogy az ebben az esztendőben rendezett olümpiai játékok szokatlanul nagyszámú résztvevővel és szurkolók tömeges érdeklődésétől kísérve zajlottak le."*[9]

Megállapítását Ebert a pergamoni felirat néhány kitételével támasztja alá. Ezek azt mutatják, hogy a szövegben említett fogatverseny a görögök által lakott legtávolabbi területekről (Észak-Afrika [Libüé], Argosz, Thesszália, a kis-ázsiai Pergamon) érkezett résztvevőkkel, szokatlanul nagy érdeklődéstől övezve – *hellének tízezrei szeme láttára* (lásd a felirat 10. sorát) – ment végbe. Ezért úgy véli, hogy Attalosz győzelme Kr. e. 276 olümpiai játékaihoz köthető. Ez a vélemény reálisnak tűnik, mivel a győzelmi híradás címzettje Philetairosz, aki Kr. e. 283 és 263 között volt Pergamon politikai vezetője. A sportsiker politikai jelentőségét jól hangsúlyozza az a tény, hogy a róla megemlékező felirat egyike az Attalida-korszak legkorábbi írásos emlékeinek.

A következőkben megkísérlem Ebert hipotézisét néhány újabb érvvel alátámasztani. Az első Attalidák genealógiáját legrészletesebben *Reginald E. Allen* elemezte.[10] Miután áttekintette a rendelkezésre álló forrásokat, következtetéseit az alábbiakban foglalta össze: Philetairosz, az Attalida-dinasztia megalapítója az antik források szerint Kr. e. 263-ban halt meg. Ez akkor történt, amikor már betöltötte a 80. életévét (Lukianosz szerint a nyolcvannégyet), vagyis Kr. e. 343-ban vagy valamivel korábban születhetett.[11] Gyermeke nem volt, családját két ifjabb fiútestvére egészítette ki. Közülük az idősebb volt *Eumenész*, míg a fiatalabb *Attalosz.*[12] Philetairosz tehát hosszú életének 60-as éveiben vette át az uralmat Pergamon fölött, és kezdte meg a korlátozott monarchikus hatalom kialakítását

9 *Ebert, Joachim:* Zur „Olympischen Chronik" IG. II/III² no. 2326. Archiv für Papyrusforschung 28. (1982), 5–14. Vö. *Uő.:* Agonismata. Kleine philologische Schriften zur Literatur, Geschichte und Kultur der Antike. Stuttgart–Leipzig 1997. 237–252. (A Martin-Luther-Universität zu Halle-Wittenberg tanárával, Ebert professzorral szoros baráti szálak kötöttek össze. A nemzetközi hírű kutató, korábban elsőosztályú futballista nem kis szerepet játszott abban, hogy érdeklődésem a sporttörténet irányába fordult. Ezt az írást az ő emlékezetének szentelem.) A hellén közvélemény az olümpiai játékok kezdetét Kr. e. 776-ra tette, és az ókori történetírók ezt az évszámot jelölték az első *olümpiasz* kezdő évének. A modern tudományban viszont mai napig vita folyik arról, hogy mikor zajlott le az első olümpiai verseny, lásd *Lee, Hugh M.:* The „First" Olympic Games of 776 BC. In: The Archaeology of the Olympics i. m. 110–118.; *Christesen, Paul:* Olympic Victor Lists and Ancient Greek History. Cambridge 2007. 112–160., 206–219.

10 *Allen, R. E.:* The Attalid Kingdom i. m. Appendix I. 181–194.

11 Uo. 187.; vö. *Lukianosz:* Makrobioi 12: „Philetairosz, aki eunuch létére először szerezte meg a hatalmat Pergamon fölött, és meg is tartotta, nyolcvannégy évesen halt meg." (Bollók János fordítása)

12 Uo. 181 skk.; vö. *Sztrabón* 13.4.1–2. (C 623.)

egy helyi *dünaszteia* formájában.[13] Uralma megszilárdítása érdekében jónak látta, hogy kijelölje utódját. Ebből a célból adoptálta unokaöccsét, fiatalabb testvére, Attalosz hasonnevű fiát. Idősebb öccse, Eumenész azért nem jöhetett számításba utódként, mert Kr. e. 279-ig Amaszisz paphlagoniai város élén állva ott hasonló pozíciót töltött be, mint ő Pergamonban.[14] Következésképp Eumenész csak Kr. e. 279 után telepedett le Philetairosz hatalmi körzetében. Ennek az Eumenésznek szintén volt egy hasonnevű fiúgyermeke, de ez az ifjabb *Eumenész* csak később jött számításba az utódlás terén. Az adoptált ifjabb *Attalosz* kivételezett helyzetét jól dokumentálja az a tény, hogy valószínűleg Kr. e. 280 körül nőül vette a Szeleukida-uralkodócsalád tagját, Antiokhiszt.[15]

Az Attalidák vázolt családi felállását tükrözi egy, valószínűleg a Kr. e. 270-es években rögzített delphoi felirat. Ebben a dokumentumban a Delphoi Amphiktüonia számos kiváltságot garantál az Attalida-dinasztia tagjainak, így köszönve meg a Philetairosztól kapott generózus adományokat. A felirat szövege az én fordításomban:

„A Delphoi-beliek Philetairosznak, fiának, Attalosznak és fivérének, Eumenésznek, Pergamoniaknak, hivatalos vendégbarátságot (proxenia), elsőbbséget a jóslatkérésnél (promanteia), ünnepségek alkalmával az első helyen ülés jogát (proedria), tárgyalásokon az első megszólalás jogát (prodikia), sérthetetlenséget (aszülia) és minden egyéb előjogot adományoztak, amiket más vendégbarátoknak és jótevőknek is garantáltak."[16]

A felirat születésének időpontjában Philetairosz fiatalabb öccse, Attalosz már minden valószínűség szerint halott volt, míg másik fivérének fia, az ifjabb Eumenész még nem került adoptálásra. Így a szövegben szereplő Attalosz Philetairosz adoptált unokaöccse, és a megnevezett Eumenész a dinasztia megalapítójának fiatalabb fivére volt. De felmerül a kérdés, Philetairosz később miért adoptálta az ifjabb Eumenészt, aki azután követte is őt az uralomban.[17] Az ok valószínűleg abban keresendő, hogy az utódjelölt ifjabb Attalosz vagy meghalt, vagy valamilyen, számunkra ismeretlen körülmény következtében, idővel elveszítette az uralkodó jóindulatát. Azonban az olümpiai győzelem Ebert által feltételezett időpontjában (Kr. e. 276) az ifjabb Attalosz kétségtelenül a kijelölt trónörökös pozícióját töltötte be. Ráadásul a Szeleukida hercegnővel kötött házassága is eljövendő uralkodása nemzetközi elismertetését szolgálta. Ebben az összefüggésben még inkább kidomborodik az olümpiai siker politikai

13 *Hansen, E. V.:* The Attalids of Pergamon i. m. 14–21.; *Allen, R. E.:* The Attalid Kingdom i. m. 9–20.; *Chrubasik, Boris:* The Attalids and the Seleucid Kings. In: Attalid Asia Minor i. m. 83–119.

14 *Hansen, E. V.:* The Attalids of Pergamon i. m. 15–16.; *Allen, R. E.:* The Attalid Kingdom i. m. 186.

15 *Allen, R. E.:* The Attalid Kingdom i. m. 186.

16 *Holleaux, Maurice:* Études d'epigraphie et d'histoire grecques II. Études sur la Monarchie Attalide. E. de Boccard. Paris 1938. 9–15.

17 I. Eumenész uralkodásáról lásd *Hansen, E. V.:* The Attalids of Pergamon i. m. 21–25., *Allen, R. E.:* The Attalid Kingdom i. m. 20–26.

haszna. Hiszen általa az ifjabb Attalosz általános ismertséget és tekintélyt szerzett a hellén-hellénisztikus világban nem csupán a maga, hanem Pergamon számára is.[18]

Mint korábban említést nyert, Philetairosz elsőrendű célkitűzése az volt, hogy a fiatal pergamoni *dünaszteia* legalitását elismertesse a hellén közvéleményt alapvetően meghatározó vallási intézményekkel.[19] Így az idézett delphoi határozatot joggal tekinthetjük Philetairosz politikai sikerének. A Delphoiban meghozott döntés korántsem tekinthető egyedinek. Egy sor felirat tanúsítja, hogy az általa adományozott privilégiumokat rendszeresen megadták a szentély jótevőinek és szövetségeseinek.[20] De Pergamon célja éppen az volt, hogy integrálódjék ezen politikai identitások körébe.

Attalosz hasonló célokat követhetett akkor, amikor elhatározta, részt vesz az olümpiai játékokon. Előzőleg már számosan a hellén államok vezető köreiből győztek az olümpiai fogatversenyeken, Kr. e. 680-tól a felnőtt lovak és 384-től a csikók mezőnyében, és sikereikkel nagyban növelték tekintélyüket: Kr. e. 572-ben *Kleiszthenész*, Sziküón türannosza;[21] 532-ben az athéni *Peiszisztratosz*, aki Kimón ajándékaként kapta az olümpiai győzelmet;[22] 504-ben a spártai király, *Démaratosz*;[23] 488-ban *Gelón*, Gela és Szürakuszai türannosza;[24] 476-ban *Thérón*, Akragasz zsarnoka;[25] 468-ban *Hierón*, Szürakuszai türannosza;[26] 460-ban *IV. Arkeszilaosz* kürénéi király;[27] 408-ban *I. Arkhelaosz*, Makedónia királya;[28] 396 és 392 során *Küniszka*, a spártai királyi család tagja;[29] 352-ben *II. Philipposz*, Makedónia királya.[30] Ilyen előzmények után egyértelmű, hogy a négyes csi-

18 Vö. *Kertész, István:* The Role of Hellenistic Pergamon in the Ancient and Modern Olympic Movement. In: Kultur(en) – Formen des Alltäglichen in der Antike. Festschrift für Ingomar Weiler zum 75. Geburtstag. Hg. Peter Mauritsch, Christoph Ulf. Graz 2013. 817–827.

19 Lásd *Schalles, Hans-Joachim:* Untersuchungen zur Kulturpolitik der pergamenischen Herrscher im dritten Jahrhundert vor Christus. (Istanbuler Forschungen 36). Tübingen 1985. 5–50.

20 *Syll* (Sylloge Inscriptionum Graecarum)^3 nos. 7., 189., 374., 423., 548., 549.; *OGIS* (Orientis Graeci Inscriptiones Selectae) nos. 66., 150., 241., 305.

21 *Moretti, Luigi:* Olympionikai, i vincitori negli antichi agoni olimpici. Classe di Science Morali – Memorie, Vol. VIII, Serie 8^a. Roma 1957. No. 96. Vö. *Hérodotosz* VI. 126.

22 *Moretti, L.:* Olympionikai i. m. no. 124. Vö. *Hérodotosz* VI. 103.

23 Uo. no. 157. Vö. *Hérodotosz* VI. 70.

24 Uo. no. 185. Vö. *Pauszaniasz* VI. 9.4.

25 Uo. no. 220. Vö. *Pindarosz:* 2. és 3. Olümpiai óda.

26 Uo. no. 246. Vö. *Pauszaniasz* VI. 12.1.

27 Uo. no. 268. Lásd *Kertész, István:* Some Considerations on the Historical Background of the Olympic Games in 300 BC. Nikephoros 23. (2010). 163–170.

28 Uo. no. 349. Vö. *Solinus* 9. 16.

29 Uo. nos. 373., 381. Vö. *Kertész, István:* The First Female Olympic Champion. In: Kalokagathia. Review of the Faculty of Physical Education and Sport Sciences. 75th Anniversary Special Issue. Ed. Mészáros János. Bp. 2000. 53–58.

30 Uo. no. 439. L. *Kertész, István:* Studies on Ancient Sport History. (To the Memory of Joachim Ebert.) AAnt. Hung. 43 (2003), 47–58.

kófogat-versenyben elért győzelme fontos előrelépés volt Attalosz – mint a pergamoni állam Philetairosz halála esetén kijelölt vezetője – nemzetközi elismertetése terén.

Következésképp a fentiekben idézett delphoi határozat és a metrikus pergamoni feliratban megörökített olümpiai siker azonos politikai célt szolgált. Sajnálatos, hogy *Maurice Holleaux*, a delphoi dokumentum első jelentékeny elemzője nem tudta a felirat felállításának pontos idejét meghatározni,[31] mint ahogy Attalosz olümpiai győzelmének fix időpontja is kétséges. Így csak feltételezhetjük, hogy mindkét írott szöveg a Kr. e. 270-es évek első felében született.

Ezt a hipotézist alátámaszthatja az a tény, hogy a történetíró *Polübiosz* szerint a későbbi I. Attalosz, az olümpiai bajnok Attalosz fia Kr. e. 197-ben hunyt el, 72 esztendős korában.[32] Tehát Kr. e. 269-ben született. Mivel születése után Philetairosz az ő atyja helyébe az ifjabb Eumenészt jelölte utódjának, igen valószínűnek látszik, hogy Attalosz olümpiai győzelme jogosan tehető a 270-es évekre, esetleg éppen 276-ra. (268-ban a makedón *Belisztikhé* nyerte meg ezt a versenyt.)[33]

Attalosz[34] csikók versenyében aratott győzelme Olümpiában harmonizál azzal a ténnyel, hogy a ló Pergamon állami szimbólumai közé tartozott már történelme kezdetén. Pergamon és közeli szomszédsága területén, amelyet utóbb Kis-Ázsia északnyugati vidékein az Attalida állam fogott össze politikai egységbe, a lótenyésztés korai írásos források szerint is virágzott.[35] Ebben a tekintetben emelte ki a geográfus Sztrabón az Ida-hegy régióját,[36] ahol *Homérosz* Iliásza szerint Odüsszeusz megölte a Priamosz kancáit legeltető trójai királyi ivadékot:

„*Démokoónt, Priamosz fattyú-sarját leütötte,*
Őt, ki Abűdoszból jött, gyors kancák közeléből…"[37]

Azt *Plutarkhosz*tól tudjuk, hogy Nagy Sándor királyi ménesének állatai szintén az Ida-hegy lejtőin legeltek, és az uralkodó kardiai születésű titkára, később

31 *Holleaux, Maurice* 16. jegyzet, 14-15.

32 *Polübiosz* XVIII. 41.2-10. Vö. *Livius* XXXIII. 21.1-5. L. *Kertész, István:* Die Darstellung von Attalosz I. in der antiken Geschichtsschreibung. In: *Németh, György* (ed.): Gedenkschrift István Hahn. Annales Univ. Sc. Bud. De Rol. Eötv. Nom. Sectio Historica 26. Bp., 1993, 53–57.

33 *Moretti, Luigi* 21. jegyzet, no. 549. Vö. *Reese, Anne C.-Rickerson, Irini Vallera:* Ancient Greek Women Athletes. Ideotheatron, Athens, 2000, 94–96.

34 L. *Kertész, István:* Rulers and Horses in the Hellenistic Pergamon. In: *Okubo, Hideaki* (ed.): Local Identity and Sport. Historical Study of Integration and Differentiation. Proceedings of the 6th ISHPES (International Society for the History of Physical Education and Sport) Seminar, Kanazawa, Japan, 2002, Academia Verlag, Sankt Augustin, 2004, 165–169.

35 L. *Rostovtzeff, Michael Ivanovitsh:* Notes on Economic Policy of the Pergamene Kings. In: *Buckler, William Hepburn and Calder, William Moir* (eds.): Anatolian Studies Presented to Sir William Ramsay, Manchester University Press, Manchester, 1923, 359–390.

36 *Sztrabón* XIII. 1.7. (C 585).

37 *Homérosz:* Iliász IV. 499–500. (Devecseri Gábor fordítása.)

Kappadokia kormányzója, *Eumenész* ott választott lovakat serege számára.[38] Pergamon városának tőszomszédságában lovakkal bővelkedő müsziai falvak léteztek. A Kr. e. IV. század elején a zsoldosvezér *Xenophón* ezen a vidéken vonult át katonáival, és nagyszámú lovat zsákmányoltak.[39] Phrügia és az avval szomszédos Kappadokia ugyancsak dúskáltak lovakban. Az utóbbi tartomány évente 1500 paripát és 200 öszvért szolgáltatott a perzsa királynak.[40] A pergamoni befolyási övezet déli határainak közelében helyezkedett el Apameia városa az Orontész folyó partján. Sztrabón szerint a Szeleukida uralkodók itt tartották királyi ménesüket, amely több mint 30 ezer kancát és 300 csődört számlált.[41]

Az említett tények és Pergamon gazdasági életének vizsgálata alapján feltételezte Rostovtzeff,[42] hogy az Attalidák királyi ménesét is az Ida-hegy régiójában alapították meg. Magie ezt a lokalizálást nem tartja meggyőzőnek, de ugyancsak elismeri a lótenyésztés fontosságát Pergamon gazdaságában.[43] Egy érdekes felirat is igazolja, hogy Pergamon uralkodói sok lóval rendelkeztek. Ezen felsorolásra kerültek azok az adományok, amelyeket Philetairosz Kr. e. 280 és 275 között Küzikosz városának nyújtott. Az adományok között szerepel 50 paripa is, melyeket az államalapító Küzikosz katonasága számára ajánlott fel.[44]

A Középső Akadémiát megalapító sztoikus filozófus, Arkeszilaosz abból a Pitanéból származott, amely város Pergamon hatalmi körzetébe került. Amikor az Attalidák vendégszeretetét élvezte, a pergamoni lovak iránti csodálatát ezzel az epigrammával fejezte ki:

„*Megszentelt Piszában Pergamont éri a dicsszó*
nem csak fegyverei, szép paripái okán."[45]

Arkeszilaosz Kr. e. 316/315 és 241/240 között élt. Epigrammájában az Attalida-dinasztia tagjának fogatversenyben elért győzelmét ünnepelte, amiről jó okkal feltételezhetjük, hogy Kr. e. 276-ban ment végbe „megszentelt Piszában", vagyis Olümpiában.

---

38 *Plutarkhosz:* Eumenész 8.

39 *Xenophón*: Anabaszisz VII. 8. 9.

40 Vö. *Magie, D.:* Roman Rule i. m. 492.

41 *Sztrabón* XVI. 2.10. (C 752).

42 *Rostovtzeff*, *M. I.:* Notes on Economic Policy i. m. 366.

43 *Magie, D.:* Roman Rule i. m. 802–803.

44 *OGIS* no. 748. Vö. *Rostovtzeff, M. I.:* The Social and Economic History i. m. 563–566.; *Hansen, E. V.:* The Attalids of Pergamon i. m. 18.

45 *Diogenes Laertius* IV. 6.30. (E tanulmány szerzőjének fordítása.) Philetairosz uralma idején az aeoliai város, Pitané, amely Müszia tengerpartján feküdt, háláját fejezte ki Pergamon urának azért az adományért, amely lehetővé tette, hogy földet vásároljanak a Szeleukida I. Antiokhosztól (*IvP.* no. 245C = *OGIS.* No. 335). Utóbb Pitané tagja lett a Pergamon vezette *szümmakhiá*nak. Lásd *McShane, R. B.:* The Foreign Policy i. m. 38., 40., 54–56., 73. Nem kizárt, hogy Attalosz olümpiai győzelme és a Pitanénak nyújtott adomány időpontja megegyezik egymással.

KISS LÁSZLÓ

CSAPLOVICS JÁNOS 1822-ES „ETHNOGRAPHIAI ÉRTEKEZÉS"-E MAI SZEMMEL III.

(ÉSZREVÉTELEK AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ TÁBLÁZATHOZ. A TÁBLÁZAT. AZ ÉRTEKEZÉS FOGADTATÁSA ÉS CSAPLOVICS IDENTITÁS VÁLTOZÁSAI.)

Csaplovics Jánosnak a Tudományos Gyűjtemények 1822. évi számaiban megjelent „Etnographiai Értekezés Magyar Országról" című értekezéséről írott dolgozatunk I. részében foglalkoztunk: a szerző életrajzával, az értekezés tudománytörténeti megítélésével, magyar nyelvűségének vélhető okaival, műfaji besorolásának bizonytalanságaival, népisme(ret)i és/vagy nemzetisme(ret)i jellegével, szakirodalmaival és forrásaival, valamint a szerző anyaggyűjtésével.[1] A II. részben[2] szó volt az értekezés szerkezetéről, eszközeiről és módszereiről; a „nemzeti character" szűk és tág értelmezéseiről; az „Ethnographiai Apróságok"-on kívüli összehasonlításokról; végül az „Apróságok" Völkertafelre emlékeztető hasonlóságairól. Csaplovicsnak és értekezésének emléket állító dolgozatunk mostani, záró részében, az összehasonlító táblázat jobb megértése céljából előzetes észrevételeket teszünk az értekezésről, az „Ethnographiai Apróságok"-ról. Ezt követően a magyarok és a nem magyar népek egy-egy szóba/kifejezésbe sűrített karaktervonásait gyűjtjük össze egy Völkertafel-szerű összehasonlító táblázatban. A táblázat értékelése után szót ejtünk az értekezés fogadtatásáról és a többes kötődésű Csaplovics János identitásaiban bekövetkezett változásokról.

Észrevételek az összehasonlító táblázathoz

Csaplovics János az értekezés magyarokkal és nem magyar népekkel foglalkozó részeiben két – politikai/nemzeti és etnográfiai/népi – alapelvet követett. Egyrészt vitatta azt a korabeli szláv/szlovák nézetet, miszerint Magyarországon 4 fő „nemzet" (magyar, szláv, német és oláh) létezik. Határozottan leszögezte,

1 *Kiss László*: Csaplovics János 1822-es „Ethnographai Értekezés"-e mai szemmel I. (Az értekezés tudománytörténeti megítélése, irodalmai és forrásai). Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae. Tom. XLVI. (2019) Eger. 199–219. http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/4606/1/200_220_Kiss.pdf (2020. 06. 11.)

2 *Kiss László*: Csaplovics János 1822-es „Ethnographai Értekezés"-e mai szemmel II. (Szerkezet, eszközök és módszerek; a „nemzeti character"-ről; összehasonlítások az „Ethnographiai Apróságok"-on kívül; hasonlóságok a Völkertafellel) Megjelenés előtt az Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae XLVII. számában.

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.169

hogy a magyar államban a magyarok az egyedüli „Politice uralkodó törzsök, a' f ő N e m z e t", „tsak Népbeli tekintetben vagyon több. Legalább Politicai értelemben kénytelenek a' többiek m e l l e s l e g e s N é p e k nevével megelégedni".[3] Határozott különbséget tett tehát magyar politikai nemzet és nem magyar „mellesleges" (értsd: másodlagos) népek között. A zsidókról és a cigányokról nem tett említést. A többes kötődésű, nemesi származású Csaplovicsnál érzékelhetően az akkori magyar nemzetfelfogás köszönt vissza.[4] Az idézett gondolatsort akár úgy is folytathatta volna, hogy különbséget kell tehát tenni a magyar politikai nemzet „nemzetisme(ret)i" és a nem magyar népek „népisme(ret)i" képe között. Ezeket a reformkori magyar terminusokat nyilván ismerte, de nem használta. Ez nem tekinthető véletlennek. Az értekezés „Ethnographiai Apróságok" című betoldásaiban ugyanis – amint látni fogjuk, s amint maga a cím is jelzi – nem politikai/nemzeti, hanem etnográfiai/népi alapelvet követett. Ez alig fedte a fő politikai nemzet–mellesleges népek szembeállítást. Jócskán volt itt is megkülönböztetés, rangsorolás, de nem nemzeti/politikai, hanem etnográfiai/nép(értékbel)i alapon.

Noha Csaplovics nem hangsúlyozta, de a kilenc „nemzet" (magyarok, tótok/szlovákok, svábok/németek, oroszok, oláhok, rácok/szerben, horvátok, zsidók, cigányok) összehasonlító leírása meghatározott rendezőelvek szerint történt. Ezek (véletlenszerű sorrendben): öltözet, táplálék, lakóhely, mezőgazdasági termékek, munkavégzés, gazdálkodás, munkához való hozzáállás, foglalkozás, vallás, morál, viselkedés, zene, tánc stb. Már itt hangsúlyoznunk kell, hogy az összehasonlított népek/nemzetek értékei, tulajdonságai, megkülönböztető jegyei – a rendezőelvektől és Csaplovics megítélésétől függően – különbözőek voltak. A népekhez/nemzetekhez rendelt értékek, tulajdonságok lehettek nemesek (teljesen vagy túlnyomórészt pozitívak), vegyesek (pozitívak és negatívak) vagy alantasak (egyértelműen negatívak). Egy-egy nép/nemzet, attól függően, hogy mennyire értékes tulajdonságokkal bírt, az adott összehasonlításban az élre kerülhetett (többnyire a tót, a magyar és néha a sváb). Másokat (az oroszokat, oláhokat, rácokat és horvátokat) az értékrangsor alacsonyabb helyeire állított. A zsidók és a cigányok pedig szinte minden rendezőelvben legalulra kerültek.

Csaplovics tehát az összehasonlításba bevont népekből/nemzetekből – jól kivehető módon, megkülönböztető vonásaik, tulajdonságaik értékessége alapján – három csoportot formált: 1. magyarok, tótok/szlovákok és svábok/németek; 2. oroszok, oláhok, rácok/szerbek és horvátok; 3. zsidók és cigányok. Néhány alkalommal nem tett különbséget az oroszok, oláhok és rácok között. Differenciálatlanul – talán a közös ortodox vallás vagy inkább kellő információk

3 *Csaplovics* János: Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. Tudományos Gyűjtemény 3. (1822) 52.

4 Csaplovics többes kötődéséről és nemzetfelfogásáról tanulmányunk I. részében már szóltunk. Lásd *Kiss L.*: Csaplovics János 1822-es „Ethnographiai Értekezés"-e I. i. m. XLVI. (2019) 205–206., 209–212.

híján – egybemosta őket és a tulajdonságaikat.[5] Végül a zsidókról és a cigányokról megfestett képe teljesen sötét lett.[6]

E hármas csoportosítás ismeretében több olyan kényes kérdés is felmerül, amelyek az óta is árnyékot vetnek a nemzetkarakterológia – Csaploviccsal első lépéseit tevő, a 20. században kiteljesedő – „tudományára". Az „Ethnographiai Értekezés" különböző helyeire betoldott „Ethnographiai Apróságok" nép-, illetve nemzetleírásait többé-kevésbé valós tulajdonságok, megkülönböztető vonások alapján hozta-e létre, vagy fordítva történt? A szerző fejében (és szívében) már meglévő előítéletekhez, a szubjektív módon kialakított, kitalált nép-, illetve nemzetképekhez rendelt hozzá nemes, kevésbé nemes vagy alantas vonásokat, tulajdonságokat? Ellenőrzött vagy ellenőriz(het)etlen információkon nyugodtak-e ezek? Egyáltalán: a népek/nemzetek karaktere (ha egyáltalán van ilyen kollektív entitás) leírható-e, megfesthető-e néhány (csoporthoz tartozó, nem nagyszámú) személy egyénenként és tájegységenként is különböző „karaktervonásai" (öltözet, étkezés, foglalkozás, viselkedés stb.) alapján?[7] S ezek a karaktervonások változatlanok, vagy – mint maga a történelem és a nemzet is – változók, fejlődők, átalakulók?

Csaplovics Jánost, a kortársait és az utánuk jövőket ezek a fontos kérdések nemigen foglalkoztatták. A történetírást és a történeti statisztikát egyébként sem kedvelő Csaplovicsban pedig fel sem merült, hiszen a népeket/nemzeteket „m o s t a n i valóságos állapotjok szerint minden tekintetben" kívánta megfesteni.[8] A fent felvetett kérdésekre visszatérve, annyi mindenesetre megfogalmazható, hogy a nép-, illetve nemzetleírásaiban felsorakoztatott tulajdonságok, jellemvonások között egyaránt voltak megfigyeléseken, tapasztalatokon nyugvók és előítéletesek (ez utóbbiak lényege: rossz feltételezése másokról elegendő bizonyíték nélkül); megbízható, ellenőrzött forrásokból származók és megbízhatatlanok, ellenőriz(het)etlenek. Nyilvánvaló, hogy a nehezen megfogható, nagyfokú szubjektivitásra okot ad(hat)ó, belső (érzelmi, morális, lélektani) tulajdonságok

---

5 Ez már az „Apróságok" 1. részében is többször előjött, például ilyen összehasonlításban: A magyar kenyere „ollyan nagy, mint egy kis hegy". „A Tót kenyere valóságos migniaturája a' Magyar czipónak." „Az Orosz, Oláh, Rácz meg elégszik pogácsával…". *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 48.

6 Ez utóbbira csak egyetlen példa. A tót, magyar és sváb, a horvát, valamint az orosz, oláh és rác ételeihez-italaihoz képest „a' C z i g á n y döggel; a' Z s i d ó végtére alig ha nem legnyomorúltabban él, 's majd nem csak veres hagymával és merő levegővel". *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 47.

7 Pedig „Értekezés"-ének 1. részében maga is felsorolta, hogy a lakóhelyektől és a foglalkozásoktól függően a tótokat tájegységenként különböző nevekkel illetik: belohorcok, kopanicákon élők, hroncok, szpisákok, hornyákok, krekácsok (kerekácsok), repkárok, cvicelárok, hunkárok. Az ezekhez fűzött lábjegyzetében azt is megjegyezte, hogy kétségen kívül a magyaroknál és a többieknél is vannak ilyen vidéki elnevezések, de azokat ő nem tudja. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 54.

8 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 37. – A történetírás iránt érzett ellenszenve évtizedek múltán is megmaradt. 1839-ben ezt írta: „… nekem legalább, minden történetírás fölötte unalmas és kellemetlen". (*Csaplovics*tól*)*: Kétségek a' történetírás felől. Századunk 3. (1839) 23.

esetében nagyobb volt a tévedés, az elfogultság, a szubjektív megítélés lehetősége. Ennek egy klasszikus példáját jelentette, amikor az összehasonlításban éppen első helyen álló nép/nemzet vonásaival vetette össze – természetesen sarkított, leegyszerűsítő módon – mások karaktervonásait. „A' magyar, tüzes, az indulatokban hamar fel gerjesztetik, a' Tót hidegebb vérű, nem fakad ki olly sebesen. Az első tehát alkalmasabb Szeretőnek, a' második házas-társnak; az első ostromlásra, a' második védelmezésre."[9] A külső, tapasztalati rendezőelvek (öltözet, ételek, mezőgazdasági termékek, településszerkezet, vallás…) kevesebb hibalehetőséget kínáltak, de ezek sem zárták ki a tévedések, általánosítások, leegyszerűsítések lehetőségét.[10]

Nem egyszer a magyarok játszották az etalon, a viszonyítási pont szerepét, s nem is mindig pozitív tulajdonságaik miatt. Ilyenkor Csaplovics a tótokat, svábokat (vagy másokat) hasonlította hozzájuk. Például: „Az igazi gyökeres Magyarnak nem jól esik a' kenyere, ha az nem ollyan nagy, mint egy kis hegy; kedves neki az Aszszony ha vastag 's kövér; d e k o c s i j a i g e n k i c s i n y. – A' Tót kenyere valóságos migniaturája a' Magyar czipónak, menyecskéje sovány; d e n a g y a' s z e k e r e, - Az Orosz, Oláh, Rácz meg elégszik pogácsával, felesége (sok böjtöléstől) száraz, de a' szekere még kissebb 's nyomorúltabb a' Magyarénál."[11] Ilyen fekete–fehér típusú, erőltetett ellentétpárokkal, szembeállításokkal (kicsi–nagy, kövér–sovány, forró–hideg stb.) más alkalmakkor is előszeretettel élt. Ezek oltárán bármit képes volt feláldozni, még a tudományosság látszatát is.

Csaplovics János magyarokról kialakított képe főként népi különösségeket tartalmazott. Ez nem volt véletlen, hiszen a modern magyar nemzetfogalomnak és nemzeti tudatnak a nemrég „felfedezett" pórnép nemzetbe való beemelése igen fontos részét képezte. A modern magyar nemzetfogalom körvonalazódásával párhuzamosan a magyarság nemzeti (és a nem magyarok népi) karaktervonásainak a meghatározására is egyre nagyobb figyelem irányult. A magyar nemzeti karakternek is egyidejűleg lettek – évszázados múltra visszatekintő, ázsiai – nemesi, és fiatal, népi/paraszti vonásai. Mi több, az alábbi összehasonlító táblázatból jól láthatóan, ez utóbbiak voltak tehát túlsúlyban. Ez abból a már ismert Hungária-központú felfogásából következett, amely nem a magyar- vagy hungarocentrikus politikai/nemzeti szempontot állította a középpontba, hanem a sokkal szélesebb magyarországit, etnográfiait/népit. Korabeli kifejezésekkel élve nem a nemzetismei, hanem a népismei leírásokra helyezte a hangsúlyt. Így állt elő az a – csak látszólag – furcsa helyzet, hogy Csaplovics János „Ethnographiai Értekezés"-ében a magyar nemzet képét, arculatát, karaktervonásait nem a hagyományos nemesi

9 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 49–50.

10 Egy kiragadott példa a mezőgazdasági termékekkel kapcsolatban: „Négy nemzet, négy nemes bort termeszt. A' m a g y a r Tokajit, az O l á h Ménesit, a S v á b Sopronyit, Rusztit; Sz. Györgyit; a R á c z Carloviczit készít." *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 47. – A „sváb borok"-hoz hasonlóan a magyarok sem csak Tokaj környékén termeltek jó borokat, még ha a tokaji volt is a legismertebb. Csaplovics valószínűleg nem ismerte a többit.

11 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 48.

értékek, tulajdonságok, sztereotípiák határozták meg. (Ezek szerint a magyar kerecsentollas süveget, zsinóros mentét, dolmányt, szattyánbőr csizmát visel; lovagias, bőkezű, vendégszerető; vitéz harcos, kiváló lovas stb.)[12] A népi/etnográfiai vonások domináltak. A magyarok mezei munkát végeznek. A kocsijukat 4 ló vagy 6 ökör húzza. Alacsony, szalma- vagy nádtetős házakban laknak, és rövid, szűk, juhbőrből készült inget viselnek, és csizmában járnak stb.[13]

Ezzel együtt is leszögezhető, hogy az értekezés és annak „Ethnographiai Apróságok" című két betoldása nemcsak magyarországi népisme(ret)i, hanem olyan magyar nemzetisme(ret)i munkának is tekinthető, amelyben a magyarság képét a nemzetbe nemrég beemelt „pórnép" etnográfiai/népi vonásai uralták az alig megjelenő nemesi vonásokkal (szép lovára büszke, huszárnak való) kiegészülve.[14]

Csaplovics János az „Ethnogtaphiai Apróságok"-ban (és azokon kívül) hozzávetőlegesen 50 összehasonlítást tett 9–11 nép/nemzet bevonásával.[15]. Ezekben a leírásokban az átgondoltságra, rendezettségre való törekvésnek vajmi kevés nyoma látszott. Logikátlanul, vélhetően anyagai bőségétől vagy szűkösségétől (is) függően, kettes, hármas, négyes vagy akár kilences csoportokat is alkotott. Többnyire nem is igazi összehasonlítások voltak ezek. Sokkal inkább egymás mellé sorakoztatott, erőltetett és lecsupaszított, valóban Völkertafel típusú

12 A kialakulóban lévő magyar nemzettudattal együtt formálódó, majd abba beépülő magyar nemzeti önképre és tudatra Hanák Péter szerint ez utóbbiak voltak a jellemzőek. „A magyar nemzettudatot és karakterológiát a nemesi vezető rétegek határozták meg" – írta. Lásd *Hanák Péter*: A másokról alkotott kép. In: A Kert és a Műhely. (1988) Bp. 96., illetve 95. – Hanák, amikor az idézett állítását megfogalmazta, nyilván nem a Csaplovics-féle hungarus-központú (népi), hanem a hungarocentrikus (magyar nemzeti) megközelítésre gondolt.

13 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 26., 48– 49.; *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 91.

14 A lovas, huszár motívumra lásd *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 90., 92. – Itt jegyezzük meg, hogy ebben a tekintetben Kósa László nézetét osztjuk, aki szerint Csaplovics a korabeli Magyarország *minden* népének az etnográfusa volt. Tőle eltérően Paládi-Kovács Attila 2016-ban úgy vélekedett, hogy: „Munkássága alapján Csaplovics *nem sorolható a magyar nemzetismeret (magyarságkutatás) művelői közé*. (A kiemelések tőlem – K. L.) Ország- és népismereti műveiben a magyarság csak egy az ország népei közül, s nem is az általa jobban ismertek közül való." Lásd: *Paládi-Kovács Attila*: Magyar népismeret a 19. században. Előfutárok és klasszikusok. (2016) Bp. 8. (Bevezetés); „Magyarország Európa kitsinyben". In: *Kósa László*: A magyar néprajz tudománytörténete. (Digitális tankönyvtár) (2001) Bp. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-neprajz/ch03s02.html (2019. 01. 27.)

15 Azért vagyunk látszólag bizonytalanok, mert a magyarok, tótok/szlovákok, svábok/németek, az oroszok, oláhok, rácok/szerbek, (ritkábban) horvátok, valamint a zsidók és a cigányok (összesen 9 nép) mellett elvétve a vendus-tótok és egyetlen alkalommal az olaszok is szerepeltek az összehasonlításokban. Az értekezés 1. részében viszont a felsoroltakon kívül Csaplovics megemlékezett még: a lengyelekről; a szlavóniaiakról, sokácokról és bunyevácokról; a bolgárokról; a görögökről; a macedóniai oláhokról; az örményekről; a clementinusokról; a franciákról; a portugálokról; a spanyolokról és a törökökről is, de az „Apróságok"-ban őket egyáltalán nem vonta be az összehasonlítások körébe. A felsoroltakra lásd *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 55–59.

szembeállít(gat)ások.[16] Legfontosabbnak az első csoportba (magyarok, tótok/szlovákok és svábok/németek) tartozók összehasonlítását tekintette különböző variációkban: magyar–tót, magyar–sváb, sváb–magyar, tót–sváb, sváb–tót; tót–orosz stb. Voltak hármas összevetései is: magyar–tót, sváb, illetve magyar–tót–sváb.

Mindezeket előre bocsátva, több részből álló tanulmányunk egyfajta „koronájaként", következzen az összehasonlító táblázat, amelyben Csaplovicsnak az értekezés különböző helyein tett nép-, illetve nemzetleírásait, összehasonlításait foglaltuk össze Vökertafel-szerűen, a stájer néptábla mintájára. A táblázat vízszintes és függőleges oszlopaiból kitetszik, hogyan vélekedett, milyen képet festett a magyarokról, tótokról/szlovákokról és svábokról/németekről, valamint az oroszokról, oláhokról, rácokról/szerbekről és a horvátokról. (A zsidókat és a cigányokat nem szerepeltetjük a táblázatban.) Az is jól látható, hogy melyek voltak azok a népek/nemzetek, illetve rendezőelvek, amelyekről elegendő, hiányos vagy elégtelen információi voltak.[17]

16 Egy példa erre az erőltetettségre a sok közül.: „Külömben szeret dolgozni a' T ó t a' kezével, a' M a g y a r inkább marhájával; a' S v á b, lábával, kezével, szájával; a' Z s i d ó szájával és lábával; az O r o s z és O l á h... sem ezzel sem azzal." *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 48.

17 A hivatkozások nagy számára való tekintettel a táblázatban nem lesznek hivatkozások. Itt adjuk meg az összehasonlítások helyeit. *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 44–45.; *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 21–23., 25–26., 42–43., 47–50.; *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 6. (1822) 87–92.; *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 7. (1822) 47.

Összehasonlító táblázat (a Völkertafel mintájára)[18]

	Földrajzi/területi elhelyezkedés	Település, lakóhely	Gazdálkodás
MAGYAROK	középen, a meleg, termékeny térségekben, a Mátra aljáig, Hevesig	tágas, népes mezővárosok, széles utcák, alacsony, szalma- vagy nádtetős házak (udvarral és sokszor kerttel), tágas szobák	mezei munka (eladás céljából)
TÓTOK (szlovákok)	északon, a Kárpátokban, de másutt is	nagy, népes falvak és szabad királyi városok, a Felföldön fenyőzsindelyes faházak	a magyaré és a svábé együtt (hogy kenyere legyen)
SVÁBOK (németek)	napnyugaton és mindenfelé	főként szabad királyi városok, magasra törő, szűk, szoros, rendezett házak, utcák és szobák	a magyaréhoz képest nem olyan jelentős, de jobban végzett (eladás, megélhetés céljából)
OROSZOK (rusznyákok)	napkeleten és mindenhol	szegényes, szétszórt települések, szalmatetős faházak	irtásművelésben gabonát (hogy a zsidónál pálinkát vehessen)
OLÁHOK	napkeleten és szerteszét	szegényes, szétszórt, kicsi, kis népességű, nyomorult falvak, faházakkal	fejős-marha legeltetés, földművelés (hogy éhen ne haljon)
RÁCOK (szerbek)	délen és szerteszét	szegényes, szétszórt települések	ugyanaz, mint az oláhok
HORVÁTOK	délen	tölgyfadeszka-házak	---

18 A függőleges oszlopban szereplő nép-, illetve nemzetneveket többes számban írtuk (magyarok, tótok stb.), de tudni kell, hogy Csaplovics a leírásai, jellemzései során a magyarokat, tótokat és a többieket egyes számban is gyakorta említette (magyar, tót…). Ez a dichotómia is elárulja „tudományos” módszerének a gyengéjét. Néhány személy vagy csoport – vélt vagy valós – tulajdonságait, karaktervonásait az egész népre/nemzetre kiterjesztette (és fordítva).

	Mezőgazdasági termék	Táplálék	Munkavégzés
MAGYAROK	búza (magának), kukorica (sertéseinek)	búzakenyér, hús, bor (tokaji)	marhájával dolgozik; kicsiny kocsiját 4 ló vagy 6 ökör húzza; falujából nehezen kimozduló
TÓTOK (szlovákok)	zab	kis kenyér, liszt, tej (túró), krumpli, pálinka	kezével dolgozik; nagy szekerét 2 ökör vagy ló húzza
SVÁBOK (németek)	rozs, krumpli	krumpli, sör, bor (soproni, ruszti, szentgyörgyi)	kezével, lábával, szájával dolgozik; szekerét 2 ló húzza
OROSZOK (rusznyákok)	kukorica (magának és a sertéseinek)	pogácsányi kenyér, (só), kukorica, bab, pálinka	egyikkel sem; szekerét 2 borjú húzza
OLÁHOK	ugyanaz, mint az oroszoké	ugyanaz, mint az oroszoké	egyikkel sem; szekerét 6-12 nyomorult lovacska húzza
RÁCOK (szerbek)	bab, kukorica	pogácsányi kenyér, (szalonna), bab, kukorica, pálinka	szekerét 6 borjú húzza
HORVÁTOK	---	kása, pálinka	szekerét 2 ló húzza

	Fuvarozás	Foglalkozás	Vendég-fogadósság
MAGYAROK	inkább hajókáznak (mert ez könnyebb), és hajót vontatnak	kevés köztük az orvos és mérnök, de sok a borbélylegény	csaplárosnők vannak köztük, többnyire rossz a boruk
TÓTOK (szlovákok)	fuvarozásra a legalkal-masabbak	köztük a legtöbb az orvos és a földmérő	köztük is vannak vendégfogadósok; van olcsó boruk és pálinkájuk

	Fuvarozás	**Foglalkozás**	**Vendég-fogadósság**
SVÁBOK (németek)	a tótokhoz hasonlíthatók	ugyanaz, mint a tótoknál	a jól felszerelt fogadók főleg az övék (és a zsidóké)
OROSZOK (rusznyákok)	---	---	eszükbe se jut a vendégfogadás
OLÁHOK	---	---	ugyanaz, mint az oroszoké
RÁCOK (szerbek)	---	---	---
HORVÁTOK	a tótokhoz hasonlíthatók	---	ugyanaz, mint az orosz és oláh

	Vallás	**Öltözet**	**Zene**
MAGYAROK	reformátusok; nem hajlandók a babonára	szűk, juhbőrből készült; maximum a köldökig érő ing; csizma	szívre ható, elérzékenyítő, mintsem vidám
TÓTOK (szlovákok)	luteránusok; áhítatosak, a szentekhez erősen fohászkodók	szűrposztóból; közepes hosszúságú ing; bocskor	táncra serkentő
SVÁBOK (németek)	nagyon kegyesek, babonásak	vászonból, tág, bő; két csizma is kéne neki	egyforma, szaggatott, nem táncra indító
OROSZOK (rusznyákok)	unitusok (egyesültek); csupa vastag babona	mezítláb	kevés hangra épülő, dúdoló
OLÁHOK	görögkeletiek	az alfelét eltakaró ing	indulattal teli, játszian kedves
RÁCOK (szerbek)	görögkeletiek	---	---
HORVÁTOK	csupa vastag babona	---	---

	Tánc	Nyelv	Nemzeti karakter
MAGYAROK	páros, összefogódzó	hathatós, ékes, erős hangú	tüzes, hamar indulatra gerjed; a huszár katona tüzes, könnyű; alkalmas szeretőnek
TÓTOK (szlovákok)	páros, összefogódzó	lágy, csendes, folyó	hidegebb vérű, nem oly gyorsan indulatra gerjedő; alkalmasabb házastársnak
SVÁBOK (németek)	ölelkező keringés	---	---
OROSZOK (rusznyákok)	láncra vert medve módjára egy helyben ugráló	---	---
OLÁHOK	társastánc bottal vagy fejszével	---	---
RÁCOK (szerbek)	indulat nélküli, földtaposó, kör alakú társastánc	---	---
HORVÁTOK	---	---	---

	Szolgálatkészség (dolgosság)	Munkához való hozzáállás	Feleség szerepe (a munkában)
MAGYAROK	kevésbé szolgálatkész (kevésbé dolgos)	erősen, izzadásig dolgozik, de nem mindig van hozzá kedve	vastag, kövér asszonya fele segítség
TÓTOK (szlovákok)	szolgálatkész (dolgos)	sokat és folyton dolgozik, de nem olyan nagy erővel (mint a magyarok)	sovány menyecskéje fele segítség
SVÁBOK (németek)	legszolgálat-készebb (legdolgosabb)	ugyanaz, mint a tót	szolgáló

	Szolgálatkészség (dolgosság)	**Munkához való hozzáállás**	**Feleség szerepe (a munkában)**
OROSZOK (rusznyákok)	nem dolgosak	tetteti, hogy erősen dolgozik (nyög), miközben nem igyekszik	háziállat felesége a sok böjtöléstől száraz
OLÁHOK	alig szolgálatkész (alig dolgos)	dolgos, ha (ritkán) ráveszik	verekedőtárs felesége a sok böjtöléstől száraz
RÁCOK (szerbek)	---	---	háziállat felesége a sok böjtöléstől száraz
HORVÁTOK	---	---	---

	Erkölcsi különbségek lopáskor	**Erkölcsi különbségek veszekedéskor**	**Erkölcsi különbségek esküvéskor**
MAGYAROK	leginkább marhát lop; akkor nem lop, ha nem akarja; sok a gonosztevő (betyár)	véresre verik egymást	az Istenre esküszik
TÓTOK (szlovákok)	ennivalókat lop, bár a lopást gonoszságnak tartja; ritka a gonosztevő	pofozzák, döfik egymást	az ördögnek ajánlja magát
SVÁBOK (németek)	bármit lop; ha nem lop, azért teszi, mert nincs mit	kiabálva, fenyegetve veszekszik	az ördögnek ajánlja magát
OROSZOK (rusznyákok)	vasat lop; ha nem lop, azért nem, mert fél; ritka a gonosztevő	hajat cibál	---
OLÁHOK	pénzt lop; egy fényes gombért akár öl is; sok a gonosztevő	agyonver	---

	Erkölcsi különbségek lopáskor	Erkölcsi különbségek veszekedéskor	Erkölcsi különbségek esküvéskor
RÁCOK (szerbek)	---	---	---
HORVÁTOK	---	káromkodik	---

	Viselkedés ittasan	Viselkedés csaláskor	Viselkedés megbántáskor
MAGYAROK	búsak, elszántak	dicsérnek	hamar elfelejtik
TÓTOK (szlovákok)	okoskodók	dicsérnek	nehezen felejtenek
SVÁBOK (németek)	fecsegők, tehetetlenek	szolgálatra ajánlják magukat	nehezen felejtenek
OROSZOK (rusznyákok)	magában morgók, bosszúállók	ostobának mutatkoznak	„mindég kotzódik” (?)
OLÁHOK	garázdák, vérengzők	barátnak mutatkoznak	soha nem felejtenek
RÁCOK (szerbek)	---	alázatosnak tettetik magukat	---
HORVÁTOK	---	---	---

	Tanulékonyság	Mire büszkék?	Milyen katonának jók?
MAGYAROK	---	ha szép lovon ülhetnek	huszárnak
TÓTOK (szlovákok)	hamar tanulnak, és nem oly könnyen felejtik el	ha urakkal társaloghatnak	ők is szeretnek lovagolni
SVÁBOK (németek)	nehezen tanulnak, de tartósan megmarad náluk	ha nádpálcával sétálhatnak	gyalogos katonának, tüzérnek
OROSZOK (rusznyákok)	---	ha egyházfivá válhatnak	félnek a lótól
OLÁHOK	hamar tanulnak, de gyorsan felejtenek	ha fényes baltát villogtathatnak	---

	Tanulékonyság	**Mire büszkék?**	**Milyen katonának jók?**
RÁCOK (szerbek)	---	---	---
HORVÁTOK	---	---	---

A táblázat ismeretében lássuk, hogy Csaplovics János milyennek látt(att)a a magyarokat, tótokat/szlovákokat és a svábokat/németeket! Elfogult volt-e vagy elfogulatlan? Melyikük felé hajlott a keze és a szíve? A magyarok összefoglaló leírásával kezdjük (nem feltétlenül a táblázat rendezőelveinek a sorrendjében).[19]

A *magyarok* az ország középső, meleg és termékeny térségeiben élnek tágas, népes mezővárosokban. Utcáik szélesek, szalma- vagy nádtetős házaik alacsonyak, tágas szobákkal, és sokszor udvarral, kerttel. Juhbőrből készült, szűk, köldökig érő inget és csizmát viselnek. Mezőgazdálkodással foglalkoznak, búzát és kukoricát termesztenek eladás céljából. Búzakenyeret és húst esznek, rá (tokaji) bort isznak. A marhájukkal dolgoznak. Kicsi kocsijukat 4 ló vagy 6 ökör húzza. A falujukból messzire kimozdulni nem szeretnek. A fuvarozást sem kedvelik, inkább a folyókon (a vontatott) hajókon hajókáznak. Kevéssé szolgálatkészek, illetve dolgosak. Erősen, izzadásig dolgoznak ugyan, de nem mindig van hozzá kedvük. Vastag, kövér asszonyaik fele segítséget jelentenek férjüknek. Ha lopni akarnak, leginkább marhát lopnak. Sok köztük a gonosztevő, betyár. Tele vannak velük a börtönök. Kevés köztük az orvos és a mérnök, viszont sok a borbélylegény. Fogadósaik nincsenek, legfeljebb csaplárosnék, akik többnyire rossz bort mérnek. Reformátusok, nem babonásak. A zenéjük szívre ható, elérzékenyítő, mintsem vidám. Összefogódzó, páros táncot járnak. A nyelvük hathatós, ékes, erős hangú. A nemzeti karakterük olyan, mint a huszárkatonáké: tüzesek, könnyűek, hamar indulatba jövők, úgyhogy szeretőnek alkalmasak. Veszekedéskor véresre verik egymást, esküvéskor az Istenre esküsznek. Családkor dicsérnek. Ittasan búsak, elszántak, a bántást viszont hamar elfelejtik. Arra büszkék, ha szép lovon ülhetnek, ezért huszárnak valók.

A *tótok/szlovákok* északon, a Kárpátokban, de másutt is élnek, nagy népes falvakban és szabad királyi városokban. A Felföldön fenyőzsindelyes faházaik vannak. Öltözetük szűrposztóból készül. Középhosszú inget és bocskort hordanak. Ők is mezei munkával foglalkoznak, mint a magyarok, hogy kenyerük és megélhetésük legyen. Ezért messzire is elmennek. A mezei munkát a magyaroktól jobban végzik, akárcsak a svábok. Legfontosabb termékük a zab. Táplálékuk a kisméretű kenyér, a liszt, a tej (és a túró), valamint a krumpli és a pálinka. A kezükkel dolgoznak. A szekerüket két ökör vagy ló húzza. A fuvarozásra ők a legalkalmasabbak. Köztük a legtöbb az orvos és a földmérő. Vannak vendégfogadósaik is, akik olcsó bort és pálinkát mérnek. Szolgálatkészek és dolgosak. Sokat és folyton dolgoznak, de nem

19 Lásd a táblázat magyarokra vonatkozó vízszintes oszlopait.

olyan nagy erővel, mint a magyarok. Sovány menyecskéjük fele segítségükre van. Vallásukban lutheránusok, áhítatosak, a szentekhez erősen fohászkodók. Táncra serkentő zenéjükre páros, összefogódzó táncot járnak. A nyelvük lágy, csendes, folyó. A magyaroktól hidegebb vérűek, nem gerjednek olyan gyorsan indulatra, ezért házastársnak alkalmasabbak. Bár a lopást gonoszságnak tartják, ennivalót lopnak, de ritka közöttük a gonosztevő. Veszekedéskor pofozzák, döfik egymást, esküvéskor pedig az ördögnek ajánlják magukat. Ittasan okoskodók, családkor dicsérnek. A megbántást nehezen felejtik. Hamar tanulnak, és nem egykönnyen felejtik el. Büszkék, ha urakkal társaloghatnak. A magyarokhoz hasonlóan ők is szeretnek lovagolni.[20]

A *svábok/németek* főleg az ország nyugati részén, de mindenfelé megtalálhatók. Főként szabad királyi városokban élnek, magasra törő, szűk, szoros, rendezett házakban, utcákban és szobákban. Mezőgazdálkodásuk a magyarokéhoz képest nem olyan jelentős, de jobban végzik (eladás és a megélhetés céljából). Rozst és krumplit termesztenek, krumplival táplálkoznak, rá sört, valamint (soproni, ruszti vagy szentgyörgyi) bort isznak. A kezükkel, a lábukkal és a szájukkal egyaránt dolgoznak. A szekerüket 2 ló húzza. A fuvarozásban a tótokhoz hasonlíthatók, tehát igen alkalmasak. A jól felszerelt fogadók főleg az övék (és a zsidóké). A vallásukban nagyon kegyesek és babonásak. A ruhájuk vászonból készült, tág és bő. Két csizma is kéne nekik. A zenéjük egyforma, szaggatott, nem táncra indító. A táncuk ölelkező keringés. Az összes nép közül ők a legszolgálatkészebbek (legdolgosabbak). A munkához való hozzáállásuk olyan, mint a tótoké. Vagyis sokat és folyton dolgoznak, de nem oly nagy erővel, mint a magyarok. A feleség a férj szolgálója. Erkölcseiket tekintve bármit lopnak. Csak akkor nem lopnak, ha nincs mit. Veszekedéskor kiabálnak, fenyegetőznek. Esküvéskor az ördögnek ajánlják magukat. Ittasan fecsegők, tehetetlenek. Családkor szolgálatra ajánlják magukat. A megbántást nehezen felejtik. Nehezen tanulnak, de a megszerzett ismeret tartósan megmarad. Arra büszkék, ha nádpálcával sétálhatnak. Gyalogos katonának vagy tüzérnek valók.[21]

Csaplovics szerint tehát a svábok/németek és a tótok/szlovákok szorgalma, munkavégzése, szolgálatkészsége, tanulékonysága (a magyaroké meg sincs említve), diplomaszerzésre, fuvarozásra, vendégfogadósságra való alkalmassága és egyéb vonásai felülmúlják a magyarokét. Noha mindhárman szeretnek lopni, mégis a marhatolvaj, gonosztevő magyarokkal vannak tele a börtönök. A magyaroknak lényegében egyetlen olyan kiemelkedő tulajdonságuk, karaktervonásuk sincs, amelyben felülmúlnák a tótokat/szlovákokat vagy a svábokat/németeket. Ez még a lovaglásra is igaz, hiszen – úgymond – a tótok is szeretnek lovagolni. Csaplovics János tehát mélyebb és őszintébb érzéseket táplált a tótok/szlovákok és a svábok/németek iránt, akiknek nem vagy alig voltak bírálható tulajdonságaik. Természetesen – ha már magyarul és a magyaroknak írta az értekezését – nem akarta őket durván megbántani. A bírálata élét

20 Lásd a táblázat tótokra/szlovákokra vonatkozó vízszintes oszlopait.

21 Lásd a táblázat svábokra/németekre vonatkozó vízszintes oszlopait.

lehetőleg igyekezett tompítani. Az oroszokról, oláhokról és rácokról/szerbekről viszont durván és leplezetlenül alkotott véleményt (a zsidókról és a cigányokról nem is szólva). Az oroszokat például így írta le.

Az *oroszok* vagy *rusznyákok* napkeleten és mindenhol megtalálhatók az országban. Szegényes, szétszórt településeken élnek, szalmatetős faházakban. Irtásművelésben gabonát termesztenek (hogy a zsidónál pálinkát vehessenek rajta), valamint kukoricát maguknak és sertéseiknek. A táplálékuk: pogácsányi kenyér, só, kukorica, bab és pálinka. Munkavégzésük rosszabb, mint a tótoké vagy a sváboké, mivel sem a kezükkel, sem a lábukkal, sem a szájukkal nem dolgoznak. Vagyis nem dolgosak, csak tettetik (nyögnek), miközben nem igyekeznek. Háziállatnak minősíthető feleségük a sok böjtöléstől száraz. A szekerüket 2 borjú húzza. Eszükbe se jut a vendégfogadás/vendégfogadósság. A vallásuk unitus (egyesült), csupa vastag babona. Mezítláb járnak. A zenéjük kevés hangra épülő, dúdoló. Láncra vert medve módjára, egy helyben, ugrálva táncolnak. Vasat szeretnek lopni. Ha nem lopnak, azért nem, mert félnek. Ritka köztük a gonosztevő. Veszekedéskor hajat cibálnak. Ittasan magukban morgók, bosszúállók. Családkor ostobának mutatkoznak. Megbántáskor az orosz „mindég kotzódik"(?). Akkor büszkék, ha egyházfivá válhatnak. Félnek a lótól.

Az értekezés fogadtatása és Csaplovics János identitásváltozásai

Csaplovics János tehát meg sem próbált tárgyilagosságra, elfogulatlanságra törekedni. Pedig az értekezése előszavában az igazságra való törekvést ígérte. Kritikai álláspontját azzal magyarázta, hogy tükröt kíván tartani az ország népei/nemzetei elé. De nem olyan tükröt, amely „mindent mutat, csak maga magát nem". Szerinte ugyanis az igazságra törekvő író nem magasztalhatja azt, „a' mi magasztalást meg nem érdemel, vagy... a' mit az Író dicséretesnek nem talál". Vagy: „Az igazságot szerető Írónak szent kötelessége, azt, a' mit valamelly nemzetnél dicséretesnek talál, megdicsérni: de ellenben a' hibáit is el halgatni neki telyességgel nem szabad."[22] Ezek a gondolatok tehát nagyon árulkodóak. A „dicséretesnek talál" vagy „nem talál" kitételek előrevetítették, hogy ő bizony szubjektív, elfogult – és mint a legtöbb értelmiségi ebben a korban – előítéletes, ne adj' Isten xenofób módon fogja minősíteni az ország népeit/nemzeteit az összehasonlító leírás során.

Dóhovits Bazil (1783–1849) Csaplovicsnak éppen ezt a módszertani/szakmai gyengéjét bírálta. A Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségébe ugyanis az értekezés megjelenését követően „féltucatnyi adatközlő kiegészítés és pontosítás érkezett, valamint egy vitairat".[23] Az orosz (ruszin) származású görögkatolikus lelkész átgondoltságról és felkészültségről tanúskodó bírálata a folyóirat 1824/9.

22 Az idézetek helye: *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 38.

23 *Kósa László:* A magyar néprajz tudománytörténete i. m. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/ magyar-neprajz/adatok.html (2019. 06. 14.)

számában jelent meg.[24] Már a címe („Ethnographiára, mint Tudományra szolgálható Észrevételek") is Csaplovics elevenjére tapintott, hiszen megkérdőjelezte etnográfiájának tudományos jellegét.[25] Kifogásolta, hogy a nemzetek karakterével foglalkozó „szúratokat" (értsd: beszúrásokat, betoldásokat) a tapasztalatoktól könnyedén elrugaszkodó apróságoknak tekintette. „Pedig ezek lehettek volna virágjai az Ethnographiájának, mint Ethnographiának…"[26] Logikai szempontból ellentmondásosnak tartotta, sérelmezte, hogy Csaplovics az oroszról, Dóhovits saját népéről azt állította, hogy csak az irtásokkal szeret foglalkozni, miközben tunya. Egyébként is, hogy függ össze a lutheránus vallás a káposztával, vagy a magyar kocsi a vastag asszonnyal – kérdezte. Arról nem is szólva, hogy: „Egy két személytől az egész nemzetre következtetni" logikai képtelenség.[27] Pszichológusi szempontból pedig, a tényektől elrugaszkodva, „tarka mondásokkal tsapodárkodni kénytelen".[28]

A bíráló burkolt, kulturált kritikája szerint „Ethnographus Ur" a tótokat előnyös, másokat – így az oroszokat is – viszont hátrányos tulajdonságokkal ruházott fel, teljesen önkényesen. Mai szemmel nézve nehézkes, körülményes magyarázatából azért kisejlik, hogy mire is gondolt. A tótokat predesztinált (eleve elrendelt) helyre Csaplovics „maga rakta oda szabadon". Ily módon némelyik aforizmájában/összehasonlításában (s itt konkrét példákat is hozott) olyan gyanús előjelek (prognosticonok) vannak, amelyekből bárki „előre megtudja, mellyik hangon végződik az", vagyis hogy „mellyik nemzet esik oda az extremumba" (a negatív „szélsőértékbe"). De az adott nép tulajdonságait – ugyanolyan szabadon és önkényesen – bármelyik összehasonlításba bevont másik népre is ki lehetne terjeszteni. Csaplovics szerint például veszekedéskor a tót pofozkodik, de Dóhovits szerint „agyon üt" (mint Csaplovicsnál az oláh). A magyarok viszont nem véresre verik egymást (Csaplovicsnál ez állt), hanem káromkodnak, mint a szerzőnél a horvátok. Az orosz nem hajba kap, hanem fenyeget. A német pedig nem kiabál, hanem pofozkodik (mint Csaplovicsnál a tót).[29] Íme, ez a szerző aforizmagyártó „mesterségé"-nek lényege – mutatott rá, s konkrét példával is élt. „Ethnographus Úr' nem állította volna az oroszról, hogy a munkában még soha meg nem izzadt, ha az összehasonlítását nem azzal kezdte volna, hogy a magyar izzadásig dolgozik."[30] „És ha Oroszon kezdette vólna: alkalmasint a' Magyar lett vólna a soha nem izzadt."[31] A leglágyabban fogalmazva is „olly képtelent kitalál

24 *Dóhovits Bazil*: Ethnographiára, mint Tudományra szolgálható Észrevételek. Tudományos Gyűjtemény 9. (1824.) 3–12.

25 Vitairata végén ki is fejtette a tudományos rangra emelt etnográfiával, s ezen belül a nemzeti karakter vizsgálatával kapcsolatos javaslatait, észrevételeit. Lásd *Dóhovits B.*: Ethnographiára, mint Tudományra szolgálható i. m. 9–11.

26 *Dóhovits B.*: Ethnographiára, mint Tudományra szolgálható i. m. 9. 3.

27 Uo. 4.

28 Uo. 7. – Itt oldalszámozási/szerkesztési hiba történt. A 4. oldalt ugyanis a 7. követi.

29 Uo.

30 Uo.

31 Uo. 8.

ejteni az Író, hogy mind a' tapasztalásnak, mind a' józan okosságnak ellenére van, azonban sérti a' nemzetet is?!"[32] S itt nem is csak a saját nemzetére gondolt, hiszen: „Nékem néhány nemzet" betsületéért méltó vólt merésznek lennem…".[33]

Végezetül már csak arra szeretnénk rámutatni, hogy Csaplovics hungarus patriotizmusa a következő 1-2 évtizedben fokozatosan erodálódott. Erősödött viszont a másik két identitástartalom: a szláv/szlovák és a német. Eközben a szláv/szlovák tudatában is elmozdulás történt. A szlovák tudata fokozatosan erősödött, ami a „szláv nemzet"-hez („natio slavica"-hoz) való kötődése gyengülésével járt. Még meglévő szláv tudatát mutatta az értekezésben egyrészt az, hogy két egymást követő oldalon belül egyidejűleg használta a szlovákok megjelölésére a szlovák, a tót és a szláv terminusokat. Másrészt a tótokat/szlovákokat, oroszokat, rácokat/szerbeket és horvátokat egyaránt a „szláv nemzet"-be, konkrétan a „Szlávok" gyűjtőfogalomba vonta össze.[34] Vagyis a korabeli szlovák evangélikus (és katolikus) egyházi értelmiséghez hasonlóan Csaplovics is azt a nézetet vallotta, hogy Európában létezik egy hatalmas „szláv nemzet" (Szlávok, Szlávság, Szlávia), amelynek a törzseihez, altörzseihez tartoznak a tótok/szlovákok, az oroszok, a rácok/szerbek és a horvátok is. Nyiladozó szlovák tudatát pedig mi sem mutatta jobban, mint hogy a „tótok"-at (ami régi etnikai nevük volt) olykor már új, nemzeti nevükön „szlovák"-oknak nevezte,[35] bár az értekezésben a két megnevezés többnyire keverve fordult elő, a „tót" dominanciája mellett. (A magyarok még évtizedek múlva is tótoknak nevezték a szlovákokat.)

Az oláhokból („Valachi"-kból) viszont még nem lettek románok, legfeljebb „Daco–Vlachi"-k (vagy: „Dáko-Oláhok").[36] Eltérően a horvátoktól – „Magyar Országban vízi Horvátok (Wasser Croaten)"[37] –, akiket következetesen a „horvát" nemzeti névvel illetett. (A magyarok egyedül a horvátokat ismerték el rajtuk kívül nemzetnek.) Az oroszokból sem lettek ruszinok vagy kárpátukránok, legfeljebb – szerinte egyébként hibásan – „rusznyákok". A „ráczok"-at viszont nemcsak az etnikai nevükkel illette. Nemzeti nevükön „Serblusok"-ként/"Szerblusok"-ként is említette, mondván, hogy a „rácz" hibás elnevezés. Ugyanakkor a velük foglalkozó címet bizonytalanul csak így írta: „Szerblusok (Ráczok)".[38] A német „gyarmatosok" sokszínű népességén belül az eredetben, dialektusban jellegadó csoportot Csaplovics számára a svábok jelentették.

Erősödő szlovák kötődésére utalt az is, hogy a szlovákokról, a saját népéről (és a németekről) írt a legrészletesebben, legárnyaltabban[39], s nem is csak a miatt,

---

32 Uo. 7.

33 Uo. 12.

34 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 52–53., illetve 52.; *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 18–19.

35 *Csaplovics J.:* Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 52.

36 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 4. (1822) 20.

37 *Csaplovics J.*: Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 56.

38 A fentiekre lásd: Uo. 55–56.

39 Magyarország nyelvi megoszlásával foglalkozva a magyaroknak mindössze fél oldalt

mert róluk volt a legtöbb anyaga és tapasztalata. Szlovák érzelmi azonosulását és német szimpátiáját is tükrözte, de magyar kötődésének a gyengülésére is fényt vetett. Végül egy német tudatával kapcsolatos elmozdulásra is szeretnénk rámutatni. Több évtizedes bécsi tartózkodása idején tovább erősödött a fejlettebb osztrák–német kultúrkör, a Habsburg-dinasztia és az „összbirodalom" iránti rajongása, ami szintén a magyarok egyre ellenségesebb megítélésével párosult. Ám 1822-ben, amint ez a nyelvi megoszláshoz fűzött „jegyzés"-éből is kitűnik, a magyar nyelv védelmében még annak erősödését óhajtotta. Őszinte hévvel óvta a magyarokat a „német nadály"-tól, az „otromba Németek"-től, illetve a német nyelv terjedésétől![40] De ezeket a gondolatokat 1822-ben még a hungarus patrióta Csaplovics János írta. Két évtized múlva, a magyar–szlovák nyelvvita fellángolása során viszont már a szlovák tudatú Jan Čaplovič ragadott tollat a magyarosítás ellen, a szlovák nyelv és nemzet védelmében.

szentelt, a szlávoknak viszont közel négyet, ezen belül a tótoknak/szlovákoknak kettőt. A németeknek is egy oldal jutott. Uo. 52–57.

40 A német nyelvre vonatkozóan lásd *Csaplovics J.:* Ethnographiai Értekezés i. m. 3. (1822) 60-63.

KRISTÓF ILONA

UTAZÁS ITÁLIÁBA 1501 NYARÁN
*EGY SZÁMADÁSKÖNYV TANULSÁGAI**

A Modenai Állami Levéltárban[1] őrzött, az Estei Hippolit[2] udvartartására vonatkozó iratanyag az *Amministrazione dei Principi* fondban található.[3] A Hippolit egyházi tisztségei alapján csoportosított számadáskönyvek között nyolc darab egri számadáskönyv található.[4] Közülük hét kötetet E. Kovács Péter adott ki 1992-ben.[5] A kiadott számadáskönyvek között azonban nem szerepel az egri számadáskönyvek közé besorolt, a levéltári katalógusban AdP 711. jelzetű ívfüzet.[6] A forrás tartalmában és küllemében is kilóg az egri főkönyvek sorából. Egy rövid, mindössze hatoldalas, latin nyelvű feljegyzésről van szó, amely két A/4 méretű papírlap félbehajtásával és összefűzésével készült. Számadás ugyan, de egy 1501 nyarára datált, Egerből Itáliába tartó utazás költségeit részletezte, amint a költségek összesítésének első sorából is kiderül: „Recessi de Agria 25 Junii 1501". Feltételezhető, hogy azért maradt ki a szövegkiadásból, mert csak közvetve kapcsolódik az egri püspökség gazdálkodásához, és megtöri a számadáskönyvek sorozatát.[7] A legkézenfekvőbb feltételezés, hogy mivel hasonló, rövid, egri vonatkozású kiadásjegyzék nem maradt fenn önállóan, egyszerűen a datálásból adódóan került a püspökség számadáskönyvei közé. Azonban annak ellenére, hogy a szöveg név szerint nem említi a szerzőt, az utazót, illetve a társait, a datálásból és az első sor személyes hangvételéből kiindulva megpróbáltam személyhez kötni és kontextusba helyezni a forrást.

A számadáskönyvben rögzített utazás 1501. június 25-én vette kezdetét Egerben, és 1501. július 20-án ért véget Ferrarában. Futárok, küldöncök, diplomaták,

* Jelen tanulmány a III. Scriptorium konferencián, 2019. május 22-én elhangzott előadás bővített, átdolgozott változata. A kutatást az NKFIH K 128797. XIV–XVI. századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban c. pályázata támogatta.

1 Archivio di Stato di Modena (ASMo).

2 Estei Hippolit (Ippolito I d'Este) (1479 Ferrara – 1520 Ferrara), esztergomi érsek (1486–1497), egri püspök (1497–1520), bíboros (1493–1520).

3 Amministrazione dei Principi (AdP). A fond ismertetése: *Kuffart Hajnalka:* Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása. Bölcsészdoktori (PhD) értekezés. Piliscsaba, 2018. 9–10.

4 AdP 710–717.

5 Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Közzéteszi E. Kovács Péter. Eger 1992. (a továbbiakban: Szk).

6 ASMo AdP 711., Régi levéltári jelzete: Reg. 34.; Mikrofilm: MNL OL X 1996, MF 8619; Vestigia 828.

7 *E. Kovács Péter:* Egy középkori utazás emlékei (Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon). Történelmi Szemle 23. (1990) 1–2. sz. 101–127., itt: 101. (4. jegyz.).

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.187

ügynökök rendszeres gyakorisággal megfordultak Ferrara és Buda, illetve Eger között anélkül, hogy az utazások elszámolása ilyen tételes formában fennmaradt volna. A ferrarai könyvelési rendszert és annak Magyarországon működő elemeit áttekintve[8] az adatkezelés alsó szintjén jelentek meg az egyes tisztségviselők napi hivatali könyvelései, amelyeket igyekeztek Esztergomban és később Egerben is naplókötetekben és főkönyvekben egyesíteni. Ebből a könyvviteli eljárásból kiindulva nem meglepő, hogy az eseti elszámolások csak ritkán maradtak fenn, hiszen ezek magasabb szinten kerültek könyvelésre, és feleslegessé vált a megőrzésük. Jelen forrásunk esetében az utazási elszámolást már csak a ferrarai megérkezés után véglegesítette a szerző, így ennek már Estei Hippolit nem egri, hanem ferrarai számadáskönyveiben kellett volna elszámolásra kerülnie.[9] Valószínűsíthetően az Esték levéltári anyagának 19. századi rendezése során került ez a számadáskönyv – a kezdősorban szereplő *Agria* miatt – az egri püspökség gazdálkodására vonatkozó számadáskönyvek közé.

A szerző személye

A szöveg első olvasásakor is feltűnő a *recessi* egyes szám első személyű igealak használata, 'visszatértem' értelemben. A szövegben több helyen előfordulnak a latin kifejezésekhez hasonló, de inkább olasz szavak, pl. a *feratura* 'lószerszám' értelemben. Mindezek a nyelvi jelenségek megelőlegezik számunkra, hogy Hippolit valamelyik itáliai udvaronca tért vissza Ferrarába 1501 nyarán, és vezette a számadásokat. Ezt a feltételezést erősíti, hogy az út leírásában nagyon otthonosan mozog Eger és Esztergom között, valamint az itáliai területeken, míg a közbülső útszakasz dokumentálásában jóval bizonytalanabb. A szerző azonosításában a vonatkozó egri számadáskönyvek[10] kronológiailag megfelelő bejegyzései és a ferrarai levelezés adatai segítettek.

Estei Hippolit és Bakóc Tamás között az esztergomi érseki és az egri püspöki szék cseréje az adminisztratív akadályok elhárultával 1498 nyarán gördülékenyen lezajlott.[11] De Hippolit egri udvarának kialakítása nehézkesen haladt, Ludovico

8 *Kuffart H.:* Modenában őrzött i.m. 12–16.; *Kristóf Ilona:* Bortizedbérlők a késő középkori egri számadáskönyvekben. Acta Universitatis de Carolo Eszterházy nominatae. Tomus XLVI. Sectio Historiae. Szerk. Bajnok Dániel. Eger 2019. 221–237., itt: 223–224.

9 Az ilyen irányú modenai levéltári kutatásaim még nem vezettek eredményre, a kérdéses évre vonatkozó ferrarai számadáskönyvben nincs nyoma ennek az utazásnak. Lehetséges, hogy pontosan ez okból maradt fenn ez az elszámolás, ugyanis az adatok feldolgozásának hiányában nem selejtezték le ezt az ívfüzetet.

10 ASMo AdP 712., Szk. 62–79.; ASMo AdP 713., Szk. 80–123.; ASMo AdP 714., Szk. 124–152.

11 *Kristóf Ilona:* „Nostro protectore e benefactore singulare". Bakóc Tamás és Estei Hippolit kapcsolata (1496–1520). In: Vestigia III. Italianista tanulmányok a magyar humanizmus és a tizenötéves háború idejéből. Szerk. Domokos György, W. Somogyi Judit, Szovák Márton. Bp. 2020. 66–83., itt: 67–71., *Uő:* I rapporti tra Tamás Bakóc ed Ippolito I d'Este (1496–1520). Verbum Analecta Neolatina Universitas Catholica de Pázmány Péter Nominata Facultas Philosophica 19. (2018) Nr. 1–2. 201–221.

Floreno *vicarius* és *gubernator* ugyan formálisan már 1498-ban felvette hivatalát, de az érdemi munkát csak a következő évtől kezdte.[12] Noha Bakóc igyekezett azt a látszatot kelteni, hogy Hippolit udvaroncai képtelenek az egri püspökséget nyereségesen kormányozni,[13] Floreno ennek ellentmondva már 1499 nyarán is bőséges termésről számolt be. Ettől függetlenül 1499 nyarán Ferrarában még okozott némi fejtörést, hogyan is lehetne optimalizálni a helyzetet, azaz miként lehetne a lehető legkisebb ráfordítással a legnagyobb bevételt elérni. Floreno júliusban arról számolt be, hogy Esztergomban tárgyalt a püspökség újbóli bérbeadásáról.[14] Ugyanis korábban 1498-ban Bakóc két évre bérbe vette az egri püspökség tizedeit, de 1499-ben már nem újította meg a bérleti szerződést.[15] Valamint a kormányzó jelentést tett az országgyűlésen történtekről, részletezte az elterjedt szóbeszédet, mely szerint Hippolit öccsének, Giuliónak akarja átadni a püspökséget, aki hajlandó lenne Magyarországon élni.[16] Floreno feltételezése szerint Beatrix állhatott a mendemondák mögött, akinek a pozíciói jelentősen javultak volna, ha bármelyik rokona állandóan magyar egyházmegyéjében tartózkodott volna. A jövedelmek bérbeadása mellett alternatívaként újból felmerült Taddeo Lardi személye is, akit korábban már Bakóc is ajánlott, és említette, hogy szívesen visszatérne Hippolit szolgálatába.[17] Miután Florenónak nem sikerült megnyugtatóan rendezni a helyzetet, 1499. november 26-án kelt útra Giulio Cesare Cantelmi[18] azzal az utasítással, hogy adja bérbe a püspökség jövedelmeit, a pénzt szedje be, és a helyi költségek csökkentése érdekében redukálja az ellátandó személyek számát. Mindezek mellett természetesen

12 Magyarország késő középkori főpapi archontológiája (1458–1526). Érsekek, püspökök, segédpüspökök, vikáriusok, valamint jövedelemkezelők. Szerk. C. Tóth Norbert, Nemes Gábor. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27). Győr 2017. 29. (Főpapi archontológia); *Bónis György:* Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy formuláskönyv. Levéltári Közlemények 45. (1974). 1–2. sz. 89–101., itt: 92–93.; Ludovico Floreno doct. decr; kormányzó, vikárius, 1498. febr. 9. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: MNL OL DF) 229141. – 1501. jún. 11. MNL OL DF 229184.

13 *Fraknói Vilmos:* Erdődi Bakócz Tamás élete, 1442–1521. Bp. 1889. – A dolgozat írásakor Fraknói munkájának digitalizált változatát használtam: http://mek.oszk.hu/05700/05734/html/01.htm, letöltés: 2020. okt. 1.

14 1499. július 7. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (a továbbiakban: MTAK MS.) 4997.10., ASMo Ambasciatori b. 3/21, 5, Vestigia 510., 1451.

15 *Kristóf I.:* „Nostro protectore…" i. m. 71–72.

16 1499. július 7. MTAK MS. 4997.10., ASMo Ambasciatori b.3/21,5, Vestigia 510., 1451.

17 1499. jan. 31. MNL OL DF 289034. *Byatt, Lucy:* Ippolito d'Este. In: Dizionario Biografico degli Italiani. Roma 1993. A hivatkozások forrása az internetes kiadás: https://tinyurl.com/yctsv2w5, letöltés: 2020. okt. 1.); *Fraknói V.:* Erdődi i. m.

18 Cantelmo nizzai püspök 1499–1503 között tartózkodott Magyarországon Estei Ercole megbízásából. 1501-ben Hippolit Cantelmónak adományozta Pieve di San Faustino javadalmát. Cantelmo 1503 júliusában halt meg. *Borghi, Valentina:* Il Maestro di Celano Pelumi: nuovi studi sulla committenza per ricostruire un'identità. Figure 2. 2014. Rivista della Scuola di specializzazione in beni storicoartistici dell'università di Bologna. 19–31., itt: 28. (https://figure.unibo.it/article/download/4683/4175, letöltés: 2020. okt. 1.)

nyugtassa meg Beatrixot is.[19] 1500 áprilisában még mindig nem született határozat a püspöki jövedelmek bérbeadásáról, hiába tárgyalt Cantelmi Bakóccal.[20] Végül hosszas huzavona után Ferrarában mégis Taddeo Lardi mellett döntöttek, aki 1500 szeptemberében már Egerben tartózkodott.[21] De hivatalosan csak 1501. május 7-től vette át az egri *gubernator*i tisztet.[22] Lardi először 1487-ben érkezett Magyarországra, az esztergomi itáliai familiárisok között udvarmesterként, az érsek budai házának háznagyaként (1487–1497) és kincstárnokként (1487–1497), ruhatárnokként (1489–1492) is szerepelt. Hosszú éveken át töltötte be az udvarmesteri és kamarási tisztet (1487–1489, 1492–1497) is.[23] 1493–1502 között gömöri, ezzel egyszerre pankotai főesperes is volt, amelyet 1498-ban elcserélt az ungira. 1501-től egri *gubernator*, a káptalan tagja, 1501-től haláláig egri *custos*.[24] 1508-ban Hippolit utasítására átadta a kormányzói feladatokat Ercole Piónak.[25] Majd Pio visszahívása után 1510–1511-ben újra ellátta a kormányzói feladatkört. Az idős és beteges Lardi 1512-ben Kassán hunyt el. Reneszánsz sírköve a mai napig látható.[26]

A források nemcsak a püspöki akaratról és az azt formáló elképzelésekről, hanem a végrehajtás egészen apró részleteiről is árulkodnak. Így az egri kormányzóváltást elég pontosan lehet rekonstruálni. Floreno kormányzó utolsó egri munkanapjain, 1501. június 15-én még kivetette a tizedet Újvár vármegyében

19 1499. november 26. ASMo Ambasciatori b.3/22,1., Vestigia 1456.

20 1500. április 7. ASMo Ambasciatori b.3/23,4., Vestigia 1460.

21 1500. szeptember 17. ASMo AdP 760.; 1500. ASMo AdP 761.; *Bónis Gy.:* Olasz vikáriusok i.m. 93.

22 ASMo AdP 713. Szk. 101.

23 *Kuffart H.:* Modenában őrzött i.m. 39., 43., 67., 82., 95., 160., 170., 185–186.

24 *C. Tóth Norbert*: Az egri káptalan archontológiája. Turul 88. (2015) 2. sz. 48–72., itt: 52., 61.; Főpapi archontológia 30. *E. Kovács Péter:* Léhűtők Egerben. Mindennapi élet Estei Hippolit egri püspök udvarában. In: Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk. Oborni Teréz, Á. Varga László. Eger 2008., 157–177., itt: 157.; *Teke Zsuzsa:* Egy firenzei kereskedőtársaság áru- és pénzhitelei a Jagelló-kori Magyarországon. Numizmatikai Közlöny 110–112. (2011–2012) 133–139., itt: 136.; *Balogh Jolán:* La capella Bakócz. Acta Historiae Artium, III. 1956. 137.; Taddeo Lardi doct. decr; egri őrkanonok, kormányzó 1501. jún. 29. MNL OL DF 216503. – 1508. dec. 6. MNL OL DF 216965; 1510. okt. 21. MNL OL DF 278354. – 1511. dec. 8. MNL OL DF 272284.

25 Ercole Pio pályafutásáról, egri tevékenységéről: *Domokos György:* A pestis és a gepárd. Ercole Pio, Estei Hippolit egy ügynökének beszámolói Magyarországról, 1508–1510. In: Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban. Szerk. Domokos György, Mátyus Norbert, Armando Nuzzo. Piliscsaba 2015. 185–196.; *Domokos György – Erős Katalin Renáta:* Ercole Pio e le indulgenze di Eger. VERBUM Analecta Neolatina 16. (2015) 43–56.; *Domokos György – Erős Katalin Renáta:* Ercole Pio és az egri székesegyház építésének ügye. In: Fejezetek az ezer éves egri egyházmegye történetéből. Szerk. Horváth István. (Egri Érseki Gyűjtemények Kiadványai). Eger 2018. 31–47.; *Domokos György:* A Jámbor Herkules. Estei Hippolit bíboros egri kormányzója, Ercole Pio beszámolói Magyarországról 1508–1510. Bp. 2019.

26 *E. Kovács P.*: Léhűtők Egerben i. m. 157–158., *Berkovits, Elena:* La pietra sepolcrale di un umanista ferrarese a Cassovia. Corvina 4. (1941) Nr. 12. 164–174.

a nádasdi tizedkerületben.[27] Néhány nappal később, 1501. június 19-én Pietro Lardi, az új egri várnagy tudósította urát, hogy június 14-én megérkezett a küldöttség, és megtörtént a vár átvétele.[28] A következő napokban történhetett a hivatali teendők átadása-átvétele, az új kormányzó, Taddeo Lardi 1501. június 23-i dátummal rögzítette a számadáskönyvben, hogy átvett Florenótól 1500 forintot a püspöki bandérium zsoldjára.[29] Ugyanezen a napon Lardi feljegyzései szerint fl. 16 d. 67 összeget adott át Florenónak uruk utasítására, hogy vigye el Ferrarába Pandolfo Silvestri kamarásnak bizonyos, már megrendelt és Pietro Maria Montelini által kifizetett könyvek áraként. (Montelini 1501 novemberétől már Budán tartózkodott Ercole herceg ágenseként, valószínűleg az ő poggyászában utaztak Egerbe a megrendelt könyvek.)[30] Továbbá egy Inber nevű, korábban Ferrarában szolgált lovásznak végkielégítésként fl. 2 d. 30 összeget fizetett ki.[31] Lardi nem késlekedett, a következő napon fel is vette a munkát. 1501. június 24-én már bortizedet vetett ki Borsodban, a Kazavölgye tizedkerületben.[32] Ebből az eseménysorból következik, hogy 1501. június 25-én Ludovico Floreno, egykori egri *vicarius* és *gubernator* indult útnak Itália felé. A szerző személye és könyvelési gyakorlata ad magyarázatot ezen utazás kiadásainak aprólékos rögzítésére és esetleg a számadáskönyv fennmaradására is.

Az útvonal

1501. június 25-én indulva két nap alatt értek Pestre. A bejegyzésekből érezhető, hogy az Eger–Pest útvonalat rutinosan járta meg, ahol lehet, a püspöki birtokokon álltak meg étkezni, és jó előre gondoskodott a pesti szállásról. Floreno a június 26-i bejegyzés után közvetlenül június 28-ra, vasárnapra tette a Pestre való megérkezést. Felmerül a kérdés, hogy mit csináltak június 27-én, hiszen az ezt megelőző estét Isaszegen töltötték, így a távolság nem indokolná az egy nappal későbbi érkezést. Úgy tűnik, hogy Floreno a bejegyzések datálásában hibát ejtett. 1501-ben június 28. hétfőre esett, így szinte biztosak lehetünk benne, hogy június 27-én, vasárnap érkeztek meg Pestre. Ahogy észrevette a hibát a következő napok egyikén, elegánsan korrigált. Nem áthúzással javította a hibás dátumokat, hanem a június 30-i bejegyzést követő napot június utolsó napjaként vezette be a számadásba, így tulajdonképpen július 1-re kerültek összhangba a bejegyzések az eltelt idővel. A Pestre való megérkezés másnapján a számadáskönyv szerint június 29-én – a valóságban június 28-án – átkeltek a Dunán, és az éjszakát Pilisszántón töltötték. A következő napon megálltak Esztergomban, ahol egészen július 1-ig

27 ASmo AdP 712., Szk. 74.

28 1501. június 19. ASMo Ambasciatori b.3/25,1.; Vestigia 1497.

29 ASMo AdP 714.; Szk. 125.

30 1501. november 3. ASMo Ambasciatori b.3/31,1.; Vestigia 1613.

31 ASMo AdP 713. Szk. 108.

32 ASMo AdP 712. Szk. 69.

időztek. Minden bizonnyal Florenónak volt egri kormányzóként még lehettek protokolláris kötelességei is Esztergomban, illetve valószínűleg Ercole herceg Budán és Esztergomban tartózkodó megbízottai kihasználták az alkalmat, és jelentéseket küldtek vele Ferrarába. Ahogyan Stefano Raguseo meg is említi 1501. július 18-án Budán kelt levelében, hogy azokról a fejleményekről kíván beszámolni, amelyek Floreno távozása óta történtek.[33] A ferrarai udvart is nyilvánvalóan az 1501 tavaszán meghirdetett törökellenes keresztes hadjárattal kapcsolatos hírek érdekelhették a legjobban. Ugyanis a tavaszi országgyűlésen nemcsak kihirdették a pápával és Velencével kötött szövetséget, hanem megnevezték a támadó csapatok parancsnokait is. A király júliusban rendelte el a mozgósítást.[34] Raguseo levelében a későbbi fegyveres országgyűlés előkészületeiről számolt be, amelyről Floreno még nem vihetett biztos információkat.

Az útvonal Esztergom és Szombathely közé eső szakaszát a legnehezebb rekonstruálni. Július 1-jén a *prandium* után indultak Esztergomból, és estére Nyergesújfaluba értek, ahol a másnapi Sarlós Boldogasszony (*Visitatio Betae Mariae Virginis*) ünnepre készülve böjtöt tartottak. Úgy tűnik, hogy július 2-án eltávolodtak a Duna vonalától, ennek a magyarázatát, illetve az e nap megtett utat nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Július 3-án értek Komáromba, majd Győrön keresztül július 4-én estére Szombathelyre. Érezhető a szerző bizonytalansága, ismeretlen vidéken járt, az idegen hangzású, magyar helységnevek lejegyzése erősen esetleges benyomást kelt. Ezért a jelentősebb településeken túl a napi megállók azonosítása akadályokba ütközik.[35] Nemcsak a helységnevek azonosítása jelentett gondot az út ezen szakaszán, hanem a naponta megtett távolságok is eltérnek az átlagostól. Az Egertől Ferraráig vezető út egészét vizsgálva, a domborzati viszonyok függvényében átlagosan 50–60 km-t tettek meg naponta, a legnehezebb hegyi terepen nagyjából 40 km-t teljesítettek. Noha az Esztergom és Szombathely közötti szakasz nem tekinthető különösebben nehéznek, mégis feltűnő eltérések mutathatók ki az átlagos tempóhoz képest. Július 2–3-án több mint egy napra volt szükségük, hogy a Nyergesújfalu–Komárom távot – kb. 38 km – megtegyék, még ha ismeretlen okból tettek is egy kitérőt. Ezzel szemben a Komárom–Győr közötti 41 km-es távolságot mindössze egyetlen délután alatt megtették, hogy a következő napon Győr és Szombathely között mintegy 100 km-t küzdjenek le. Adódik a feltételezés, hogy a szerző a számára ismeretlen, ezen útszakaszra vonatkozó bejegyzéseit utólag rögzíthette, és esetleges bizonytalan memóriája, terepismeretének hiánya lehet a nem egyértelmű helységnevek és a kiugró távolságadatok oka.

33 ASMo Ambasciatori b.3/19,5.; Vestigia 1440.

34 Bővebben: *C. Tóth Norbert*: Az 1501. évi tolnai országgyűlés. Adatok a királyi adminisztráció működéséhez. Századok 143. (2009) 6. sz. 1455–1483.

35 A helységnevek azonosítására és az útvonal rekonstruáláshoz felhasználtam: Magyarország (1782–85) első katonai felmérése: https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2109270.2409009957%2C6019117.903762623%2C2134781.0990911736%2C6026761.60659114 (letöltés: 2020. okt. 10.) és az Engel Pál által szerkesztett Magyarország a középkor végén c. adatbázist CD-ROM-on.

Szombathelyről Monyorókerék és Szentgotthárd érintésével július 6-án estére értek Radkersburgba, ahol pihenéssel, illetve a hegyi terepre való felkészüléssel tölthették a következő napot. Július 8-án reggel vágtak neki az Alpok emelkedőinek. Marburgon (Maribor) át a Dráva mentén haladva, Klagenfurt érintésével július 11-én értek Villachba. A fárasztó emelkedők és különösen az utolsó Klagenfurt–Villach közötti jó 40 km-es táv legyőzése után a következő napot pihenéssel töltötték Villachban. Érdemes megjegyezni, hogy a német helységnevek lejegyzéséből is érezhető, hogy a szerző nem gyakran járt ezen az útvonalon. De ebben az esetben a bizonytalan olvasatok azonosítását segítette, hogy a domborzati viszonyokból adódóan egyetlen út volt járható a hegyek között, tehát viszonylag könnyű volt az útvonalon megkeresni a megállóhelyeket.[36]

Villachból július 13-án indultak Itália irányába. A Tarvisio–Malborghetto–Riasutto–Venzone–San Daniele del Friuli–Sacile útvonalon ereszkedtek le a hegyekből. Treviso–Padova–Rovigo érintésével Pontelagoscurónál keltek át a Pó folyón, és érték el július 20-án délután Ferrarát. Az itáliai szakasz kétségkívül legmegterhelőbb mozzanatainak a folyókon (Tagliamento, Adige, Pó) való átkelések bizonyultak. Szembetűnő, hogy olasz nyelvterületen a szerző tolla sokkal magabiztosabbá, lendületesebbé vált, ismerős terepen mozgott. Már a számadáskönyv felületes első vizsgálatakor feltűnő volt, hogy az itáliai szakasz megállói a többinél sokkal pontosabban, egyértelműbben voltak feltüntetve, ami megelőlegezte azt a feltételezést, hogy Hippolit olasz udvaroncai között kell keresni a számadáskönyv szerzőjét.

Floreno részletes feljegyzéseinek köszönhetően a számadáskönyv adatait össze lehet vetni a korszakból származó hasonló forrásokkal. Az itáliai államok és Magyarország közötti élénk diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhetően futárok, követségek, kereskedők, magánszemélyek kíséretükkel és zarándokok rótták az utakat keresztül az Alpok hágóin. A Floreno-féle számadások összehasonlítását kezdhetjük a legkézenfekvőbbel, Hippolit püspök útjával. 1520 késő telén, kora tavaszán tért vissza Egerből Ferrarába Estei Hippolit. Eme utolsó útjának számadásait E. Kovács Péter dolgozta fel.[37] Nem meglepő módon Eger és Esztergom között Floreno és püspöke hasonló tempóban ugyanazt az utat járta be. 1497 és 1520 között az egri udvartartás tagjai számtalanszor megtették ezt az utat. Rutinosan kezelték a távolságokat és gazdálkodtak az idővel. A kisebb eltéréseket az indokolta, hogy 1520-ban Hippolitot és kíséretét a hó kisebb kitérők megtételére kényszerítette.[38] Szembetűnő, hogy mindkét utazó ebéd után indult el Esztergomból, nyilván hivatalos és ceremoniális kötelezettségeiknek eleget téve, és ugyanúgy estére (Nyerges)Újfaluba értek.[39]

36 Az ausztriai helységnevek azonosításában Belső-Ausztria első katonai felmérésének (1784–85) térképét használtam https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-inner-austria/?layers=138&bbox=1478941.2309983212%2C5859941.159808494%2C1485318.9455458655%2C5861852.085515624, letöltés: 2020. okt. 10.

37 *E. Kovács P.:* Egy középkori i.m.

38 *E. Kovács P.:* Egy középkori i.m. 105.

39 *E. Kovács P.:* Egy középkori i.m. 106.

Az indulás időzítése és a megtett táv felveti annak a lehetőségét, hogy az utazási infrastruktúra a Buda–Bécs útvonalon már valamelyest kiépült a 16. sz. elejére. Gondolhatunk itt olyan fogadóra, amely képes volt ellátni és elszállásolni akár nagyobb létszámú csoportokat is. (Noha Florenóék a másnapi Visitatio [Sarlós Boldogasszony] ünnepére készülve böjtöltek, de a lovakat bőségesen ellátták.) A püspök és az udvaronca által követett útvonal Újfalu után vált ketté.

A legnépszerűbb útvonal Magyarországról Itália felé Budától a Duna mellett vezetett egészen Bruckig. Ahonnan délre fordulva, Bécsújhely érintésével a Semmering-hágón át, Friesach és Feldkirchen útvonalon ért el az utazó Villachig, majd Tarvisiónál érte el Itáliát. Ez az útvonal már a 12. század óta volt használatos, *Venediger Strassé*nak nevezték. A fokozódó forgalomnak és a magyarok közötti népszerűségének köszönhetően a késő középkorban *Ungarweg* néven is emlegették a források.[40] Hippolit és kísérete ezen az úton közelítette meg Itáliát. Az útvonal népszerűségének egyik oka és egyben következménye is volt az utazási infrastruktúra fejlettsége. Nemcsak az egri püspök gondolhatta joggal, hogy népes kíséretének is jut hely a fogadókban, hanem a kispénzű zarándokok is megtalálhatták számításukat. De a korszakban kényelmesnek számító út ellenére már Ausztriában, a Semmering-hágó környékén szétszakadozott a püspök kísérete. Az állatok és a poggyászt szállító szekerek a nehéz útviszonyok miatt lemaradtak. Végül Villachnál végleg szét is váltak. Hippolit egy kisebb kísérettel folytatta útját, és pénzt hagytak a lemaradókat vezető Nicolò Monti számára.[41] Az Ausztrián át vezető, Itália felé tartó utak csomópontja volt Villach. Itt ért össze újra Floreno 1501. évi és Hippolit 1520. évi útvonala, és innen egy irányban folytatták útjukat Ferrarába.

A szárazföldi út fárasztó, embert és állatot próbáló nehézségei ellenére kevesen választották a tengeri utat Itáliába tartva.[42] Noha a tengeren el lehetett kerülni a hágók okozta kellemetlenségeket, és kedvező széljárás mellett Dalmáciából jóval rövidebb idő alatt lehetett eljutni Velencéig, zord időjárási körülmények között sem biztonságosnak, sem kényelmesnek nem volt mondható az utazás ezen formája. Az előnyöket és a kockázatot egybevetve az ország belsejébe tartó utazók számára a tengeri út akkor volt megoldás, ha nagy létszámú és lassú kíséretet, valamint jelentős poggyászt kellett megmozgatniuk – amint a gyermek Hippolitnak és kíséretének 1487-ben. Hosszas és gondos előkészületek[43] után 1487. június 18-án indult el az ifjú esztergomi érsek Ferrarából. Alig 10 km-t

40 *Csukovits Enikő:* Középkori magyar zarándokok. Bp. 2003. 116.

41 *E. Kovács P.:* Egy középkori i.m. 118–119.

42 *Csukovits E.:* Középkori i. m. 116.

43 *Fraknói Vilmos:* Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkel. II. 1418–1526. Bp. 1902.; *Galla Ferenc:* Mátyás király és a Szentszék. Különlenyomat a Mátyás király emlékkönyvből I. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1940. 28–29.; *E. Kovács Péter:* A Szentszék, a török és Magyarország a Hunyadiak alatt. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. (METEM könyvek). Bp. 1996.; *Kristóf Ilona:* Gabriele Rangone (Veronai Gábor) pályája (1410/20–1486). In: Mátyás király és az egyház. Szerk. Fedeles Tamás. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 10). Pécs 2019. 65–83., itt: 77–78.

tettek meg a szárazföldön, Francolinónál hajóra szálltak, és a Pón végighajózva, Chioggiában kötöttek ki először az Adrián. Június 20-án indultak a tenger átszelésére. A Lido di Venezia és Piran közötti szakasz volt a legnehezebb utasnak és matróznak egyaránt. 100 mérföldet, kb. 250 km-t tettek meg nagyjából 6 óra alatt kikötés nélkül. Június 23-án Rovinjban, 24-én Pulában kötöttek ki, Zenggbe, magyar felségterületre június 26-án érkeztek.[44] Egy rövid pihenő után indultak tovább, immár szárazföldön, és 3 napi lovaglás után értek Zágrábba, de csak hosszú várakozás után, bevárva a király által biztosított kíséretet, július 24-én indultak el Kapronc̈án keresztül Sopronba a királyi pár után. Ahová végül 1487. augusztus 7-én érkeztek meg.[45] Hasonlóképpen a kíséret és a málhák miatt 1502 nyarán Foix-Candale-i Anna, II. Ulászló hitvese is hajóval tette meg a Velence–Zengg távolságot.[46]

Hippolit első magyarországi útját 11 évvel megelőzően nagynénje, Aragóniai Beatrix 1476 kora őszén indult el Nápolyból új hazájába. A hercegnő és kísérete 1476. szeptember 18-án indult Nápolyból, október 2-án Manfredoniában szálltak hajóra. Noha a part mellett hajóztak, a rossz időjárási viszonyok miatt csak viszontagságok árán október közepén kötöttek ki a Pó torkolatánál. Ferrarában Beatrix nővére, Eleonóra hercegnő már október 5-re várta a nápolyi flottát, és bizony komoly aggodalommal őriztette a partot éjjel-nappal. Egy heti ferrarai vendégeskedés és ünnepségek után, október 21-én indultak újra útnak. Először Chioggiába tartottak, ahol horgonyzott a flotta. Elképzelhető, hogy a kedvezőtlen időjárás miatt döntöttek úgy, hogy Beatrix és szűk kísérete szárazföldön folytatja tovább útját, az udvaroncok egy része és a poggyász nagyobbik fele érkezett meg tengeri úton Magyarországra. A leendő királyné október 29-én Trevisóban volt, november elején már Villachban jártak, és a Drávát követve, valószínűleg Klagenfurt érintésével Pettaunál (Ptuj) lépték át a magyar határt.[47] Az útvonal kiválasztásában a rossz idő mellett egyértelmű szempont volt a török portyáktól való félelem is, és mivel Beatrix egyenesen Székesfehérvárra igyekezett, logikus választás volt az északra tartó *Ungarweg* helyett a Drávát követve Stájerországon, Szlavónián és a Dunántúlon át elérni a koronázóvárost. Hasonló útvonalon érkezett Budára 1501 telén Tommaso Daineri ferrarai diplomata. 1501. február 25-én számolt be Ercole d'Este hercegnek a Magyarországra érkezésének körülményeiről. Ferrarából a szokásos útvonalon, Venzonén keresztül érte el Villachot, ahol azt tapasztalta, hogy két Magyarországra vezető út közül választhat. Noha indulás előtt Hippolit bíboros, mint tapasztalt utazó, azt javasolta neki, hogy

44 *Morselli, Alfonso:* Ippolito I. d'Este e il suo primo viaggio in Ungheria (1487). Estratto dagli Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Modena. Atti e Memorie. Serie V. Volume XV. Modena 1957. 26–27.

45 *Morselli, A.*: Ippolito i. m. 32–33.

46 *Györkös Attila:* II. Ulászló házassága és a francia diplomácia. Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae 39. (2012) 89–102., itt: 100.

47 *Berzeviczy Albert:* Beatrix királyné (1457–1508). Történelmi élet- és korrajz. Bp. 1908. Jelen tanulmány megírásához a digitalizált változatot használtam: https://mek.oszk.hu/05800/05825/html/03.htm#d1e3759 (letöltés: 2020. okt. 10.).

az északra, Bécs felé tartó úton haladjon tovább a szállások kényelmessége miatt, a helyiek tanácsára hallgatva mégis a „második utat" választotta. Így Villachtól a Drávát követve Merhanberget (Marenberg/Radlje ob Dravi) és Marchburgot (Maribor) érintve Ratisburgnál (Radkersburg) lépte át a határt. Innen Vasvár–Veszprém–Székesfehérvár útvonalon érkezett Budára.[48] Értelemszerűen Beatrix is ezt az útvonalat követhette 1476-ban Fehérvárra igyekezvén.

Floreno rekonstruált útvonalát összevetve az ismert útvonalvariánsokkal, szembetűnő, hogy a két frekventált szárazföldi útvonalat kombinálta össze. Esztergomtól nyugatra már eltér a Duna menti Bécsbe vezető főúttól, hogy majd újra Komárom és Győr érintésével végleg búcsút mondjon a Dunának, és délnyugati irányba Szombathely felé forduljon, innen pedig folytassa útját az Alpok felé. Feltételezhetjük, hogy Florenónak a néhány hónappal korábbi, pozitív tapasztalataiból kiindulva Dainero tanácsolhatta a „második úton" való utazást. Ebbe a tervbe Floreno dunántúli megállói azonban nem illeszkednek be. Hiszen dolga végeztével Esztergomból egyenesen Veszprém felé is vehette volna az irányt, és követhette volna a Balaton északi partján vezető utat. Ehelyett tett egy jókora kitérőt. A dunántúli szakasz biztosan azonosítható megállóit egyedül a győri püspök, Szatmári Ferenc (1495–1508), Bakóc öccsének a személye kötötte össze,[49] és Floreno nem mulasztotta el minden alkalommal akkurátusan feljegyezni a püspöki birtokokon számukra biztosított vendéglátást. Vajon néhány ingyen ebéd lett volna ekkora kerülő oka? Aligha. Feltételezem, hogy még Esztergomban Bakóctól kaphatott valamiféle megbízatást, amelyet a kerülőút során, mire Győrbe értek, teljesíthetett. Innen már visszatérve korábbi tervéhez indult a Dráva irányába. Az egész út során csak a dunántúli települések egy részét nem sikerült azonosítani, a bizonytalan névátírások erősítik azt a feltételezést, hogy a számára ismeretlen terepen teljesen idegenül mozgott. Míg az ausztriai szakaszon is érezhető, hogy idegenek számára a német településnevek, de mivel becsatlakoztak abba az útba, amelyet ő választott, és amelyről előzetes információi lehettek, egyértelműen követhető a mozgásuk, és azonosíthatók a helységnevek. Természetesen az út ezen szakaszán a domborzati viszonyok sem tették lehetővé az alternatív útvonalak választását. Villach után Itáliába érve váltak igazán magabiztossá és lendületessé a számadáskönyv bejegyzései. Már az első, felületes olvasásra is egyértelmű volt, hogy az út ezen szakaszán igazán

48 Dainero 1501. február 25-én kelt levelét lásd Modenai és velencei követek jelentései Magyarország földrajzi és culturai állapotáról a XV. és XVI. században. Bp. 1881.; Lettere di Tommaso Dainero ad Ercole duca di Ferrara (1501–1502). Edite per cura di Cesare Foucard. 7–8. Dainero további leveleiben Magyarország részletes leírásával tudósítja urát, és beszámol az 1501. évi úrnapi körmenetről és ünnepségekről. Ugyanezen az útvonalon érkezett Magyarországra Pietro Isvalies bíboros is 1501 januárjában. Nemes Gábor: Pietro Isvalies bíboros veszprémi püspök. [Cardinal Pietro Isvalies, the Bishop of Veszprém] In: Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16-17. században. Szerk. Karlinszky Balázs - Varga Tibor László. Veszprém 2018. 9-46., itt: 12-13.

49 *C. Tóth Norbert:* Erdődi Bakóc Tamás érsek rokonsága (Rekonstrukciós kísérlet). Turul 91. (2018) 1. sz. 8–30., itt: 11–12.

elemében érezte magát a szerző. Ez a benyomás is erősítette azt a feltételezést, hogy Hippolit valamely itáliai udvaronca készítette az utazás számadáskönyvét.

A menetidő

Az 1501. évi utazás útvonala, a menetidő és az ebből kiszámítható sebesség is a különböző itáliai utazásokkal összehasonlítva válik érdekessé. Hippolit utazása 1520-ban február 7-től március 25-ig, összesen 48 napig tartott. A budai és esztergomi tartózkodást leszámítva a püspök és kísérete 32 nap alatt ért Itáliába. Ebből az utazás magyarországi szakaszát – a tényleges utazási időt számolva – Egertől Bruckig 14 nap alatt tették meg. A fentebb ismertetett ausztriai és itáliai útszakaszokat pedig 9–9 nap alatt járták meg.[50] (Ez a leggyorsabban haladó Hippolit és közvetlen környezetének tempóját rögzíti, és nem számol a lemaradottakkal.) Ebből adódóan E. Kovács számításai szerint a püspök és kísérete szekerekkel, lovakkal és öszvérekkel, a terepviszonyoktól függően, 20–25 kilométeres napi teljesítményre volt képes még a hegyi utakon is, míg sík terepen akár a 35–40 kilométeres napi átlagot is tudták tartani.[51] Floreno és társai 1501. június 25-én indultak Egerből, és július 20-án délután érkeztek meg Ferrarába. Az útjuk összesen 26 napig tartott. Ebből – leszámítva a június 29–30. esztergomi tartózkodást, valamint a július 7-i radkersburgi és a július 12-i villachi pihenőnapokat – 22 napot töltöttek úton. Az Eger–Radkersburg távolságot 10, az ausztriai szakaszt 7, az itáliai szakaszt 5 nap alatt tették meg. Az adatok alapján átlagban 50–60 km-t tettek meg naponta, a nehezebb hegyi terepen csökkent le a napi megtett kilométerek száma 40 körülire (a Radkersburg–Maribor, a Maribor–Marenberg, a Villach–Tarvisio és a Riasutto–Venzone szakaszokon). Ez a tempó nem kirívóan egyedi Magyarország–Itália viszonylatában. Marin Sanudo Világkrónikájában feljegyezte a futárok indulásának és érkezésének az idejét is. Ez alapján jól látszik, hogy a Budáról feladott, Velence felé tartó levelek megérkezéséhez 2–3 hétre volt szükség.[52] Ez számokra fordítva: a kb. 750 km-es távolságot 45–50 km-es napi adagokban lehetett ennyi idő alatt teljesíteni. Várdai István váradi kanonok,[53] későbbi kalocsai érsek, fő- és titkos kancellár, 1447–49 között, Ferrarából írt levelei alapján vizsgálta Molnár Dávid ugyanezt a kérdést. Végső soron elfogadja a napi 46 km-es átlagot 750 km-re vetítve, azaz azt feltételezi, hogy Várdai levelei a Buda–Ferrara távolságot kényelmesen megtették 2–3 hét alatt.[54] Azonban Molnár

50 *E. Kovács P.:* Egy középkori i. m. 107–108.

51 *E. Kovács P.:* Egy középkori i. m. 108.

52 *E. Kovács P.:* Egy középkori i. m. 109.

53 *Kristóf Ilona:* „Vester Stephanus de Warda scolaris iuris canonici" – Várdai István egyetemi évei Itáliában. In: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Sectio Historiae 36. (2007). Szerk. Besze Tibor, Miskei Antal. Eger 2007. 65–82.

54 *Molnár Dávid:* Egy ezüstcsempész kanonok? Várdai István itáliai peregrinációs költségei (1448–1449). In: (szerk.) „Mindenki vágyik a tudásra, de az árát senki sem akarja megadni". Az oktatás financiális háttere és haszna a középkorban és a kora újkorban.

Dávid ott téved, hogy a Buda–Ferrara távolság valójában közelít a 950 km-hez. Tehát a napi 46 km-es átlagsebességet véve alapul, a futárok igen szűkösen fértek volna bele a háromhetes időkorlátba. Sokkal reálisabb a Floreno és kísérete által megtartott napi 50–60 km-es átlagsebesség. Ezt az adatot erősíti Kriston Dorottya is, aki Mátyás halálhírének terjedését vizsgálva hivatkozik Francesco Fontana[55] egyik levelére. Fontana szerint a Bécs–Milánó 620 km-es távolságot egy lovas kényelmesen megtette 10 nap alatt, tehát a 60 km-es napi tempót általánosnak és kényelmesnek ítélte.[56] Fedeles Tamás is hasonló következtetésre jutott a középkori zarándoklatokhoz kapcsolódóan. Egy gyalogos napi átlag 25–40 km-t, egy kereskedő szekérrel napi átlag 30–45 km-t, egy lovas sietve napi átlag 50–60 km-t tudott megtenni.[57] Összegezve Floreno és társai egy átlagos lovasfutár gyorsaságával tették meg a majdnem 1100 km-es Eger–Ferrara távot. Ez a tempó azt feltételezi, hogy kevesen, közel azonos felszereléssel és kevés poggyásszal vágtak útnak. Mivel a számadáskönyv semmiféle egyéni adatot nem tartalmaz, csak a kiadások alapján tudunk következtetni az utazókra.

A kiadások

A mindennapos kiadások két csoportra oszthatók, és állandónak tekinthetők a számadáskönyvben. Az emberek szükségletei és a lovak ellátása strukturálta a könyvelt kiadásokat. Az utazók esetében az ebédeket, illetve a vacsorákat jegyezték fel, az esetek egy részében pedig az étkezésekkel együtt feltételezhetően a szállásköltségeket és a lovak költségeit is együtt számolták el, amikor az egyszerű 'mindent összeszámolva' (*omnibus computatis solvi/exposui*) formulával rögzítették a kifizetett összeget. A szállás díját önálló tételként csak Radkersburgban adja meg Floreno, a pihenőnapokon: Villachban, Venzonéban és Trevisóban tesz utalást az éjszakai szállásaikra, és ezen alkalmakkor az átlagos költéshez képest magasabb összegeket is jegyzett fel. Az áruk alapján ezek a kiemelt szállások magasabb színvonalat képviselhettek? Ezek mellett napi szinten jelentett kiadást a lovak ellátása. Szénát, zabot naponta vásároltak a számukra, átlagosan másnaponta költöttek a lószerszámok karbantartására, javítására. Egy-egy alkalommal vásároltak gyógyszert a lovak számára Esztergomban és búzát Győrben. Bizonnyal minden utazó lovon tette meg a teljes út hosszát. Kocsikra, szekerekre nincs

Szerk. Haraszti Szabó Péter, Kelényi Borbála, Simon, Zsolt. Bp. 2019, 77–100., itt: 91–92.

55 Francesco Fontana ferrarai orvosdoktor, Mátyás diplomatája, Gabriele Rangoni egri püspök (1476–1486), bíboros unokaöccse. *Kristóf I.:* Gabriele Rangone i. m. 66.

56 *Kriston Dorottya Anna:* Újabb források Mátyás király halálhírének történetében. In: Vestigia III. Italianista tanulmányok a magyar humanizmus és a tizenöt éves háború idejéből. Szerk. Domokos György, W. Somogyi Judit, Szovák Márton. Bp. 2020. 83–96., itt: 85.

57 *Fedeles Tamás:* Isten nevében utazunk. Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban. Pécs 2015. 222–223. További adatok: futár váltott lovakon 130–135 km/nap; spanyol és francia gyorsfutárok 150–200 km/nap; folyami hajó folyásirányban 100–150 km/nap; tengeri vitorlás akár 120–200 km/nap; és egy gyors gálya 200 km/nap.

utalás a számadáskönyvben, kevés poggyásszal utaztak. Mindezek az adatok egybevágnak az utazók sebességéből levont következtetésekkel. Tulajdonképpen mondhatjuk, hogy a számadások alapján eseménytelen útjuk volt, semmiféle váratlan kiadás nem jelenik meg a számadáskönyvben. Feltűnik, hogy összességében körülbelül annyit költöttek a lovakra, mint az emberek ellátására. A napi kiadások mellett a folyókon való átkelések, illetve a hegyi vezetők felfogadása jelentkezett még a költségek oldalán (június 28-án a Dunán való átkelés díja, július 8-án Radkersburg és Maribor, valamint július 9-én Maribor és Marenberg között is felfogadtak két-két szolgát fejenként 1-1 forintért, július 13-án Tarvisiónál a hegyi vezető jussa, július 16-án a Tagliamentón, július 17-én a Piavén és július 18-án a Pón való átkelés ára). A kiadások között a végére hagytam a legnagyobb tételt, a fegyveres kíséret fizetségét. Az Eger–Győr távolságon 10 fegyveres kísérte az utazókat 12 fl. 50. d. fizetségért. A Szentgotthárd–Radkersburg szakaszon 8 lovas kísérte őket, akiknek a bére a szállással együtt 5 fl. 50 denárra rúgott. Az út további szakaszán nincs nyoma, hogy fegyvereseket fogadtak volna fel. Felmerül a kérdés, hogy miért volt szükség fegyveres kíséretre? A püspökség számadáskönyveinek bejegyzései rögzítettek hasonló kiadásokat, de kizárólag abban az esetben, amikor nagyobb pénzösszeget akartak eljuttatni Ferrarába.[58] Tulajdonképpen jogos a feltételezés, hogy Floreno mint leköszönő kormányzó egy nagyobb összeget vitt magával urának. Érdekes megfigyelni, hogy a fegyveresek elbocsátásakor Floreno mindig egyes szám első személyben ír: 'engem kísértek', 'velem jöttek' – kétségtelenül ő a legfontosabb személy, nála lehettek az értékek. A többi bejegyzésben viszont gyakran többes szám első személyben ír: 'reggeliztünk', 'vacsoráztunk', 'pihentünk' stb. A pénzküldés hipotézisét erősíti meg, hogy az 1501. évi számadáskönyvekben[59] nem szerepelnek a Hippolitnak küldött nagyobb összegek, amelyeket minden más esztendőben gondosan lekönyveltek, és a ferrarai udvar leplezetlen mohósággal várta az Egerből érkező pénzeket. Ebben a különleges helyzetben, amint korábban bemutattam, Floreno átadta a hivatalt Egerben Lardinak, az egri püspökség bevételeinek tiszta hasznát már nem feltétlenül volt szükséges adminisztrálni, hiszen Floreno személyes felelősséget vállalhatott a pénz célba juttatására, és lehetséges, hogy ebből a summából fedezték az utazás költségeit is. Mindez magyarázná a számadáskönyv önálló fennmaradását, hiszen sem Egerben, sem Ferrarában nem tudták hova könyvelni az útközben keletkezett költségeket. Ez magyarázná a látszólag egyszerű életvitelt, a gyorsaságot, és talán azt is, hogy miért nem a forgalmasabb *Ungarweg*et választották. A számadáskönyvből úgy látszik, hogy Floreno állta útitársai kiadásait is, ellentétben Hippolit 1520. évi utazásával, amikor a kíséret tagjai sallériumot kaptak, és egy szabott összeg alapján magukat látták el útköz-

58 1507-ben Bakóc ragaszkodott hozzá, hogy 17 fegyverese őrizze a Hippolitnak küldött pénzt Esztergom és Bécs között. Lardi pedig gondosan feljegyezte, hogy az érsek nagylelkűsége 18 forintba került, hiszen a kíséret fizetését az egri udvar állta. ASMo AdP 716.; Szk. 263.

59 ASMo AdP 712., 713., 714.

ben.[60] Floreno társai között sejthetjük azt az Inber nevű, ferrarai származású lovászt, akinek az indulás előtti napokban fizetett Lardi, az új kormányzó végkielégítést.[61] A kíséret méretére vonatkozóan még egy adat lehet segítségünkre. Floreno július 16-án, a Tagliamentón való átkelés költségei kapcsán jegyezte fel, hogy öt ló után fizettek a révésznek. Ebből talán nem túl merész következtetés, hogy minimum kettő, legfeljebb öt főt számlálhatott az 1501 nyarán Egerből Ferrarába tartó társaság.

A számadáskönyv végösszege 99 forintra rúgott. Az út során Floreno végig forintban (fl.) számolt, csak a helyi használatú váltópénzeket különböztette meg egymástól. Magyarországon denárban (d.), Ausztriában krajcárban (c.) és Itáliában bagattinóban[62] (β) adta meg a forintnál kisebb összegeket. A kiadások összesítéséből úgy tűnik, hogy 1:1 arányban váltotta és számolta el a különböző pénznemekben könyvelt tételeket.[63]

A 99 fl. kiadásból 18 fl.-ot (18%) tett ki a katonai kíséret bére, ami kétségtelenül a legnagyobb tétel az utazás költségei közül. A fennmaradó 81 fl. fedezte az utazók és a lovak költségeit. Amennyiben az utazók maximális, ötfős létszámával, a korábban kalkulált 1100 km-es távolsággal és 81 fl.-tal számolunk, 68 km került 1 aranyforintba. Ez az összeg a korabeli utazók költségeihez viszonyítva nem volt kirívóan magas, kifejezetten kellemes körülmények között utaztak, noha a szűkszavú számadáskönyvi bejegyzésekből ez nem derül ki. Várdai István szolgájának, Gergelynek a magyarországi útja 1447-ben hasonló összegbe került, kb. 60 km költsége volt 1 forint.[64] A sasadi tizedper kapcsán Trevisói Simonnak és társainak útja Bécsből Rómába 1453-ben hasonlóan 60 kilométerenként került 1 forintba fejenként.[65] Ezzel szemben a 15–16. századi zarándokok döntő többségének költségkerete jóval szerényebb volt. A pozsonyi polgárok végrendeleteiben a zarándoklatra szánt összegek 1-1 forintjából akár 100–150 km-t is megtettek.[66] Amennyiben továbbra is ötfős csoporttal és a 26 napos utazással számolunk, úgy a napi költségkeret fejenként a lovak ellátásával együtt 62 denárt tett ki. Mivel Floreno sokszor egyetlen tételként tüntette fel az emberekkel és a lovakkal kapcsolatos kiadásokat, így csak becsülni lehet az utazók „napidíját". Amint korábban

60 *E. Kovács P.:* Egy középkori i. m. 124.

61 ASMo AdP 713.; Szk. 108.

62 Közkeletű nevén „kicsi denárok". Észak-Itália városaiban, Padovában, Trevisóban, Ferrarában, Modenában és Velencében voltak használatosak a 13. sz. végétől.

63 Az 1467. évi dekrétumnak köszönhetően Mátyásnak sikerült stabilizálni a forint és a denár árfolyamát. 1 aranyforint = 100 ezüstdenár. Ezt az árfolyamot közel 50 éven át sikerült fenntartani, II. Ulászló sem kényszerült változtatásokra. A magyar aranyforintot stabilan a velencei dukáttal egyenértékűnek tartották. *Gyöngyössy* Márton: Magyar pénztörténet (1000–1526). In: Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény. Szerk. Gyöngyössy Márton. Bp. 2006. 227–289., itt: 252., 264., 267.

64 *Molnár D.:* Egy ezüstcsempész i. m. 92.

65 *C. Tóth Norbert:* Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. II. A sasadi tizedper 1452–1465 közötti „krónikája". Bp. 2015. 30.

66 *Csukovits E.:* Középkori i. m. 91–99.

felvázoltam, a napi kiadások körülbelül 50–50%-át tették az útitársak és a lovak költségei, így jó közelítéssel 31 denárra becsülhetjük az utazókra fordított napi összeget. Ez a napi költségkeret Hippolit 1520. évi utazásának költségei tükrében is egy egészen magas összeg volt. Ugyanis a püspöki kíséret tagjai a salláriumukat és az egyéb költségcsökkentő tényezőket leszámítva a napi kiadásokból átlagban 14 denárral részesültek fejenként.[67] Jó okkal feltételezhetjük, hogy a napi kb. 30 denáros ellátmány az 1520. évi püspöki kíséret elitjének nívóját biztosította 1501-ben a volt egri püspöki kormányzónak és társainak. Végezetül kijelenthető, hogy ez a napi költségkeret teszi kerekké az apró adatokból összeálló képet, és a különböző források egybevetésével kikövetkeztetett adatok egymást erősítik. Úgy vélem, sikerült bizonyítani, hogy valóban Ludovico Floreno tért vissza Ferrarába néhány fős kíséretével 1501 nyarán, és a számadáskönyv szegényes adatai ellenére az utazás körülményeit is sikerült rekonstruálni.

Ludovico Floreno a küldetését teljesítette, megérkezett Ferrarába, és az út közben felmerült kiadásokkal is sikerült elszámolnia. Ám későbbi pályafutását homály fedi, csak bízhatunk benne, hogy a közeljövőben a szisztematikus levéltári kutatásoknak köszönhetően újabb rá vonatkozó életrajzi adatok is napvilágra kerülnek.

A forrás

A latin nyelvű szöveg átírásakor a nyelvi sajátosságok figyelembevételével feloldottam a rövidítéseket a pénznemek kivételével (fl. = florenum, d. = denarius, c. = kreuzer, β = bagattino). A földrajzi neveket és a hónapok neveit egységesen nagy kezdőbetűvel írtam. Az apparátusban az áthúzott szavak és az értelmezést segítő jegyzetek szerepelnek.

A füzet utolsó oldalán számítások, valószínűsíthetően odavetett emlékeztető jegyzetek és egy könyvelési részlet található,[68] amelyek tartalmilag nem kapcsolódnak a számadásokhoz. Olybá tűnik, hogy valamiféle maradék papírt hasznosítottak az út közben felmerülő költségek feljegyzésére.

A dokumentum jelzete: ASMo AdP 711., Régi levéltári jelzete: Reg.34.; Mikrofilm: MNL OL X 1996, MF 8619; Vestigia 828.

67 *E. Kovács P.:* Egy középkori i. m. 126–127.

68 A könyvelési részletben Mirra (Tarnaméra), Pyspeky (Gyöngyöspüspöki), Solmos (Gyöngyössolymos) települések szerepelnek, amelyek ebben a sorrendben, ugyanezekkel a befizetett összegekkel megtalálhatók az 1500. évi egri számadáskönyvben. ASMo AdP 710., Szk. 8.

1	<1r.> [Ag]ria	Recessi de Agria 25	
2	1501	Junii 1501	
3		Fecimus prandium in Toth	
4		falu[69] et exposui	fl. 0[70] d. 28
5		Fecimus cenam in Gionges[71]	
6		et nil solvimus	
7		Eodem die premisi unum	
8		famulum ad capiendum ho-	
9		spitium in Pesth[72] et dedi	
10		medium fl. pro emendo feno	
11		et pro expensis suis d. 25	fl. 0 d. 75
12		26 Junii	
13		Fecimus prandium in Hath-	
14		wan[73] et exposui	fl. 0 d. 90
15		Fecimus cenam in Hyssa-	
16		zech[74]	fl. 0 d. 93
17		28 Junii die dominicae[75]	
18		Fecimus prandium in Pesth	
19		et exposui	fl. 0 d. 49
20		Exposui in avena ibi in	
21		Pesth	fl. II
22		In cena[76]in Pesth ex-	
23		posui	fl. 0 d. 51

69 Tótfalu, ma Tófalu

70 kihúzva: ~~d~~

71 Gyöngyös

72 Pest

73 Hatvan

74 Isaszeg

75 Mivel 1501. június 28. feria II volt, valószínűleg tévedett a datálásban, és június 27-én vasárnap értek Pestre.

76 kihúzva: cena~~s~~

24		29 Junii	
25		In Pesth pro prandio ex-	
26		posui	fl. 0 d. 62
27		pro feraturis equorum	fl. 0 d. 12
28		pro stabulo in Pesth	fl. 0 d. 38
29		pro vino	fl. 0 d. 26
30		pro transitu Danubii[77]	fl. 0 d. 22
31		pro acceto et sale	fl. 0 d. 7
32		In Sancto[78]	
33		pro cena	fl. I d. 10
34		Die 30 Junii	
35		In Strigonio[79] pro prandio	fl. I d. 7
36		Item spixi in avena	fl. II d. 21
37		pro cena	fl. 0 d. 62
38		Die ultimo Junii[80]	
39		In Strigonio pro prandio	fl. 0 d. 96
40		pro cena	fl. 0 d. 93
41		pro feno exposui	
42		in Strigonio	fl. I
43		pro feraturis equorum	fl. 0 d. 24
44		pro medicina equorum	fl. 0 d. 16
45			fl.16 d. 92
46	<1 v.>	Die primo Julii	
47		In Strigonio pro prandio	fl. I d. 21
48		pro avena	d. 56
49		In cena fuimus in Wfalu[81],	

77 Duna

78 Pilisszántó

79 Esztergom

80 Mivel június 30 napos hónap, a korábbi elírást korrigálta olyan módon, hogy a hónap utolsó napját kétszer vezette be a számadásba, így állt újra helyre az egyensúly az eltelt idő és a naptár között.

81 Nyergesújfalu

50		et non fecimus cenam quia	
51		erat vigilia Visitationis	
52		pro feno	fl. 0 d. 58
53		pro vino	fl. 0 d. 31
54		pro feratura equorum	fl. 0 d. 35
55		I Wgnii[82] 2o Julii	
56		fecimus prandium	fl.[83] 0 d. 82
57		pro feno et avena	fl. 0 d. 42
58		In Was[84]	
59		fecimus cenam pro cena	fl. 0 d. 72
60		pro feno et avena	fl. 0 d. 62
61		3 Julii in Conimarino[85]	
62		D. Episcopus[86] dedit nobis prandium	
63		pro feno	d. 4
64		pro feraturis equorum	d. 16
65		Isto die dum essem in Ja-	
66		urino[87] remisi ad Agriam	
67		decem equites qui mecum	
68		venerunt, quibus dedi	
69		pro expensis	fl. 12 d. 50
70		Cenam fecimus in Zagnii[88]	
71		et exposui	fl. 0 d. 25
72		pro feno et siligone	fl. 0 d. 22
73		4 Julii in Chiabad[89]	
74		in prandio exposui	fl. 0 d. 30

82 Úny?
83 kihúzva: ł
84 azonosítatlan
85 Komárom
86 Szatmári Ferenc, győri püspök (1495–1508)
87 Győr
88 azonosítatlan
89 azonosítatlan: Csorna?/Csanak?

75		pro feno	fl. 0 d. 12
76		Cenam habuimus in uno castro	
77		domini Jauriensis gratis in Zombath[90]	
78		5 Julii in Monorok[91]	
79		Exposui ad prandium	fl. 0 d. 32
80		pro feraturis	fl. 0 d. 6
81		pro feno	fl. 0 d. 9
82		Cenam fecimus Zenthkortha[92]	
83		et ibi exposui	fl. 0 d. 30
84		6 Julii fecimus pran-	
85		dium in Lindwawar[93] et	
86		ibi exposui pro prandio	
87		et feno	fl. 0 d. 47
88		Cenam fecimus in Rokspurk[94]	
89		et diem sequentem ibi quievimus	
90		Videlicet VII Julii	
91		Solvi octo equestribus qui me	
92		associarunt a Zenthkortha	
93		usque ad Rokspurk pro expensis	
94		in redeundo	fl. IIII
95		Item solvi eis hospitium	fl. I d. 50
96		pro feraturis equorum	fl. 0 d. 90
97			fl. 26 d. 81
98	<2 r.>	Item solvi hospiti pro equis	
99		et personis	fl. 4 d. 4
100		VIII Julii fecimus pran	
101		dium in una villa et expo-	

90 Szombathely
91 Monyorókerék
92 Szentgotthárd
93 Felsőlendva
94 Radkersburg/Regede

102		sui pro comestione et avena	tres fl. d. 25
103		Cenam fecimus in Mal-	
104		prwk[95] e solui	fl. II
105		Item dedi duobus famulis,	
106		qui associarunt a Rokspwrk	
107		usque ad Malpwrk	f. II
108		9 Juli fecimus pran-	
109		dium in una villa quod	
110		vocatur Scta Margareta[96]	
111		Et pro prandio pro ave-	
112		na et pro feno solui	fl. 0 d. 66
113		Cenam fecimus in Malin-	
114		bergh[97] et omnibus com-	
115		putatis solui	fl. I c. 44
116		Item solui duos fl. duobus	
117		qui nos associarunt a Mal-	
118		purgh usque ad Malinberg	fl. II
119		10 Julii fecimus pran-	
120		dium in Hof Lovemind[98]	
121		et exposui pro comestione	
122		avena et feno	fl. 0 c. 48
123		Cenam fecimus in Felki-	
124		mor[99] et ibi omnibus	
125		computatis solui	fl. III

95 Maribor

96 Maribor egykori elővárosa

97 Marenberg/Radlje ob Dravi

98 Lavamünd

99 Völkermarkt: Sanudo alapján: I diarii di Marino Sanuto. Venezia 1895. Vol. 43/coll. 58–59.: *Felchimorch è de sopra da Villaco 40 miglia nostrani*. (Völkermarkt–Villach 60 km légvonalban, ez „közúton" megfelelhet a negyvenszer 1,5–1,8 km-es távnak.) Az adatot Szovák Mártonnak köszönöm. https://archive.org/details/idiariidimarinos43sanu/page/33/mode/2up, letöltés: 2020. okt. 12.

126		XI Julii in Lanfork [100]	
127		fecimus prandium et omnibus	
128		computatis solui	fl. I et c. 16
129		Cenam fecimus in Vil-	
130		acho[101] et ibi stetimus etiam-	
131		die sequenti ubi in totum	
132		exposui	fl. 6
133		Item pro feraturis equorum	d. 74
134		XIII Julii	
135		Prandium fecimus in abba	
136		tia[102] et ibi exposui	fl. I
137		Cenam fecimus in Trivi-	
138		sia[103] et ibi exposui	fl. I c. 60
139		Item unum fl. obi in Trivi-	
140		sia dedi officiali pro transi	
141		tu equorum videlicet	fl. I
142			fl. 24 c. 27
143	<2 v.>	XIIII Julii fecimus	
144		prandium in Malborgeth[104]	
145		et ibi exposui	fl. 0 c. 52
146		Cenam fecimus in Ria-	
147		zuch[105] et ibi exposui	fl. III
148		15 Julii	
149		prandium fecimus in	

100 Klagenfurt. Sanudo Clanforth néven említi: I diarii di Marino Sanuto. Venezia 1895. Vol. 43/coll. 117-–118. https://archive.org/details/idiariidimarinos43sanu/page/61/mode/2up, letöltés: 2020. okt. 12.

101 Villach

102 bencés monostor Arnoldsteinben

103 Tarvisio

104 Malborghetto

105 Resiutta

150		Venzon[106] et ibi stetimus	
151		per totum diem et noctem	
152		exposui	fl. 4
153		Item pro feraturis equorum	fl. 0 β 18[107]
154		16 Julii	
155		prandium fecimus in	
156		Sancto Daniele[108] ubi omnibus	
157		computatis exposui	fl. I β 20
158		Cenam fecimus in Sa-	
159		cille[109] et ibi exposui ad	
160		equos et ad personas	fl. II d 40
161		Item ibi dedi officiali de	
162		passu pro quinque equis nudis[110]	
163			fl. 0 β50
164		Item in passu illorum de ran-	
165		gonibus pro dictis equis	fl. 0 β50
166		17 Julii	
167		prandium fecimus in Co-	
168		niara[111] et ibi omnibus com	
169		putatis exposui	fl. I et β50
170		Item pro transitu equis ad navem	fl. 0 β22
171		Cenam fecimus in Trivisio[112]	
172		et ibi dormivimus et ibi	
173		pernoctivimus et exposui	
174		omnibus computatis	fl. III

106 Venzone

107 β = bagattino: közkeletű nevén „kicsi denárok”. Részletesebben lásd a jelen tanulmány 62. jegyzetében.

108 San Daniele del Friuli

109 Sacile

110 a következő sor kihúzva: ~~dictis~~

111 Conegliano

112 Treviso

175		Item uni famulo quem misi Ferrariam[113]	fl. I
176		18 Julii	
177		prandium fecimus in	
178		Novale[114] et ibi exposui	fl. I β20
179		Cenam in Padua[115] et ibi	
180		exposui fl.	fl. III
181		Intransitu equorum ad An-	
182		guillaria[116] exposui	fl. 0 β90
183		Item intransitu ad pontarchium	
184		exposui	fl. 0 β72
185		19 Julii	
186		In Rodigio[117] exposui in	
187		cena	fl. III
188		XX Julii	
189		In Ponte lacuscuri[118]	
190		pro prandio	fl. II et d. 20
191			Summa fl. 99

113 Ferrara
114 Noale
115 Padova
116 Anguillara Veneta
117 Rovigo
118 Pontelagoscuro

MAJTÉNYI GYÖRGY

„KÁDÁR ELVTÁRS NEM KIRÁLY"

HÉTKÖZNAPI EMBEREK LEVELEI ÉS A HIVATALOK MŰKÖDÉSE A KÁDÁR-KORBAN

Sokan feldolgozták már azokat a leveleket, kérelmeket, amelyeket Rákosi Mátyáshoz mint a párt előszámú vezetőjéhez írtak a korszak neves és ismeretlen szereplői az ötvenes években, és amelyek az ő (fő)titkári iratai közt találhatók meg ma a levéltárban.[1] E levelek jellemző képet mutatnak a szocialista rendszer első időszakáról és hatalmi viszonyairól Magyarországon. Számos emblematikus történetet ismerhetünk a korról s a pártvezető, Rákosi Mátyás személyi kultuszáról e dokumentumok alapján.[2] A Kádár Jánoshoz írott egyéni beadványok, kérések ehhez képest kevesebb figyelmet kaptak a korszakról szóló történetírásban.[3] E tanulmány feltevése szerint azonban ez az irategyüttes is sokat elárul a szocialista rendszer működéséről a Kádár-korban s annak változásairól a Rákosi időszakhoz képest. A következőkben azt jellemzem, hogy e dokumentumok milyen képet mutatnak arról, hogyan gondolkodtak a korban a hétköznapi emberek Kádár János rendszeréről, illetve a korabeli hivatalok működéséről, s ettől nem függetlenül az első titkárnak a saját szerepéről kialakított felfogásáról.

Levelek a főtitkárhoz és az első titkárhoz

A kezdeti időszaktól, 1948-tól 1953 júniusáig a Magyar Dolgozók Pártján (MDP) belül a Központi Vezetőség (KV) Titkársága volt talán a legfontosabb, még a Politikai

1 *MNL OL* (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) *M-KS 276. f. 65. cs. (csoport). Válogatás a Rákosihoz írt levelekből: Levelek Rákosihoz*. Szerk. *Kő András – Nagy J. Lambert.* Bp. 2002.

2 Ilyen eset volt például, amikor a Rákosi Mátyás szomszédságában lakó Kónya Lajos költőt, az Írószövetség elnökét meglátogatta idős édesapja, s az őrök lábon lőtték a nagyothalló öregembert, mivel nem állt meg a felszólításukra. Kónya Lajos a Rákosi titkárságához címzett felháborodott levelében panaszolta el a sérelmét: „Én az Írószövetségben voltam, feleségem telefonált értem, hogy azonnal menjek haza. Mire hazaértem, már gépkocsiba ültették [Kónya Lajos apját – a szerző], hogy kórházba viszik. Nem mondták, hova, nem engedtek vele senkit kisérőnek. Én megmondtam, hogy helytelenül cselekedtek egy ilyen öreg emberrel szemben." *MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 379. ő. e. (őrzési egység)*

3 Kádár János 1954 és 1989 közötti levelezéséből Huszár Tibor és Némethné Vágyi Karola adott ki válogatást. Ez elsősorban a kiadvány céljából következően a pártvezető hivatalos és magánlevelezését tartalmazza, s nem a hétköznapi embereknek a hozzá címzett panaszos leveleit. Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954—1989. Szerk. Huszár Tibor. A válogatásban közreműködött, a jegyzeteket, a kronológiát és a névmutatókat készítette: Némethné Vágyi Karola. Bp. 2002.

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.211

Bizottságnál is szűkebb testület.[4] A párt legbefolyásosabb tagjai határozták meg a Titkárság működését, döntéseit. Őket – Rákosi Mátyást, Gerő Ernőt, Farkas Mihályt és Révai Józsefet – a pártvezetés többi tagja – visszaemlékezések szerint – négyesfogatként emlegette.[5] Miképp a KV 1953. június 27–28-i ülésén elfogadott határozat kimondta: „Valójában a vezetés klikkszerű volt, és mindössze négy elvtárs – Rákosi, Gerő, Farkas, Révai elvtársak – kezében összpontosult."[6] Ők felügyelték a Titkárság néhány más tagjával együtt a pártapparátus egyes osztályait. Rákosi Mátyás 1948. június 15-től 1953. június 28-ig az MDP főtitkára; ezt követően 1956. július 21-ig pedig az MDP első titkára volt, és továbbra is a Politikai Bizottság és a Titkárság tagja. Titkári iratai e teljes időszakból tartalmaznak iratokat. S bár a diktátor hatalmi helyzete, befolyása változott, az iratok általánosságban arról tanúskodnak, hogy a pártvezető mindvégig arra törekedett (volna), hogy személyesen, közvetlenül irányítsa a párt egészét. Hasonló törekvés jellemezte – az általuk felügyelt területeken – a négyes fogat másik három tagjának tevékenységét.

A Kádár-korszakban az apparátuson belül a legfontosabb testület már kétségkívül a Politikai Bizottság volt, amelynek döntéseit más szocialista országokhoz hasonlóan meghatározta a pártvezető álláspontja. A párt legfőbb testületeinek iratanyagai ebben az időszakban már jól tükrözik a különböző szervezetek között és a pártbürokrácián belül fokozatosan kikristályosodó hierarchiát. A különböző előterjesztések, javaslatok, határozatok és állásfoglalások mutatják az MSZMP KB testületei közötti rangsort, amelyben a KB Politikai Bizottsága egyértelműen a Szervező Bizottság, illetve a Titkárság fölé került. Az új korszak politikusainak nem volt lehetőségük arra, hogy a Rákosi-kor KV titkáraihoz hasonló hatalmat építsenek ki egy-egy terület felett; elsősorban e testületek tagjaiként vettek részt a döntéshozatalban, formális pozícióikból fakadóan, miként maga az első titkár is. Míg a Rákosi-korban a legfontosabb döntéseknek kollektív jellegük volt a kiemelt szerepben lévő négy legfontosabb vezető – olykor a Titkárság ülésein, olykor pedig informális úton zajló – egyeztetései révén, a Kádár-korban a pártvezetés legfontosabb döntései már szinte kizárólag az első titkár személyéhez kötődtek, s nem alakult ki olyan befolyásos szűkebb kör a párvezetésen belül, mint a megelőző időszakban. A különböző párttestületek közötti hierarchikus rend kialakításából is következett, hogy Kádár titkársága nem foglalkozott valamennyi, a pártot érintő üggyel, hanem az első titkár láthatóan elegendőnek tartotta azt, hogy a Politikai Bizottság vagy más testületek ülésein állásfoglalásai révén meghatározza a legfontosabb döntéseket. Kádár Jánosnak az apparátuson belül mutatott magatartása tudatosan eltért a Rákosi-kor hatalomgyakorlásától; a korábbi időszakhoz képest úgy tűnt, mintha a személyes kapcsolatok,

4 Az MDP szervezeti struktúrájának változásáról: Az MDP központi vezetősége, politikai bizottsága és titkársága üléseinek napirendi jegyzékei. I. kötet. 1948–1953. Szerk. T. Varga György. Bp. 2005. 7–15.

5 *Majtényi György*: K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban. Bp., 2009. 101.

6 „Az MDP KV 1953. júniusi határozata." 1953. június 28. MNL OL M-KS-276. fond 52. cs. 24. ő. e.

saját szűkebb környezete s egyénisége kevésbé befolyásolnák a döntéseit, mint annak idején a párt főtitkáráét. Szinte valamennyi szimbolikus cselekedetével elhatárolta magát az utóbb Rákosi Mátyás „személyi kultuszával" is jellemzett korszaktól.[7]

Rákosi Mátyás (fő)titkári irataihoz hasonlóan fennmaradtak a levéltárban Kádár János (első) titkári iratai is. Ezek ahhoz képest, hogy több mint harmincéves időszakot fognak át, kisebb terjedelműek.[8] Mindez azonban nem jelenti azt, hogy kevesebb, az első számú pártvezetőhöz szóló vagy közvetlenül neki címzett levél érkezett volna a pártközpontba, mint korábban a Rákosi-korszakban. (Valójában Kádár Jánoshoz éppúgy záporoztak a személyes panaszok, mint annak idején Rákosi Mátyáshoz.) Más volt azonban a „Rákosi" és a „Kádár Titkárság" szerepe a pártapparátuson belül, s másképp kezelték a két korszakban a főtitkárhoz, illetve az első titkárhoz írt leveleket, kéréseket. Rákosi titkársága – a fentiekből következően – szinte valamennyi fontos hatalmi kérdéssel foglalkozott a káderügyektől a külföldi tárgyalásokon át a fegyveres testületek felügyeletéig. A Kádár-titkárság tevékenysége – a kezdeti időszaktól eltekintve – ennél jóval szűkebb területre korlátozódott. Természetesen az első titkár is megkapta a különböző kongresszusokról, értekezletekről, tárgyalásokról, külföldi utakról szóló beszámolókat. Az iratanyag nagyobb részét azonban a pártvezetőnek küldött formális levelek, kérelmek, táviratok, meghívók, köszönőlevelek alkotják s az ezekre adott hivatalos, udvarias válaszok. A személyesen neki fogalmazott panaszok, kérések nagy részét idővel már nem Kádár titkárságán iktatták. Az ötvenes évek végétől, a hatvanas évek elejétől fogva a KB Iroda (még pontosabban az MSZMP KB Iroda Bejelentéseket Intéző Alosztálya) kezelte többnyire ezeket az ügyeket,[9] s nem közvetlenül Kádár János titkársága foglalkozott velük.[10] Ez a gyakorlat azt sugallta, hogy esetleges elintézésük nem a pártvezető kegyéből, hatalmából, hanem a szocialista rendszer – igazságos – működéséből fakad.

Természetesen annak idején Rákosi Mátyás sem foglalkoz(hat)ott személyesen a hozzá írt levelek nagy részével, illetve bizonyosan nem is tudott azok tartalmáról. A markáns különbség az, hogy ezeket a beadványokat, panaszos ügyeket a Kádár-korban a hivatalok már nem közvetlenül Kádár János nevében intézték. A pártvezetőnek a kezdeti időszakot követően született intézkedései azt mutatják, hogy mindez nem egyszerűen a hozzá érkező kérelmek nagy számából következett, hanem az ő személyes elvárása is volt a különböző pártállami szervezetekkel

7 *Majtényi György*: Vezércsel. Kádár János mindennapjai. Bp. 2012.

8 Rákosi Mátyás titkári iratait, azaz a Rákosi-titkárság iratanyagát az 1948 és 1956 közötti időszakból a levéltár hatvanhat dobozban őrzi (MNL OL M-KS 276. f. 65. cs.), ezzel szemben Kádár János 1956 és 1989 közötti titkári iratai – a fényképek nélkül – e több mint harmincéves időszakból mindössze 151 levéltári dobozt tesznek ki. MNL OL M-KS 288. f. 47. cs. Az iratanyag nagyobb részben protokolláris és személyes meghívásokat, születésnapi, névnapi és egyéb gratulációkat tartalmaz.

9 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. MSZMP KB Iroda Bejelentéseket Intéző Alosztálya (1956–1989). Összesen 1203 doboz a levéltári anyaga.

10 E szervezet több mint ezer levéltári dobozra rúgó iratanyagában jelentős számban találunk közvetlenül Kádár Jánoshoz írt kéréseket, illetve panaszos leveleket.

s általánosságban a kor bürokráciájával szemben. A Kádár-korban fokozatosan kialakult egy olyan pártbürokrácia, amelynek működése már „üzemszerűvé", a legfelsőbb vezető vagy környezetének közvetlen, személyes intuícióitól függetlenné vált. Feltehetően maga a pártvezető is mint első számú hivatalnok tekintett az őt szolgáló bürokráciára.

Hétköznapi emberek panaszai és a Kádár-kori bürokrácia

Azok az iratok, amelyeket Kádár János a páncélszekrényben őrzött, ma külön irategyüttest alkotnak a levéltárban.[11] Ezek mindegyike valamilyen szempontból fontos volt a számára, emiatt tartotta őket magánál. Találunk közöttük uralmának a kezdeti időszakából származó, hozzá írt leveleket is.[12] Kádár János például félretette magának egy Köztársaság téri leányiskolába járó testvérpár leveleit, akik gyakorlatilag a forradalom elfojtását, a szovjet intervenciót köszönték meg a pártvezetőnek.

„Nem fogom elfelejteni, hogy milyen szörnyű eseményeket átélve nyugtattak meg szüleim, hogy már nem kell soha remegnem... És ezt mind Önnek köszönhetem"[13] – az egyik diáklány 1957 májusában fogalmazta meg az idézett sorokat, s levelében utalt a Köztársaság téri lincselésekre is. Kádár János postafordultával személyes(en), patetikus hangú levélben válaszolt: „Ma úttörők vagytok, de ha majd érett eszetek és szívetek teljesen be tudja fogadni a legszebb emberi dolgot, törekedjetek arra, hogy kommunista ember váljon belőletek."[14]

Kádár János külön őrzött iratai között megtalálható néhány számára fontos, korai gesztusról tanúskodó levél is. 1958. december 18-án kapta meg például az első titkár S. János segesdi munkás levelét, amelyben a levélíró azt kérte a pártvezetőtől, hogy legyen a kislánya keresztapja. Az első titkár udvariasan visszautasította a felkérést, ami szimbolikus szakítást jelentett a Rákosi-éra gyakorlatával.

Egy másik levelet talán amiatt tett félre, mert az első olyan emberi(es) cselekedetről tanúskodott, amelyet az ország vezetőjeként tett. H. László főhadnagy még 1957 májusában fogalmazott levelet az első titkárnak, amelyben azt kérte, hogy liszt- és tejérzékeny két és féléves lánya három-négy hónapon át heti egy kiló banánt kaphasson, mivel az orvosok szerint hosszabb „banánkúrára" volna szüksége.[15] Kádár János továbbküldte a levelet az illetékeseknek, és végül

11 Ma a levelezés az Országos Levéltárban Kádár János „külön iktatott iratai" között található azoknak a dokumentumoknak a sorozatában, amelyeket a pártvezető a páncélszekrényében tárolt.

12 E dokumentumegyüttesről és a Kádár Jánoshoz írt levelekről részletesen: *Majtényi György:* Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma. Bp. 2018. 57–72.

13 MNL OL M-KS 288. f. 67. cs. 1. dosszié. Cs. Magdolna és Cs. Ilona úttörők, Köztársaság téri általános leányiskola tanulóinak levelei Kádár Jánoshoz. (1957. május 26.)

14 MNL OL M-KS 288. f. 67. 1. dosszié. Kádár János levele. (1957. május 29.)

15 MNL OL M-KS 288. f. 67. 1. dosszié. (1957. május)

Doleschall Frigyes egészségügyi miniszter intézkedett a kérés teljesítéséről,[16] s erről tájékoztatta Kádár Jánost is:

„H. László főhadnagy gyermeke részére 15 kg banánnak heti 1 kg-os részszállításokkal való beszerzése iránt a Külügyminisztérium útján intézkedtem. Erről a kérelmezőt egyidejűleg értesítettem."[17]

A kérés teljesítését a pártvezető már ebben az esetben is az illetékes hivatalokra bízta. A főhadnagy a minisztériumtól kapott értesítést kérelme elbírálásáról; a döntést nem személyes kegyként jelenítették meg, még ha valójában az is volt.

Már e korai cselekedetek is jelzik, hogy Kádár János újfajta szerepet kívánt felépíteni magának a párt és az ország élén. A pártvezető – fentiekben is jellemzett – szerény(ebb)nek ható magatartása, viselkedése is hozzájárulhatot az erőszakkal restaurált államszocialista rendszer konszolidálódásához. A hatalom Kádár János idején (pontosabban: uralmának nagy részében) látszólag kevésbé kötődött a pártvezető személyéhez a hétköznapokban, mint Rákosi Mátyás uralma alatt. A szocialista rendszer paternalizmusa újfajta arculatot öltött. Míg Rákosi Mátyás többnyire az egyének gyámolítójaként és jótevőjeként jelent meg a nyilvánosságban, addig Kádár János és rendszere mintha a társadalom egészéért vállalt volna felelősséget. Sok jel mutat azonban arra, hogy valójában nem a diktatórikus rendszer természete változott meg alapvetően a Kádár-korban a hatvanas évektől, hanem a hatalomgyakorlás jellege, stílusa. [18] A politikatörténeti elemzések szerint a rendszer továbbra is – a korábbiakhoz hasonlóan – korlátozta az egyének és a csoportok szabadságát; mindeközben azonban arra hivatkozott, hogy ezt a társadalom érdekében, a szocialista rendszer működéséből, s nem egyszerűen a legfelsőbb vezető akaratából következően teszi. Hankiss Elemér egyik írásában a következőket hangsúlyozta:

„Míg az ötvenes évek despotizmusa csak megfélemlíteni és kényszeríteni tudta az embereket, a késő hatvanas évek felvilágosult és paternalista gyakorlata kísérletet tett arra – nem is sikertelenül –, hogy a személyes kapcsolatok, érzelmek, jóindulatok és lojalitások sűrű hálóját szője maga és a társadalom köré."[19]

Ebben a rendszerben az egyéneknek nem egyszerűen egyetlen emberhez kellett lojálisnak lenniük, hanem az őt képviselő hivatalokhoz is, s lépten-nyomon alkalmazkodniuk kellett azok működéséhez. Amikor a hivatalok útvesztőiben próbáltak tájékozódni (saját érdekeiket keresve), valójában fel- és elismerték a Kádár János személye köré épülő rezsim működését, sőt talán maguk is építették s erősítették azt – azáltal, hogy a rendszer hivatalain keresztül érvényesítették az érdekeiket.

A Kádár-korban a pártvezető általában csak akkor intézkedett személyesen, vagy válaszoltak az ő nevében a megkeresésekre titkárai, ha a kérések közvetlenül

16 MNL OL M-KS 288. f. 67.cs. 1. dosszié. Kádár János feljegyzése. (1957. május 29.); Doleschall Frigyes levele. (1957. június 12.)

17 MNL OL M-KS 288. f. 67. cs. 1. dosszié. Doleschall Frigyes levele. (1957. június 12.)

18 *Rainer M. János:* Bevezetés a kádárizmusba. Bp. 2011.

19 *Hankiss Elemér*: Kelet-európai alternatívák. Bp. 1989. 208.

az ő személyéhez kötődtek, s személyes választ igényeltek, és nem valamely konkrét hivatali ügyhöz kapcsolódtak. Ez a fajta paternalizmus mindazonáltal fokozatosan alakult ki. Kádár János hatalmának első éveiben még gyakran fordultak a Kádár-titkársághoz olyan levelekkel is hétköznapi emberek, amelyek a szocializmus megreformálására tettek javaslatokat. V. Sándor sztálinvárosi tanár például azt javasolta az első titkárnak, hogy a Horthy-kor igazságosabb bérrendszeréhez térjen vissza, utalva Rákosi Mátyás hibáira:

„Csupán idézem; az az uralkodó maradt meg a nép ajkán »igazságos« jelzővel, akinek szintén országos problémái mellett arra is volt ideje, hogy álruhába őrizve járja az országot, és ne csak a *hivatalos* jelentésekből ismerje meg népe problémáit, hanem lássa azoknak a problémáknak azt az oldalát is, amit a trónról sosem lehet látni, mert az magas. Tudom, hogy Kádár Elvtárs nem király. Tudom, hogy nem a XV. században élünk, hanem a XX.-ban. Tudom, hogy ma a nép és a vezetők között megtévesztőleg sincs akkora távolság, mint Mátyás király idejében volt. De tudnék én beszélni olyan Mátyás királyról is, aki nem is olyan nagyon régen – szintén elég közel állt a néphez, mégis elszakadt attól."[20]

Majd – miután burkoltan azt érzékeltette, hogyha nem viselkedik másképp, a pártvezetőre is Rákosi sorsa várhat – így folytatta, amikor rátért mondandója lényegére, azaz hogy emeljék meg az értelmiségiek (köztük a tanárok) fizetését:

„(...) sokkal ésszerűbb lett volna, ha az annyiszor visszasírt kapitalista rendszertől átvettük volna a bérezési normákat (hadd legyen meg nekik is a kedvük). Kellene létesíteni végleges, kinevezett tanári állást, ami Horthyéknál jelentett havi 160-200 pengőt, meg kisegítő, helyettes óraadó, óraadó-helyettes, ami Horthyéknál jelentett havi 20-50 pengő jövedelmet. (...) Nem árt az, ha néha az ellenségétől tanul az ember."[21]

Jellemző, hogy ekkor még Erdélyi Károly, Kádár titkára válaszolt a levélre, és személyes találkozót javasolt a tanárnak arra az esetre, amikor Budapesten jár, hogy a „gondolatait" megvitathassák.[22] Az 1960-as évek elején azonban ez már nem fordulhatott volna elő. Ekkorra alakult ki ugyanis véglegesen a hivatali ügyintézés – fent ismertetett – korabeli rendje. A Központi Bizottság Irodája az első titkárnak címzett megkereséseket ekkor már rendre az illetékes párt-, állami és tanácsi hivatalokhoz továbbította válaszadásra.[23]

Kádár Jánosnak rendszeresen címeztek szociális, nyugdíj-, lakásügyekkel kapcsolatos leveleket is. Ezeket a panaszokat a KB Iroda többnyire megküldte további intézkedésre a helyi hivataloknak, amelyek később tájékoztatták az ügy kivizsgálásáról, illetve az intézkedésekről az irodát. Erről általában, legalábbis az első megkeresések esetében tájékoztatták a kérelmezőt is, például ily módon:

20 V. Sándor tanár levele, Sztálinváros Általános Gimnázium. MNL OL 288. f. 47. cs. 137. ő. e. (1958. február 12.)

21 Uo.

22 Erdélyi Károly levele V. Sándornak. MNL OL 288. f. 47. cs. 137. ő. e. (1958. március 26.)

23 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs.

„Az MSZMP Központi Bizottsága Irodájához érkezett levelére válaszolva szíves tájékoztatásul közöljük, hogy beadványát a mezőtúri Tanács elnökének küldtük meg, kérve, vizsgáltassa meg az Ön körülményeit, és amennyiben indokolt, legyen a segítségére.”[24]

Máskor a lakáskérőket irányították át az illetékes hivatalokhoz:

„Kádár János elvtárshoz címzett levelét megkaptuk. Az abban foglaltakra hivatkozással közöljük, hogy bármennyire megértjük helyzetét, lakásgondjának soron kívüli megoldásához segítséget adni nem tudunk. A lakásügyek intézése az érvényben lévő jogszabályok előírásai szerint a tanácsok hatáskörébe tartozik, tevékenységükbe nem avatkozhatunk be.” [25]

Hosszabb ügyfolyamokat általában rövidebb válasszal zártak le, például így: „(s)zociális jellegű ügyei rendezését a helyi tanácsnál kell szorgalmaznia”.[26] Voltak olyan esetek is, amikor ezek a Kádár Jánoshoz intézett levelek mégiscsak kézzel fogható eredményt hoztak. Egy hétgyermekes egyedülálló anya például ahhoz kért segítséget, hogy nagyobb autót vásárolhasson.[27] A KB Iroda továbbította levelét a Merkúr Személygépkocsi Értékesítő Vállalatnak, és az igazgató válaszolt is az asszonynak, s a levelet megküldte az iroda részére is. Egy „Volga kombi” gépkocsi megvásárlását engedélyezte a gyermekeit egyedül nevelő nőnek, és felhívta a figyelmét az OTP-nél elérhető hitelekre is.[28]

Az asszony ezekkel a sorokkal köszönte meg a segítséget Prechlik Lajosnak, a KB Iroda munkatársának, ami jelzi, hogy sokan akkor is személyes kegyként fogták föl a segítséget, ha azt nem közvetlenül Kádár Jánostól kapták:

„Köszönetünket ez a levél nem tudja érzékeltetni. Ezek után nem is nagyon értem, miért nem mer több gyermeket vállalni a házaspárok nagy része. Hiszen a társadalom minden segítséget megad azoknak, akik becsületesen dolgoznak és nevelik gyermekeiket. Természetesen nem dúskálunk anyagi javakban, de szerényen élünk, de boldogok vagyunk. Hála az olyan embereknek, mint Ön is.”[29]

Jellemzően felvételi ügyek is landoltak az MSZMP KB Irodájánál, például 1985-ben az egyik megyei tanács elnöke fordult lánya egyetemi felvétele érdekében a pártiroda akkori vezetőjéhez (az ő személyén keresztül valójában Kádár János segítségét kérte, hiszen az iroda vezetője a különböző hivatali ügyekben gyakorlatilag az ő képviselőjeként járt el):

„Lányom felvételét kérte az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karára. 104 felvételi pontszáma meghaladta a felvételhez szükséges ponthatárt, mégis csak fellebbezési lehetőséget kapott. E helyzet nagyon megrendített mindnyájunkat, mert a lányom eddigi tanulmányi eredményei, közösségi munkája alapján jobb elbírálásra számítottunk. Ezért azzal a kéréssel

24 MNL OL 288. f. 43. cs. 318. d. (doboz) (1984. július 9.)

25 MNL OL 288. f. 43. cs. 588. d. (1987. szeptember 16.)

26 MNL OL 288. f. 43. cs. 318. d. (1987. január 6.)

27 MNL OL 288. f. 43. cs. 588. d. 51096/01. (1987. szeptember 16.)

28 MNL OL 288. f. 43. cs. 588. d. 51096/01. (1987. október 5.)

29 MNL OL 288. f. 43. cs. 588. d. 51096/01. (1987. október 26.)

fordulok Hozzád, hogy szíveskedjél lányom, V. Krisztina egyetemi fellebbezési kérelmét támogatni. Fellebbezésünket a művelődési miniszterhez benyújtottuk. További szíves tájékoztatásodra a fellebbezés másolatát mellékelem."[30]

A KB Iroda vezetője, Havasi Ferenc jogosnak minősítette a kérést, amelyet iktattak is. A beadványhoz csatolt, a művelődési miniszternek írt levelében – a fellebbezésben – a tanácselnök lánya így érvelt:

„Végül, de nem utolsó sorban hadd említsem meg, hogy édesapám a Komárom megyei Tanács elnöke, édesanyám nyugdíjas. Édesapám 1955 óta párttag, 25 éve közéleti munkaterületeken dolgozik. Munkájáért több kitüntetésben részesült. Megkapta a Munka Érdemrend ezüst és arany fokozatát..."[31]

A lányt végül fellebbezése nyomán felvették az egyetemre, és erről a minisztérium illetékese tájékoztatta a KB Iroda vezetőjét is.[32] Az eset jelzi, hogy a Kádár-korban a mai szemmel protekciónak s így kifejezetten informálisnak számító kéréseket is sokszor hivatali, bürokratikus úton intézték a rendszer paternalista jellegéből következően, szem előtt tartva a különböző párt- és állami hivatalok közötti hierarchiát (a beadvány egy hivatalos fellebbezési lehetőséghez kapcsolódott, írója azonban a „felsőbbség" beavatkozását kérte a felvételi eljárásba – eredményesen).

A bürokratikus ügyintézés olyannyira elterjedtté vált a korban, hogy a KB Iroda és az apparátus más testületei esetenként még a pártvezető személyét bíráló panaszos levelek kapcsán is betartották az ügyintézés hivatalos kereteit. Úgy tűnik, semmilyen következménye nem lett annak például, hogy Cs. Pál szentetornyai (orosházi) lakos azt az igazságtalanságot tette szóvá több alkalommal Kádár Jánosnak írt leveleiben, hogy a szocializmusban miképp lehet sokkal rosszabb az ő anyagi helyzete, mint a pártvezetőé, holott egyidősek, s ő (is) végigdolgozta az életét. 1984-ben például a következőképpen fogalmazott:

„Kedves Kádár elvtárs! Én már vagy 10 év óta írogatok, adják meg nekem a minimum nyugdíjat (...) Egyébként egyidősek vagyunk, én születtem 1912. február 7-én és Ön 1912. május 26. (!) Arra gondoljon mindig, 73 évet már nem érünk meg, lehet, hogy 73 napunk sincs! Ezért segítsen egy borzalmas igazságtalanság jóvátételében! Ön hogy élne meg Feleségével 700 Ft nyugdíjból?"[33]

Az eset kivizsgálását kérve az ő panaszait is rendre továbbították az illetékes állami hatóságoknak, illetve a helyi tanácsnak. Az általános alapelv ugyanis az ügyintézésben az volt, hogy az apparátus a saját szabályait betartó hivatalként működik. S a hivataloknak a legkülönbözőbb területekre kiterjedő, a korábbinál összetettebb, sokszor szabályszerűnek ható működése feltehetően sokak szemében eltakarta azt a tényt, hogy a diktatórikus rendszer továbbra sem nyújtott lehetőséget az egyének és a csoportok számára a valódi érdekérvényesítésre. A hétköznapi embereknek valójában csak arra volt lehetőségük,

30 MNL OL 288. f. 43. cs. 414. d. 33686/01. (1985. július 22.)

31 Uo.

32 MNL OL 288. f. 43. cs. 414. d. 33686/01. (1985. szeptember 19.)

33 MNL OL M-KS 288. f. 43. cs. 137. d. 6979. (1984. augusztus 14.)

hogy a különböző hivatalok képviselőinek intézkedései s mások ellen panaszt tegyenek, arra a diktatúra uralmi viszonyai között viszont nem, hogy a rendszer működését is befolyásolhassák. Jellegzetes szervezete volt a Kádár-korszaknak a közvetve a Kádár Titkársághoz tartozó Iroda mellett a Központi Népi Ellenőrző Bizottság (KNEB), bár létének, működésének voltak előzményei a Rákosi-korban is.[34] A KNEB nem kötődött szorosan a pártvezető személyéhez, ám ugyancsak fontos szerepe volt az igazságosság látszatának a fenntartásában. Működése alapvetően a társadalmi feszültségek össznépi levezetését szolgálta. Mintegy az elégedetlenség szelepeként működött a rezsimben; itt végső soron bárki bárkit lényegében bármiért feljelenthetett. Iratai közt az egyéni kérelmek, panaszos levelek széles skáláját megtaláljuk. Jellemzően e panaszok is – a rendszer jellegéből következően – sokszor egyszerűen csak egyes személyekkel, magánemberekkel vagy a korabeli hivatalok képviselőivel szemben írt feljelentő levelek voltak.[35]

A korabeli bürokrácia különböző szervezetei rendre iktatták azokat a meglepően érzelmes leveleket is, amelyeket egy nő különböző címekről Kádár Jánosnak és más magyar pártvezetőknek vagy például a Magyarországra látogató Fidel Castrónak küldött. Kádárnak például így írt: „Édes Tubicám Jöjj el hozzám szabadnapokon, nem fogod megbánni. Puszi".[36] Máskor „édes apukámnak" szólította a pártvezetőt, akihez érezhetően vonzódott, és kézimunkákat is küldött neki. Az ő kéréseivel azonban még a korabeli bürokrácia sem tudott mit kezdeni; nem iktatták át azokat Kádár János Titkárságára személyes válasz reményében, de nem is volt olyan hivatal, amelynek illetékességből továbbítani lehetett volna őket. Ám ez esetben sem törték meg a hivatali ügymenet fegyelmét, és a levelek végül a Központi Bejelentő Iroda irattárában, más állampolgári „bejelentések", „hivatalos ügyek" iratai között feküdtek el, mint amelyek „intézkedést" nem igényelnek. 1988-ban végül – feltehetően egy környezettanulmányt követően – a következőket állapították meg e „beadványok" szerzőjéről:

„Éveken keresztül, amíg budapesti lakos volt, a fogadóirodába is bejárt. Régi iktatott anyaga volt, amely selejtezve lett. Hosszú ideig ismeretlen helyen tartózkodott. Jelenleg elme-, szociális otthon lakója. Kádár és más vezető elvtársak részére leveleket, levelezőlapokat, és időnként a saját maga készített kézimunkákat küld be. A kézimunkákat az ajándékraktárba raktuk le."[37]

Bár az iroda ügyintézőjénél egyszer elszakadt a cérna, és rárótta ceruzával az egyik iktatott levélre, hogy „K. Zsuzsanna – elmebeteg", a leveleket továbbra

34 Az állami ellenőrzés 1956 előtti szerveinek elnevezése 1945–1956 között többször változott, a Legfőbb Állami Számvevőszék 1945 és 1949 között keletkezett iratai hiányosan (MNL OL XIX-A-3), a szocialista korszak állami ellenőrzési rendszerének megalapozását szolgáló, 1948-ban létrehozott Közérdekű Vizsgálatok Nyilvántartójának iratai töredékesen maradtak fenn (MNL OL XIX-A-29). A szervezet neve 1948-tól Állami Ellenőrzési Központra változott (MNL OL XIX-A-20), majd 1949-ben hozták létre az új állami ellenőrzési szervet az Állami Ellenőrző Központ (1954-1956: Állami Ellenőrzés Minisztériuma) (MNL OL XIX-A-30) elnevezéssel.

35 Majtényi i. m. 2018. 68–72.

36 MNL OL 288. f. 43. cs. 603. d. 52507/01/1. K. Zsuzsanna levele. (1988. szeptember 29.)

37 MNL OL 288. f. 43. cs. 603. d. 52507/01/1. (1988. február 18.)

is fegyelmezetten, a hivatali rendnek megfelelően (ekkor már újabb ügyintézés, azaz további környezettanulmány nélkül) iktatták és irattározták.

Következtetések

A hivatalok működésének a hatvanas években rögzült egy olyan általános rendje, amelyet a diktatúra „üzemszerű működésének" is nevezhetünk, és amely a hatalom korabeli képzetéhez kapcsolható. Ez a mindennapokban azt jelentette, hogy a hétköznapi emberek mindig a felettes szervekhez, „felfelé" fordultak panaszaikkal (visszautasítás, kudarc esetén pedig egyre „feljebb" és „feljebb"), azok pedig hivatalos úton továbbították „lefelé", az illetékes hivatalokhoz a megkereséseket. E hivataloknak a panaszos ügyek kivizsgálásáról tájékoztatniuk kellett a legfelsőbb hatóságokat, sokszor éppen a pártközpontot (pontosabban a Központi Bizottság Irodáját). Ez a gyakorlatban egyfelől sok esetben a helyi hatóságok munkájának a valódi ellenőrzését jelentette (nem dobhatták volna egyszerűen félre a panaszos leveleket), másfelől pedig a paternalizmus új formájának a kibontakozását. Ez a fajta paternalizmus részben továbbra is a pártvezető személyéhez, részben viszont az ő legfelsőbb hatalmát is megtestesítő és végső soron az általa (pontosabban a pártállam legfelsőbb testületei által) ellenőrzött hivatalok létéhez kötődött.

A korabeli intézmények ugyan látszólag kiforrott hivatali rend szerint működtek, ám valójában nem függetlenedtek a helyi hatalmasságok és különösképp nem az első titkár személyétől. A pártállami hatóságok közötti hierarchia létezése ugyanakkor megjelent az egyes emberek tudatában, és tükröződött e hivatalok működésében is. Kérdéses volt azonban már a kortársak számára is, hogy valóban a jogszabályok irányítják-e a hatóságok működését, meddig terjed a jog hatálya, és végül hogy e szabályok mikor, mely szinten és hogyan – mely hatalmasság segítségével – léphetők át.

Fontos kiemelni, hogy ez a rendszer igencsak távolt állt a hivatalok demokratikus ellenőrzésének az eszméjétől; más elveken (mindenekelőtt a központi hatalom és az azt megtestesítő szervezetek autoritásán) alapult, és működése alapvetően a diktatúra legitimációját szolgálta. Amikor a hétköznapi emberek saját ügyeikben, saját érdekükben jártak el így, hol a hivatalok működésében látták megtestesülni az első titkár személyes hatalmát, hol pedig azon túl vélték azt fölfedezni. Jellemző, hogy a személyes panaszok (a Kádár Jánosnak címzettek is) nagyon sokszor a feljelentőlevelek stílusában íródtak, és a konkrét esetek kapcsán többnyire az illetékes hivatalok képviselőinek a személyes felelősségét firtatták az első titkár vagy más magasrangú párt- és állami vezetők előtt.

A hatalomról tehát újfajta paternalista képzet formálódott a kor társadalmában, ami a hétköznapokban tompíthatta a társadalmat valójában megosztó alapvető ellentéteket. Általánosságban pedig megakadályozta, hogy a legtöbben elnyomók és elnyomottak vagy tettesek és áldozatok dichotómiájában éljék meg a politikai, társadalmi ellentéteket. Ehelyett egyes hétköznapi ügyek kapcsán

a helyi hatóságokkal szemben vívták mindennapos harcaikat, sokszor éppen a felsőbb hatalom (hatóságok) segítségét kérve. A valódi konfliktusok – például a hatalom képviselői és a hatalomnak kiszolgáltatottak közötti alapvető érdekellentétek – elvesztek a különböző hivatalok és vizsgálatok szinte átláthatatlanná szőtt hálójában. A diktatúra üzemszerű működése, a paternalizmus hétköznapi gyakorlata szétterítette a bürokrácia különböző szintjein a rendszer működtetőinek a felelősséget: azt a felelősséget és hatalmat, amely a hétköznapi emberek szemében a Rákosi-korban még szinte kizárólag a pártvezető személyéhez kötődött. A diktatúra üzemszerű hivatali működése az érdekérvényesítés legalább elméleti – mindenkor a pártállami rendszer létezéséhez kötődő – lehetőségét szinte valamennyi állampolgár számára biztosította. A kudarcok kapcsán pedig többnyire mindenki az első titkár közbelépését várta, mintha kizárólag az ő hatalma, személyes tekintélye és döntései működtették volna a rendszert.

Mindennek egyik magyarázata – a bürokrácia Kádár-kori kiépülésén és a pártvezető személyes magatartásán, szimbolikus cselekedetein túl – feltehetően a társadalmi csoportok szervezetlensége (atomizáltsága) lehet. Az államszocialista társadalmak valóban létező társadalma Stephen Kotkin szerint a nem civil társadalom (uncivil society) volt. A nomenklatúra volt az egyetlen formáció, amely valóban szervezett egységet alkotott (a nem szervezett csoportosulásokkal szemben).[38] A totalitárius rendszer története, ami a kollaboráció számtalan formáját teremtette meg, Magyarországon sem érthető meg csak a terror és az ellenállás fogalmain keresztül. A nem civil logika, azaz az autonómia és a szolidaritás hiánya – a partikuláris érdekérvényesítések gyakorlata – nemcsak a régi establishmentet hatotta át (és nem egyszerűen felülről hatolt lefelé), hanem a társadalom egészét jellemezte (szinte mindenkinek volt veszítenivalója). A „paternalista" politika végső soron sikeresnek bizonyult, hiszen a nyolcvanas évekig a rendszerrel szemben sem a szociális igazságtalanságok, sem más okok miatt sem robbantak ki tömeges tiltakozások a Kádár-kori Magyarországon. Ez általánosságban azt is jelzi, hogy a hétköznapi emberek – kizárólag egyénenként, sokszor a felsőbb, központi hatalom beavatkozását várva – a rendszer kereteit elfogadva küzdöttek saját partikuláris érdekeikért.[39] A sztálinvárosi tanár levelében leszögezte, hogy „Kádár elvtárs nem király", azt azonban már nem állította, hogy nem is viselkedhet úgy, inkább csak azt, hogy az „igazságos Mátyáshoz" kellene hasonlítania. A kor társadalmában nemcsak ő, hanem sokan várták ezt az első titkártól, sőt többen hasonló szerepben is láthatták Kádár Jánost.

38 *Stephen Kotkin* (with a contribution by Jan T. Gross): Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment. New York. 2009.

39 *Horváth Sándor*: Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban. Bp. 2012. 242.

MAKAI JÁNOS

AZ EGRI FŐISKOLA TÖRTÉNELEM TANSZÉKÉNEK OKTATÓI KARA (1949–1964)

A debreceni előzmények

A II. világháború után Magyarországon szovjet minta alapján új tanárképző intézményeket hoztak létre. 1947-ben Szegeden és Budapesten, 1948-ban pedig Debrecenben és Pécsett kezdett működni egy-egy pedagógiai főiskola.[1] A debreceni intézményt átmenetileg a tudományegyetem épületében, annak alagsorában és első emeletén helyezték el. Az első tanév megindításához szükséges objektív és szubjektív feltételek még 1948 szeptemberében is hiányoztak. Vezetője azonban volt a főiskolának, mivel az illetékes miniszter Némedi Lajos egyetemi magántanárt bízta meg az igazgatói teendők ellátásával. A tanévnyitót 1948 októberében tartották, majd az oktatás is megindult.[2]

A kezdeti nehézségek és problémák ellenére 1949 tavaszán úgy tűnt, hogy a debreceni pedagógiai főiskola helyzete rendeződik. A minisztériumból az a hír érkezett, miszerint az intézmény 32 álláshelyet kapott oktatók, adminisztratív és fizikai dolgozók alkalmazására. Ez örvendetes volt, mivel ekkor az intézmény mindössze két kinevezett tanárral rendelkezett, a többiek óraadók voltak.[3] A nyár folyamán a tanárokat meglepetésként érte a főiskola Egerbe való áthelyezéséről szóló hír. Az akkor már 21 tagú tantestületből 14-en mondtak igent, mert remélték, hogy a hevesi megyeszékhelyen az intézménynek kényelmesebb helye lesz, és azt is, hogy egyéni lakás- és más problémájuk megoldódik.[4]

A költöztetés 1949 szeptemberének elején indult meg. Mivel a Líceumot be kellett rendezni, a kollégiumokat pedig lakhatóvá kellett tenni, az oktatás szeptemberben nem kezdődhetett el. Az ünnepélyes tanévnyitót 1949. október 8-án tartották.[5] Az Egri Állami Pedagógiai Főiskola élén továbbra is Némedi Lajos állt, és 1961-ig látta el az igazgatói teendőket. 1961–1966 között Szántó Imre irányította az intézményt.[6]

1 *Némedi Lajos:* Az egri Pedagógiai Főiskola első tíz éve. In: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Tom. V. Eger 1959. 457.

2 *Nagy József et al.:* Az általános iskolai tanárképzés 25 éve az egri Tanárképző Főiskolán. In: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series. Tom. XI. Szerk. Nagy József. Eger 1973. 6–7. A hivatkozott rész Nagy József munkája.

3 *Nagy József:* A főiskolai képzés első évtizede. In: 50 éves a tanárképzés Egerben. A szerkesztőbizottság elnöke Nagy József. Eger 1998. 12.

4 Uo. 13.

5 Uo. 16.

6 Függelék. A főiskola vezetőinek, tanszékeinek és oktatóinak névjegyzéke 1948–1998. In: 50 éves a tanárképzés i. m. 175.

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.223

A Történelem Tanszék elhelyezkedése

A Debrecenből Egerbe való átköltözés után a Történelem Tanszéket is a Líceum épületében helyezték el. Az egykori tanítóképző intézet tanári terme (a mostani rektori iroda) lett a tanszék előadóterme és tanári szobája.[7] 1950 nyarán a Történelem Tanszék a földszintre költözött. A Líceum déli szárnyában, az oldallépcső és a zeneterem között egyablakos tanári szobát, a zeneterem másik oldalán pedig háromablakos előadót kapott.[8] Mivel a hallgatók és oktatók létszáma növekedett, az épület néhány év múlva szűkösnek bizonyult. 1953-ban a megszüntetett szakérettségis kollégium 7 helyiségét a főiskola kapta meg oktatási célokra, és a Történelem, valamint a Matematika Tanszéket átmeneti jelleggel odatelepítették.[9]

Nem sikerült pontos adatot találni arra vonatkozóan, hogy a Történelem Tanszék 1953-tól kezdve meddig működött az egykori szakérettségis kollégiumban. Harmath Ottóné Csehi Katalin szóbeli közlése szerint az 1960-as évek első felében az egység oktatóinak székhelye ismét a főépület volt. A Líceum földszintjén, az aulától jobbra helyezkedett el Szántó Imre tanszékvezetői irodája, mellette pedig a tanári szoba.

A tanszékvezetők

A főiskola működésének első éveiben az oktatási egységeket általában egykét fő alkotta,[10] vagyis azokat csak jóindulattal lehetett tanszékeknek nevezni. A Történelem Tanszék egyetlen főállású oktatója 1949–1950-ben Varga Zoltán volt, aki már a debreceni főiskolán is tanította a tárgyat.[11] A helyzet néhány hónapig még nehezebb lett, mivel 1950 augusztusában Varga Zoltán egészségügyi okok miatt kénytelen volt visszaköltözni Debrecenbe.[12] Annak ellenére, hogy mindössze egyetlen tanévben oktatott Egerben, az 1951-ben és 1952-ben végzettek közül többen még fél évszázaddal később is elismeréssel nyilatkoztak

7 *Nagy József:* A tanárképzés Egerben (1949–1990). In: Az egri Domus Universitatis és Líceum. Szerk. Petercsák Tivadar. Eger 2013. 359.

8 *Nagy József:* A Líceum államosítása és a pedagógiai főiskola első évei. In: Libelli Historiae Academiae Agriensis. Adatok és adalékok a főiskola történetéhez 2008–2009. Szerk. Nagy József. Eger 2010. 94.

9 *Nagy József:* A főiskolai képzés első évtizede. In: 50 éves a tanárképzés i. m. 32.

10 Vö. Életem a Főiskola története: 1945 után. Nagy József portré. Készítette Jónás Zoltán, Tóth Tibor. Líceum Televízió, 2004. https://www.youtube.com/watch?v=FX5o4YDJWO8&list=PLEcj-NxGCjMnDzY9X3zJHSSK8vRf5WmJJ&index=3, letöltés: 2020. szept. 17.; Függelék. A főiskola vezetői és oktatói. In: 50 éves a tanárképzés i. m. 176–203.

11 *Nagy József:* A főiskolai képzés első évtizede. In: 50 éves a tanárképzés i. m. 17. Csak találgatni lehet, miért hiányzik Varga Zoltán fotója az 1998-as, jubileumi kötet első tanári testületét bemutató tablójáról, vö. Az első tanári testület. In: 50 éves a tanárképzés i. m. 4.

12 *Nagy József et al.:* Az általános iskolai tanárképzés 25 éve i. m. 19. A hivatkozott rész Nagy József munkája.

róla. Egyikük logikus és szemléletes magyarázatára emlékezett, s elismerte, hogy egykori oktatója pozitív hatást gyakorolt saját történelemtanári módszereire. Egy másik vélemény szerint atyaian terelgette a diákokat, figyelve arra, hogy ki mire lehet képes. Egy hallgatóban a főiskolán alakult ki a tudóstanár-kép, s ennek formálásához hozzájárult Varga Zoltán reformkor iránti elkötelezettsége és elmélyült tájékozottsága.[13]

1950 szeptemberétől december elejéig Papp László harmadéves főiskolai hallgató és tanszéki demonstrátor látta el az elméleti órák jelentős részét. A szemináriumok, tanulókörök vezetésébe harmad- és másodéves hallgatók is bekapcsolódtak, és két középiskolai tanár szintén részt vett a szemináriumok tartásában.[14] Több mint fél évszázaddal később Papp László némi túlzással így emlékezett a fenti helyzetre:

„Első munkahelyem tulajdonképpen az egri pedagógiai főiskola volt, ahol hallgatóként előbb demonstrátor, majd – Varga Zoltán professzor betegsége miatt – megbízott tanszékvezető voltam a történelmi tanszéken."[15]

1950 decemberében került a tanszék élére Szántó Imre fiatal keszthelyi középiskolai tanár.[16] Mivel az oktatási egység az irányításával jött létre, ő tekinthető az első tényleges tanszékvezetőnek. Szántó Imre kezdetben a Dunántúlról nem tudta magával hozni a családját, s így különösen a nyár lehetett számára nehéz időszak. Erről 1951 júniusában így írt feleségének:

„Örökké ez az egyforma hajsza. Kinn süt a nap, fürödni járnak az emberek, én pedig örökké benn vagyok a cellámban, vizsgáztatok, gépelek, előadok, s ha öt perc szünetem van, arra gondolok, hogy Ti mit csináltok otthon, hogy vagytok, nincs-e valami baj veletek."[17]

A Szántó Imrével kapcsolatos legkorábbi hallgatói emlékek az 1950-es évek elejére vonatkoznak. Egy 1952-ben levelező tagozaton, történelem szakon végzett hallgató fél évszázaddal később úgy vélekedett, hogy a tanszékvezető tudása, magas színvonalú előadásai, valamint publikációi nagy hatással voltak rá.[18] Egy 1953-ban nappali tagozaton végzett magyar szakos hallgató szintén fél évszázad múltán előadói kvalitása mellett a humorérzékét emelte ki:

„A történelemórák mindig jó hangulatban teltek. Dr. Szántó Imre tanár úr jó kedélyű, jó humorú, igazi jó előadó volt. A történelmet mindig elegyítette

13 Dr. Kalászi Pál. Szaplonczay Erzsébet (Thun Lászlóné). Dr. Bodó László. [Egyaránt a Mit köszönhetek az Alma Maternek? című alfejezetben.] In: Ha hív a csengőszó… Az első egri aranydiplomások 1951–2001, 1952–2001. Szerk. Bodó László és Nagy József. Eger 2003. 257., 259., 299.

14 *Nagy József et al.:* Az általános iskolai tanárképzés 25 éve i. m. 20. A hivatkozott rész Nagy József munkája.

15 Papp László [önéletrajza]. In: Ha hív a csengőszó i. m. 106.

16 *Nagy József et. al.:* Az általános iskolai tanárképzés 25 éve i. m. 20. A hivatkozott rész Nagy József munkája.

17 Szántó Imre levele feleségének 1951. június 28-án. A család irataiból. A közlés Szántó Imre fia, Szántó Endre hozzájárulásával történik.

18 Patkó Hermina (Dr. Kalászi Pálné) [önéletrajza]. In: Ha hív a csengőszó i. m. 197.

a lehetséges kiszólásokkal. Neki csak Trézsi volt Mária Terézia, meg Jóska az öreg Ferenc József császár őfelsége is. A történelem nagyjainak tetteit is hangulatosan, a lehetséges humort beleszőve »mesélte«. A vizsgán is ilyen volt. Amikor Rubóczki Bandival ketten voltunk benn, Bandi mindjárt kedélyesre fordított. – Hogy részletekbe ne bocsátkozzam – kezdte mondandóját. – Csak bocsátkozzon! Bocsátkozzon! – biztatta mosolyogva Bandit."[19]

Szántó Imrének köszönhetően a főiskolán elsőként a történészeknek sikerült bekapcsolódni az ország tudományos vérkeringésébe. A Történelem Tanszék vezetője 1951 elején kutatói munkakapcsolatba került Soós Imrével, a megyei levéltár igazgatójával, és beszélgetéseik során felvetették, hogy 1952 őszén, az egri vár hősies védelmének 400. évfordulóján országos ünnepséget kellene rendezni. Első lépésként 1951. november 1-jén közép- és általános iskolai történelemtanárok, valamint történelem szakos hallgatók bevonásával a Líceum dísztermében megalakult a ma is működő Magyar Történelmi Társulat Északmagyarországi Csoportja. A helyi s egyben az első vidéki csoport elnöke Soós Imre, titkára Szántó Imre lett.[20] Az alakuló ülésen a programadó beszédet Spira György, a szervezet országos főtitkára tartotta, a program középpontjában pedig az 1552-es várvédelem megünneplése állt. Az ünnepségsorozat részeként került sor a Magyar Történelmi Társulat vándorgyűlésére is.[21]

Az 1952. október 16-án tartott vándorgyűlés programja színes és tartalmas volt. Az első blokk keretében 12 órakor tapasztalatcsere-megbeszélésre került sor a főiskolán, majd ugyanott két előadás következett: Soós Imre a tudományos kutatás és a főiskolai oktatás kapcsolatáról, Molnár József, a Történelem Tanszék új oktatója pedig a közép- és általános iskolai történelemoktatás, valamint a tudománynépszerűsítés kérdéseiről beszélt. A program második része 15 órától az egri vár megtekintése volt. A harmadik blokkba egy ünnepi ülésszak tartozott, amelyet 17.30-tól a Széchenyi (Sztálin) utcai szakszervezeti székházban (napjainkban a Kepes Intézet működik benne) rendeztek meg. Ezen a központi előadást Szántó Imre tartotta. Az előadás címe megegyezett a szeptemberben megjelent, Soós Imrével közösen írt kötetének címével: Eger vár védelme 1552-ben. Szántó Imre szereplése után három korreferátum következett. Az egyiket Annási Ferenc egri gyakorlóiskolai tanár, a Történelem Tanszék későbbi oktatója tartotta Drégely hőseiről.[22]

---

19 *D. Sajó László:* Főiskolás életünk. Eger 1951–1953. In: Libelli Historiae Academiae Agriensis. Szerk. D. Sajó József. Eger 2004. 27.

20 *Nagy József:* A tanárképzés Egerben (1949–1990). In: Az egri Domus Universitatis i. m. 386. Szecskó Károly szerint az MTT Észak-magyarországi Csoportjának elnöke Szántó Imre, titkára pedig Soós Imre volt: *Szecskó Károly:* Az egri vár 1552-es ostroma 400. évfordulójának megünneplése 1952-ben. In: Az Egri Vár Híradója. Szerk. Fodor László. (1997–1998) 29–30. sz. 5. A Szántó Imre fiától, Szántó Endrétől származó információk Nagy József verzióját erősítik meg.

21 *Nagy József:* A tanárképzés Egerben (1949–1990). In: Az egri Domus Universitatis i. m. 386.

22 A vándorgyűlés nyomtatott programjának közlése a Szántó Endre által rendelkezésre bocsátott példány alapján történt. Az említett kötet adatai: *Soós Imre – Szántó Imre:* Eger vár védelme 1552-ben. Bp. 1952. A munka II. fejezetének megírásában Balogh György

1955-ben a Széchenyi utcai diákotthont Bornemissza Gergelyről, az egri vár 1552-es ostromának egyik hőséről nevezték el. Némedi Lajos igazgató egy ünnepségen jelentette be, hogy a diákotthon a hallgatók kérésére felveheti a kért nevet. Szántó Imre részt vett az eseményen, és a névadó személyre utalva az alábbi szavakkal fordult a diákotthon lakóihoz: „Tanulják meg tőle a hazaszeretetet, a nehézségek legyőzésében az akaratot, a fortélyt. Tanuljanak, s használják fel a szerzett tudást a nép érdekében, mint Bornemissza tette." A hallgatók képviseletében a diákbizottság titkára megígérte, hogy igyekeznek majd méltóvá válni az egri hős nevéhez.[23] A fenti állapot azonban csak rövid ideig tartott, mivel a főiskolás fiúk szállója az 1960-as évek elején már a kommunista Kun Béla nevét viselte.

Szántó Imre a tanulmányi utak szervezésében is úttörő szerepet játszott. A legkorábbi adat szerint 1956 szeptemberében öt egri tanárral, az Oktatásügyi Minisztérium képviselőjével és főiskolásokkal csehszlovákiai – ma már a kifejezés is a történelmi fogalmak közé tartozik – tanulmányi kiránduláson vett részt. Egerből 1956. szeptember 2-án az esti gyorsvonattal indultak el a III. éves történelem–földrajz szakosokkal Budapestre. A Nyugati pályaudvarról másnap reggel 9-kor utaztak tovább, és délután 3 órakor érkeztek Pozsonyba, ahol a következő napon a pedagógiai főiskola rektora fogadta a tanárokat. Szeptember 5-én autóbusszal indultak Pozsonyból a Vág völgye felé (Pöstyén–Trencsén–Vrátna-völgy–Chleb-csúcs). 6-án az Alsókubin–demanovai cseppkőbarlang–Liptószentmiklós–Csorba-tó útvonalon haladtak. 7-én a Csorba-tó felkeresése után Poprádra mentek. 8-án a dobsinai jégbarlangot, Breznót, Besztercebányát, a szilácsi szénsavas fürdőt, Zólyom várát és Selmecbányát keresték fel. 9-én Léva, Nyitra, Nagyszombat és Pozsony szerepelt a programban. Szeptember 10-én vasárnap indultak vissza vonattal Komáromon át Budapestre, majd estére értek Egerbe.[24] Harmath Ottóné Csehi Katalin 1965-ben végzett hallgató szóbeli információja alapján egyértelmű, hogy a Történelem Tanszék az 1960-as évek elején is biztosított tanulmányi utakat.

Az 1950-es években más lehetőség is adódott a hallgatók tanórán kívüli szakmai tevékenységére. 1959-ben Szántó Imre szervezte meg, és azt követően ő irányította a honismereti szakkört. A munka eredményességét az is elősegítette, hogy a főiskolán tantervileg kötelező elméleti oktatásra, a helytörténeti kutatások módszertanára támaszkodott. A szakkör tagjai – jelentős mértékben a korszak elvárásainak és fogalomhasználatának megfelelően – Eger és Heves megye szabadságharcos, osztályharcos és antiklerikális hagyományaival foglalkoztak. Fő témájuk az Eger város a szabadságért és haladásért címet kapta, s ezt többek között az alábbi résztémákra bontották: Eger vár védelme 1552-ben, Eger a Rákóczi-szabadságharc korában, Eger püspöki város úrbéri és felszabadulási pere, Eger az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc

tanítóképzős tanár, a Történelem Tanszék későbbi oktatója is közreműködött. Az 1950-es évek elején a Széchenyi utca Sztálin nevét viselte: lásd *D. Sajó László:* Főiskolás életünk i. m. 30., 38.

23 Szabad Ifjúság, 1955. december 13. 3. A szerző csak F. M. monogrammal jelölve.

24 Szántó Endrétől származó adatok.

idején, az egri munkásmozgalom története, a dolgozó nép helyzete Egerben a Horthy-fasizmus korában, a felszabadult Eger fejlődésének útja.[25]

A beosztott oktatók

A tárgyalt másfél évtizedben a Történelem Tanszék beosztott oktatóinak létszáma alacsony volt. Bár 1951 és 1955 között öt új tanár (Nagy József, Csabai Tiborné Török Mária, Molnár József, Balogh György, Hahn István) kezdte meg munkáját, hárman csak néhány évig voltak állományban. A legkevesebb adat Török Máriáról maradt fenn. 1951-ben végzett a főiskola magyar–történelem szakán,[26] s 1951 és 1954 között dolgozott a Történelem Tanszéken.[27] Szecskó Károlytól származó szóbeli információ szerint férje az a Csabai Tibor volt, aki a Magyar Irodalomtörténeti Tanszéket vezette.

Török Máriához viszonyítva Nagy Józsefről sok információval rendelkezünk. Ez részben 2003-ban megjelent önéletrajzának, részben a Líceum Televízió 2004–2005-ben készített, négyrészes portrésorozatának köszönhető. Nagy József 1949-ben Debrecenben, a Fazekas Mihály Gimnáziumban érettségizett. Ott Adler Miklós, Bihari József és Kálmánchey Zoltán is a tanára volt. Az utóbbiak az 1948 őszén megalakult pedagógiai főiskolán szintén tanítottak, és Nagy Józsefet ők győzték meg arról, hogy tanulmányait ott folytassa. Így nyert felvételt még Debrecenben az intézmény magyar–történelem szakára, de mivel közben minisztériumi döntés alapján a főiskolát Egerbe helyezték át, tanulmányait már itt kezdte meg.[28]

Nagy József 1952-ben végzett,[29] de 1951. augusztus 1-jén Szántó Imre javaslatára már a Történelem Tanszékre került gyakornokként. Mivel az egységben az 1950-es évek elején kevesen dolgoztak, egy-egy oktatónak a tantárgyakat váltogatva az ókortörténettől a legújabb kori magyar történelemig mindent kellett tanítania, vagyis nem lehetett egy korszakra specializálódni. Azonban Nagy József ennek hasznát is látta, mert a korábbinál magasabb szinten volt kénytelen megismerni az egész történelmet. 1956–1958 között az Eötvös Loránd Tudományegyetemen elvégezte a történelem szakot, 1961-ben pedig doktorált, és tanársegédből adjunktus lett. A következő öt év tanári pályafutása egyik legszebb időszaka volt, mert lehetősége nyílt a specializálódásra, s már csak újkori és legújabb kori magyar történelmet tanított.[30] Egy 1952-ben levelező tagozaton, történelem szakon végzett hallgató fél évszázaddal később nemcsak Szántó

25 *Kiss Antal:* A főiskola honismereti szakköréről. Népújság, 1960. december 1. 2.

26 A végzettek névsora, 1951. In: 50 éves a tanárképzés Egerben. Multimédia CD. Producer Hauser Zoltán – Kis-Tóth Lajos. Készült az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Multimédia Kutatólaboratóriumában. Eger, 1999.

27 Függelék. In: 50 éves a tanárképzés i. m. 203.

28 Nagy József [önéletrajza]. In: Ha hív a csengőszó i. m. 187.

29 A végzettek névsora, 1952. In: 50 éves a tanárképzés Egerben. Multimédia CD i. m.

30 Nagy József [önéletrajza]. In: Ha hív a csengőszó i. m. 187–188.

Imréről, hanem Nagy Józsefről is úgy vélekedett, hogy tudása, magas színvonalú előadásai, valamint publikációi nagy hatással voltak rá.[31]

Molnár József az 1930-as években a bajai tanítóképzőben, 1941-ben pedig a szegedi Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán végzett. Az utóbbi intézményben magyar–történelem–testnevelés szakon tanult. A következő két évben a szegedi egyetem bölcsészkarának történelem szakán folytatta tanulmányait, sőt ugyanekkor és ugyanott a Történelmi Tanszék gyakornoka volt.[32] 1943-ra tehát elemi iskolai tanítói, polgári iskolai tanári és középiskolai tanári szakképzettséggel is rendelkezett.

1942-ben Molnár Józsefet behívták katonának, majd 1944 nyarán egy gépkocsizó oszloppal a frontra került. 1945-ben amerikai fogságba esett, de még az év folyamán hazatérhetett. Ekkor tudta meg, hogy amíg a fronton volt, kinevezték az Egri Érseki Római Katolikus Tanítóképző Intézet és Líceum történelemtanárának. A fenti intézményben, amely 1948 után jelentősen átalakult, 1952 nyaráig dolgozott, előbb beosztott tanárként, 1950 és 1952 között pedig igazgatóként. 1952-től az Egri Állami Pedagógiai Főiskola Történelem Tanszékének adjunktusa, 1961-től docense volt.[33]

Molnár Józsefről nem sikerült az 1964-ig tartó időszakra vonatkozó, publikált hallgatói értékelést találni, viszont rendelkezésünkre áll Szántó Imre tanszékvezető róla készített értékelése. Ennek egyes részeit érdemes szó szerint idézni:

„A Történelmi Tanszéken az egyetemes történetet adja elő, ebből vezet szemináriumokat is. Ezen kívül 1964-ig ő adta elő a történelmi szakmódszertant is és öt éven keresztül a vezető metodikusi tisztséget is betöltötte. Dr. Molnár József előadásaira, szemináriumaira lelkiismeretesen felkészül, s igyekszik mind magával, mind pedig a hallgatókkal szemben magas követelményt állítani és igényesnek lenni [...] Tanítványai szeretik, megbecsülik, mert közel áll hozzájuk és minden ügyes-bajos problémájukban készségesen eligazítja őket [...] A hallgatóit nagy buzgalommal készíti elő leendő történelem tanári pályájukra. Óráin mindig utal arra, hogy mely részeket kell különös súllyal tárgyalni az általános iskolában."[34]

Balogh Györgyöt – debreceni egyetemi diplomája megszerzését követően – szintén az egri tanítóképző történelemtanárává nevezték ki.[35] Előbb Molnár József kollégája, majd 1950 és 1952 között a beosztottja volt.[36] A Történelem Tanszéken 1953 és 1956 között dolgozott,[37] és róla is maradt fenn írásos hallgatói jellemzés.

---

31 Patkó Hermina (Dr. Kalászi Pálné) [önéletrajza]. In: Ha hív a csengőszó i. m. 197.

32 Molnár József egyoldalas önéletrajza, 1970. április 28. „Oktatók M" feliratú dosszié, az Eszterházy Károly Egyetem Irattára (a továbbiakban: EKE I)

33 Uo.

34 Dr. Molnár József főiskolai docens [minősítése], 1965. május 25. 1. „Oktatók M" feliratú dosszié, EKE I

35 Balogh György életrajza. Lejegyezte: Molnár Sándor. In: Egri prepa voltam. Tanítósorsok, 1828–2008. In: Libelli Historiae Academiae Agriensis. Eger 2008. 24.

36 Az 1952-ben végzett tanítóképzősök tablóján Balogh György és Molnár József még együtt szerepel. A tablóról készült fényképért Suba Jánost és Abkarovits Endrét illeti köszönet.

37 Függelék. In: 50 éves a tanárképzés i.m. 203.

Nagy Pál magyar–történelem szakos hallgató, az 1956-os egri események egyik főszereplője évtizedekkel később így emlékezett rá: az 1954–1956-os időszakban a humán szakok tanárai között volt egy-két tudós ember, de a legnagyobb hatást mégsem ők gyakorolták a hallgatókra, hanem Balogh György, aki egyáltalán nem volt tudós típus. A tanórákon kívül sokszor találkozott, beszélgetett a diákokkal. Akkor is elegánsan, frissen borotválva jelent meg a munkahelyén, ha a közös program késő éjszakáig tartott. A jellemzés következő részének hangulatát csak a szó szerinti idézés adja vissza:

„Jaj volt annak a diáknak, aki elkésett vagy elbóbiskolt [az – M. J.] óráján! Kegyetlenül hazazavarta. Rebesgették, hogy fiatalon a Ludovikára járt, katonatisztnek készült, de igazi életútját csak évtizedekkel később ismertem meg. Görög katolikus lelkész fia volt, hadapródiskolába járt. A második világháborúban angol fogságba esett. A tudományegyetem elvégzése után Egerben lett tanársegéd. Valóban volt benne valami katonás, ugyanakkor aranyos [...] tudott lenni."[38]

A Történelem Tanszék oktatói közül egyedül Balogh György vett részt az 1956-os forradalomban. Egyrészt tagja volt az Egri Pedagógiai Főiskola 11 fős Munkástanácsának,[39] másrészt jelen volt azon a beszélgetésen, amelyet a MEFESZ (Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége) vezetői 1956. november 8-án a Klapka utcai diákszállóban (jelenleg az Eszterházy Károly Egyetem ún. Érsekkerti épülete) folytattak a szovjet városparancsnokkal. A sokkal inkább vitának nevezhető eszmecsere során Balogh György arról beszélt, hogy a magyarok szabad és független országot szeretnének, amely nem tartozik sem a Nyugathoz, sem a Kelethez.

„Politikai fórumainkról – hangoztatta – legyenek száműzve a papok, de ne kapjon helyet a volt ÁVH régi módszere sem. Mint történész egyébként azt mondhatom, hogy ismerem az önök történetét, tudom, hogy tele van az idegen megszállók elleni küzdelemmel. Önök tudják azt, hogy egy idegen hadsereg jelenléte, ha nem is csinál semmit, akkor is bántja az ország lakosainak önérzetét." Végezetül a szovjet beavatkozást a tatárjáráshoz hasonlította.[40]

A forradalomban való aktív részvétele miatt Balogh Györgyöt 1956 végén letartóztatták. Először az ÁVH egri fogdájába, később a kistarcsai internáló táborba, onnan pedig Tökölre került. Ügyét az egri bíróság tárgyalta,[41] és súlyos börtönbüntetést szabott ki.[42] Misóczki Lajos – az egykori tanítvány, később maga

38 *Nagy Pál:* Journal in-time. Él(e)tem. Bp. 2001. 165.

39 *Kozári József – Vizi Sándor:* Eger város forradalmi szervei az 1956-os forradalom idején a Heves Megyei Rendőrfőkapitányság politikai nyomozó alosztályának jelentése alapján. In: Történészként a katedrán. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára. Szerk. Gebei Sándor, Makai János, Bartók Béla. Eger 2009. 265.

40 *Kozári József:* A MEFESZ megalakulása és tevékenysége az Egri Pedagógiai Főiskolán. In: 1956. Tanulmányok a forradalomról. Szerk. Mózes Mihály, Kozári József. Eger 2008. 190–191.

41 Balogh György életrajza. Lejegyezte Molnár Sándor. In: Egri prepa voltam i. m. 24.

42 *Kozári József:* A MEFESZ megalakulása i. m. 191. A Gyöngyösön 2019. február 25-én

is történész – véleménye szerint Balogh Györgyöt „érdemtelenül" büntették meg, mivel a forradalom napjaiban „a konyhai és egyéb, intézményi kiadásokat (bizonylatokat) felügyelte".[43] A Történelem Tanszék egykori oktatója 1963-ban amnesztiában részesült. Rövid ideig kalauz volt a BKV-nál, azonban munkaviszonyát indoklás nélkül megszüntették. Később egy magán kesztyűkészítőnél talált munkát, majd az 1970-es években az Országos Széchényi Könyvtárba került,[44] s az 1980-as években is ott dolgozott. Misóczki Lajos tudós könyvtárosnak nevezte Balogh Györgyöt.[45]

A híres ókortörténész, Hahn István 1954-től 1960-ig, de főállásban csak 1955–1957 között oktatott Egerben.[46] Szecskó Károly, aki 1960-ban végzett magyar–történelem szakon,[47] külön tanulmányt szentelt egykori tanára egri éveinek. Ebből az alábbiakat érdemes kiemelni: a főiskolán Hahn Istvánra hárult az őskor, az ókor, a kora középkor s részben az új- és legújabb kor történetének előadása, és szemináriumokat is vezetett. Az óráit mindig pontosan kezdte, az óraközi szüneteket legtöbbször a hallgatók között töltötte. Tanítványaival sokat beszélgetett. Ilyenkor gyakran faggatták kérdéseikkel, melyekre ő mindig a legnagyobb készséggel válaszolt. Ha történetesen nem hallgatóival beszélgetett, akkor a folyosón le-fel járkálva, minden percet kihasználva valamit olvasgatott. Ez, a mások számára talán szokatlan megnyilvánulása volt az egyik forrása tájékozottságának is. Órái megtartásán kívül a vizsgáztatást is szívügyének tekintette. A kihúzott tétel meghallgatása után kisebb kérdéseket tett fel, növekvő nehézségi fokozattal. Jelest csak ritkán adott, elégtelent pedig talán nem is. Hahn István azok közé a nagy tudósok közé tartozott, akik szenvedélyesen átélték azt a kort, amelyet kutattak és oktattak. Talán ebből származott legendás szórakozottsága. Egri éveit is igazi és kitalált történetek lengik körül.[48]

---

keltezett, a szerzőnek írt levelében Misóczki Lajos is börtönévekről tett említést Balogh Györggyel kapcsolatban. Nagy József minden bizonnyal rosszul emlékezett, amikor úgy nyilatkozott, hogy Balogh György „hat hónapot kapott": Életem a Főiskola története: 50-es évek. Nagy József portré. Készítette: Jónás Zoltán, Tóth Tibor. Líceum Televízió, 2004.https://www.youtube.com/watch?v=ZLiRK_CQi88&list=PLEcj-NxGCjMnDzY9X3zJHSSK8vRf5WmJJ&index=2 (letöltés: 2020. szept. 24.)

43 Misóczki Lajos levele a szerzőnek, 2019. február 25.

44 Balogh György életrajza. Lejegyezte Molnár Sándor. In: Egri prepa voltam i. m. 24.

45 Misóczki Lajos levele a szerzőnek, 2019. február 25.

46 *Nagy József:* A Történelemtudományi Tanszék. In: Negyven éves az egri főiskola, 1948–1988. Szerkesztő bizottság dr. Nagy József et al. Eger 1988. 141. Függelék. In: 50 éves a tanárképzés i. m. 203. A szakirodalomban olyan információk is találhatók, amelyek részben eltérnek a Nagy József által megadottaktól, és szűkítik az ókortörténész egri oktatásának időszakát. Szecskó Károly szerint Hahn István a budapesti pedagógiai főiskola felszámolása után, 1955-ben került Egerbe. Mivel 1957. február elsejei hatállyal főállású oktatónak nevezték ki az ELTE Ókortörténeti Tanszékére, ettől kezdve az egri főiskolán másodállásban tanított. 1959 szeptemberétől a Szegedi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékét vezette, ezért akkortól már nem tanított az egri Történelem Tanszéken: *Szecskó Károly:* Hahn István egri évei. Módszertani Közlemények [Szeged] (1998) 4. sz. 175.

47 A végzettek névsora, 1960. In: 50 éves a tanárképzés Egerben. Multimédia CD i. m.

48 *Szecskó Károly:* Hahn István egri évei i. m. 175–177.

Annási Ferenc életpályája egyrészt a fentiektől eltérően alakult, másrészt bővelkedett a nehéz, esetenként szívszorító szituációkban. Bár 1935-ben, húszévesen már tanítói oklevelet szerzett Egerben, évekig nem jutott megfelelő álláshoz. Amikor végre kinevezést kapott, a hadi események akadályozták hivatása gyakorlásában. 1943 januárjában részese volt a magyar történelem egyik legtragikusabb eseményének, a Don folyónál bekövetkezett katasztrófának. 1943 nyarától az első bécsi döntés következtében Magyarországhoz visszacsatolt Jánokon dolgozott népiskolai igazgatóként.[49]

Az 1944 és 1947 között történtekről az alábbiakat írta egyik önéletrajzában:

„A felszabadító Vörös Hadsereg elől nem menekültem el. A kiadott szigorú rendelkezések ellenére is helyben maradtam. Így kerültem hadifogságba 1944. december 21-én. 3 évig voltam hadifogoly a Szovjetunióban. A hadifogságból történt hazatérésem után már nem mehettem vissza Jánokra, mert távollétem alatt Jánokot visszacsatolták Szlovákiához [...] Abaújszántóra mentem [...] Oda kaptam beosztásomat is az ottani áll. ált. iskolához."[50]

Annási Ferenc életútjának következő állomása Eger volt: 1950 végén pályázat útján az Egri Állami Pedagógiai Főiskola Gyakorló Általános Iskolájába került. Ott 1959-ig igazgatóhelyettesi beosztásban dolgozott. Gyakorlóiskolai munkája mellett levelező tagozaton két alkalommal is tanulmányokat folytatott, és 1952-ben az egri főiskolán általános iskolai, az 1960 évek elején pedig az ELTE-n középiskolai tanári oklevelet szerzett.[51] A forradalomban nem vett részt, az 1956-os év mégis fordulatot hozott az életében. Ezt követően úgy érezte, hogy a bizalmatlanság légköre veszi körül. Ebben az időszakban csak a Történelem Tanszék vezetője, Szántó Imre, valamint kollégái (Nagy József, Molnár József) álltak mellette, ők biztatták és bátorították. A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy Annási Ferenc 1962 őszétől félállásban, az egyetemi diploma megszerzését követően, 1963 nyarától pedig főállásban, adjunktusi beosztásban a tanszék tagja lett. Az egyetemes és a magyar történelem 1789-től 1918-ig terjedő időszakát oktatta, s emellett a szakmódszertan tanítása volt a feladata.[52]

1960-ban Szántó Imre mint szakfelügyelő rendkívül korrekt értékelést készített az akkor még a gyakorlóiskolában dolgozó kollégájáról. Egyebek mellett az alábbiakat fogalmazta meg Annási Ferencről:

„Több mint két évtizedes gyakorlattal rendelkező nevelő. Szakmailag és módszertanilag igen jól képzett pedagógus. Sokat olvas, főleg szakirodalmat, és módszertani vonalon tudományos cikkeket, tanulmányokat jelentet meg országos folyóiratokban [...] Jól és lelkiismeretesen vezeti a főiskolai hallgatók gyakorlati képzését. Precízen készíti elő a hallgatókat a tanításaikra, sőt néha túlságosan is sokat bábáskodik mellettük és így a hallgatók öntevékenysége,

49 Önéletrajz, 1969. március 30. 1. Dr. Annási Ferenc feliratú dosszié, EKE I

50 Uo. 2.

51 Uo. 2., 4.

52 Uo. 3–4.

önálló gondolkodása kevésbé érvényesülhet. Az órák elemzését gondosan végzi [...] A tanulók szeretik, bár kissé zárkózott nevelői egyéniség. Munkásságát igen nagyra értékelem."[53]

Az oktatói munka nehézségei

A történelem szakos hallgatók összlétszámának megadása a tárgyalt időszak (1949–1964) egészére vonatkozóan igen bizonytalan vállalkozás lenne. Egy 1999-ben készült statisztika alapján mindössze a végzősök száma adható meg. 1951 és 1957 között a történelem szakon, nappali tagozaton végzettek száma így alakult: 34, 42, 80, 51, 62, 47, 34. Az első kiegészítő képzésesek 1958-ban, az első levelezősök pedig 1959-ben fejezték be tanulmányaikat. 1958 és 1964 között a különböző tagozatokon a hallgatók az alábbi létszámban végeztek: 56, 82, 45, 53, 28, 111, 99.[54] A periódus végéről, az 1963–1964-es tanévből részletesebb adatok is rendelkezésre állnak: a nappali képzésben 150, míg a levelező képzésben (a kiegészítőt is ideértve) 446 fő tanult.[55] Tehát a Történelem Tanszéknek az 1963–1964-es tanévben összesen 596 nappali és levelező tagozatos történelem szakos diák oktatását és nevelését kellett megoldania. Az oktatók létszáma többnyire a végzettek számához képest sem volt nagy, azonban a tanulmányaikat befejezett hallgatókhoz még hozzá kellene adnunk az alsóbb évfolyamosokat. Egy dolog biztos: mivel az 1963–1964-es tanévben 596 hallgatót 4 főállású kolléga tanított,[56] munkájuk rendkívüli erőfeszítést igényelt.

A tanárok helyzete ezekben az években más szempontból is igen nehéz volt. Amellett, hogy egy-egy oktatónak évszázadokat kellett átfogni magyar vagy egyetemes történelemből, még valamilyen speciális tárgyat, például latin nyelvet, bevezetést a történettudományba vagy szakmódszertant is tanítani kellett. Központi jegyzet nem létezett, megfelelő szakirodalom, főleg a 20. századi magyar és egyetemes történelemhez nem állt rendelkezésre. Szerencsére a tanszéknek elég jó könyvtára volt, amely mind az oktatóknak, mind a hallgatóknak megkönnyítette a munkáját. A központi jegyzetek (a tanárképző főiskolákon egységesen használt tankönyvek) készítése 1959-ben kezdődött meg, és az első köteteket 1960-ban adták ki. 1962-ben a tanszék három oktatójának már hat jegyzete volt forgalomban.[57]

---

53 Annási Ferenc [minősítése]. 1960. május 28. 1. Dr. Annási Ferenc feliratú dosszié, EKE I

54 A végzettek névsora, 1951–1964. In: 50 éves a tanárképzés Egerben. Multimédia CD i. m.

55 Az Egri Tanárképző Főiskola évkönyve, 1963–1964. Szerk. Tóth Bertalan et al. Eger é. n. 21., 31–32.

56 A tanárok létszáma: uo. 18.

57 *Nagy József:* A Történelemtudományi Tanszék. In: Negyven éves az egri főiskola i. m. 142–143.

A tudományos munka

A tanszék tanári gárdájának 1949 és 1964 közötti tudományos tevékenysége fontos adalékokkal szolgál a korszak bemutatásához, azonban részletes elemzése szétfeszítené ennek a tanulmánynak a kereteit, s ezért csak rövid összefoglalására van lehetőség. Az intézmény 1958-as évkönyvében közzétettek egy listát, s ez alapján képet kaphatunk a Történelem Tanszék akkori oktatóinak (Szántó Imre főiskolai tanár, Hahn István főiskolai tanár, Molnár József adjunktus, Nagy József tanársegéd) összesített publikációs tevékenységéről. Ismeretterjesztő írásaik témái sok esetben a kor szellemiségét tükrözik. Hárman a tankönyv- és jegyzetkészítésbe is bekapcsolódtak. A legterjedelmesebb publikációs listával Szántó Imre rendelkezett: 1958-ra egyebek mellett két önálló kötete és számos tudományos dolgozata jelent meg. Az önálló kötetek egyike a parasztság 18–19. századi helyzetével foglalkozott, míg a másik (témája: Alsópáhok története) kandidátusi disszertációjának anyaga volt. Hahn István már ekkor is eredményesen kutatta az ókor históriáját, magyar és idegen nyelvű tanulmányai rangos folyóiratokban láttak napvilágot. A lista alapján Molnár József még kutatói pályája elején járt, s egyetlen szakmódszertani írással jelentkezett. A fiatal Nagy József első tanulmányait 19–20. századi helytörténeti témákból készítette.[58] A másfél évtizedes periódus végén, az 1963–1964-es tanévben a Történelem Tanszék oktatói öt, a helytörténet kategóriájába tartozó írást publikáltak, mindegyiket az intézmény tudományos közleményeiben, s az ötből hármat a tanszékvezető készített. Szántó Imre egy keszthelyi és két egri, Molnár József váci, Nagy József pedig Heves megyei témát választott.[59]

58 Az egri Pedagógiai Főiskola tanárainak szakirodalmi munkássága. (Bibliográfia). Összeállította dr. Lukács Dezső. In: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Tom. IV. Eger 1958. 618–621. Szántó Imre két önálló kötete: A parasztság kisajátítása és mozgalmai a dunántúli Festetics-birtokon, 1711–1850. Bp. 1954 és Egy magyar falu a Dunántúlon (Alsópáhok története). Bp. 1958. A fenti témák kutatása hatást gyakorolt a szerző egyik 1952-ben végzett tanítványára is: „Szántó Imrének felfokozott érdeklődése »kishazája« (Alsópáhok) és a Festetics-birtokok története iránti vonzódása alapozta meg családtörténeti érdeklődésemet." Dr. Bodó László. [Lásd a Mit köszönhetek az Alma Maternek? című alfejezetet.] In: Ha hív a csengőszó i. m. 299.

59 Az Egri Tanárképző Főiskola évkönyve, 1963–1964 i. m. 47–49.

NAGY ANDOR

A BRASSÓI SZÁSZ PATRÍCIUSSÁG A KORA ÚJKORBAN

A kora újkori erdélyi szász városok nagy befolyással bíró városvezetői rétegére ma is igen gyakran használatos a patrícius kifejezés. Magyar nyelven elsőként Orbán Balázs (1829–1890) írt róluk a Székelyföldről szóló monográfiájában 1873-ban. A Barcaság *(Burzenland/Kronstädter Distrikt)* történelmét összefoglaló záró kötetében négy társadalmi csoportot különböztetett meg a brassóiak (*Braşov, Kronstadt*) körében: a patríciusok, a lelkészek, a kereskedők és az iparos polgárság. A patríciusi réteggel kapcsolatosan elmarasztalóan azt írta, hogy a város demokratikus működését csupán színlelve, a rajtuk kívül álló etnikumokat kizárva, minden hatalmat monopolizáltak a saját területükön. Az e körhöz tartozó családok pedig szorosan összefonódva segítették egymást, és tartották fenn maguk között a hivatali pozíciókat.[1] Bár ma is erre gondolunk, ha patríciusi rétegről olvasunk, de mindmáig nem került kellőképpen tisztázásra, hogy pontosan milyen értelemben használatos, és mely befolyásos családokat tekinthetjük patríciusnak a késő középkor és a kora újkor időszakában. A kérdést a brassói szászokra szűkítve kívánom a jelen írásomban vizsgálni. Teszem ezt egyfelől abból a célból, hogy összefoglalásra kerüljenek a témában eddig összegyűlt ismereteink, másfelől pedig, hogy összehasonlíthatóvá váljon Brassó késő középkori és kora újkori hatalmi elitje. Az összehasonlító elemzés mutathat rá arra, hogy a középkori tisztviselő családok között találunk-e olyanokat, akik át tudták menteni a hatalmukat a kora újkor évszázadaira is, illetve kik azok, akiket csak később fedezhetünk fel a befolyásos családok között. Ezen belül foglalkozok azzal a kérdéssel, hogy a politikai elit teljes egészét a patríciusok körébe sorolhatjuk-e, vagy csak néhányukat. A kérdések megválaszolása elsőként a fogalom meghatározását teszik szükségessé a körükben.

A szászok patrícius fogalmához

Az erdélyi szász városok polgársága a felvilágosodás korától került a történeti vizsgálatok középpontjába. August Ludwig Schlözer (1735–1809) német történész az 1795–1797 között közreadott háromkötetes *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című munkája foglalkozik elsőként az autonómiával mint az erdélyi szász városi polgárság legfőbb hatású ismertetőjegyével.[2] E munka

1 *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. 6. kötet. Budapest. Tettey Nándor és Társa Bizománya, 1873. 264–266.

2 *August Ludwig Schlözer*: Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Göttingen 1795–1797. Köln – Wien. Böhlau Verlag, 1979. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens; 3.) 258–259.

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.235

megjelenését követően fordult a szász történészek figyelme is a városi polgárság felé. A 19. század közepén vett új lendületet – immár szervezett keretek között – a szász történeti kutatás azáltal, hogy 1840-ben megalakult az erdélyi szászok honismereti egyesülete, a *Verein für siebenbürgische Landeskunde*, és annak elsődleges publikációs fóruma, az *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, azaz az erdélyi szászok máig létező német nyelvű folyóirata. Az egyesületben meghatározó szerepet játszó Georg Daniel Teutsch (1817–1893) evangélikus püspök, történetíró, valamint fia, Friedrich Teutsch (1852–1933) munkái nyomán alakult ki – és tartotta magát sokáig – az a romantikus elképzelés, hogy az erdélyi német polgárságot a szász parasztokkal szabadságban és egyenlőségben *(Freiheit und Gleichheit)* élő népcsoportként kell elképzelnünk.[3] A közöttük lévő szociális különbségekre Orbán Balázs (a már említett munkájában), Richard Schuller (1860–1932)[4] és Georg Eduard Müller (1866–1944)[5] is rávilágított. Műveikben már a polgári (patrícius) elit vezető szerepe került egyre inkább bemutatásra.

Az erdélyi szász polgárság kutatása magasabb szintre azonban csak a 20. század második felétől lépett. 1961-ben indult útjára a legújabb kutatási eredményeket bemutató *Siebenbürgisches Archiv* sorozat, 1981-ben pedig a *Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens* című könyvsorozat megindulása érdemel említést, amelyekben a városi polgárságot a figyelmük középpontjába állító szász történészek munkái is napvilágot láttak. Ekkoriban kezdett el foglalkozni Gustav Gündisch (1907–1996)[6] Nagyszeben, Maja Philippi (1914–1993)[7] és Granasztói

3 *Georg Daniel Teutsch*: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. I. Band. Von den ältesten Zeiten bis 1699. Hermannstadt. Druck und Verlag vom W. Krafft, 1925. 2.; *Konrad Gustav Gündisch*: Das Patriziat Siebenbürgischer Städte im Mittelalter. Köln – Weimar – Wien. Böhlau Verlag, 1993. (Studia Transylvanica; 18) 11.; *Binder Pál*: A középkori erdélyi városok patríciussága. In: Erdélyi Múzeum. Kolozsvár. Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1995. 1–2. 141–142.

4 *Richard Schuller*: Andreas Beuchel. Ein Beitrag zur Bistritzer Stadtgeschichte in Zeitalter des Thronstreites zwischen Ferdinand I. und Zápolya. In: Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. (23) 1890. 5–72.; *Richard Schuller*: Das Patriziergeschlecht der Polner in Schäßburg. Zur Kultur und Geschichte der Siebenbürger Sachsen in dem Zeitalter der Auflösung des ungarischen Reiches. In: Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. (23) 1890. 344–407.; *Richard Schuller*: Wolfgang Forster. Bistritzer Stadtgeschichten aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts. In: Programm des ev. Gymnasiums A. B. in Schässburg. Schässburg. Buchdruckerei und Buchbinderei Brüder Jördens, 1889–1890. 3–41.

5 *Georg Eduard Müller*: Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität (1141–1846). Herrmannstadt. Krafft et Drotleff, 1941.; *Georg Eduard Müller*: Die sächsische Nationaluniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassung- und verwaltungsrechtliche Entwicklung 1224–1876. In: Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. (44) 1928. 227–424.

6 *Gustav Gündisch*: Zur Geschichte und Genealogie siebenbürgisch-sächsischer Geschlechter. 3. Die Gotzmeister. In: Siebenbürgische Familienforschung. 1. (1984). 2–14.; *Gustav Gündisch*: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte. Köln – Wien. Böhlau Verlag, 1987. 3–35.; 128–147.; 182–200.

7 *Maja Philippi*: Die Bevölkerung Kronstadt im 14. und 15. Jahrhundert. Siedlungsverhältnisse und ethnische Zusammensetzung. In: *Paul Philippi* (Hrsg.): Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen. Köln – Wien. Böhlau Verlag, 1984. 91–155.; *Maja Philippi*: Die

György (1938–2016)[8] Brassó, Konrad Gündisch[9] pedig Beszterce és Kolozsvár patríciusságával – mindannyian a középkori viszonyokra helyezve a hangsúlyt. E kutatások szintézisét adta Konrad Gündisch 1993-ban megjelent, de még napjainkban is alapvető jelentőségű monográfiája a középkori erdélyi városok patríciusságáról *(Das Patriziat Siebenbürgischer Städte im Mittelalter)*. Ebben a szerző kifejti, hogy a városok gazdasági megerősödésével megszilárduló patríciusi rétegnek három megjelenési formája volt a középkorban: a gerébpatríciusság, azaz a helyi szász nemesség városi változata, amelyek tagjai idővel betagozódtak a magyar nemességbe; a külföldi kereskedőpatríciusság, amelynek reprezentánsai előbb Firenzéből, később a dél-német városokból érkeztek, és házakat vásároltak Nagyszeben, Abrudbánya, Nagybánya és Kolozsvár városaiban (főleg a pénzforgalom és a kereskedelem felvirágoztatásában értek el jelentős eredményeket); végül pedig egy helyi gyökerű kereskedő- és kézművespatríciusság kialakulását mutatta ki Besztercén, Segesváron és Brassóban is.

Ezekben a művekben, de általánosan a kelet-közép-európai várostörténeti irodalomban is időről időre felmerül annak a kérdése, hogy Erdély vonatkozásában van-e létjogosultsága a patrícius fogalom használatának mint az antikvitásból eredő *terminus technicus*nak. Ehhez elsőként azt érdemes vizsgálni, hogy használták-e a szászok magukra a patrícius megnevezést. Konrad Gündisch a korábbiakban már említett dolgozatában említi elsőként, hogy a patrícius kifejezés a kolozsvári polgárok 1587-es tanácsi jegyzőkönyvében felbukkan *„in numere ceterorum huius civitatis verorum civium patriciorum"* alakban.[10]

Fontosnak tartom jelezni, hogy a kolozsvári kutatások eredményét a brassóiak körében is meg tudjuk erősíteni. A brassói Fekete-templom levéltárában (*Archiv der Honterusgemeinde der Evangelische Kirche A. B. Kronstadt* – a továbbiakban AHG) található két olyan alkalmi nyomtatvány, amelyeknek a címlapjain használják magukra a patrícius megjelölést.

Sozialkultur Kronstadts im Mittelalter. In: *Paul Philippi* (Hrsg.): Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen. Köln – Wien. Böhlau Verlag, 1984. 156–178.; *Maja Philippi*: Der Bürgeraufstand von Kronstadt 1688. Ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens am Ende des 17. Jahrhunderts. In: *Paul Philippi* (Hrsg.): Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen. Köln – Wien. Böhlau Verlag, 1984. 225–333.; *Maja Philippi*: Die Bürger von Kronstadt i. m. 14–15. Jahrhundert. Bukarest. Kriterion, 1986. 7–276.

8 *Granasztói György*: Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén. In: Századok. 1972/2. 350–399.

9 *Konrad Gustav Gündisch*: Patriciatul orăşenesc medieval al Bistriţei pînă la începutul secolului al XVI-lea (Beszterce középkori patríciussága a kezdetektől a 16. századig). In: File de istorie. 1976/4. 147–193., *Konrad Gustav Gündisch*: Die Führungsschicht von Klausenburg (1438–1526). In: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. München. Ungarisches Institut, 1987. 67–92.

10 *Konrad Gustav Gündisch*: Das Patriziat Siebenbürgischer Städte im Mittelalter. Köln – Weimar – Wien. Böhlau Verlag, 1993. 20. (Studia Transylvanica; 18); A kolozsváriak körében a kifejezés használatára Flóra Ágnes azonban már egy 1582-ből származó példát is említ. Lásd: *Flóra Ágnes*: A kora újkori kolozsvári elit portréja. In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv. III. Budapest. [s.n.], 2008. 140.

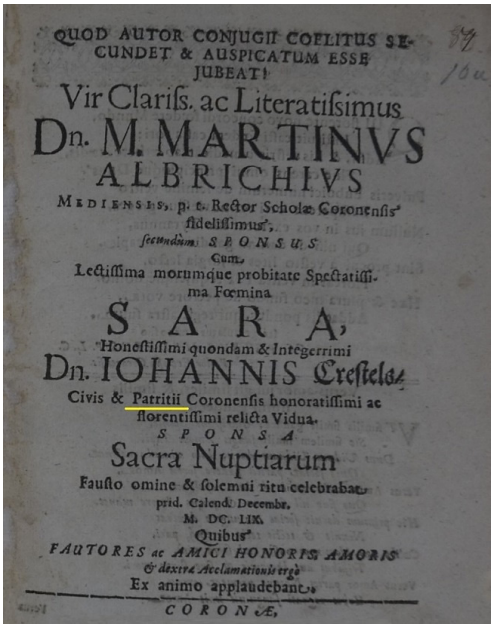
QUOD AUTOR CONJUGII COELITUS SECUNDET & AUSPICATUM ESSE JUBEAT!
Vir Clariss. ac Literatissimus
Dn. M. MARTINUS ALBRICHIUS
MEDIENSIS, p. t. Rector Scholæ Coronensis fidelissimus,
secundum SPONSUS
Cum
Lectissima morumque probitate Spectatissima Fœmina
SARA,
Honestissimi quondam & Integerrimi
Dn. IOHANNIS Crestelæ
Civis & Patritii Coronensis honoratissimi ac
florentissimi relicta Vidua.
SPONSA
Sacra Nuptiarum
Fausto omine & solemni ritu celebrabat
prid. Calend. Decembr.
M. DC. LIX.
Quibus
FAUTORES ac AMICI HONORIS AMORIS
& dextra Acclamationis ergò
Ex animo applaudebant.
CORONÆ,

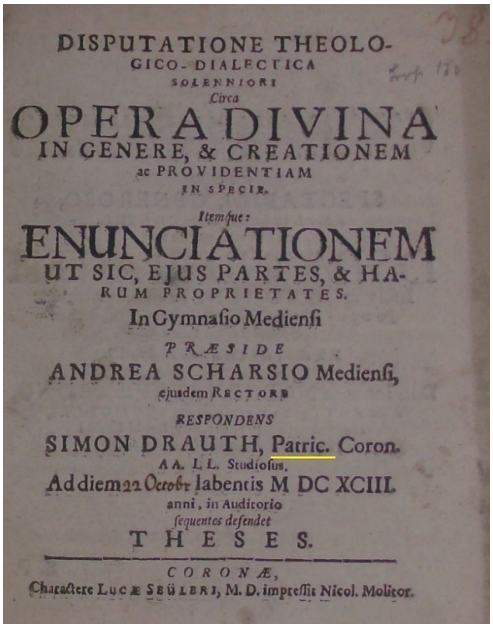
DISPUTATIONE THEOLOGICO-DIALECTICA
SOLENNIORI
Circa
OPERA DIVINA
IN GENERE, & CREATIONEM
ac PROVIDENTIAM
IN SPECIE.
Itemque:
ENUNCIATIONEM
UT SIC, EJUS PARTES, & HARUM PROPRIETATES.
In Gymnasio Mediensi
PRÆSIDE
ANDREA SCHARSIO Mediensi,
ejusdem RECTORE
RESPONDENS
SIMON DRAUTH, Patric. Coron.
AA. LL. Studiosus.
Ad diem 22 Octobr. labentis M DC XCIII.
anni, in Auditorio
sequentes defendet
THESES.
CORONÆ,
Characterе Lucæ SEÜLERI, M. D. impressit Nicol. Molitor.

1. ábra: Brassói patríciusságra való hivatkozás a korabeli alkalmi nyomtatványokon

A bal oldali képen a brassói Martin Albrich (1630–1694) és menyasszonya, Sara Schneeweiss (1632–1678) lakodalmi köszöntőjének címoldala látható 1659-ből. Ezen azt olvashatjuk, hogy a mű szerzője a menyasszony első férjét, Johann Chrestels (1635–1658?) egykori brassói városbírót patríciusként nevezi meg *„civis et patritii Coronensis"* formában.[11] A jobb oldali nyomtatvány, amely 1693-ból való, a brassói származású Simon Draudtnak (1673–1729) a disputációja, melynek címében újfent olvasható a patríciusságra való hivatkozás *„patric[ii] coronen[sis]"* alakban.[12] Ezek tehát azt mutatják, hogy egymás között is használták a kifejezést. Ugyanakkor a csekély eredmény azt sejteti, hogy nem túl gyakran. A brassói levéltár alkalmi nyomtatványaira irányuló kutatás alapján mindössze még egy példát tudok megemlíteni: Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752) szebeni származású orvosdoktort szintén patríciusként említik (*„nobilis Transylv[anus] Patric[ii] Cibin[iensis]"*) a Helmstädtben bekövetkezett halálára készült búcsúztatóján.[13] Arra azonban ezek alapján még nem kaptunk választ, hogy pontosan mit is értettek alatta.

A patrícius fogalom kora újkori használta a humanista gondolkodóktól és jogászoktól származik és a kereskedelem útján meggazdagodott, majd pénzügyletekkel foglalkozó társadalmi csoportot jelölték ezzel a fogalommal.[14] Flóra

11 Lásd: AHG IV.F.1.Tq.135/10.a

12 Lásd: AHG IV.F.1.Tq.139/38

13 Lásd: AHG IV.F.1.Tq.138/8

14 *Flóra Á.*: A kora újkori kolozsvári elit i. m. 140.; *Helga Schultz*: „Patriziat" szócikk. In:

Ágnes a kora újkori kolozsvári elitről értekező tanulmányában megemlíti, hogy megfogalmazható néhány olyan feltétel is, amelyek általánosan teljesülnek a különböző városok patríciusai körében.[15] Ezek egyike a városi képviselő-testületi tagság betöltésére vonatkozó alkalmasság *(ratsfähig)*.[16] Brassóban e tanácsosi pozíció betöltésének a feltétele volt a teljes jogú városi polgárjog megléte, az adófizetés és a feddhetetlen nemzetséglevél. Másik fontos jellemzőként említhetjük meg a család tekintélyes vagyoni hátterét, amire egyúttal a tanácsosi funkció betöltésének feltételeként is tekinthetünk. Ugyanígy a vagyoni alapon nyugvó tekintély is elvárt volt, aminek fő mércéjét legszemléletesebben a háztulajdon képezte.[17] Fontos ismérvük továbbá az, hogy igen szoros házassági összefonódás jellemzi őket, amivel egy zárt csoportot alkotnak a társadalmon belül. Ehhez jön még hozzá, hogy a család legalább négy férfi tagja több generáción keresztül, folyamatosan tanácsosi funkciót látott el.[18]

Habár egy felső (patríciusi) elit kör létezéséről a szászok körében régóta tudunk, H. Németh István a közelmúltban megjelent tanulmányában hívta fel a figyelmet arra, hogy különbséget kell tenni a Kárpát-medence területére vonatkoztatott patríciusság és a német birodalmi városokra vonatkoztatott között. A magyarországi városok patríciussága ugyanis jogi értelemben eltért a német városokétól, mivel nyugaton egy különleges rendi kategóriát is alkottak, míg itthon csupán egy polgári elit legfelső rétegét jelentették – tehát Erdélyben jogilag nem különböztek a városok alsóbb rétegének polgáraitól.[19] A patríciusok rangját csak a birodalmi városokban ismerték el. Erdélyben pedig úgy látszik, azáltal, hogy használták a kifejezést, törekedtek arra, hogy megkülönböztessék magukat a város többi polgárától.

Friedrich Jaeger (Hrsg.): Enzyklopädie der Neuzeit 9. Bd. Stuttgart – Weimar. Verlag J. B. Metzler, 2009. 937–938.

15 Vö. *Flóra Á.*: A kora újkori kolozsvári elit i. m. 133.

16 A városi közigazgatás működését a belső tanács *(Magistrat)* ellenőrizte, amelynek tagjait *(Senator, Ratherr)* minden évben karácsony és újév között a saját soraikból választották újra. Brassót 16 fő képviselte a városi tanácsban – minden negyedre 4 képviselő jutva. A magisztrátusból választották ki a város két legfőbb pozíciójának, a városgazdának (*Stadthann*) és a városbírónak (*Stadtrichter*) betöltőit. Bővebben: *Mika Sándor*: Weiss Mihály 1569–1612. Egy szász államférfiú a XVII. századból. Budapest. Magyar Történelmi Társulat 1893. 20–24.; *Granasztói Gy.*: Társadalmi tagozódás Brassóban i. m. 395.; *Gernot Nussbächer*: Brassó és a Barcaság közigazgatása a koraújkor küszöbén. In: Aetas. Történettudományi Folyóirat. (26) 2011/2. 172.; *Philippi, M.*: Die Bürger von Kronstadt i.m. 131.

17 *Cziráki Zsuzsanna*: Az erdélyi szászok története. Erdélyi szász irodalomtörténet. Kozármisleny. Imedias Kiadó, 2006. 104. Az adott polgár a befolyását kifejezhette azzal, hogy minél közelebb lakott a város központjához, a piactérhez és a városházához, illetve minél nagyobb volt a birtoka, majorsága (de akár több ingatlannal is rendelkezhetett). A brassói polgárok ingatlanjainak városon belüli elhelyezkedését nyomon lehet követni a 17. század végéről fennmaradt hagyatéki inventárium alapján. Vö. *Divisorats-Protocoll (1681–1702)*. Jelzete: ANR FB IV.F.2.

18 *Flóra Á.*: A kora újkori kolozsvári elit i. m. 136.

19 Vö. *H. Németh István*: Pozsony centrális szerepköreinek hatásai és jellegzetességei a magyarországi városhálózatban. In: Történelmi Szemle. 2018/2. 185.

Ha tehát a brassói patrícius családokat keressük, és a fenti feltételekből indulunk ki, akkor elsősorban azt kell górcső alá venni, hogy mely családok tagjai alkották a városi (belső) tanácsot, és azok közül is kik azok, akik négy generáción át folyamatosan alakítói voltak a város vezetésének. Ezeket a családokat a brassóiak körében a múlt század elején kiadott hivatali névtár,[20] valamint a Fekete-templom levéltárában őrzött családi genealógiák összevetésével lehetőségünk nyílhat megismerni. Ezek a kútfők azonban csak a 16. századtól kezdődően nyújtanak adatokat, ezért a kora újkor időszakára kísérelhetünk meg csupán alaposabb megfigyeléseket tenni. Ahhoz azonban, hogy ezen az eliten belüli elit feltérképezését megkíséreljük, szükségesnek tartom röviden összefoglalni a brassói patríciusság kialakulásának főbb mozzanatait.

A polgári elit kialakulása Brassóban

A brassói polgárság városvezetői szerepbe kerülésének lehetőségét alapvetően határozták meg a szászokat a középkorban megillető kiváltságok, ahogy a városnak a földrajzi elhelyezkedésében rejlő lehetőségei is. Annak ellenére, hogy Brassót a szász városok közül a legutolsóként alapították, fejlődésével mégis hamar utolérte a többit. Ennek kulcsa a kedvező földrajzi fekvésében rejlett, hiszen Magyarország délkeleti határán és fontos kereskedelmi útvonalak kereszteződésénél helyezkedett el. A városban megtelepedő németek hamar felismerték a helyzetükből fakadó kereskedelemi lehetőségeket, ami alapvető mozgatórugójává vált a város gazdasági fejlődésének. A 14. század első feléből ugyan nem ismerünk okleveles adatot Brassó város fejlődéséről, ami a város által a trónviszályok idején folytatott politika következményének is tekinthető.[21] Ennek ellenére Brassó városi rangra emelését a várostörténészek I. Károly (ur. 1308–1342) idejére teszik, habár kiváltságlevél csak 1353-ból maradt ránk.[22] Ezt segítette elő a kialakuló centrumszerep és az iparűző polgárok céhes szerveződései is. A szász telepesek helyi kereskedelme a 13. században már átterjedt a Kárpátokon túlra, valamint a Magyar Királyság egyéb területeire is.

20 *Friedrich Stenner*: Die Beamten der Stadt Brassó (Kronstadt) von Anfang der städtischen Verwaltung bis auf die Gegenwart. Brassó, Schneider et Feminger 1916.

21 *Granasztói Gy.*: Társadalmi tagozódás Brassóban i. m. 354.

22 Vö. *Cziráki Zsuzsanna*: Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban. Budapest. ELTE, 2011. 24. (Udvartörténet kötetei; 3.); *Franz Killyen*: Die Anfänge der Stadtwerdung Kronstadts. In: *Paul Philippi* (Hrsg.): *Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen.* Köln – Wien. Böhlau Verlag, 1984. 58.; *Gernot Nussbächer*: Von „Cron" zu „Cronstadt". Kronstadt in Urkunden des 14. und 15. Jahrhunderts. In: Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde. Bd. 13. Erster Teil. Kronstadt. Aldus Verlag, 2013. 35.; *Maja Philippi*: Die Bürger von Kronstadt i. m. 33.; *Harald Roth*: Kronstadt in Siebenbürgen. Eine kleine Stadtgeschichte. Köln – Weimar – Wien. Böhlau Verlag, 2010. 56.; *Franz Zimmermann – Carl Werner*: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen II. Hermannstadt. 1897. nr. 677.; 93–96.

Ezzel kapcsolatban Pach Zsigmond Pál (1919–2001) kutatásai az irányadóak, aki rámutatott arra, hogy a levantei kereskedelem útvonala az Adriai-tenger felőli irány mellett délkeleti-keleti irányból is kiépült Brassó és Nagyszeben irányába. Felhívja a figyelmet arra is, hogy 1358-ban I. Lajos (ur. 1342–1382) király már engedélyezte a kereskedést,[23] 1368-ban pedig I. Vladislav (1325–1377), Havasalföld vajdája kedvezményeket adott a brassói polgároknak a Kárpátokon túli kereskedelemre.[24] Ezáltal a brassói kereskedő polgároknak legkésőbb a 14. század második felére a moldvai és havasalföldi kereskedelmük is folyamatossá vált. A Fekete-tengertől Bécsig, Velencéig, Nürnbergig, Augsburgig hozták és vitték a keleti luxuscikkeket, nyerstermékeket és a nyugat-európai kézműves portékákat.[25] I. Lajos király az 1369. évi oklevelében Brassó javára – kizárólag a posztót illetően – lerakati jogot is adományozott,[26] majd 1377-ben a Barcaság tizenhárom szabad szász barcasági települését[27] közigazgatásilag és törvénykezésileg is Brassó tanácsa alá rendelte.[28] Mindez nemcsak a várost, hanem annak lakóit is egyaránt gazdagította, nemkülönben pedig a helyi kultúrára is inspirálóan hatott.[29] Ennek folyományaként a kezdeti paraszti társadalom – az ipari és a kereskedelmi központokká váló erdélyi szász városokhoz hasonlóan – Brassóban is fokozatosan átalakult, és a virágzó kereskedelemből meggazdagodott polgárság politikailag is egyre nagyobb befolyásra tudott szert tenni.

Brassó korai időszakában a vezető elit a telepítést végző és szervező gerébek közül került ki. A 15. század közepéig ennek a társadalmi rétegnek a tagjai nem tartoztak a nemességhez, de mind életmódjukban, mind jogi helyzetükben közelítettek ahhoz. A katonáskodással, illetve az ehhez szükséges anyagi források

23 *Zimmermann F. – Werner, C.*: Urkundenbuch i. m. nr. 736.; 152–153.

24 *Pach Zsigmond Pál*: A Levantei-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. In: Századok. 1975/1. 15.; *Pach Zsigmond Pál*: Magyarország és a levantei kereskedelem a XIV–XVII. században. Budapest. MTA Történelemtudományi Intézet – Országos Pedagógiai Intézet, 1986. 5–8. (Előadások a Történelemtudományi Intézetben; 4.); *Zimmermann F. – Werner, C.*: Urkundenbuch i. m. nr. 908. 306–307.

25 *Cziráki Zs.*: Az erdélyi szászok története i. m. 61–62.; *Cziráki Zs.*: Autonóm közösség i. m. 21.

26 *Granasztói Gy.*: Társadalmi tagozódás Brassóban i. m. 354–356.; *Pach Zs. P.*: A Levantei-kereskedelem i. m. 6.; *Zimmermann F. – Werner, C.*: Urkundenbuch i. m. 336.; *Weisz Boglárka*: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. Budapest. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, 2012. 60–62., 80–81.

27 Az említett barcasági települések: Barcarozsnyó *(Râșnov, Rosenau)*, Barcaszentpéter *(Sânt Petru, Petersberg)*, Botfalu *(Bod, Brenndorf)*, Feketehalom *(Codlea, Zeiden)*, Földvár *(Feldioara, Marienburg)*, Höltövény *(Hălchiu, Heldsdorf)*, Keresztényfalu *(Cristian, Neustadt)*, Prázsmár *(Prejmer, Tartlau)*, Szászhermány *(Hărman, Honigberg)*, Szászmagyarós *(Măieruș, Nussbach)*, Szászveresmart *(Rotbav, Rothbach)*, Vidombák *(Ghimbav, Weidenbach)* és Volkány *(Vulcan, Wolkendorf)*. Ezek közül mezővárosi rangra emelkedett Barcarozsnyó, Feketehalom, Földvár és Prázsmár.

28 *Orbán B.*: A Székelyföld leírása i. m. 25.; *Cziráki Zs.*: Autonóm közösség i. m. 24.; *Nussbächer, G.*: Brassó és a Barcaság közigazgatása i. m. 172.; *Zimmermann F. – Werner, C.*: Urkundenbuch i. m. nr. 1085.; 479–481.

29 A 14. században indult meg a céhek fejlődése és a kereskedelem fellendülése. Vö. *Gyárfás Tihamér*: Brassai czimeres levelek és nemes családok. Budapest. Franklin-Társulat, 1912. 5–10.; *Philippi, M.*: Die Bürger von Kronstadt i. m. 122–130.

biztosításával Szászföldön kívüli földek jutottak birtokukba, ott pedig földbirtokosként – a nemességhez hasonló módon – jobbágysorba kezdték szorítani a szászokat.[30] A 15. században kezdődött meg a városvezetői elit lecserélődése, mivel a brassói szászok – a többi erdélyi szász közösséghez hasonlóan – ellenálltak, nem tűrték meg maguk között a gerébcsaládokat.[31] A brassói kereskedő polgárok stabil gazdasági hátterénél fogva magukhoz tudták ragadni az irányítást, és mindez együtt járt azzal is, hogy a hatalmukat a környező falvakra és mezővárosokra is egyre jobban ki tudták terjeszteni.

Ebből az időszakból brassói családneveket a 14. század végétől csak szórványosan, míg a 15. századból sűrűbben találunk. Maja Philippi és Granasztói György munkái nyomán tudjuk, hogy ezek is többnyire foglalkozások utáni ragadványnevek: Schneider (szabó), Fischer (halász), Kürschner (szűcs), Wagner (kerekes), Schuster (varga). Több nemesi származású városbírót is ismerünk a 14–15. századból, mint például egy Jacobus nevű ispánt az 1352–1368 közötti időszakból, Johannes Seydenschwanz ispánt az 1391–1412 közötti korszakból, továbbá Valentin Gotfard, Petrus Comes és Petrus Sander de Santa Agatha ispánokat az 1420-as és az 1430-as évekből.[32]

A brassói polgári elit az ezt követő időszakban, a 15. század közepétől kezdett el megerősödni, amikor Brassó és vidéke kikerült a királyi ispán fennhatósága alól, és a brassóiak autonómiát szerezhettek a város irányításában. A hatalmi struktúra teljesen átrendeződött, a brassói városvezetésből kikerültek a környék földbirtokaival rendelkező nemesek, helyüket pedig az egyre nagyobb befolyással rendelkező kereskedőcsaládok vették át. A kereskedők mellett idetartoztak az olyan szakmák tehetős művelői, mint például a mészáros, szűcs, szabó, ötvös, akik maguk sem vetették meg a kereskedést. A 15. századi számadáskönyvekből ismerjük az olyan kereskedőcsaládok neveit, mint a Czeidner, Tartler, Rosenauer, Rotenbächer, Seidlin, Kylhaw, Rewel stb.[33] Átmeneti korszakról van e tekintetben is szó, amikor még a családnév és a vezetéknév használata nem állapodott meg véglegesen.[34] Granasztói György a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* című brassói forráskiadvány-sorozatban közreadott számadáskönyvek elemzése nyomán ismerteti a legvagyonosabb családok neveit 1475-ből, úgy mint Schirmer, Clompe, Bogner, Kemmel, Sadler, Roth, Turk, Concz, Rothkyrschys, Bruledrer, Hoffgrebe, Rotschin, Veltes stb.[35] A város vezetését kézben tartó

30 *Mezey Barna*: Erdély a Magyar Királyságban (1000–1540). In: Veress Emőd (szerk.): Erdély jogtörténete. Kolozsvár. Forum Iuris, 2018. 107.

31 *Cziráki Zs.*: Autonóm közösség i. m. 34.

32 *Philippi, M.*: Die Sozialkultur Kronstadts i. m. 165.; *Nussbächer, G.*: Kronstädter Stadrichter, Stadthannen und Bürgermeister. In: *Harald Roth* (Hrsg.): Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadtgeschichte. München. Universitas Verlag, 1999. 286.; *Cziráki Zs.*: Az erdélyi szászok története i. m. 63.

33 *Philippi, M.*: Die Bevölkerung Kronstadt i. m. 110–112.; *Cziráki Zs.*: Az erdélyi szászok története i. m. 63–64.

34 *Granasztói Gy.*: Társadalmi tagozódás Brassóban i. m. 352–353.

35 A teljes listát lásd: *Granasztói Gy.*: Társadalmi tagozódás Brassóban i. m. 394.

esküdt polgárok (*civis juratus*) testületének leggyakoribb tagja a 15. század utolsó évtizedeiben Valentinus Schirmer, Vincentius Augustinus, Johannes Benckner, Melchior Schlosser és Bartholomäus Schunkebung[36] volt. Granasztói úgy látta, hogy a politikai hatalmat a kezében tartó elit ekkor már topográfiailag is határozottan elkülönült a városon belül. A szenátorok főként a piactéren *(Marktplatz, Piaţa Sfatului)*, a Kapu utcán *(Purzengasse, Strada Republicii)*, a Hirscher utcán *(Hirschergasse, Strada Apollonia Hirscher)*, a Lópiacon *(Rossmarkt, Strada Gheorghe Barițiu)* és a Kolostor utcán *(Klostergasse, Strada Mureşenilor)* laktak.[37] Ez a szokás a későbbi évszázadokban sem változott, amit a 17. század végi brassói polgárokhoz kötődő hagyatéki inventáriumok is alátámasztanak.[38] A városbíróknak,[39] a városgazdáknak,[40] illetve a szenátoroknak[41] és a lelkészcsaládok egy részének[42] a házai is rendszerint a főtéren vagy a főtérbe torkolló – előbb említett – utcákon helyezkedtek el.

Brassó társadalmi rétegződése ekkor már a Nyugat- és Közép-Európa városaihoz hasonlóan három rétegre oszlott – amivel egyben az egykorú magyarországi városokhoz is hasonlítható.[43] Ennek legfőbb fokmérője a háztulajdon és a vagyon után fizetett adó volt.[44] A teljes jogú városi polgárok *(cives)* alkották

---

36 A családnév többféle alakban is előfordul a korabeli forrásokban: Schwnkebang, Schunckebung, Schunkabunka, Chonkabonka, Schönckhebungk, Schankebank. Én a továbbiakban a Schunkabunk névalakot fogom használni.

37 A *Ringbürger* fogalmat a brassóiakra nem alkalmazták, a házaik elhelyezkedéséből mégis a centrikusság olvasható ki.

38 Az osztóbírák *(divisor, Theilungsherr)* az elhunyt brassói szász polgárok ingó és ingatlan tulajdonainak összeírásakor az utcákra lebontva sorolták fel a házakat és annak megbecsült értékeit is. Sajnálatos, hogy a Brassó Megyei Állami Levéltárban *(Arhivele Naţionale ale României Filială Braşov)* csak az 1578–1597 közötti időszakból (jelzete: ANR FB IV.F.1.), az 1681–1702 közötti időszakból (jelzete: ANR FB IV.F.2.) és az 1789–1800 közötti időszakból (jelzete: ANR FB IV.F.3.) találunk hagyatéki összeírásokat.

39 Pl. Johann Manckesch (1635–1699) városbíró háza a piactéren állt: *„Erstl[ich] befindet sich ein Haus aufm Markt".* Vö. ANR FB IV.F.2. 985–991.

40 Pl. Bartholomäus Hirscher (1622–1682) városgazda háza szintén a piactéren állt: *„Erstl[ich] ist ein Haus aufm Markt Verhanden geacht".* Vö. ANR FB IV.F.2. 98–102.

41 Pl. Stephan Letz (?–1690) brassói szenátor háza a Kapu utcán áll: *„Item das Haus in der Porzen gassen".* Vö. ANR FB IV.F.2. 331–335.

42 Pl. Michael Schmeizel (1640–1685) brassói diakónusnak a felesége, Catharina Klöskesin (?–1692) halálakor készített hagyatéki összeírás alapján az Árvaház utcában *(Heiligleichnamgasse, Strada Poarta Schei)* volt a háza: *„Erstl[ich] ist ein halb Haus in der Heilig Leichnam gassen".* Vö. ANR FB IV.F.2. 557–559.

43 Azzal a különbséggel, hogy a társadalmi szerkezetük Erdélyben a 18. századig változatlan maradt. Vö. *Granasztói Gy.*: Társadalmi tagozódás Brassóban i. m. 399.; *Annemie Schenk*: Deutsche in Siebenbürgen. Ihre Geschichte und Kultur. München. Beck, 1992. 56.; *Hajdú Farkas-Zoltán*: Székelyek és szászok. A kölcsönös segítség és intézményei a székelyeknél és az erdélyi szászoknál. Marosvásárhely. Mentor Kiadó, 2001. 58–59.

44 Granasztói György a brassói adófizetőket négy vagyoni csoportra osztotta: szegények, szegény-közepes, közepes-vagyonos és gazdag adófizetők. Vö. *Granasztói Gy.*: Társadalmi tagozódás Brassóban i. m. 397–398.

a legfelső réteget,[45] akik a legmagasabb adót is fizették.[46] A középkori adatok alapján ez a megnevezés még inkább szűkítő jellegű volt. Azokra vonatkozott, akik a vagyoni helyzetüknél és társadalmi megbecsültségüknél fogva alkalmasak voltak a magas városi hivatalok betöltésére.[47] Ezt követte a lakástulajdonosok és adófizetők legnépesebb rétege, a közrendűek *(incolae, habitatores),* azaz a városi élet meghatározó szereplői: az iparosok, a kisebb kereskedők, a céhek mesterei. A társadalom alsó rétegét a saját házzal nem rendelkező városi szegénység *(populus, incolae plebesani)* alkotta, amely a legkevesebb adót is fizette.[48]

A brassói szász „patríciusok" a kora újkorban

A kora újkor időszakát tekintve jóval több adattal rendelkezünk a brassói szász családokról. A 15–16. század fordulóját tekintve a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* sorozat első három kötetében (1886–1896) közreadott számadáskönyvek és adójegyzékek számítanak értékes forrásnak a korabeli családi neveket illetően is. E korszakra vonatkozóan említésre méltó Simon Zsolt tanulmánya is, amelyben a legtekintélyesebb brassói kereskedőcsaládok neveit ismerteti.[49] A témához kapcsolódóan alapvető forrásnak számít Friedrich Wilhelm Stenner (1851–1924) brassói levéltárosnak a város tisztviselőiről szóló hivatali névtára.[50] Ezt egészíthetjük ki még Thomas Tartler (1700–1770) prázsmári (*Tartlau, Prejmer*) lelkésznek a Brassóra vonatkozó, rendkívül részletes kéziratos gyűjtésével.[51] A legfelső vezető tisztviselőkre vonatkozóan pedig Gernot Nussbächer (1939–2018) brassói

45 A szászok privilégiumaik révén sem nemesek, sem pedig jobbágyok nem lehettek. Ebből fakadóan a tehetősebb szászokat a polgári rendhez sorolták (míg a falusi lakosokat parasztként említették) annak ellenére, hogy ténylegesen csak a szász városokban élőket nevezték polgároknak. Vö. *Horváth Attila*: Az Erdélyi Fejedelemség magánjoga. In: Veress Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete. Kolozsvár. Forum Iuris, 2018. 249–250.*

46 Brassó a legkorábbi időktől fogva négy kerületre volt felosztva. Ezeket a város egyik legjelentősebb utcájáról, a Kapu utcáról, valamint három kápolnájáról nevezték el. Ezek a városnegyedek képezték a helyi közigazgatás és adózás alapját is. A négy kerület: *Quartale Porticae, Quartale Corporis Christi, Quartale Catharinae, Quartale Petri*. Vö. *Cziráki Zs.*: Autonóm közösség i. m. 26.; *Gernot Nussbächer*: Caietele Corona. Contribuţii la istoria Braşovului. Caietul 5. Braşov. Editura Aldus, 2006. 114–115.

47 Vö. *Cziráki Zs.*: Az erdélyi szászok története i. m. 104.; *Cziráki Zs.*: Autonóm közösség i. m. 34.

48 *Philippi M.*: Die Bürger von Kronstadt i. m. 131.; *Cziráki Zs.*: Autonóm közösség i. m. 34.; *Hajdú Farkas-Zoltán*: Székelyek és szászok i. m. 59.

49 *Simon Zsolt*: Brassó kereskedőelitje az 1503. évi huszadnapló alapján. In: Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv. III. 2008. 349–370.

50 *Stenner, F.*: Die Beamten der Stadt Brassó i. m.

51 *Thomas Tartler*: Collectanea zu einer Particulär-Historie von Cronstadt aus unterschiedlichen Dokumenten zusammengebracht. Anno 1741. I. Band. Fortgesetzt und Vermehrt mit einem zweite Bande von Joseph Franz Trausch. A dokumentum mai lelőhelye: Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde Kronstadt. Jelzete: IV.F.1.Tq.100.

levéltáros összeállítását szükséges megemlíteni.[52] Ezek azonban önmagukban még nem elégségesek, hiszen a tisztviselők közötti rokonsági kapcsolatokról nem tájékoztatnak. Nélkülözhetetlen tehát a genealógiai adatokkal[53] való összevetése is a hivatali adatoknak.[54]

Az 1500-as évektől kezdődően egy új politikai elit kiépülése kezd látszódni a hivatali adatok alapján. Simon Zsolt előbb idézett tanulmányában a leggazdagabb kereskedőpolgárok között találjuk a Benkner, a Hirscher, a Rhener, a Schirmer, a Schramm és a Schwarz családok neveit. Ezeknek a későbbi leszármazottai (illetve néhol adatok híján a családnevek azonosságai) megtalálhatóak a későbbi évszázadokban is a városvezetők körében. A korábbi évszázadban a vezető pozíciókat betöltő Beer, Lang, Mwesch, Pereczwthew, Rewel, Sartor, Themerdek stb. családok azonban nem tűnnek fel többé. Ez alól kivételt képez a Benkner és a Schunkabunk család, illetve a 15. századból néhány olyan – a korábbiakban is említett – kereskedőcsalád, akikhez tisztséget nem tudunk társítani a korábbi időkből, de később megtaláljuk őket is a magisztrátus tagjai körében.

---

52 *Nussbächer G.*: Kronstädter Stadtrichter i. m. 286–292.

53 Főképpen Dr. Erich Jekelius (1889–1970) *Genealogie Kronstädter Familien* című gépiratos munkáját használom a munkám során, mivel a szerző példaértékű alapossággal igyekezett minden kapcsolódó forrást összegyűjteni és felhasználni kilenckötetes genealógiai munkájának elkészítése során. Forrásai: 1, a brassói evangélikus levéltár anyakönyvei (keresztelési anyakönyvek 1684–1852; házassági anyakönyvek 1737–1861; halotti anyakönyvek 1712–1869); 2, az egykori Barcasági Szász Múzeum nemzetségnyilvántartása (1700–1939); 3, a brassói evangélikus levéltár részét képező családi levelezések; 4, Georg Michael Gottlieb von Herrmann (1737–1807) erdélyi szász levéltáros, történész által összeállított tekintélyes brassói családok genealógiája (*Genealogie der angesehensten Familien in Kronstadt*); 5, Franz Joseph Trausch genealógiai táblázatai; 6, az Otto von Albrichsfeld és Emma Jekelius által összeállított brassói családok származási táblái; 7, Eduard Morres kéziratban őrzött barcasági emlékkönyve *(Burzenländer Gedenkbuch)*; 8, nyomtatásban kiadott kézikönyvek: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* I–VII.; Trausch Schriftsteller-Lexikon I–IV; Gyárfás Tihamér: *A brassai ötvösség története*; Christoph Gusbeth-féle (1842–1913) brassói családok származási táblái *(Stammtafeln einiger Familien aus Kronstadt)*. Bővebben lásd: *Erich Jekelius*: Genealogie Kronstädter Familien. Kronstadt, [Gépirat], 1965, I–IX., Itt: I. [1–3] Jelzete: AHG IV.F.57; *Erich Jekelius*: Die Familienforschung in Kronstadt. In: Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums. Kronstadt. Verlag des Burzenländer Sächsischen Museums. 1938 (3. Jg.) 1-2 Heft. 61–63.

54 Azonban a több száz személy több ezer családi kapcsolata, valamint a tisztviselői pozíciók közötti összefüggések keresése nem kis feladat elé állítják a téma kutatóit. Az adatokat ugyanis oly módon kell rendszerezni és eltárolni, hogy azok egymással különféle szempontok szerint összekapcsolhatók legyenek. Ehhez nyújt lehetőséget ma már a relációs adatbáziskezelés. Én magam a Microsoft Access adatbáziskezelő szoftverben tároltam el a tisztviselők adatait. A módszerről lásd: *Pap József*: Relációs adatbázisok felhasználási lehetőségei a történeti kutatásokban. In: Ballabás Dániel (szerk.): Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban. Eger. Líceum Kiadó, 2019. 9–32. (Konferenciák és műhelybeszélgetések. Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai, 16.); *Ballabás Dániel*: Családfákon innen és túl. Genealógiai kapcsolatok detektálása a hálózatok segítségével. In: Ballabás Dániel (szerk.): Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban. Eger. Líceum Kiadó, 2019. 33–67. (Konferenciák és műhelybeszélgetések. Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai, 16.)

A 16. század időszakában – a rendelkezésre álló adatok alapján – tehát egy átrendeződés figyelhető meg a brassói városvezetésben. A század meghatározó családjai között említhetők meg a Benkner, a Bogner, a Draudt, a Fronius, a Fuchs, a Gockesch, a Goldschmidt, a Graeff, a Greissing, a Heltner, a Hirscher, a Jeckel, a Schramm, a Schunkabunk, a Schwarz és a Weiss családok nevei. A hivatali pozíciók és a családi kapcsolatok összehasonlító elemzése azt mutatja, hogy közülük is a 15. századi adatokból megismert két kereskedőcsalád, a Benknerek és a Hirscherek dominálnak. A városvezető pozíciót a leghosszabb ideig (a század közel kétharmadában) ugyanis e két család tagjai töltötték be. Ráadásul, ha alaposabban megvizsgáljuk a tisztviselők rokoni kapcsolatait, akkor azt látjuk, hogy szinte kizárólag a tisztviselő családokkal kötöttek házasságot, segítve ezzel egymás érvényesülését, illetve maguk között a vagyon átörökítését. A két család tagjainak áttekintése példaként szolgál tehát arra is, hogy érzékelhetővé váljanak a város magisztrátus tagjai körében köttetendő családi összefonódások.

A Benknerek már a 15. században jelen voltak a brassói városvezetésben.[55] A 16. században pedig Johann Benkner (?–1534?) már városbíróként irányította (1511–1519 között) a várost. Három fia ismeretes: Johann (?–?), Michael (?–?) és Paul (?–?) a város belső tanácsának voltak a tagjai. Ez már önmagában sejteti a városvezetésben való folyamatos jelenlévőségüket, de az életrajzi adataikat tekintve még viszonylag kevés ismeretünk van erről. Az utódokról azonban egyre bővülő információval rendelkezünk. Johann fia, Johann (?–1565) 1535–1540 között szenátor, 1543–1546 között városgazda, ezt követően haláláig néhány év megszakításával városbíró. Felesége a nagyszebeni származású Apollonia Knecher (?–?), akitől négy fia és egy lánya született. Mindannyiuknál adatolható a Brassó városi tanácsi pozíció – a lány esetében a férjnél.[56] Apollonia Knecher második férje 1566-tól Lucas Hirscher (1519–1590) városbíró volt, akitől öt fiút és egy lányt ismerünk – a férfiak közül egy lelkész, a többiek pedig a városi magisztrátus tagjai.[57] A genealógiai adatok alapján Apolloniához 13 gyermek születését

55 Johann Benkner (?–?) brassói városgazda 1428-ban; Johann II. Benkner (?–?) városbíró 1472–1488 között; Christian Benkner (?–?); tanácsúr 1480–1504 között; Johann III. Benkner (?–?) városbíró 1501–1504 között; Johann IV. Benkner (?–?) tanácsúr 1528-ban; Johann V. Benkner (?–1565) városbíró 1547 és 1560 között néhány év kihagyásával. Vö: *Stenner, F.*: Die Beamten der Stadt Brassó i. m. 9. és *Jekelius, E.*: Genealogie i. m. I. 48.

56 Johann Benkner (1551–1590) 1571 és 1580 között brassói szenátor; Paul Benkner (1561–1620), 1605-ből van adatunk a szenátori pozíciójára; David Benkner (1556–1598) 1590 és 1598 között brassói szenátor; Marcus Benkner (1563–1597) jegyző. Vö: *Stenner, F.*: Die Beamten der Stadt Brassó i. m. 9–10. és *Jekelius, E.*: Genealogie i. m. I. 48–56. Sara Benkner (1553–1600), férje, Georg Jeckel (?–1590) brassói szenátor 1581–1586 között. Lásd: *Stenner, F.*: Die Beamten der Stadt Brassó i. m. 73. és *Jekelius, E.*: Genealogie i. m. I. 49.

57 Lucas Hirscher (1567–1608) 1588–1608 között folyamatosan pozícióval rendelkezik a város vezetésében; Johann Hirscher (1572–1615) 1596 és 1602 között tanácstag, illetve városgazda; Paul Hirscher (?–?) 1609 és 1611 között szenátor; Valentin Hirscher (?–1603) 1578 és 1603 között szenátor, jegyző, városgazda és városbíró tisztségeket töltött be; Georg Hirscher (?–1603) feketehalmi (*Zeiden, Codlea*) lelkész. Az egyetlen ismert lányuk Barbara Hirscher (1546–1616), akinek a férje 1576–1588 között volt tanácstag. Lásd: *Stenner, F.*: Die Beamten der Stadt Brassó i. m. 68–70.; *Jekelius, E.*: Genealogie i. m. IV. 98–100.

köthetjük, hatot Johann Benknertől és hetet Lucas Hirschertől. A leszármazottak pedig – nem meglepően – szintén a városvezetésben foglaltak később helyet. A patríciusság feltételei mindkét családnál érvényesültek. Legalább ennyire fontos azonban arról is szólni, hogy a példaként kiemelt családok genealógiájában további brassói tisztviselő családokkal való rokonsági kapcsolatok is felfedezhetők. Például az előbbiekben említett Johann Benkner (?–1565) városbíró sógora Michael Fronius (1575–1615) brassói szenátor – akinek az apja, a szászok évszázadokon át érvényben lévő statútumát szövegező Matthias Fronius (1522–1588), szintén szenátor, illetve városgazda volt. A korabeli házasodási szokások eklatáns példájaként hozható fel Sara Benkner (1553–1600) házassága is Georg Jeckel (?–1590) brassói szenátorral, akinek az apja Jeremias Jeckel (1490?–1554), a város egykori főlelkésze volt. A kora újkori brassói tisztviselő családok házassági szokásait tekintve az látszik, hogy a Brassóban és a környező barcasági településeken szolgáló lelkészcsaládokkal való házassági összefonódás ugyanannyira volt presztízsértékű, mint a legfőbb közigazgatási hivatalok betöltői közötti házasságok. A Benkner-Hirscher család tagjainak házassági összefonódásaival – a hivatali adatok alapján – pedig szintén a patríciusi kör további résztvevőit ismerhetjük meg: a Chrestels, a Draudt, a Fuchs, a Jeckel, a Greissing és a Schunkabunk familia tagjait. A városvezetésben való dominanciájuk azonban időben eltérő ezeknek a családoknak.

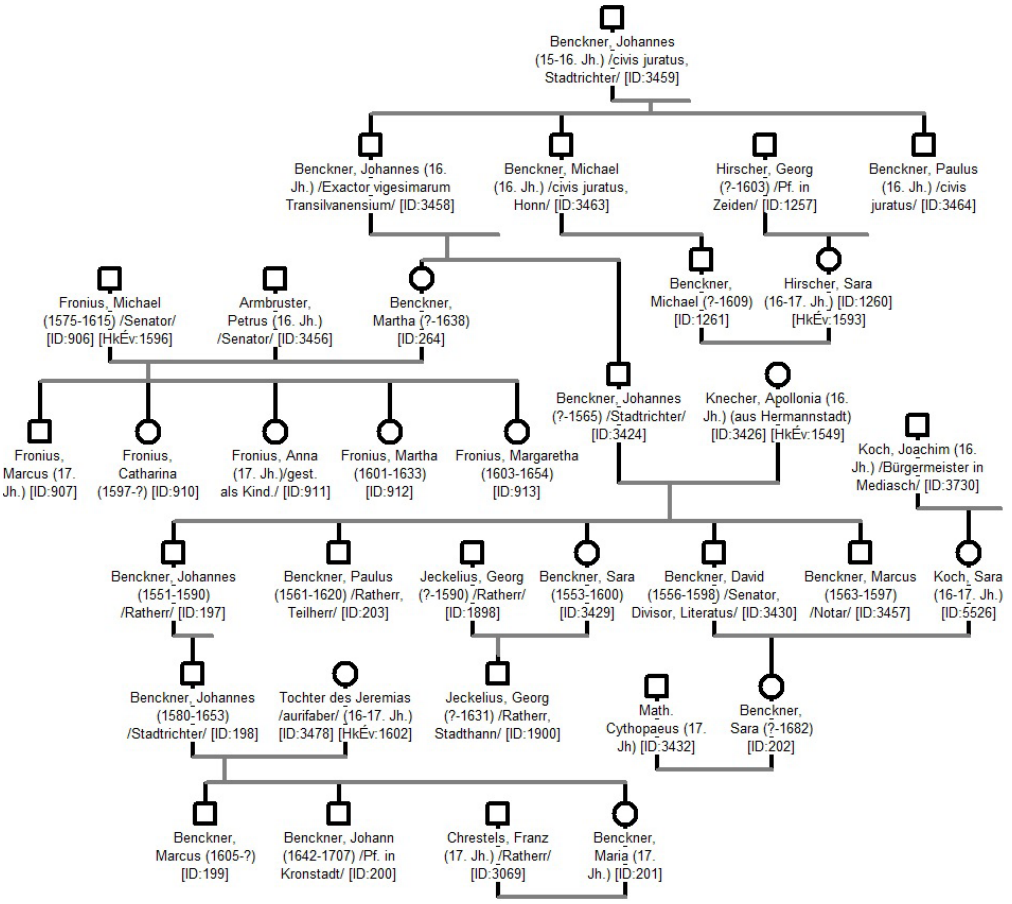

2. ábra: A Benkner család genealógiája a 16–17. században (részlet)

A Benknerek és a Hirscherek a 17. század első évtizedeit követően kezdenek kiszorulni a városvezetésből. Johann Benkner (1580–1653) 1615–1616-ban töltött be utoljára városgazdai tisztséget – ami a Bethlen Gábor (ur. 1613–1629) erdélyi fejedelem elleni összeesküvése következményének köszönhető.[58] A Hirscherek közül Lucas Hirscher (1613–1674) tudta megőrizni a család jelentős befolyását legtovább (1657–1672 között szenátor, 1662-ben városgazda). Ráadásul neki mindössze

58 Johann Benkner politikai pályafutását lásd: *Cziráki Zsuzsanna*: „Senkinek pénzen vött rabjai nem voltunk sem nem vagyunk". Brassó és a fejedelmi hatalom viszonya a város fejedelmi szolgáltatásai tükrében, Bethlen Gábor uralkodása idején. Doktori disszertáció. Szegedi Tudományegyetem BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Szeged. 2010. 54–152. A család későbbi leszármazottai pedig megszakításokkal ugyan, de generációnként egy-egy fővel képviselni tudták magukat a magisztrátusban a 17–18. század időszakában is. A család a folyamatos képviselői jelenlétet a Benkner lányok házasságaival tudta megőrizni. Lásd: *Jekelius, E.*: Genealogie i. m. I. 50–56.

két lánya születéséről tudunk, és a vérvonala ezzel véget ér.[59] A városvezetést ebben az időben sokkal inkább a korábban velük házasságot kötő családok kezdik dominálni. Egyúttal azonban az is szembetűnő, hogy a város két legfőbb hivatala (a városbíróság és a városgazda tisztségei) a 17. században kiegyensúlyozottabban oszlik meg a tekintélyes családok körében. Egyre nagyobb teret nyert a Chrestels, a Draudt és a Fronius család, illetve több, a város legfőbb hivatalaiban újonnan feltűnő család is, mint például a Bolthosch, a Czako, a Dietrich, a Filstich, a Frantzen, a Goldschmidt, a Gorgias, a Herrmann, a Plecker, a Rauss és a Schneeweiss család. A század végére pedig meghatározó szerepbe kerül a Mankesch, a Rheter és a Seuler család is. A 18. század első harmadában egymásnak adják át a város legfőbb hivatalait a Czako, a Draudt, a Filstich, a Mankesch, a Rheter és a Seuler család tagjai. Ezt követően nyer pozíciót a Closius, az Enyeter, a Herberth, a Neidel, a Tartler, illetve a Seewald család – valamint visszatér újra a legfőbb vezetői pozíciókba a Chrestels és a Fronius família is.

Anélkül, hogy tételesen ismertetnénk a tisztviselők közötti hivatali és családi adatokat, esetpélda gyanánt a dolgozat elején bemutatott alkalmi nyomtatványon a patríciusként megnevezett Draudt család házasságkötéseit tekintem át (a város magisztrátusába beválasztottak oldaláról).

Városi tisztviselők (Draudt család)	**Feleségek és felmenőik**
Draudt, Johann (1557–1627) /városbíró/	1, Marcus Urberger (?–?) szenátor lánya, Justina (?–?); 2, Simon Massa (1536?–1605) espereslelkész lánya, Margaretha
Draudt, Michael (?–1615) /szenátor/	Caspar Dilg (?–?) szenátor lánya, Martha (?–?)
Draudt, Georg (?–1627) /szenátor/	1, Johann Fischer (?–1615) prázsmári lelkész lánya, Anna (?–?); 2, Marcus Fuchs (1557-1619) brassói városi lelkész lánya, Catharina (?–1619)
Draudt, Johann (1672–1730) /szenátor/	1, Georg Jeckel (1635–1708) brassói városbíró lánya, Anna Catharina (?–?); 2, Valentin Kaulengräber (?–?) brassói szenátor lánya, Catharina (1697–1756)

59 Az egyik lánya Catharina Hirscher (?–?), aki 1655-ben megházasodott – gyaníthatóan azzal a Johann Chrestelssel (1622–1676), aki később szenátor és városgazda lett. A másik lánya Agnetha Hirscher (?–?), aki 1660-ban feleségül ment Valentin Pleckerhez (1638–1689), Petrus Plecker (1582–1655) egykori városgazda fiához. Valentin maga is városgazdai pozícióig jut a városi tanácsban. A Hirscher családnak két másik ága ismeretes még a 15–16. századból, de pozíciót nem tudtak szerezni már a magisztrátusban. Lásd: *Jekelius, E.*: Genealogie i. m. IV. 100–103.

Városi tisztviselők (Draudt család)	Feleségek és felmenőik
Draudt, Simon (1615–1664) /városbíró/	Johann Chrestels (1576–1625) brassói városbíró lánya, Agnetha (1621–1701)
Draudt, Simon (1647–1693) /városbíró/	1, Petrus Barthosch (?–1657) brassói szenátor lánya, Sara (1655–1717); 2, Johann Chrestels (1576–1625) brassói városbíró lánya, Agnetha (1621–1701)
Draudt, Simon (1703–1736) /városkapitány/	Paul Chrestels (1679–1745) brassói városbíró lánya, Anna Catharina (1709–1763)
Draudt, Johann (1679–1733) /városgazda/	Johann Mankesch (1635–1699) brassói városbíró lánya, Margaretha (?–?)
Draudt, Georg (1654–1691) /szenátor/	Lucas Seuler (1617–1667) szászhermányi lelkész lánya, Margaretha (1666–1718)
Draudt, Georgius Constantin (1691–1735) /szenátor/	Petrus Plecker (1673–1719) kórházi felügyelő (Spitalskurator) lánya, Anna Margaretha (1707–1776)
Draudt, Marcus (?–1618?) /szenátor/	Nincs adat
Draudt, Jacobus (1590–1641) /szenátor/	1, Lucas Mankesch (?–?) szabó (Gewandmacher) lánya (ismeretlen keresztnévvel); 2, Jacob Fischer (1558–1601) barcaföldvári lelkész lánya, Sara (?–1640)
Draudt, Georgius (1633–1687) /városbíró/	Stephan Greissing (?–1647) brassói szenátor lánya, Martha (1632–1687)
Draudt, Georgius (1661–1728) /városbíró/	Johann Blum (1637?–1670) szászveresmarti lelkész lánya, Martha (1665–1718)
Draudt, Martin (?–?) /szenátor/	Johann Honter (1569–1614) brassói szenátor lánya, Catharina (?–?)

Csupán egyetlen hivatalnok (illetve magát patríciusnak nevező) család tisztviselő tagjainak oldaláról is a város legfőbb döntéshozóival és a barcasági lelkészekkel való szoros kapcsolat figyelhető meg. Ha ehhez hozzávesszük még a család

tanári, egyházi tisztviselői oldalának, valamint a hölgy tagjainak házasságkötéseit, bizonyosak lehetünk afelől, hogy még sűrűbb családi összefonódások nyomait fedezhetjük fel. A város többi tisztviselői családja esetében pedig mindez tovább kumulálódik.

Összefoglalásként fontos megemlíteni, hogy Brassó város magisztrátusát a 17–18. században – az említetteken kívül – még közel másfélszáz családból származó képviselő tölti be. Az olyan családok, mint például a Boes, a Braller, a Czerbes, a Gaatz, a Hintomacher, a Katzendörfer, a Kaulengräber, a Leis, a Meneges, a Mergler, a Niemescher, a Repser, a Retsch, a Schweiger, a Stentzel, a Theilisch vagy a Wallusch család a források alapján nem tekinthetők patríciusnak, annak ellenére tehát, hogy ők is a magisztrátus tagjait alkották. A források tanúságai szerint nem tudtak ugyanis felmutatni folyamatos, generációkon átívelő képviseleti pozíciót. Másként: a korabeli Brassó patrícius családjai kizárólag a magisztrátus tagjain belül keresendők, de az archaikus megjelölés nem vonatkoztatható valamennyiükre.

Összegzés

A dolgozatban a legtekintélyesebb brassói családok megismerésére törekedtem abból a célból, hogy összefoglalásra kerüljenek a témában eddig összegyűlt ismereteink, illetve összehasonlíthatóvá váljon Brassó késő középkori és kora újkori hatalmi elitje. A város korai időszakában a gerébek után a tekintélyes kereskedő famíliákból tevődött össze a városvezetői elit. A városi számadáskönyvek alapján ez a kör élénk kereskedelmi tevékenységet folytatott, jelentős tőkével rendelkezett, és ezzel növelte befolyását a Barcaságban – esetenként azon túl is. Mindezzel a társadalom közép- és alsó rétege, valamint a várost vezető családok között áthidalhatatlan távolság alakult ki. A késő középkor évszázadaiban a sporadikusan rendelkezésre álló adatok alapján megalapozottan feltételezhető, hogy már ekkor is egy szűk, vagyonos körön belüli családi összefonódásokkal igyekeztek megőrizni a pozíciójukat. A 16. századtól azonban egyre bővülő genealógiai és hivatali életútra vonatkozó forrásokkal rendelkezünk. Ezekkel már mélyfúrásszerűen is vizsgálhatóak a város tekintélyes családjai. A kolozsvári kutatási eredmények alapján, ebben az időben kezdhették el magukra is használni a patrícius megnevezést. Ez a kör azonban nem azonos a német birodalmi városok patríciusi rétegével, mivel nem alkottak olyan különleges rendi kategóriát, mint nyugaton. Azonban azáltal, hogy Erdélyben magukra is használták a kifejezést, törekedtek arra, hogy megkülönböztessék magukat a város többi polgárától. A közöttük lévő összefonódás mértékéről azonban nem rendelkezünk pontos képpel.[60]

60 A brassói városvezetőkre és főlelkészekre 17. század végi és 18. század eleji időszakra vonatkozóan lásd: *Nagy Andor*: Érvényesülési stratégiák a brassói szász tisztviselők körében. Kapcsolatháló-elemzés és családrekonstrukció az alkalmi nyomtatványok segítségével (1650–1750). Doktori (Phd) értekezés. Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola. Eger, 2019. 116–146.

A jelen tanulmány makroszinten kívánt a kérdésre tekinteni, hogy a város legtehetősebb (patrícius) családjai megfogalmazásra kerüljenek. Mivel azonban a várostörténeti szakirodalomban általánosan megfogalmazott feltételek alapján nem mindenkire illik a magisztrátus tagjai körül a megnevezés használata, így további vizsgálódást igényel a téma. E szűkebb kör feltérképezése azért is fontos, mert segít pontosabban látni Brassó kora újkori társadalmát, politikai működését, illetve segít annak a megértésében, hogy a kevésbé tekintélyes felmenőkkel rendelkező családok pontosan milyen karrierlehetőségekkel számolhattak a város patríciusai között. További mélyfúrások adhatnak választ arra kérdésre, hogy voltak-e atipikus életutak, rendhagyó módon elért jelentős városi pozíciót betöltő személyek, akik korábban nem tartoztak az elithez. Másként megfogalmazva, igaza volt-e Orbán Balázsnak, amikor arról írt, hogy „*hiába tanult a szegény polgár fiú, az a legmagasabb állásnak nézett hivatalokba és papságba az azt monopolizáló család-csoportok önzése miatt ugy se tudott volna bejutni*".[61]

61 *Orbán B.*: A Székelyföld leírása i. m. 266.

RAINER M. JÁNOS

A SZOCIALIZMUS „HIVATÁSOS" ÚJRATERVEZÉSE AZ 1960-AS ÉVEKBEN[1]

Jelen szöveg egy még csak tervezés alatt (és meglehet: újratervezés előtt) álló munka része, amely az önmagát szocialistaként meghatározó berendezkedés újratervezésének magyar kísérleteit vizsgálná. Fogalmi apparátusának részletes kifejtését itt mellőzöm, illetve csak nagyon röviden jelzem.[2] A szocializmus *ideáltípusán* a marxi szövegekből levezethető berendezkedéshez, a kommunizmushoz vezető utat értem. A szocializmus *valóságos archetípusa* a szovjet típusú berendezkedés, amely az 1917-es második orosz forradalom, Lenin elképzelései és az 1920-as évek végén lezajlott sztálinizáció nyomán alakult ki.[3] Az újratervezést intellektuális tevékenységként fogom fel. Az újratervezők különféle elkötelezettségű, különféle ideológiai alapon álló (többnyire, de nem feltétlenül marxista) értelmiségiek voltak, akik a szocialista projektet akkor is a rendszerparadigma alapján szemlélték, ha konkrét javaslataikat egy-egy területre korlátozták. Bármily kritikusan viszonyultak is a fennálló viszonyokhoz, két alapvető axiómát osztottak. Elfogadták egyrészt a marxi víziót (valamilyen mértékben), másrészt azt, hogy a fennálló szovjet típusú rendszer és a marxi vízió (valamilyen mértékben) összefügg egymással. Terveiket a politikusoknak kínálták fel.[4] Ahogy nem létezett egyetlen mesterterv, nem született egyetlen teljes, mindenre kiterjedő *újraterv* sem. Az újratervezés számos szakaszra bontható, ez alkalommal az 1960-as évtizedet fejezetét vizsgálom, amely eltérően a többitől nem a fennálló válságára reagált. A főszereplők pedig részben *hivatásos újratervezők,* közvetlenül a politikai elit számára dolgozó közgazdászok – akiknek a hatvanas évtized során kétszer is hosszú távú tervben kellett elképzelni a jövő szocializmusát.

1 A 2019. december 12-én tartott akadémiai székfoglaló előadás alapján.

2 Részletesebben lásd *Rainer M. János:* A szocializmus újratervezése. Magyar kísérlet az ötvenes évekből. In: Újratervezések. Magyarország a jelenkorban. Szerk. Keller Márkus – Tabajdi Gábor. Budapest, 2018, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, 13–47.

3 Ennek részletes modellszerű leírását lásd *Kornai János:* A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Budapest, 1993, HVG. A *termelési* tervezésről általában lásd uo. 140–159.

4 A szovjetrendszer politikai elitje vagy annak egy része rendelkezett bizonyos elkötelezettséggel a marxizmus-leninizmus ideológiája iránt, elfogadta a szocializmus/kommunizmus projektjének felsőbbrendűségét, a mestertervek, illetve (akár) azok újratervezett változatai vízióit pedig kívánatosnak tartotta. Péteri György véleménye szerint a szovjet típusú országok elitjének identitását nagymértékben határozta meg a „szocializmusról" szóló mesternarratíva, hiszen ez (is) legitimálta vezető szerepüket. Valamilyen mértékben mindannyian küldetésüknek tekinthették azt, s ennyiben részei voltak a *rendszeridentitás*nak. Lásd *Péteri György:* The Occident Within – or the Drive for Exceptionalism and Modernity. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 9, 4 (Fall), (2008) 931.

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.253

1.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának 1959 január-februárban tartott XXI. kongresszusán elfogadott program 1970-ig adott határidőt arra, hogy a szovjet gazdaság elérje az Egyesült Államok egy főre eső termelési értékét. Két és fél évvel később, 1961 októberében a XXII. pártkongresszuson ezt is megtoldották egy merész lépéssel: 1980-ra a legfejlettebb tőkés országok utolérését és túlszárnyalását (*dognaty i peregnaty*), a kommunista társadalom anyagi alapjainak lerakását tűzték ki célul. A XXI. kongresszus megígérte: a szovjet tábor országai egyszerre lépik majd át a mindenkori küszöböket, így a kommunizmusét is. A szocializmus tervezése négy ötéves terv, húsz év belátható távlatába került – legalábbis így tűnt. A gazdasági integráció 1949-ben létrejött szervezete, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) szolgált a közös tervezés megrendelőjéül. A Tanács XIII. ülésszaka 1960 júliusában kérte a tagállamok kormányait, hogy szolgáltassanak adatokat egy „távlati terv" elkészítéséhez.[5]

Az Országos Tervhivatal (OT) elnökhelyettese augusztus végén adott először szóbeli beszámolót „a 15-20 éves távlati tervekkel kapcsolatban az OT-ban folyó munkák állásáról" – amiről a kormány nem is hozott határozatot.[6] Novemberben az MSZMP Politikai Bizottsága elé került a Központi Bizottság Államgazdasági Osztályának (ÁGO) tájékoztatója az OT addigi számításairól. A dokumentum meglehetősen reális képet festett a távlati tervezés módszertanilag jobbára kidolgozatlan, bizonytalan számításokon alapuló, ugyanakkor a deklarált politikai célkitűzések kényszerpályáján mozgó folyamatáról. Ilyen volt a legfejlettebb kapitalista országok termelési szintjének húsz éven belüli utolérésére*l és* túlszárnyalásáról, illetve a szocialista országok fejlettségi szintjének kiegyenlítődéséről szóló tézis. Friss István osztályvezető sok tekintetben bírálta az OT munkáját, de – ha nem is az „anyag" kopfjában, de alább – egyetértett azzal, hogy reális cél húsz év alatt legfeljebb a Nyugat akkori, tehát 1960-as szintjének elérése lehet. Szakemberek semmiféle kiegyenlítődésre nem számítottak ebben az időtávban.

A húszéves terv elgondolása úgy festett, mint egy időben kiterjesztett termelésiterv-koncepció. A szocializmus hivatásos tervezői leginkább egy óriási (nehéz) ipari üzemet vizionáltak, amely hatalmas mennyiségű villamos energia felhasználásával nagy nyersanyagigényű, többnyire vas-acél szerkezeteket, gépeket állít elő. Ez az elképzelés nem is váltott ki különösebb vitát, de azt az ellentmondást, amely az üzemméret (és így az energiaigény) növelése és a gazdaságosság között feszült, mind a tervezők, mind a PB tagjai is észlelték. Utóbbiak amúgy sem voltak túl lelkesek. „Érdekes, de nem valami izgató" – fanyalgott Gáspár Sándor; „valósággal plankolta az embert", de „fantázia nélküli" – mondotta Marosán György. Utasítást is adtak a mezőgazdaság várható teljesítményének növelésére, mert különben „egész tervünk kicsit a sárba ragad", mondotta az amúgy reálisan

5 A Minisztertanács (a továbbiakban MT) 3223/1960. sz. határozata, 1960. aug. 25. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) XIX-A-83-b. 3223/1960. 5.

6 A MT 169. ülésének jegyzőkönyve, 1960. aug. 25. Uo.

közelítő Szirmai István, akihez e vonatkozásban valamennyi hozzászóló lelkesen csatlakozott, sőt Marosán György egyenesen „pocsolyában járásról" beszélt.[7] Bár a KGST apparátusa szerette volna 1960 végére látni az összehangolt húszéves fejlesztési tervet, a PB a következő tavaszig adott időt.

Újabb elgondolás mégis csak egy évvel később, 1961 novemberében került eléjük – ezt már az OT és az ÁGO közösen jegyezte, és a tervkészítés rutinjának megfelelően termékekre lebontott előirányzatokat is tartalmazott. Az instrukciónak megfelelően az előirányzatok növekedtek. Az előterjesztés most mellőzte az ideológiai téziseket, viszont hosszasan részletezte a vontatottan haladó távlati tervegyeztetések nehézségeit. Ennek során, cseppet sem meglepően, valamennyi kisebb szocialista ország igyekezett a maga számára legelőnyösebb alkut kötni. Az általánosan elfogadott *nyersanyagot nyersanyagért, készárut készáruért 1:1 arányban* alapelve a tervezők szerint Magyarországot igen kellemetlenül érintette, mert egyedül értelmezhető anyagjellegű exportárujának a bauxit/nyersalumínium tűnt, a csekély anyagigényű magyar gépek iránt szerény érdeklődés mutatkozott, az energiatermelés nyersanyagát szolgáltató Szovjetunió pedig az 1980-ra prognosztizált 17-18 millió tonna nyersolaj legfeljebb felét ígérte meg, „geológiai adottságokra" hivatkozva. Ebben a vitában már Kádár János is részt vett, aki nyomban lehűtötte azokat, akik szerették volna – az időközben ismertté vált bolgár, román, csehszlovák stb. tervekre hivatkozva – kissé tovább srófolni a növekedést. „Ha az ember a kommunizmusra gondol, nem ezt a fajta gazdálkodást képzeli el" – dohogott Kádár a tervkészítés közben alakot öltő magyar–szovjet timföld–alumínium egyezményre utalva. Ugyancsak ő figyelt fel a népességszám alakulásának jelentőségére, s rendelte el annak komolyabb tanulmányozását.[8] Azzal mindenki egyetértett, hogy nem kell sietni – a húszéves terv végső változatát csak 1963-ra kellett (volna) elkészíteni. Felettébb jellemző, hogy a Politikai Bizottság – a jegyzőkönyv hosszából ítélve – csaknem annyit vitázott a sör árának poharanként 30 fillérrel és a Munkás cigaretta szálanként 4 fillérrel való felemeléséről, mint a húszéves tervről.[9]

1962 június elején tárgyalta utoljára a PB az ÁGO és az OT újabb közös jelentését a húszéves terv előkészületeiről. Az OT egy külön dokumentummal is jelentkezett, amely – még mindig – az „előzetes elgondolások" címet viselte. Az egész ügy már csak a PB-ülés különféléi közé fért be (igaz, az első helyen), a jegyzőkönyv szerint vita nem is folyt róla. A PB csupán az javasolta tagjainak, hogy négy hét alatt olvassák el a két, egyenként mintegy húszoldalas dokumentumot, majd juttassák vissza azokat a KB Irodába.[10] Két héttel később a kormány egyrészt elégedetten konstatálta, hogy már addig 18 szakbizottságban 1500 „tudományos dolgozó és szakember" vett részt a tervezésben, másrészt azt javasolta (nem első alkalommal!) hogy vonják be a tudomány további képviselőit, s alakuljon

7 MSZMP PB ülés jkv. 1960. nov. 15. MNL OL M-KS 288. f. 5/209. ő. e.

8 MSZMP PB ülés jkv. 1961. nov. 21. MNL OL M-KS 288. f. 5/251. ő. e.

9 Uo.

10 MSZMP PB ülés jkv. 1962. jún. 12. MNL OL M-KS 288. f. 5/267. ő. e.

még több bizottság, köztük ágazatiak és területiek. A napi tervező munkáikkal (ötéves, éves stb. tervkészítés) amúgy is túlterhelt bizottsági tagok számára a túlmunkák honoráriumkeretét a kormány külön tárcaközi egyeztetésre küldte. Hevenyészett időrendet is kidolgoztak, amelyben a *KK-munkában*[11] folyó távlatos tervezés folyamatát legalább 1964-ig terjesztették ki (közben persze a KGST-nek megfelelő anyagokat szolgáltatva). Mivel a vezető párt- és állami szervek többet nem foglalkoztak vele, az 1962 nyári elgondolás örökre előzetes maradt, legalábbis nincsen további nyoma a szocializmus felépítését célzó húszéves tervnek. Egy 1986-os értékelés szerint: „1963 folyamán azonban a középtávú, nálunk a III. ötéves terv kidolgozásának problémái rendkívül sürgőssé váltak és ennek következtében a távlati tervezés úgy Magyarországon, mind a többi KGST országban félbeszakadt."[12] 1967-ben azután létrejött az OT Távlati Tervezési Főosztálya, ahol számos hosszabb távú elképzelés készült, de ehhez hasonló léptékű, ha vázlatosan is, de az egész gazdaságot átfogó már nem.

Az eszerint utolsó húszéves terv fő vonása, vagyis hogy a szöveg háromnegyede a termelés növekedésével és outputjával foglalkozott, az 1962-es variánsban sem változott. A főbb mutatók így néztek ki – a tervezési folyamat időrendjében:

	1. variáns, 1960. nov.		2. variáns, 1961. nov.		3. variáns, 1962. jún.	
	1980, % (1960=100)	évi átl. növ. %	1980, % (1960=100)	évi átl. növ. %	1980, % (1960=100)	évi átl. növ. %
Nemzeti jövedelem	350	6,5	400	7,5	421	7,5
Ipari termelés	450	8,0	560		564	9,0
Mezőgazd. termelés	200	3,5 – 4,5	230		231	4,3
Fogyasztási alap	250		350		349	6,4
Felhalmozási alap	400				500	8,4
Beruházás					470-480	8,0 – 9,0

11 Korabeli zsargon a „költségvetésen kívüli", tehát munkaidőben, de külön, fizetésen felüli juttatásért végzett munkára.

12 Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztály V/56/1986. sz. Az 1960–1980-as évekre vonatkozó húszéves népgazdasági terv teljesítése. http://www.makrotrend2000.hu/menu/archivum Letöltés 2020. szept. 28.

Nem célom az utókor fölényes bölcselkedésével kimutatni, hogy a hivatásos (újra)tervezők hol, miben, mennyit tévedtek. Az sem tűnik túl érdekesnek, hogy 1980-ra mit teljesített alul a magyar gazdaság, hogy negatív sztahanovistaként mennyiben maradt el a tervtől. Célom az újratervező diskurzus elemzése – annak felvillantása, hogy a tervezőink hogyan gondolták el az újratervezett szocializmust. Mert a millió tonnák, kilowattórák és darabszámok között azért szó esett arról is, ami (vagy aki) miatt mégis ez az egész lett volna: az emberről és a társadalomról. „A 20 éves terv időszakában megoldásra váró fő feladatok: a szocializmus termelőerőinek teljes kiépítése, a szocialista gazdasági rendszer betetőzése, majd a kommunizmus előkészítése."[13] A kérdés tehát az, hogy a hivatásos újratervezők milyen víziót alakítottak ki erről 1960-ban.

Az újratervezők számára az ember elsősorban munkaerő volt, akinek heti munkaideje – s ez volt a terv egyik nagy humanizációs vívmánya – 48 óráról első közelítésben 36, majd 35 órára csökkent volna. E kétségtelen előrelépés vetette fel azonban a tervezőket láthatóan leginkább aggasztó problémát. A növekedés motorja addig leginkább a munkaidőalap növekedése, vagyis a tervezési térbe áramló munkaerő létszámának növekedése volt. A növekedési mutatók teljesítéséhez fokozatosan csökkenő munkaidővel, a mezőgazdaságból kiáramló népességgel, a munkába álló nőkkel és igencsak derűlátó – húsz év alatt 12-13%-os – népességnövekedéssel számolva is további fél-egymillió fő hiányzott. A termelékenység növekedése persze mindezt megoldhatta volna. „Bár az ipar és a többi nem mezőgazdasági ágak átlagában is a foglalkoztatottak létszáma 6o%-kal nőne, a teljesített munkaidőalap legfeljebb 15%-kal fog emelkedni. Ezt figyelembe véve a termelés növekedését csaknem teljes egészében az 1 órára jutó termelékenység emelésével kell fedezni."[14] Ám az utolsó előterjesztés is leszögezte: „Az eddig elkészült ágazati számítások nem irányozzák elő a termelékenység ilyen növekedését."[15] Az munkaerő-utánpótlási gondok már a húszéves tervezés első fázisában annyira nyomasztónak tűntek, hogy az MSZMP PB 1961 novemberében – története során első ízben – átfogó vizsgálatot rendelt az ország demográfiai helyzetéről.[16] Még a reálisan tervezhető bővülés forrásai is problémákat vetettek fel. „A távlati munkaerő-mérlegben a keresők maximális létszámaként előirányzott munkaerő-foglalkoztatás elérése önmagában is jelentős problémákat okoz, amelyek elsősorban a nők feltételezett nagyarányú foglalkoztatásának lehetőségét biztosító feltételek megteremtéséből erednek. (Gyermeknevelő intézmények fejlesztése,

13 A húszéves terv fő feladatai és célkitűzései. (Előzetes elgondolások). A MT 3189. sz. határozata, 1962. jún. 27., melléklet. MNL OL XIX-A-83-b. 3189. (A továbbiakban *Előzetes elgondolások*)

14 Jelentés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány részére a népgazdaság 20 éves fejlesztési tervének előkészületeiről. 1962. június 21. A MT 3189. sz. határozata, előterjesztés. MNL OL XIX-A-83-b. 3189. (A továbbiakban *Jelentés 1962*)

15 Uo.

16 MSZMP PB ülés jegyzőkönyv, 1961. nov. 21. MNL OL M-KS 288. f. 5/251. ő. e. Az elkészült jelentést éppen akkor tárgyalták meg, amikor utoljára foglalkoztak a húszéves tervvel, lásd MSZMP PB ülés jegyzőkönyv, 1962. jún. 12. MNL OL M-KS 288. f. 5/267. ő. e.

háztartási munka megkönnyítése stb.)"[17] A kormány határozata viszont leszögezte: „A munkaerőellátást úgy kell megoldani, hogy az ne vezessen a nők erőltetett arányú munkába állítására."[18] Az utolsó variáns előterjesztői óvatosan utaltak arra, hogy emiatt a növekedési ütem *talán* nem reális, de úgy vélték, „tekintettel arra, hogy a részletes ágazati műszaki fejlesztési, termelékenységi beruházási tervező munka még csak most indul meg, így egyelőre nem indokolt a termelés korábban előirányzott ütemét a munkaerőszükséglet fedezetében mutatkozó ellentmondások miatt csökkenteni." Kiútként a műszaki fejlődés, a kedvezőtlen természeti és gazdasági adottsággal rendelkező ágazatok részarányának erőteljes csökkentése kínálkozott – s mennyiségi tartalék híján a munkaerő (vagyis az ember) minőségi fejlesztése. „Ez a sajátos körülmény *a társadalmi-gazdasági fejlődés általános követelményein túlmenő mértékben* kíván szakképzett munkaerőt. Az eddigi számítások szerint a szakképzett munkaerő száma az összes keresők létszámához viszonyítva a jelenlegi 21%-ról 43%-ra kell, hogy növekedjék. Az összes szakmunkaerő számát 20 év alatt két és félszeresére, ezen belül a közép- és felsőfokú szakemberek számát közel háromszorosára kell emelni."[19] Sőt, „e szakemberszükségleti tervvel kapcsolatos szakértői vélemények szerint ez az igény inkább óvatos, mint túlzott". A terv a középiskolai és felsőoktatási kapacitások nagyarányú bővítését irányozta elő. Az általános iskolai végzettséggel rendelkezők arány a megfelelő korú népességen belül nagyjából a kétszeresére (33%-ról 60-65%-ra), a középiskolai végzettséggel rendelkezők száma több mint négyszeresére (9,2-ről 40-45-re), a felsőfokú végzettségűeké 2,7%-ról 12,8%-ra emelkedett volna – utóbbi csaknem ötszörös növekedés.[20]

A hivatásos tervezők távlati emberképének másik fő vonása a fogyasztó. „Ebben az időszakban az egy főre jutó fogyasztási javak oly bőségét kívánjuk elérni, hogy népünk fogyasztása túlszárnyalja a fejlettebb kapitalista országokét" – szögezte le az utolsó variáns is, és a szöveg világosan láttatja, hogy ez mit is jelentett: „Az egy főre jutó fogyasztás 1960-hoz képest 1980-ra a szövetanyagokból 16 m²-ről 57,58 m²-re, bőrcipőből 1,7 párról 3,8 párra, húsból 47 kg-ról mintegy 80 kg-ra, tej és tejtermékekből 148 literről 300-340 literre és cukorból 26 kg-ról 36-33 kg-ra fog emelkedni. [...] Az élelmiszeri fogyasztás előirányzatai az alapvető tápanyagokban mind mennyiségileg, mind választék szerint kielégítik a táplálkozás-tudomány által támasztott szükségleteket, s megfelelnek az élelmiszer-fogyasztásban élenjáró országok színvonalának és összetételének. A telítettség színvonalához lesz közel a ruházati cikkek egy főre jutó fogyasztása is. Az előirányzatok olyan ruházati állományt tesznek lehetővé, amely biztositja az anyagi jólét és a divat szabta igények kielégítését. [...] A tartós iparcikkekben tervezett növekedés néhány területen – például rádió, televízió, hűtőszekrény ellátottság – a családok számához viszonyítva teljes ellátottságot

17 *Jelentés 1962.*

18 A MT 3189. sz. határozata, 1962. jún. 27. MNL-OL-XIX-A-83-b. 3189. sz.

19 *Jelentés 1962.*

20 *Előzetes elgondolások.*

jelentenek, más cikkekkel, így elsősorban a személyautóval az ellátásnak ilyen színvonala nem volt előirányozható. [...] A távbeszélőhálózatba bekapcsolt fő- és mellékállomások száma 100 lakosra országosan az 1960. évi 4,2-del szemben 1980-ban 20, Budapesten 12,2-del szemben kb. 45 lesz. Ez a fejlesztés nem tekinthető kielégítőnek, mert alacsonyabb a fejlett országok mai színvonalánál, éppen ezért felülvizsgálatra szorul."[21] Ha figyelembe vesszük az 1960. évi, igen alacsony átlagos fogyasztási mutatókat, akkor a nyolcvanas évekre vizionált fogyasztói szocializmus embere még mindig meglehetősen szerény igények kielégítésével számolhatott. A terv ígéretét a kormány határozata még tovább szállította – lefelé: „Az életszínvonal emelésére vonatkozó előzetes előirányzatokat át kell dolgozni úgy, hogy egyes fogyasztási mutatók túlzott emelkedése helyett az életszínvonal alakulását befolyásoló tényezők, tehát a fogyasztás és a különféle szolgáltatások (kommunális ellátás, kulturális ellátás, lakásellátás stb.) a fejlődés által támasztott igényekhez jobban alkalmazkodva, arányosan növekedjenek."[22] A tervnek tehát nem sok attraktív mondandója volt a szocializmusról. Elsősorban az anyagi termelés kibocsátási mutatóinak teljesítésére összpontosított. A szocializmus népgazdaság-méretű gyárában dolgozó munkahadsereg utánpótlása némileg bizonytalan volt. Az egész újratervezés kiindulópontja a(z igaz, békés) versenyhelyzet volt a fejlett fogyasztói társadalmakkal. Lehetetlen nem észrevenni, hogy a tervezőket nyomasztotta a ki nem mondható konklúzió, hogy az utolérés – még ha 80-ra a 60-at is kellett volna, ami a XXII. kongresszus mértékével közönséges szabotázs volt – illúzió.

A húszéves tervet tárgyaló első PB-ülésen Marosán György, a KB titkára a következő sajátos javaslatot tette: „az anyagot bizonyos értelemben olyannak tartom, hogy jó lenne levinni a *proli*ig [sic] és megmondani neki: neked azért kell most becsületesen dolgozni, mert nézd csak meg, hogyan néz ez ki 20 év múlva."[23] A PB többi tagja erre szót sem vesztegetett, a húszéves terv előzetes elgondolásait sem hozták nyilvánosságra. De ami ebből az újragondolási hullámból nyilvánosságra került, az is elég volt ahhoz, hogy ha nem is a *proli*, de az újratervezés önkéntesei kifejthessék véleményüket. A felütést Váci Mihály, a kurzusirodalom korabeli sztárja, az *Új Írás* egyik szerkesztője vállalta magára. „Írók, művészek, hol a mi húszéves tervünk?" – kérdezte, igaz, nem az Országos Tervhivatal előzetes elgondolásaitól, hanem az SZKP XXII. kongresszusi téziseitől és German Tyitov űrrepülésétől ihletve. Mit tehetünk, kérdezte Váci, „hogy a szegénység és nyomor, robot, nélkülözés keserű óceánjaiból a kommunizmus pihentető, derűs partjaira lépő emberek ne a kényelemben szuszogva terüljenek el az anyagi jólét langyos homokpartjain, de szellemi erőfeszítésektől hajtott embereknek megmaradva figyeljenek új hangok és célok felé"?[24] A cikket közlő Új Írás szerkesztősége[25] teljesen

21 Uo.

22 A MT 3189. sz. határozata, 1962. jún. 27. MNL-OL-XIX-A-83-b. 3189. sz.

23 MSZMP PB ülés jkv. 1960. nov. 15. MNL OL M-KS 288. f. 5/209. ő. e. 20. r.

24 *Váci Mihály:* Se az atombomba, se az isten! Új Írás, 1961. 7. sz. 580.

25 Illés Lajos felelős szerkesztő, Pándi Pál és Váci Mihály.

egyetértett (szerkesztőjével) a tekintetben, hogy (még) nem elég az anyagi világ átalakítása, így a következő számban vitát kezdeményezett, a kérdést kevésbé éteri módon exponálva: „Kirekesztve most a problémakörből mindazokat, akik ezt a vágyukat törvénybe ütköző módon akarják kielégíteni, felvetődik a kérdés: vajon nem a kispolgári lelkületet fejlesztik-e ki a televízióért, fridzsiderért, vikendházért, autóért való gürcölés évei? Nem az önzés, az anyagiasság, a társadalmi közömbösség vonásait erősíti-e fel ez a személyes tulajdonért folytatott küzdelem? S ha emberünk elérte vágyait, vajon nem tompítja-e kis- és nyárspolgárrá az a körülmény, hogy a televízió miatt napról-napra bezárkózik lakásába, az autóban elszigetelődik a gyalogosoktól, s a víkendházban a közös, társasági együttlét emberi alkalmaitól? Vajon nem a kispolgári mentalitás termelődik-e újjá ebben a televíziós, autós, víkendházas, motoros életformában?"[26] Úgy tűnt, hogy elismerve ugyan a fogyasztási igények jogosságát, a szerkesztőség a nyugati fogyasztói társadalommal folytatott versenyben kialakuló, szerény keleti fogyasztói életformától félt. A kapitalista hűtőszekrényben tárolt s *ezért* romlandó szocialista élelmiszertől. Megkezdődött a „fridzsiderszocializmus-vita".

Váci és a szerkesztőség indító cikkeihez csaknem 130 hozzászólás érkezett, ebből 25 jelent meg. „A kialakuló életformát sok-sok tényező határozza meg. A vita ezek közül némi egyoldalúsággal csakis az anyagi életszínvonal kérdését állította előtérbe" – állapította meg a szerkesztőség vitazárójában, némi rosszallással.[27] Az anyagi létfeltételek ugyan döntően befolyásolják az életszínvonalat, de van egy másik döntő tényező is: a „politikai koncepció, amely az életforma alakulását befolyásolja". Ezt a vitázók nem meglepő módon nem érintették, ám a szerkesztők szükségesnek tartották, hogy utaljanak Kádár János életszínvonal-ajánlatának jelentőségére. Sőt, ebben látták a vita – eszerint valamennyi résztvevő számára rejtve maradt – kulcsmozzanatát. A kérdés az volt, hogy a megnövekedett életszínvonal újratermeli-e a kispolgáriságot, s ha igen, mi a teendő. A legéletszerűbb válasz erre az volt, hogy „havi másfél-kétezer forint fix-fizetés mellett az ember nem azon töri a fejét, hogy házat vagy hűtőszekrényt vegyen, hanem azon, hogy a táplálkozása mellett a ruházkodása is megfelelő legyen", magyarán az átlagos életszínvonal eléggé alacsony ahhoz, hogy az egész felvetést – mint időszerűtlent – elvessék. Ezzel a szerkesztőség nem értett egyet, ahogy azzal sem, hogy „újra elárasztja hazánkat a kispolgári mentalitás". A szocializmus chiliasztikus legitimációja[28] alapján álló társadalmi aszkézis követelését megbélyegezték. De végül azzal a harmadik állásponttal sem rokonszenveztek igazán, amely szerint a fogyasztásközpontú verseny a kapitalizmussal úgy jó, ahogy van. „Nem félünk a fridzsidertől" – jelentették ki, de persze nem mindegy, milyen hűtőről van szó. „Kapitalista viszonyok között az autó, víkendház, fridzsider stb. szülhet és újratermelhet, és magasabbra feszíthet kapitalista vágyakat,

26 Kultúra és életforma. Új Írás, 1961. 8. sz. 737.

27 Kultúra és életforma. A szerkesztőség zárszava. Új Írás, 1962. 8. sz. 903-905. További idézetek külön jelölés nélkül innen.

28 A kifejezést Hankiss Elemér használta később, lásd *Hankiss Elemér:* Diagnózisok 2. Budapest, 1986. Magvető, 66–68.

növelheti a kapitalista gazdagodás ingereit. [...] Az autó, víkendház, fridzsider stb. szocialista körülmények között is termelhet polgári-kispolgári mentalitást és ambíciókat, de ez a mentalitás és ambíció beleütközik, törvényszerűen beleütközik, a szocialista politika és ideológia nemzetet alakító, államot igazgató erejébe."[29] A kapitalista fridzsider az osztálykülönbségek kialakulásának melegágya (!), a szocialista fridzsider fölött azonban az állam őrködik, s veszi elejét a társadalmi különbségek, valamint a kapitalista fogyasztói életforma kialakulásának.

1960-ban a hivatásos újratervezők és az önkéntesen jelentkező értelmiségiek szocializmusdesignja jellemzően eklektikus. A termelés szédítő üteme előírás maradt az előző, a klasszikus periódusból, záloga a munkaerő. Megjelent egy új korszak főszereplője is, a fogyasztó. Úgy tűnt, nukleáris robbanófejek helyett/mellett a szocializmus a fridzsiderek számában is kész volt felvenni a versenyt. Magyarország újratervezőinek egyszerre kellett szárnyalniuk és a földön gyalogolni, igaz viszonylag jól karbantartott úton.

2.

Csaknem tíz évvel később az Országos Tervhivatal frissen létrehozott távlati tervezéssel foglalkozó osztályán újabb hosszú távú tervek készültek. Ezek egyikét, a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottsága (MÉB) által összeállított *Hipotézisek a foglalkoztatás és az életszínvonal alakulására Magyarországon 1985-ig* című tanulmányt nyilvános vitára bocsátották – a Közgazdaságtudományi Társaság exkluzív folyóirata, a *Gazdaság* közölte a szöveget. Az ismét széles körű előmunkálatokra támaszkodó tanulmány hangsúlyozottan nem tizenöt évre szóló *terv* volt, hanem *hipotéziseket* fogalmazott meg. Bár egyetlen számszerűen kidolgozott feltételrendszeren alapultak (amely szerint a népesség a nyolcvanas évek közepére kissé meghaladja a 11 millió főt, a gazdaság éves átlagos növekedése pedig 5-6%), de valóban utaltak különféle lehetséges döntésekre és azok következményeire. Ebből az újratervből úgyszólván hiányzott a fejlett kapitalista országokkal folytatott versenyre való utalás. „Magyarország esetében 15–20 év távlatában nem reális cél a gazdaságilag legfejlettebb országok utolérése, de lényeges célnak kell tekinteni a ma fennálló különbségek fokozatos és relatív csökkentését."[30] A szerzők azt ígérték, hogy tekintetbe veszik „a társadalmi rendszerünkből eredő sajátos követelményeket is, amelyek egyes esetekben egybevágnak az »automatikus« fejlődéssel, más esetekben eltérnek tőle, vagy annak ellentmondanak", alapjában véve mégis a gazdasági mechanizmusreform technokrata irányba elmozduló szemléletét érvényesítették. A társadalom humanizálásának követelményét a teljes foglalkoztatottság, az ingyenes közoktatás és egészségügyi ellátás merítette ki, kiegészítve a szerényen megfogalmazott lakhatási

29 Kultúra és életforma. A szerkesztőség zárszava. Új Írás, 1962. 8. sz. 905.

30 *Hipotézisek a foglalkoztatás és az életszínvonal alakulására Magyarországon 1985-ig.* Gazdaság, 1969. 3. sz. 17–41. A további idézetek külön jelölés nélkül innen.

igényekkel – ezek szerint 1985-re minden családnak önálló lakást, az „évezred végére" pedig minden embernek saját szobát irányoztak elő. A gazdasági racionalitás, különösen a növekedés fő forrásának tekintett termelékenység-probléma azonban sajátos belső feszültséget eredményezett. Az újratervezők nyilván nem javasolhattak semmiféle szakítást a szocialista elvekkel (talán nem is akartak), de óvatosan „felpuhították" azokat.

Így például a foglalkoztatottsággal kapcsolatban utaltak a várható munkaerőhiányra, de a „munkahely[k]en felesleges, vagy alacsony intenzitással és hatékonysággal dolgozókra" is. Ők átcsoportosítandók, de a „gazdasági és technikai fejlődéssel járó folytonos struktúraváltozás [...] is a munkaerő egy részének állandó, társadalmilag hasznos áramlását igényli. Mindez lényeges változtatásokat kíván a bér- és jövedelemszabályozás mai rendszerében, a munkaerőgazdálkodásban, valamint nem kevésbé a társadalmi köztudatban. Számítani kell arra, hogy a gazdasági növekedés és a velejáró struktúraváltozás gyorsulása növeli a két munkahely között úton levő, munkát kereső dolgozók számát — a teljes foglalkoztatás racionális megvalósítása esetén is." Az újratervezők tehát a legalábbis időleges munkanélküliség kérdését vetették fel. Ami még úgy is előállhat, hogy a hetvenes évek végére 42,5, a nyolcvanas évek közepére esetleg 40 órás munkahéttel számoltak.

A lakosság jövedelmében – pont ellenkezőleg, mint a hatvanas évek elejének tervezői – a pénzjövedelmek arányát kívánták növelni a természetbeni juttatásokhoz képest. Annál is inkább, mert az oktatást és az egészségügyi ellátást illetően „megvizsgálandónak tartjuk, hogy egyes különleges szolgáltatásokat milyen módon lehet és célszerű pénzbeni térítéshez kötni". Hangsúlyozták a társadalmi hasznosság arányában tovább differenciálódó keresetek fontosságát – ugyanakkor nagy hangsúllyal utaltak „a szegénység felszámolására". Nagyságrendjüket több százezerben határozták meg, két csoportot, a sokgyerekeseket és „régi nyugdíjakból" élő időseket említve. A fogyasztás szerkezete – nagyrészt az automatikus tendenciák mentén – „hozzávetőlegesen a gazdaságilag fejlettebb országok struktúrájához hasonló irányban" fejlődik, ami értelemszerűen a fejlett kapitalista országokat takarta. Mellőzték a négyzetméter szöveteket és pár cipőket, és bár utaltak a korlátozott kínálat torzító hatására, a fogyasztás fő tendenciájának „a lakosság beruházás-jellegű [tartós] fogyasztási cikk-állományának növekedését" tekintették. „Valószínű, hogy 1985-ig a családok túlnyomó többsége rendelkezni fog már hűtőszekrénnyel, mosógéppel, rádióval és televízióval. Ez még ezekben a termékekben sem jelent telítettséget, még ha egyes javak állományának korábbi gyors növekedése lassul is." A fogyasztás motorját jó érzékkel az automobilizációban látták: „A tartós javak közül különösen nagy jelentőségű lesz a következő 10–15 évben az automobilizmus terjedése. Ellátottsági szintünk e tekintetben más, hasonló fejlettségű országokéhoz képest rendkívül alacsony. [...] Valószínű, hogy az 1980-as években a lakosság évente több gépkocsit fog vásárolni, mint a jelenlegi teljes állomány. Az autók mindinkább hasonló szerepet fognak betölteni a lakosság fogyasztásában – és életkörülményeiben –, mint a mai gazdaságilag legfejlettebb országokban." A közoktatásban a 9-10

osztályos általános iskolára épülő 2-3 éves középiskolát, kétfokozatú felsőoktatást képzeltek el, amelynek alsó szintjét még mennyiségi szempontból is fejlesztendőnek tartották (a felsőt nem). Mind az oktatás, mind az egészségügy központi ráfordításainak (a beruházások 3,5, illetve 1,5%-át fordították erre 1969-ben) növelését szorgalmazták. A terv utalt a fekvőbeteg-intézeti kapacitások észszerűsítésére, a progresszív betegellátásra; „e rendszer kifejlesztése – tették hozzá – nagyobb intézeti egységek kialakítását, a kórházak, rendelők és egyéb gyógyító-megelőző intézmények integrációját kívánja meg". A lakáskérdést illetően a *Hipotézisek* szerzői úgy vélték, hogy „modern, városiasodó társadalomban, különösen szocialista viszonyok között az a célszerű, ha a többszintes házakban épülő lakásokat általában bérlakások formájában bocsátjuk a lakosság rendelkezésére. Ezt igényelné az is, hogy mind a családok nagyságának és összetételének ciklikus változása, mind a gazdasági struktúraváltozás az emberek mozgási lehetőségeinek növelését követeli meg, amit a bérlakás-rendszer jobban elősegít, mint a lakások értékesítése. Ezért nem látszik racionálisnak a mai gyakorlat, amely az állami erőforrásból épülő többszintes házak lakásainak növekvő részét különböző módon értékesíti és személyi tulajdonba juttatja." Ezzel szemben „a lakossági hozzájárulás racionális módjának tekinthetjük, ha az új lakások bérét olyan szinten állapítjuk meg, hogy az a lakások fenntartásának és felújításának költségeit fedezze. Ez a mai lakbérekhez viszonyítva nagyobb terhet jelentene a lakosságnak" – de még mindig kisebb, mint ha lakást vennének vagy építenének, tették hozzá biztatóan.

Alig tíz év alatt a hivatásos újratervezők diskurzusa hatalmasat változott. Teret nyert a realitás, csökkent a versenyláz, elmúltak az utolérési (és túlszárnyalási) víziók. Reálisan tervezett szocialista társadalmuk a nyolcvanas évek közepére-végére nagy eredményként könyvelheti el a szegénység visszaszorítását, dinamikusan növekvő gazdasági alapon mértékkel fogyaszt, jelentős természetbeni juttatásokban részesül, de egy s másért (oktatás, lakhatás, egészségügy) némiképp a zsebébe kell nyúlnia. A zsebbe differenciált bér csörgedez. Nem éppen hipermodern, de piacos gazdasági reformtól olajozott keleti automobil gördül a hétvégi telek felé azzal a jóleső tudattal, hogy a fogyasztó ily módon „a társadalmi számvitelben felhalmozásként kezelt javakat szerez meg". (A telek kivételével, ami olyan „fogyasztói beruházás, amely egyáltalán nem szerepel a nemzeti jövedelemben".)

A MÉB elnöke, Huszár István (akkor éppen) a Központi Statisztikai Hivatal elnöke 209 „nem véletlenszerűen kiválasztott" személyt – politikai és gazdasági vezetőket, közgazdászokat, mérnököket, társadalomtudósokat, orvosokat és írókat – kért fel, hogy véleményezzék a *Hipotézisek*et. Ezt összesen 51 felkért (tehát csupán minden negyedik) tette meg, vagyis a válaszolási kedv nem volt túl nagy. Átlagosan az egyes csoportok harmada reagált, a kétharmadrészt válaszoló orvosok javították az átlagot, a húsz felkért íróból viszont tizenkilencen hallgattak, ami számottevően rontotta azt. A hozzászólásokat nem közölték (egy kivételével, lásd alább), viszont a bizottság egyik tagja, Ferge Zsuzsa Rupp Kálmánnal együtt

elemzést készített a félszáz véleményről.[31] Ebben utaltak arra a szkepticizmusra, amely egyes társadalomtudósok és írók körében alakult ki „az ehhez hasonló hozzászólások hatékonysága vonatkozásában".

Fergéék a beérkezett válaszokat részletes tartalomelemzésnek vetették alá, elkülönítve a *Hipotézisek* különféle témáit. A mostani elemzés szempontjából két vonatkozást emelek ki. Az egyik a szocializmus általános modelljére vonatkozik, amelyre egyébként mindössze húszan tértek ki. „Vannak, akik azt hiányolják, hogy a Hipotézisek nem fejtik ki azt az eszmerendszert, amely éppen ennek a variánsnak a megszületéséhez vezetett, mások úgy vélik, hogy a Hipotézisekből ki tudják olvasni ezt a célrendszert, de nem tartják egységesnek, vagy éppen nem értenek egyet vele. A hozzászólók jelentős része — egyesek bizonytalanabbul, mások egészen határozottan — a sajátos szocialista értékeket, illetve értékrendszert keresik a Hipotézisek hátterében, és ezt nem vagy nem eléggé látják ott kifejeződni. A 46. [sz.] levélben a következőket olvashatjuk: » ... mégis túlságosan lehűti az embert, hogy egy szocialista ország 1985-ig érvényes ... elképzelései elsősorban annyit jelentenek, hogy a fogyasztás szerkezete hozzávetőlegesen a gazdaságilag fejlettebb országok struktúrájához hasonló irányban változik«." Egy másik vélemény szerint „a polgári életformából indulunk ki, nincs még perspektívánk, vagy legalább valamiféle elképzelésünk arról, hogy a jólétre épülő szocialista életmód milyen legyen". „Ha a szocializmus egy új életforma kialakításának igényét és célkitűzését is jelenti, úgy nem viszonyulhat teljesen kritikátlanul a ... múltból átöröklött kulturális mintákhoz, értékekhez és sztereotípiákhoz ... Míg egyrészről nem kényszeríthetjük rá az emberekre a szocialista életmód valamiféle elképzelt utópiáját, mert ennek... az emberek mindennapi tevékenységében és tevékenységéből kell kialakulnia, nekik maguknak kell létrehozniuk, másrészről nem mondhatunk le arról sem, hogy ezt befolyásoljuk ... a szocializmus alapvető értékei szempontjából." Az egyik levélíró azt hangsúlyozta, hogy még viszonylag kedvező növekedési ütem elérése esetén is növekedne az abszolút különbség Magyarország és a fejlett tőkés országok között, erre a helyzetre pedig fel kell készíteni a lakosságot oktatásban, irodalomban, népnevelésben. Mert „a tisztes „szegénység értékesebb és boldogabb élet alapja lehet, mint a »jóléti« állam".

A szerzők megkísérelték típusokba rendezni a kapott válaszokat. Minden egyes válaszelemet minősítettek az alábbi kategóriák felhasználásával: A = a szocialista „értékeket" (egyenlőség stb.) hangsúlyozó álláspont; B = humanista, kultúra- és emberközpontú álláspont (fenti szempontból többé-kevésbé „értékmentes"); C = a gazdasági hatékonyság, növekedés kérdéseit előtérbe helyező álláspont (de nem D); D = a gazdasági szempontokat még alapvető társadalmi értékek mellőzése árán is előtérbe helyező álláspont; E = fentiek szerint nem minősíthető megjegyzés. Ennek alapján négy értékalakzatot különböztettek meg: az *egalitárius-szocialistát*, a *humanistát,* a *realista értékütköztetőt* és a *gazdaságcentrikust* (valamint az egyéb, be nem sorolhatót, ez adta a válaszok negyedét – akik ezek szerint

31 *Ferge Sándorné – Rupp Kálmán:* A munkaerő és életszínvonal távlati tervezési hipotéziseinek vitája. (A *Hipotézisek*hez hozzászólók leveleinek összefoglaló elemzése) Gazdaság, 1970. 4. sz. 61–72. További idézetek külön jelölés nélkül innen.

lényegében semmiféle tartalmi választ nem adtak). Az összes válaszoló 30%-át sorolták ily módon a humanista értékrendi csoportba, az egalitárius-szocialistába 21%, az ütköztetőbe 15%, a gazdaságcentrikusba 10% tartozott. Figyelemreméltó, hogy a humán értelmiségiek körében az egalitárius értékalakzat dominált (36%), a közgazdászok nagyjából egyenlően oszlottak meg az egalitárius, a humanista és az ütköztető csoport között (egyaránt 21%), a vezetők ötöde humanista, de ugyanannyi gazdaságcentrikus volt (22-22%).

A *Hipotézisek* vitájához a legátgondoltabb hozzászólást Hegedüs András és Márkus Mária tette, akik írásukat külön meg is jelentették.[32] Bírálták az extra-, illetve interpolációra alapozott tervezési módszertant, mondván, hogy az előbbi „megmarad az eddigi történelmi tapasztalat szintjén, ezért önmagában nem válhat olyan távlati tervvé, amely a társadalmi viszonyok megváltoztatását és átalakítását tűzi ki saját céljául", míg az utóbbi „a fejlettebb társadalmak fogyasztási modelljének civilizációs mintaként való hatása" alatt áll. Ők viszont úgy vélték, hogy arra kell törekedni, hogy kidolgozzák *a szocializmus önálló civilizációs modelljét*. „A divergenciát [ti. a fejlett kapitalista fogyasztói társadalomtól való eltérést] tehát nem szükségszerűségként, hanem célkitűzésként és programként fogadjuk el." A civilizációs modell alapja „olyan társadalmi viszonyok kialakítása, amelyek között a társadalom minden tagja az adott gazdasági szinthez képest a legnagyobb mértékben tudja egyéniségét kifejleszteni és a mindennapi életben (beleértve a munka világát és a munkán kívüli tevékenységet is) realizálni." A gazdasági észszerűség (Hegedüs és Márkus ezt optimalizálásnak nevezték) és az emberi emancipáció követelménye (a humanizálás – ezt a kifejezést egyébként a *Hipotézisek* is gyakorta használta) azonban gyakran ütközik. A kettő összehangolására tett javaslat lényege a jövedelmi és egyéb differenciálódás szoros társadalmi ellenőrzés alá vétele. Számos példával bizonyították (leginkább Konrád György és Szelényi Iván lakáselosztásról szóló nagy felmérésével[33]), hogy a társadalmi különbségek fő alakítója a bürokratikus hierarchiában elfoglalt hely. Ennek ellensúlyaként javasolták a „munkáskollektívák" bevonását a vállalati vezetésbe.

Hegedüsék másik javaslata a fogyasztás két rétegének megkülönböztetése volt. Az alapfogyasztás „a társadalom egésze számára biztosítható egészséges életmódhoz szükséges étkezést, ruházkodást, lakást és az anyagi helyzettől független tanulási, illetve kulturálódási lehetőségeket" jelenti, utóbbiba sorolva a szabad és korlátlan tanulási lehetőséget, amelyet az „egyéni törekvések, illetve képességek szabályoznak."[34] A társadalom minden tagjának járó alapjuttatással szembeszálltak mind a *Hipotézisek* jövedelemstruktúrára vonatkozó elgondolásaival, mind a(z akár részleges) lakossági térítésekre alapozó szolgáltatások teljes

32 *Hegedüs András – Márkus Mária:* Alternatíva- és értékválasztás az elosztás és fogyasztás távlati tervezésében. Közgazdasági Szemle, 1969. 1047–1061. További idézetek külön jelölés nélkül innen.

33 Szelényi Iván – Konrád György: A lakásellátás társadalmi és gazdasági hatásainak szociológiai vizsgálata.
(Pécs-Szeged). Budapest, 1969, Várostervező Intézet.

34 *Hegedüs A. – Márkus M.*, Alternatíva- és értékválasztás, i. m.

koncepciójával. Például az „alapszükséglet mértékéig" ingyenes lakáselosztást javasoltak. Hegedüsék javaslataitól távol állt „fridzsider-szocializmus" félelme mögött húzódó aszketikus szocializmus – ellenkezőleg, ők is nagy hangsúlyt fektettek a szegénység (azon belül a külön problémát jelentő cigányság helyzetének) megoldására. Ez az újratervezés azon a hiten alapult, hogy a humanizálás mégoly szerény eredményei – valamennyi bázisdemokrácia és juttatott alapfogyasztás – valódi vonzerővel bírnak.

A hatvanas évek hivatásos újratervezői az évtized elején a termelési terv terminusaiban és szemléletében próbálták elképzelni a szocializmus távoli (húsz évvel későbbi) jövőjét. Számsoraikban az ember munkaerő volt, és a központi elosztás szolgáltatta javak szerény fogyasztója, a gazdaság motorját azonban magas fordulatszámra pörgették. Tíz évvel később, a már csupán tizenöt éves távlatban elképzelt jövőben szelídült a tempó, a munkaerő pedig abban bizakodhatott csak, hogy munkáját talán jobban megfizetik, ha már a terv azzal számolt, hogy mind több szolgáltatásért fizetnie (is) kell. Az évtized nagy, a szocializmus humanizáló céljai és esélyei körül zajló vitái a hivatásos tervezőket kevésbé érintették. Visszacsatolásra még igényt tartottak, ha ezek az értelmiségi diskurzus jól szabályozott keretei között is maradtak.

RÓZSA SÁNDOR

A KÖZÉP-TISZA-VIDÉK ELSŐ JELENTŐS VÍZRENDEZÉSI MUNKÁLATA: A MIRHÓ-GÁT ÉPÍTÉSE

A Közép-Tisza-vidék első jelentős vízszabályozási célzatú antropogén környezeti beavatkozására a 18. század második felében került sor, a Tisza mellett, a mai Pusztataskony határában található Mirhó-fok[1] elzárásával. A fenti mondatban szándékosan nem használtam az „árvízmentesítés" kifejezést, mivel az tartalmilag a korábbi vízrajzi viszonyok tudatos megváltoztatására utal, a későbbiekben azonban látni fogjuk, hogy az építők ilyen irányú szándékával kapcsolatban számos bizonytalanság mutatkozik, s a tárgyalt munkálatot csak bizonyos fenntartások mellett sorolhatjuk a 19. századi átfogó vízrendezések előzményei közé. Jelen tanulmányban igyekszem áttekinteni a fok elzárásának eseménytörténetét, kiemelve azokat az epizódokat, melyek környezettörténeti szempontból igazán érdekesek. Az építkezés behatóbb történeti vizsgálata azért indokolt, mert a területen folytatott gazdálkodást a téma kutatói többnyire ezen esemény szemszögéből értékelték, egyfajta axiómaként kezelve, hogy a gátépítés az ökológiai adottságokhoz illeszkedő ártéri gazdálkodás felszámolásának kezdetével volt egyenlő.[2] A munkálat körülményeit alaposabban megvizsgálva azonban úgy tűnik, hogy ez a kép jelentősen árnyalható.

A munkálat vízrajzi környezete: a Mirhó-vízrendszer

Közép-Tisza-vidék alatt a Tiszavölgynek a Laskó-patak torkolatától a Hármas-Körös tokolatáig tartó szakaszát értjük. A vízrajzi egység a 18. században nagyjából Heves- és Külső-Szolnok vármegye, valamint a Nagykun és Jász kerületek területével esett egybe. Az ún. Mirhó-vízrendszer a Tisza bal partján, a Közép-Tisza-vidék keleti, délkeleti részén helyezkedett el a Tisza és a Berettyó folyók közé ékelődve (lásd. 1. ábra). A vízrendszer geomorfológiai alapját egy pleisztocén korszakból visszamaradó árok adja. A középső pleisztocén időszakában a Tisza tektonikus süllyedések hatására a korábbi (nagyjából a mai Körösök vonalára eső) medrétől észak-északnyugat felé mozdulva elérte mai medrét, mintegy lefejezve a Bükk és

1 Fok: A folyót kísérő övzátonyon keletkezett szakadás (mélyedés) melyen keresztül a folyó vize kilép az ártérbe.

2 Lásd például: *Szabó Lajos:* A „Mirhó gáttyának" építése. In. „Áldás és átok a víz" Tudományos emlékülés a Mirhó-gát megépítésének 200. évfordulója alkalmából. Szerk. Tóth Albert. Kisújszállás. 1987. 18.; *Károlyi Zsigmond – Nemes Gerzson:* A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. (895–1846) (Vízügyi Történeti Füzetek I.) Bp. 1975. 85-86.; *Deák András:* A Tisza-szabályozás történelmi háttere. In. Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp. 2014. 315.

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.267

Mátra felől érkező mellékfolyóit.[3] A főfolyó árhullámai azonban a jelenlegi vízrajzi állapot kialakulása után — ami nagyjából a pleisztocén és holocén kor fordulójára tehető — is utat találtak az egykori mederben dél felé, kialakítva a Mirhó-vízrendszert. A tiszai árhullámok az emberi szabályozás előtt az ún. Mirhó-fokon léptek ki az ártérbe, ahonnan az áradás a Gyolcs-mocsáron és Kakat-éren át haladt tovább a Kara János-mocsár felé, ahonnan a víz az ún. Mirhó-torkon keresztül a Berettyóba jutott, majd a Körösön keresztül vissza a Tiszába. A Mirhó-fokon kilépő árvíz elárasztotta Tiszabura, Tiszaabád, Kunhegyes, Kenderes, Karcag, Kisújszállás határának jelentős részét, s a mélyebben fekvő területeken állandó nádasokat és mocsarakat alakított ki. A rendszer egyik sajátossága volt, hogy a Körösök és a Hortobágy korábbi áradása esetén az öblözet elöntése észak–dél irányú is lehetett. A területen végrehajtott antropogén környezeti beavatkozások következtében a Mirhó-vízrendszer a a 19. század végére szinte teljes egészében felszámolódott. Napjainkban csupán a Tiszát és a Berettyót összekapcsoló Nagykunsági öntöző főcsatorna és a Kakati-víztározó őrzi emlékét. A felszámolódás kezdetét a rendszernek nevet adó s azt lényegében „működtető" fok elzárása jelentette a 18. század második felében.

3 *Lászlóffy Woldemár*: A Tisza. Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a Tiszai vízrendszerben. Bp. 1982. 12–25.

1. ábra A Mirhó-vízrendszer Balla Antal 1777-ben készült térképe alapján[4]

4 Az alaptérkép forrása: MNL JNSZML, T 30 Térképtár, Gyolcs-mocsár, 1777.

A Mirhó-fok elzárása technikai értelemben azt jelentette, hogy két magaspart között a fokra merőlegesen, a folyó medrével mintegy párhuzamosan töltést építettek, ami gátat szabott az áradások útjának mindaddig, amíg azok magassága meg nem haladta a gát (vagy a szomszédos magaspartok) magasságát. Eltérően tehát a 19. század közepén meginduló rendszeres folyószabályozási munkálatoktól, ekkor még csak a kritikus vízkilépési pont elzárására tett kísérletről volt szó. Tekintettel azonban arra, hogy a korszakban az árhullámok még a mainál jóval alacsonyabban tetőztek,[5] ez a kezdetleges lépés megfelelő töltési paraméterek mellett (talp- és koronaszélesség, tömörítés stb.) elegendőnek bizonyult az átlagos csapadékú évek árvizeinek megfékezésére. Fontos azonban megjegyezni, hogy a fok elzárása nem volt egyenlő a terület kiszárításával, illetve teljes ármentesítésével. Belvízmentesítés híján – ami kezdetben a 19. század közepén meginduló rendszeres szabályozásoknak sem volt eleme[6] – a csapadékvíz és a szivárgások miatt a mélyebben fekvő területek tavaszonként és ősszel továbbra is víz alá kerültek, ráadásul az öblözet a Berettyó felől továbbra is nyitott volt. A Berettyó szabályozása csak a 19. század második felében indult meg.

A Mirhó-fok első elzárása

A vízrendezési munkálat történeti tárgyalásának elején le kell szögeznünk, hogy az valójában nem egy „pontszerű" esemény, hanem egy közel ötven évig tartó procedúra volt. Ezen ötven év alatt az elzáró töltést többször is újjá kellett építeni, a fok tehát az első gát megépítésétől fogva nem volt folyamatosan elzárva, egyes években az árvíz miatti gátszakadások, máskor a gát tudatos elbontása miatt vált ismét szabaddá a víz útja. A szakirodalomban a gát első felépítését többnyire 1754-re teszik, amit egy, a Nagykun Kerület közigazgatási

5 A 19–20. században a sorozatos tetőzési rekordok elsősorban a folyók árvízi tározóterének beszűkítésére vezethetők vissza, ami a folyómenti folyamatos töltésrendszer kiépüléséből következett. Utóbbi jelenségre a vízügyi tervezés csak az 1870-es évek nagy árvízi katasztrófái (pl.: a szegedi árvízkatasztrófa) után kezdett el igazán tekintettel lenni, hiszen a gátszakadások többségében olyan helyeken következtek be, ahol a kétoldali töltések egymáshoz túl közel estek, kritikus szűkületet létrehozva. Az árvízszintek emelkedésének következményeként olyan magaslatok is veszélyeztetetté váltak, melyek a szabályozások előtt még árvízmentesek voltak. Kezdetben a töltések előírt paramétereinek módosításával, később töltésáthelyezésekkel próbálták ezeket korrigálni. A Nagykunság vonatkozásában ennek szemléletes példáját adja az 1876-os árvíz. A folyót szorosan követő (Tiszabura és Tiszaszalók közötti) társulati töltés átszakadása után az öblözet alsó részén fekvő települések abban bíztak, hogy az északi irányú árvizeket majdnem 100 évig elhárító, immár lokalizációs töltésként funkcionáló Mirhó-gát megvédi őket, a víz azonban a gátat megkerülve, a gát két oldalán átcsapva elöntötte az egykori árteret. Az 1876-os árvízszint tehát jóval meghaladta azt a magasságot, amellyel a Mirhó-gát építői a 18. század végén számoltak. A töltésezés problémáival kapcsolatban lásd: *Botár Imre – Károlyi Zsigmond:* A Tisza szabályozása (1846–1879) (Vízügyi Történeti Füzetek 3.) Bp. 1971. 54–59.; Az 1876. évi árvíz nagykunsági vonatkozású eseményeivel kapcsolatban lásd: Pesti Napló, 1876. május 9.

6 *Lászlóffy Woldemár:* A Tisza i. m. 274.

iratai között talált levélre alapoznak.[7] Ez a gát azonban igencsak kezdetleges lehetett, melynek bizonyítékát egy 1761-ban kelt másik levél adja. A levél egy korábbi körlevélre adott válasz lehetett, s a kerületi szervektől érkezett kérdés arra vonatkozhatott, hogy az érintett települések támogatják-e a fok elzárását. A települések tanácsai válaszaikban több helyen is utalnak arra, hogy a felvetés eredetileg a hidro-geomorfológiai szempontból kedvezőtlen helyzetű (az öblözet alsó részén elhelyezkedő) Kisújszállástól származhatott. Kisújszállás, Karcag, Kunhegyes és Kenderes tanácsa a nyomasztó árvízi kártételek miatt kívánatosnak tartotta a fok elzárását, azonban nem tettek említést a gát korábbi létezéséről.[8] A válaszok azt sugallják, hogy a fok aktuálisan nyitott állapotban volt. Az 1761 tavaszára felépített töltés már tartósabbnak bizonyult, s azt Orczy Lőrinc 1767-ben saját költségén rőzsefonattal erősítette meg.[9] Sajnos ezen korai munkálatok menetéről és irányítóiról szinte semmit sem tudunk, azonban a gát hullámverés elleni erősítése már egyfajta vízépítési szakértelemre utal.

Meg kell említenem, hogy Sugár István Heves vármegye közigazgatási iratai alapján az első építkezést az eddigieknél jóval korábbra tette, amit egy 1776-os jegyzőkönyvi bejegyzésére alapozott, mely szerint a Mirhó-gát építése idején a főispáni szék üres volt. Tekintve, hogy a megye főispáni címét hagyományosan az egri püspökök viselték, szerinte ez Fenesy György (1687–1699) vagy Telekessy István (1699–1715) egri püspökök halála utánra tehető, amikor a főispáni szék néhány évig betöltetlen volt.[10] Ugyanezen bejegyzés szerint III. Károly egy utazása alkalmával megemlítette, hogy a gát helyett hidat kellene építeni a közlekedés biztosítása érdekében.[11] Véleményem szerint Sugár datálása bizonytalan, mivel a főispáni szék nem csak 1699. március és június, hanem 1744. szeptember és október, s ami fontosabb 1761 május 15. és október 10. között is ideiglenesen betöltetlen volt,[12] s ez utóbbi összeegyeztethető a Nagykun Kerület irataival is, hiszen azok alapján a gát másodjára (?) 1761 tavaszán épült meg. Bél Mátyás igen alapos leíró munkájában részletesen mutatja be a Kakat-ér folyását (lényegében

7 *Szabó Lajos:* Kisújszállás népének küzdelme életének jobb móddal való folytatásáért. In. Fejezetek Kisújszállás történetéből. (A Damjanich János Múzeum Közleményei 21–22.) szerk. Szabó Lajos – Zsoldos István. Szolnok. 1969. 26.; *Karcagi Gábor:* A Mirhó-gát felépítésének vízrajzi következményei. In. „Áldás és átok a víz" Tudományos emlékülés a Mirhó-gát építésének 200. évfordulója alkalmából. szerk. Tóth Albert. Kisújszállás. 1987. 41., *Deák András:* A Tisza szabályozás történeti háttere i. m. 315.

8 Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (Továbbiakban MNL JNSZM), V. 200. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek, Kisújszállás Város Levéltára (Továbbiakban: V. 200.), 1. a. A Mirhó-gát építésének iratai (Továbbiakban V. 200. 1. a.), Kisújszállás, Kenderes és Kunhegyes jelentése, 1760.

9 *Szabó Lajos:* A „Mirhó gáttyának" építése i. m. 8.

10 *Sugár István:* A Közép-Tiszavidék két kéziratos térképe. Eger. 1989. 55.

11 Montedegói Albert Ferenc 1868-ba megjelent vármegye leírásában szintén hivatkozik erre a jegyzőkönyvi bejegyzésre. *Montedegói Albert Ferenc:* Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyéknek leírása. Eger. 1868. 354.

12 Heves Megye Történeti Archontológiája (1681–)1687–2000. szerk. Bán Péter. Eger. 2011. 76–77.

a Mirhó-vízrendszert), azonban gátról nem tesz említést,[13] s Mikoviny Sámuel 1731 körül készített Nagykunságot ábrázoló térképén[14] sem szerepel a Mirhó-gát. Tekintettel arra, hogy a gazdálkodás és közlekedés szempontjai mind a vármegye leírásában, mind a térképezési munkálatok során prioritást élveztek, nem valószínű, hogy a terület vízrajzának egy ilyen jelentős elemét kihagyták volna, valószínűbb, hogy az akkor még nem létezett. Sugár datálása ezek figyelembevételével megdönthetőnek tűnik, magyarázatot kell azonban adni a jegyzőkönyvi bejegyzés azon részére is, miszerint III. Károly egy utazása során javaslatot tett a gát híddá történő átépítésére a közlekedés biztosítása érdekében. Először is le kell szögeznünk, hogy az uralkodói utazásokkal kapcsolatos szakirodalom alapján III. Károly sohasem járt az Alföldön, magyarországi utazásai Pozsonyra és néhány nyugat-magyarországi vadászterületre korlátozódtak. A Közép-Tisza-vidék tiszántúli részét még az elődeihez képest nagy utazónak tartott II. József sem érintette egyik útja során sem.[15] A III. Károlynak tulajdonított javaslat inkább a haditanács vagy a kamara valamelyik tisztviselőjétől származhatott. Kétségtelen, hogy a Mirhó-gátnak lokális szinten közlekedési szerepe is volt, ez azonban csak a 18. század második felében válhatott jelentősebbé, amikor Orczy Lőrinc a Kakat-ér partján fekvő települések (Tiszaabád, Tiszaszalók, Bura, Taskony) birtokosa lett.[16] A 18. század első felében, vagyis III. Károly állítólagos javaslatával egy időben, ugyanezek a települések még kis jelentőségűek voltak, Tiszabura török háborúk utáni újratelepülése csak 1739–1740 között történt meg.[17] Mikoviny Sámuel 1731-es Nagykunságot ábrázoló térképén – amely ábrázolja Külső-Szolnok vármegye egy jelentős részét is – a Tiszával párhuzamosan nincs jelentősebb út, a kelet–nyugat irányú utak (Debrecen felé) Bánhalmánál, a Mirhó-vízrendszer egyik „szűkületében" keresztezik a Kakat-eret. Ez az útszakasz a sószállítás szempontjából igencsak jelentős Szolnok–Debrecen útvonal része volt. Bánhalmánál a közlekedés zavartalansága érdekében már 1715-ben fahidat emeltek, s 1723-ban a kamara azt három nyílású kőhíddá építtette át. Az építményt 1739-ben egy nagyobb áradás elpusztította, s ez a jelentések szerint azért következett be, mert a viszonylag szűk vízáteresztő képességű hídhoz két oldalról igen széles és tömör úttöltések csatlakoztak, ami az áradás felduzzadását idézte elő.[18] Ezek fényében joggal merül fel, hogy a III. Károly uralkodása idején kelt javaslat inkább erre vonatkozhatott. További kételyekre adhat okot, hogy a töltés korai fennállására utaló jegyzőkönyvi

13 *Bél Mátyás:* Heves megye ismertetése. 1730–1735. Eger. 2001. 39–42.

14 Hadtörténeti Intézet és Múzeum. B IX. a. Ausztria-Magyarország. Mappa Districtus Cumanorum Maiorum. Mikoviny Sámuel térképe. 1731 körül.

15 *Kulcsár Krisztina:* II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban. 1768–1773. (Doktori mestermunkák) Bp. 2004. 38–39.

16 *B. Gál Edit:* Az Orczy bárók – család- és birtoktörténeti vázlat. (Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve 36.) Eger. 2000. 74–75.

17 *Soós Imre:* A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon (A Damjanich János Múzeum Közleményei 1.) Szolnok. 1958. 5.

18 *Szikszai Mihály:* Kenderes–Bánhalma, Kakat-híd. In. Hidak Jász-Nagykun-Szolnok Megyében. szerk. Bede János – Tóth Ernő. Szolnok. 2000. 116.

bekezdés 1776-ban egy, a helytartótanács bevonásával zajló vita során keletkezett. A vármegye birtokosai ekkor azt igyekeztek bizonyítani, hogy a földjeikre nézve káros Mirhó-gátat jogosan bontatták el. Ennek nyomatékosítására kapóra jöhetett nekik a korábbi javaslat, amely egybecsengett műszaki érvelésükkel, s aligha állt érdekükben arról megbizonyosodni, hogy az valóban a szóban forgó gátra vonatkozott-e, sőt a szándékos elhallgatás lehetőségét sem vethetjük el. Összességében tehát kicsi a valószínűsége annak, hogy a Mirhó-fokot már a 18. század elején elzárták volna, az inkább a század közepére, 1754-re datálható, bár még ezzel kapcsolatban is megfogalmazhatóak kételyek. Az egyetlen, ami biztosra vehető, hogy 1761-ben már állt a gát.

Az 1776-os elbontás, érdekkonfliktusok a Mirhó-gát körül

A Mirhó-fok elzárásának történetében a következő fontos epizód a töltés hevesiek általi 1776-os elbontása volt. A lépés óriási felháborodást váltott ki a korábbi építők részéről, s egy közel tíz évig tartó pereskedés vette kezdetét. Az üggyel kapcsolatban keletkezett levelezések, határbejárási jegyzőkönyvek és határozatok viszonylag jól rögzítették az egyes felek vízrendezésekhez való viszonyulását, s közvetett módon tájékoztatnak az ártéri gazdálkodás aktuális helyzetéről is. Az eseményeket különösen érdekessé teszi, hogy az érintettek előzetes állásfoglalása nem minden esetben egyeztethető össze későbbi magatartásukkal, s az is előfordult, hogy egyesek álláspontja (pl.: Kunhegyes vagy Heves vármegye közgyűlése) gyökeresen megváltozott. Ezen „ingadozások" jól rámutatnak táj és társadalom kapcsolatrendszerének összetettségére.

A gát elbontásának közvetett előzményeként az évtized csapadékos voltát kell megemlítenünk.[19] A vizsgált területen nagy árvizet jegyeztek fel 1770-ben, 1772-ben s 1774-ben is[20], s kétszer — 1770-ben[21], valamint 1774-ben[22] — gátszakadás is bekövetkezett. 1776-ban újabb kritikus árvíz vonult le a Tiszán, s Heves vármegye közgyűlése július 16-án Vrana István megyei mérnököt egy szolgabíró társaságában kiküldte a helyzet felmérésre s annak megállapítására, hogy miként lehetne azt kezelni. A mérnök jelentése alapján a közgyűlés november 19-én határozatott hozott a Mirhó-gát elbontásáról. Ebben arra hivatkoztak, hogy a gát duzzasztó hatása veszélyezteti a Tisza jobb partján fekvő településeket (Tiszanána, Sarud stb.).[23] A gát elbontása a közgyűlés határozata alapján történt ugyan, azonban korántsem nyugodott a megye érintett birtokosának teljes egyetértésén. A lépés különösen nagy felháborodást váltott ki Orczy Lőrinc

19 *Rácz Lajos:* Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged. 2001. 294–303.

20 *Karcagi Gábor:* A Mirhó-gát megépítésének vízrajzi következményei i. m. 42.

21 *Szabó Lajos:* Kisújszállás népének küzdelme életének jobb móddal való folytatásáért i. m. 27.

22 *Karcagi Gábor:* A Mirhó-gát megépítésének vízrajzi következményei i. m. 42.

23 *Sugár István:* A Közép-Tiszavidék két kéziratos térképe i. m. 55.

részéről,[24] aki panaszlevelében az átvágásból eredő jelentős kártétel felelőseként egy, a „vizi tudományokban járatlan geodétát" jelölt meg.[25] Noha pontosan nem nevezte meg, nyilvánvaló azonban, hogy Vrana Istvánra célzott. Annak ellenére azonban, hogy a lépés kétségkívül elpusztította a Közép-Tisza-vidék első jelentős vízügyi alkotását, meg kell jegyeznünk, hogy az árvízmentesítés negatív következményeinek meglátása – esetünkben a tározótér csökkentésből eredő árvízi kockázatnövekedés felismerése – jóval megelőzte korát. Ennek az alapvető szemléletnek a térnyerésére, illetve a vízrendezési munkálatok során való következetes alkalmazására csak az 1879-es szegedi árvízkatasztrófa tapasztalatai után kerül sor. Vrana István tehát – amennyiben valóban neki tulajdonítható az ötlet –, nem vádolható a „vízi tudományokban való járatlansággal", legfeljebb azzal, hogy szakvéleménye nem alapult alapos helyzetfelmérésen. A lefolyási viszonyok pontos értékelése és a tározótér kapacitásának kiszámítása azonban olyan sok változónak a figyelembevételét s azokkal kapcsolatban olyan nagyfelbontású adatokat igényel, hogy az még a rendszeres szabályozások mérnökeitől sem volt igazán elvárható. Vrana István 1776-ban csak néhány topográfiai térképre, saját terepbejárási tapasztalataira és a Tisza menti lakosoktól származó, az árvízszint növekedésére vonatkozó szubjektív információkra támaszkodhatott. Annak pontos megállapítására, hogy az árvízszint tapasztalt növekedése a Mirhó-gát miatt vagy a csapadékviszonyok változása miatt következett be, szinte esélye sem volt. Orczy levelében egy helyen utalást tett arra, hogy a gátat Kisköre, Tiszanána és Sarud lakosainak érdekében bontották el, szerinte azonban a lépés hatástalan volt, határuk elöntésének mértéke nem változott. Ezen állítását egy 1785-ös vizsgálat tanúvallomásai is megerősítették.[26]

Az eddig megjelent történeti munkák nem érintették a kérdést, azonban van néhány körülmény, amely arra utal, hogy a gát elbontásában Eszterházy Károly egri püspöknek is szerepe lehetett. Kisújszállás tanácsi jegyzőkönyvében ugyanis szerepel egy bejegyzés, mely szerint 1784-ben Jászkun kerület főkapitánya a jászberényi közgyűlésen megtiltotta, hogy a nagykunok küldöttsége a Mirhó-gát ügyével kapcsolatban közvetlenül az uralkodó elé járuljon, ehelyett azt javasolta, hogy az egri püspökkel próbáljanak meg egyezkedni.[27] Egyértelmű tehát, hogy a püspök valamilyen formában érintett volt, s ez valószínűleg nem kizárólag főispáni hivatalával, hanem inkább a püspöki birtokok érdekeivel lehetett összefüggésben. Eszterházy Károly püspök ugyanis épp az 1770-es években látott neki a birtokok modernizációjának,[28] s a viszonylag nagy jövedelmet jelentő

24 MNL JNSZML, V. 200. 1. a., Orczy Lőrinc panaszlevele. é. n.

25 Orczy levelében csak az esküdt vezetéknevét közli: Szombathelyi. Valószínűleg Szombathelyi Jánosról, a Tiszai járás esküdtjéről van szó (1761. augusztus 25. – 1773. április 19.), aki azonban 1773 novembere óta már – tehát a Mirhó-gát elbontásakor – a Tarnai járás adószedője volt. Heves Megye Történeti Archontológiája i. m. 107–117.

26 MNL JNSZML, V. 200. 1. a., Tanúvallomások jegyzőkönyve, 1785.

27 MNL JNSZML, V. 200. 11., Prothocollum Actorum Senatoriale 1778–1788 (Továbbiakban: V. 200. 11.), 14.

28 *Bán Péter:* Az egri püspökség birtokainak térszerkezete és gazdasági igazgatási szerkezete

tiszanánai birtokkerületet jelentős mértékben érintették a Tisza árvizei. Noha nem igazolható az összefüggés, mégis érdekes egybeesés az is, hogy a püspöki uradalom földmérője 1772 és 1778 között Deáky István volt,[29] aki Krieger Sámuel és Böhm Ferenc mérnökök munkatársaként részt vett a Sárvíz területén az 1770-es években folytatott vízszabályozási munkálatokban.[30] Elképzelhető, hogy Vrana István megyei mérnök mellett neki is szerepe volt a Mirhó-gát elbontatásában. Kisújszállás már említett jegyzőkönyvi bejegyzéséből kiderül, hogy a püspök az újjáépítendő Mirhó-gáton egy zúgó építését kívánta. A zúgó építése azonban nem ekkor merült fel először, hanem már 1771-ben egy nagyobb árvíz után. Orczy Lőrinc ekkor azzal a kéréssel fordult a Nagykun Kerület településeihez, hogy akarnának-e „selepet" építeni a Mirhó-gáton.[31] Noha a terv részleteiről keveset tudunk meg, valószínűsíthető, hogy a báró ekkor a Tisza bal partjának birtokosai, köztük a püspökség kérését tolmácsolta. A szövegben szereplő „selep" szó arra utal, hogy a cél a Tisza árvízszintjének csökkentése lett volna, ami nyilvánvalóan a hevesi birtokosok érdeke volt. A nagykunok ezt a kérést elutasították. Valószínűleg ez a konfliktus torkollott a hevesiek 1776-os önkényes beavatkozásába. Sajnos a püspök szerepe meglehetősen homályos, a gát elbontását sérelmezők az iratokban rendre Heves vármegyét jelölték meg ellenfélként.

Orczy korábban említett levelében törvénytelennek nevezte a hevesiek beavatkozását, az azonban, hogy pontosan mit értett törvénytelenség alatt, a szövegből nem derül ki. A 18. században a vízi munkálatok még viszonylag szabályozatlanok voltak, a törvényi keretek részletes kidolgozása csak a 19. század első felében kezdődött meg. Werbőczy Hármaskönyvében jogosnak ítélte azokat a munkálatokat, melyeket az adott birtokos saját földjének védelme érdekében más birtokán végez, de kikötve, hogy az nem járhat együtt elbirtoklással, és nem lehet káros a tulajdonosra nézve.[32] A passzus első része nem alkalmazható a Mirhó-gát ügyére, hiszen a töltés Orczy birtokán, a birtokos közreműködésével épült, s az elbontók sem egy, a saját birtokukon álló töltést bontottak el. A második rész azonban a hevesiek lépését legitimálja, s erre 1776-ban hivatkoztak is.[33] A Hármaskönyvre tehát Orczy nemigen hivatkozhatott, legfeljebb az 1613. évi XXVII. törvénycikket citálhatta volna, amely előírta a Tisza mellett töltések építését, annak részleteiről azonban nem rendelkezett. Orczy azonban valószínűleg nem konkrétan a vízügyi törvényekre, inkább a szokásos közigazgatási eljárásrend megsértésére célozhatott, amikor törvénytelenségről beszélt. Nehezményezte, hogy közvetlenül érintett megyei birtokosként – ráadásul

Eszterházy Károly idején. Limes – Tudományos Szemle. 17. (2005) 3. sz.

29 A püspöki birtok tisztikarának archontológiáját közli: *Bán Péter:* Az egri püspökség birtokainak térszerkezete és gazdasági igazgatási szerkezete Eszterházy Károly idején i. m. 23–25.

30 *Virág Árpád:* A Sió és a Balaton közös története. 1055-2005. Bp. 2005. 139.

31 MNL JNSZML, V. 200. 11., 23.

32 *Werbőczy István:* Hármaskönyv. 1514. 87. Czim.

33 *Sugár István:* A Közép-Tiszavidék két kéziratos térképe i. m. 55.

jelentős, főnemesi birtokosként – kihagyták a döntési folyamatból. Figyelembe kell venni azt is, hogy Orczy 1774 óta folyószabályozási királyi biztos is volt, és bár tevékenységi területe közvetlenül nem terjedt ki erre a Tisza szakaszra,[34] erősen sértő lehetett számára, hogy vízépítési ügyekben véleménye mellőzésével hozott döntést a vármegye.

A gát elbontása után keletkezett panaszlevelek óriási károkat említenek. Orczy saját veszteségét nagyjából hatezer aranyra becsülte, amely elsősorban a legelőkben és kaszálókban esett kárából származott. Külön nehezményezte a hullámverés elleni védelem céljából telepített fűzfaerdejének kivágását. Ennek említéséből, valamint hogy 1786-ban az egykori építőktől tudakolták meg, a régi gát milyen anyagokból volt,[35] arra következtethetünk, hogy az elbontók a gát egy pontjának megnyitásánál jóval alaposabb munkát végeztek. Tiszabura bírája 1776-os panaszlevelében Orczynál jóval részletesebben ismerteti a károkat. Ebből kiderül, hogy a lakosoknak az elmúlt 16 évben – vagyis a Mirhó-gát 1761-es felépítése óta – feltört, jó minőségű szántóit öntötte el az áradat.[36] Tiszaszalók lakosai szintén szántóik, kaszálóik és legelőik elöntését említik meg panaszukban.[37] Kisújszállás lakossága 1777-ben szintén azt nehezményezte, hogy földjeit nagyobb és időben elhúzódó árvizek borítják el.[38] A települések gyakran visszatérő panasza, hogy az árvízi elöntés miatt kénytelenek pusztákat árendálni, s ennek költségei óriási terhet jelentenek, esetenként gátolják az adók és egyéb kötelezettségek teljesítését.[39] A Nagykunság települései az árvízi kártételeket lokális töltések építésével próbálták mérsékelni, ezeket közvetlenül a szántók és a szőlők mellett emelték.[40] Kisújszállás saját határában 2453 ölnyi töltést épített ki, ez a Mirhó-gát hosszának többszöröse, persze az egyéb méreteket tekintve – töltésmagasság, talp- és koronaszélesség stb. – messze elmaradt tőle.

A forrásokból egyértelműen kiderül, hogy 1776-ban az elbontók és az elbontást ellenzők között nem a környezethez – tehát az ártéri gazdálkodáshoz – való viszonyulás mentén, hanem a hidro-geomorfológiai helyzet alapján húzódott a törésvonal. Míg Orczy Lőrinc és a nagykun települések tanácsai a védelmet látták a Mirhó-gátban, addig a Tisza jobb partján élők az árvízi kockázat fokozódásának okát. Sajnos a felek közötti vita alakulásáról csak mozaikos információink

34 *Császár Elemér:* Orczy Lőrinc és a Tisza-szabályozás. Első közlemény. Századok 42. (1908) 1. 29–48.

35 MNL JNSZML V. 100. Mezővárosok, rendezett tanácsú községek, községek. Karcag Város Levétára (Továbbiakban: V. 100.) 5. Protocollum generale omnium in oppido cumanicali Kardszag. é. n. (Továbbiakban: V. 100. 5.) 57.

36 MNL JNSZML, V. 200. 1. a., Tiszabura levele, 1776.

37 MNL JNSZML, V. 200. 1. a., Tiszaszalók levele, 1776.

38 MNL JNSZML, V. 200. 1. a., Kisújszállás tanácsának panaszlevele, 1779.

39 MNL JNSZML, V. 200. 1. a., Tiszaszalók panaszlevele, 1776; Dévaványa panaszlevele, 1776; Kenderes panaszlevele 1777; Kisújszállás 1776 és 1786 közötti kárainak összesítése, 1786.

40 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, S 80. Térképtár, Vízrajzi Intézet (18–20. sz.), No. 127/1-2, Mappa fluvii Tibisci ad Mirho Fok.

vannak, az azonban biztos, hogy a Nagykun Kerületben és Heves vármegyében is folyamatosan napirenden volt a kérdés. Az ügy lezárását hátráltatta, hogy Vrana István 1778-ban meghalt, az új megyei mérnök, Litzner Jakab pedig csak 1780-tól, az első terepbejárások megtartása után tudott szakvéleményt adni.[41] A jegyzőkönyvek szerint a nagykun települések tanácsai 1783-tól egyre intenzívebben foglalkoztak a Mirhó ügyével. 1783-ban kérelmet küldtek az uralkodóhoz, melyben ismét a gát újjáépítésének engedélyezését kérték, s 1785-ben ezen kérésüket újból megerősítették.[42] Eközben folytak tárgyalások a két közigazgatási szerv között is. 1784-ben a Heves vármegye gyűlésére küldött nagykun deputáció azt az utasítást kapta, hogy zúgó építésébe ne egyezzen bele, s ha ehhez a hevesiek mindenképp ragaszkodnának, úgy közöljék a nagykun települések gátépítéstől való elállását.[43] A hevesiek tehát valószínűleg tovább ragaszkodtak azon álláspontjukhoz, hogy a gát árvízszint-emelkedést okoz a Tisza bal partján, a nagykunok pedig a kompromisszumos megegyezés helyett inkább a királyi engedélyben bíztak. Az engedély végül 1785-ben meg is érkezett,[44] ráadásul a nagykunokra nézve igen kedvező feltételekkel: az építkezés terheinek egyharmadát a Nagykun Kerületnek, egyharmadát Heves vármegyének, a fennmaradó részt pedig Bihar és Békés vármegyének közösen kellett viselnie.[45]

1785-re számos változás figyelhető meg az érintettek hozzáállásával kapcsolatban. Először is Heves vármegye ekkor már nemhogy ellenezte volna a gátépítést, de vállalta a munkálatokban való részvételt is, sőt az építkezésekkel kapcsolatos jelentések tanúsága szerint sokkal nagyobb erőket vonultatott fel, mint a Kunság települései.[46] Ezen fordulat hátterében több tényező állhatott. 1785 nyarán feltehetően a helytartótanács utasítására egy vizsgálóbizottságot küldtek ki, melynek faladata annak kiderítése volt, hogy a Tisza menti települések lakosai hogyan viszonyulnak a Mirhó-gát újjáépítéséhez. Az ekkor kihallgatott tanúk nagy része a töltés elbontása óta ugyanakkora vagy nagyobb (!) árvizeket tapasztalt, s egyetlen egy tiszanánai lakos vallotta, hogy „mintha kisebb volna mostanság az árvíz".[47] A gát ártalmas voltával kapcsolatos 1776-os nézetet tehát a következő évek tapasztalatai nem igazolták, amely az újjáépítést ellenzők érvelését jelentősen gyengítette, táboruk valószínűleg folyamatosan apadt. A jobb parti lakosok félelme persze nem múlt el teljesen. Jászkisér és Tiszanána tanácsa – amely települések lakosai az említett vizsgálóbizottság előtt nem tartották károsnak a töltést – szintén 1785-ben egy levelében saját magára nézve károsnak ítélte

41 *Sugár István:* A Közép-Tiszavidék két kéziratos térképe. i. m. 1989. 56.

42 MNL JNSZML, V. 200. 11., 84.

43 MNL JNSZML, V. 200. 11., 89.

44 *Sugár István:* A Közép-Tiszavidék két kéziratos térképe i. m. 56.

45 MNL JNSZML, V. 200. 11., 77.

46 MNL JNSZML, V. 500. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek, Túrkeve Város Levéltára (Továbbiakban V. 500.), 179. Protocollum Currentalium 1786–1787 (Továbbiakban: V. 500. 179.), 289.

47 MNL JNSZML, V. 200. 1. a., Tanúvallomások jegyzőkönyve, 1785.

a Mirhó-gátat, s nem támogatta az újjáépítést.[48] Az ellentmondás hátterében az állhat, hogy a birtokosok nyilvánvalóan nem mindig voltak egy véleményen, így a tanácsok levelei nem tükrözhették az egész közösség álláspontját.

A műszaki érvelés gyengülése mellett új jelenségként egyre nagyobb kormányzati figyelem hárult a Mirhó-fok ügyére, ami elsősorban a sárréti közlekedési viszonyok romlásának volt köszönhető.[49] A Szolnokot Debrecennel összekötő, elsősorban a sószállítás, valamint az Erdélybe irányuló hadseregmozgások szempontjából jelentős országút sárréti szakasza eleve problémás volt, s ezen a Mirhó-fok megnyitása, vagyis a Tisza vizének a Sárrétre bocsájtása nyilvánvalóan rontott. Az 1780-as évek közepére a Mirhó ügyével kapcsolatos iratokban egyre több helyen találkozunk a vízügyi szakigazgatási szervek hivatalnokaival,[50] s Heppe Szaniszló,[51] a Hajózási Igazgatóság egyik vezető tisztségviselője 1785-ben már egyértelműen a gát újjáépítése mellett foglalt állást.[52] A Mirhó ügye tehát országos jelentőségűvé vált, s a kormányszervek a vitákban immár nem független döntőbíróként, hanem az újjáépítésben érdekelt félként jelentek meg. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy II. József trónra lepésével jelentősen megváltozott a vita politikai környezete, s a vízrendezések ügye országos szinten is fellendült.[53] Annak megítélése, hogy a vármegyére mekkora kormányzati nyomás nehezedett az árvízmentesítések kapcsán, meglehetősen nehéz, annyi azonban bizonyos, hogy az 1780-as évektől a vármegye már komolyabb anyagi áldozatokra is hajlandó volt a Tisza-szabályozáshoz kapcsolódóan. A helytartótanács, azon belül a Hajózási Igazgatóság szakmailag segítette ugyan a Mirhó-gát újjáépítést – Heppe személyesen is járt a Mirhó-gátnál[54] –, utasításokon és a mérnöki szakértelem biztosításán kívül azonban semmilyen formában nem támogatta azt, annak terhei teljes egészében a vármegyék, illetve a kiváltságos kerület lakosságára hárultak. A vármegye azonban nem csak ehhez a munkálathoz, hanem a Krieger Sámuel és Orczy Lőrinc által az évtized elején kezdeményezett Tisza-térképezéshez is hozzájárult. A megyei mérnöknek, Litzner Jánosnak a rendelkezésre bocsájtása már önmagában is egy gesztus volt a kormányzat felé, de ezen túlmenően a vármegye azt is vállalta, hogy a térképezés költségeit

48 MNL JNSZML, V. 200. 1. a., Jászkisér levele, 1785.; Tiszanána levele, 1785.

49 *Sugár István:* A Közép-Tiszavidék két kéziratos térképe i. m. 56.

50 MNL JNSZML, V. 200. 11.; V. 100. 5.

51 Heppe Szaniszló: Hajó- és vízépítő mérnök. 1785-től a Hajózási és Építési Igazgatóság hajózási departamentumának igazgatója. *Dóka Klára:* A vízügyi szakigazgatás kezdetei. 1772–1788. (Levéltári Közlemények 48–49.) Bp. 1978. 81–100.

52 *Sugár István:* A Közép-Tiszavidék két kéziratos térképe i. m. 1989. 56.

53 1784-ben sor került a vízügyi szakigazgatási szervezet reformjára, melynek során a Hajózási Igazgatóságot a Magyar Kamara mellett a helytartótanáncsnak is alárendelték, amely a mérnökök és a helyi közigazgatási egységek együttműködését segítette. *Dóka Klára:* A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében. 1772–1918. Bp. 1987. 22–25.

54 MNL JNSZML, V.100.5., 57.

a házipénztárából fizessék. A vármegyei közgyűlés hozzáállására nagy hatással lehetett aktuális mérnöke. Litzner egyrészt szakmailag elkötelezett volt a vízrendezések ügye iránt, másrészt kapcsolatokkal rendelkezett a frissen kialakult vízügyi kormányszervek munkatársaival.[55] A megyei birtokosokkal szembeni érdekérvényesítő képességét valószínűleg jelentősen erősítette Eszterházy Károllyal való jó kapcsolata is, igaz, ez a Mirhó-gát ügyével kapcsolatban kissé ambivalens.

Környezettörténeti szempontból érdekesebb, ahogyan a nagykun települések hozzáállása alakult, közöttük ugyanis az 1780-as évekre megjelent egy olyan új törésvonal, amely már kifejezetten az ártéri gazdálkodáshoz való viszonyulás mentén húzódott. 1785-ben a kunhegyesi tanács azt írja egy levelében, hogy egyetért ugyan a Mirhó-fok elzárásával, azonban kérik, „hogy valamely árvíz kanálison bocsáttassék a kunhegyesi terrénumra".[56] A levélből egyértelműen kiderül, hogy a település érdekelt ugyan az árvizek mértékének csökkentésében, az áradások által öntözött legelők előnyeiről azonban nem akar lemondani. Kunhegyes a következő években egyre inkább a gát ellenzőjévé vált, ami kifejeződött az újjáépítési munkálatokhoz való hozzáállásában is. Az ellenzők tábora azonban nem szélesedett ki, s a két legjelentősebb település – Karcag és Kisújszállás – nyilatkozatai alapján mindvégig a gátépítés mellett állt.

A gát végleges felépítése

Noha az engedély már 1785-ben megérkezett, az újjáépítés csupán 1786 októberében kezdődött el.[57] Illéssy János nagykun kapitány körleveleiből kiderül, hogy az építkezés nem önszerveződéses alapon zajlott, a gátra küldendő napszámosok és szekerek számát rendeleti úton határozták meg. Október első napjaiban először a fok vize által közvetlenül érintett Kunhegyes, Karcag és Kisújszállás munkaerejét, 14-én pedig már a távolabb eső Túrkeve és Kunszentmárton munkásait is a Mirhóhoz rendelték.[58] Október 18-án új körlevél érkezett a tanácsokhoz, melyből kiderül, hogy a bírák nem küldték ki az előírt számú napszámosokat, a kapitány pedig ennek korrigálását kérte.[59] Ezen kérése azonban valószínűleg süket fülekre talált, mivel a hónapban még két alkalommal küldött hasonló tartalmú utasítást, s a hónap végén már szankciókat is kilátásba helyezett. [60] November elejére megérkezett az őszi árvíz, s a munkálat irányítására kirendelt Litzner jelentése szerint fennállt a veszélye, hogy a víz átbukik az addig elkészült töltésen, amivel az összes addig elvégzett munka kárba ment volna. Ennek elke-

55 *Sugár István:* A Közép-Tiszavidék két kéziratos térképe i. m. 35.; 19–22.

56 MNL JNSZML, V. 200. 1. a., Kunhegyes levele, 1785.

57 Szabó Lajos: A „Mirhó gáttyának" építése i. m. 14.

58 MNL JNSZML, V.5 00. 179., 287.

59 MNL JNSZML, V. 500. 179., 311.

60 MNL JNSZML, V. 500. 179., 289.

rülésére, szükséges rosszként kilátásba helyezte a gát megnyitását. A helyzet súlyosságát a mérnök szerint a nagykunok kedvetlen munkavégzése fokozta.[61] Az újjáépítés tehát vontatottan és nehéz körülmények között folyt. A nagykun településeket novemberben a napszámosok előírt számának teljesítetlensége és a kiküldött munkaerő minősége miatt is megintették. Utóbbival kapcsolatban a munka irányítói leginkább a kiküldött igavonó állatok rossz állapotát emelték ki.[62] A hónap végén a kapitány újabb dörgedelmes levelet küldött a tanácsoknak, melyben kiemelte, hogy az építkezés közérdekű, így annak szabotálása számára érthetetlen. A parancsok nem teljesítésének okát elsősorban abban látta, hogy a bírák utasításait nem továbbítják, illetve nem gondoskodnak azok betartatásáról.[63] November 9. és 20. között a rossz időjárás miatt a munkát leállították. Decemberben a munka folyamatosan folyt, azonban a körülmények egyre nehezebbé váltak. Január elején a töltést a szél ellen nádkévékkel erősítették meg.[64] Az építkezés január nagy részében szünetelt, s csak februárban indult újra. A nagykunok azonban ekkor sem vonultak ki kellő erővel, sem az előírt munkások számát, sem a határidőket nem tartották be. A kapitány konkrétan kiemelte Kisújszállás, Karcag és Kunhegyes késlekedését.[65] 1786 májusára végül megépült a végleges gát, ami innentől kezdve egészen 1876-ig sikeresen védte a települések határát az északról érkező árvizektől.

Az 1786-os újjáépítéssel a Mirhó-gát ügye látszólag nyugvópontra jutott, a vele kapcsolatos viták azonban korántsem zárultak le. 1788-ban a Nagykun Kerület települései a Hétszemélyes Táblán pert indítottak Eszterházy Károly egri püspök ellen, melyben a gát 1776-os elvágása után keletkezett káruk megtérítését követelték.[66] Sajnos a per részletei nem ismertek. Annyi biztos, hogy a kerület képviselői 1788 májusában a püspök megbízottjával együtt békéltető célzatú tárgyaláson vettek részt a debreceni kerületi táblán. Az erről szóló jelentés szerint a püspök képviselője ekkor megfenyegette a küldötteket, hogy álljanak el az ügytől, különben a kérvényezett összeg többszörösét fogják kárként elszenvedni.[67] A korábbiakban említettem, hogy a Heves vármegye, valamint a Nagykun Kerület közötti vitát megörökítő iratanyagban a püspökség szerepére 1776 és 1786 között csupán egyetlen utalás van. A püspök tehát, ha erősen érintett is volt az ügyben, a háttérben maradt. Ezen előzmények után az 1788-as per már nyílt és durva konfrontációnak tűnik, az pedig, hogy erre csak a gát elvágása után több mint tíz évvel került sor, valószínűleg a politikai környezet változásával függött össze. Feltehető, hogy a jozefinista egyházpolitika kecsegtetően hatott,

61 MNL JNSZML, V. 500. 179., 355.

62 MNL JNSZML, V. 500. 179., 342.

63 MNL JNSZML, V. 500. 179., 355.

64 Szabó Lajos: A „Mirhó gáttyának" építése i. m. 15–16.

65 MNL JNSZML, V. 500. 179., 393.

66 MNL JNSZML, V. 200. 1. a., A Kunhegyes helyzetét vizsgáló deputáció jelentése, 1796.

67 MNL JNSZML, V. 200. 1. a., A nagykun települések jelentése a debreceni kerületi táblán folytatott tárgyalásról, 1788.

s a nagykun települések joggal vélhették úgy, hogy aktuálisan jó esélyük van követeléseik érvényesítésére a korábban túl veszélyes ellenfélnek tartott egri püspökkel szemben. Az ügy alakulásáról az eddig feldolgozott levéltári anyag alapján sajnos nincs további információnk, elképzelhető, hogy az a József halála utáni zűrzavaros időszakban elsikkadt. A per elindításának ténye, valamint annak időzítése mindenképpen arra enged következtetni, hogy a nagykun birtokosokat a vitákban esetenként nemcsak az extenzív növekedési kényszer, hanem az anyagi haszonszerzés lehetősége is motiválta.

Az eddigieken felül a gát ügye más szempontból is napirenden maradt. A sors fintora, hogy a gát felépítése után nem sokkal, 1790-ben, 1791-ben és 1794-ben is komoly aszállyal kellett megküzdenie a Nagykunság népének.[68] A száraz évek tapasztalatai felerősítették Kunhegyes gátépítést ellenző hangját. 1794-ben Bedekovich Lőrinc – a Hármas Kerület mérnöke – körlevelet küldött az érintett települések tanácsának, amiben leírta, hogy a kunhegyesiek zúgót szeretnének a Mirhó-gáton.[69] A válasz sajnos nem ismert, de mivel nincs tudomásunk a zúgó megépítéséről, a kérést a többi nagykun település valószínűleg ugyanúgy elutasította, ahogy azt korábban Heves vármegye hasonló kérésével tette. A következő években Kunhegyes elégedetlensége tovább nőt, s a tanács megtagadta a gát reparációjában való részvételt, melynek apropóján 1796-ban a Nagykun Kerület települései egy vizsgálóbizottságot küldtek ki. A vizsgálóbizottság jelentése szerint a kunhegyesiek igen nagy hasznot húztak a Mirhó-gátból, így azon kérelmük, hogy a fenntartási költségek viselése alól felmentsék őket, elfogadhatatlan.[70] Az ellentét hátterében nyilvánvalóan hidro-geomorfológiai különbségek álltak, Kunhegyes ugyanis az egyetlen olyan település volt, amely a Mirhó-fok elzárásával teljes mértékben elvesztette folyóvízi kapcsolatát, határát innentől kezdve csak a belvizek, valamint kisebb mértékben a délről érkező árvizek érintették. Vele szemben Kisújszállás és Karcag határát továbbra is minden tavasszal megöntözték a Berettyón érkező árvizek, s a Kara János mocsár árvizektől való teljes elzárására nem is kerül majd sor, csak a 19. század második felében. A jelentésben a vizsgálóbizottság kiemeli, hogy Kunhegyes a „nádvágás, halászat, csíkászás, a téli marha legelés, a sertésnek való rét és a kenderáztatás beli benefícium" elmúlására panaszkodik, holott csupán az árvizektől immár nem veszélyeztetett szántóföldeken egy év alatt termelt köles értéke meghaladja az ezekből 10 év alatt szerezhető hasznot. Bár elsőre úgy tűnhet, korántsem az ártéri gazdálkodás és egy új „szárazgazdálkodási" szemlélet összecsapásáról van itt szó. Karcag például a Kara János-mocsár ártéri haszonvételeit – különösen a nádvágását — még a 19. században is élvezte, s a tanács az ártér hasznosítását – halászat, csíkászat, nadályszedés, nádvágás stb. — a gazdálkodás más területeihez hasonlóan

68 *Szabó Lajos:* Aszály a Nagykunságban a XVIII. század végén (Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár évkönyve 6.) 1991. 99–112.

69 MNL JNSZML, V. 100. 11., 94.

70 MNL JNSZML, V. 200. 1. a., A Kunhegyes helyzetét vizsgáló deputáció jelentése, 1796.

szigorúan szabályozta.[71] A kunhegyesiket megintő tanácsoknak tehát nem kellett lemondaniuk korábbi haszonvételeikről, s ebből a kedvező pozícióból, a kompromisszumkésség szinte teljes hiányában, kizárólag saját érdekeiket szem előtt tartva zárkóztak el a Mirhóval kapcsolatos kéréstől.

Néhány ellentmondás és azok lehetséges magyarázata – végkövetkeztetés

Az eddig a témával kapcsolatban megjelent tanulmányok közös jellemzője, hogy a Közép-Tisza-vidék első jelentős vízrendezési munkálatát alulról induló kezdeményezésnek tekintették, amely a helyi lakosság „példátlan" összefogásával valósult meg.[72] Kétségtelen, hogy a 18. századi árvízmentesítési munkálatok kormányzati részről financiális támogatást nem kaptak,[73] a jegyzőkönyvekből azonban kiderül, hogy a frissen felállított vízügyi igazgatási szervek mérnökeiken keresztül folyamatosan felügyelték és irányították a munkát. Az iratokban arra is találunk utalást, hogy a felsőbb közigazgatási szervek már a gát első felépítésében is szerepet játszottak, így az sem biztos, hogy a kezdeményezés a nagykunok részéről jött.[74] A Közép-Tisza-vidék vízügytörténetével kapcsolatos munkák nem emelik ki kellőképpen a központi kormányzat és a közigazgatási szervek szerepét, holott az valószínűleg jelentős volt.

Véleményem szerint környezettörténeti szempontból a gátépítés eseménytörténetében két nagyobb ellentmondás figyelhető meg. Az egyik a fok 1776 utáni újbóli elzárásának elhúzódása. Amennyiben feltételezzük, hogy a vízrendezés a közösség kényszerű lépése volt, joggal merül fel a kérdés, hogy a gát újjáépítése miért húzódhatott el tíz évig. Mennyire lehettek rászorítva a nagykunok a gát felépítésére, ha egy évtizeden keresztül tűrték a fokon kilépő árvizeket? Miért nem radikalizálódott az újjáépítési mozgalom? Ezekre a kérdésekre kézenfekvő válasz lehet, hogy a gát újjáépítését Heves vármegye eredményesen akadályozta. Annyi biztos, hogy az engedély nélküli újjáépítésére a nagykunok kísérletet sem tettek, legalábbis erről nincs tudomásunk. A vármegye területén nagyobb erőt és

71 *Elek György:* Vízi munkálatok és rétgazdálkodás a Nagykun Kerületben a 18–19. században. Kisújszállás. 2018. 111–125.

72 Lásd például*: Szabó Lajos:* A „Mirhó gáttyának" építése i. m. 3.; *Bellon Tibor:* Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII-XIX. században. Karcag. 1996. 26–27.

73 A közlekedési szempontból kiemelt jelentőségű folyók (pl.: Duna, Száva, Kulpa) hajózhatóságának biztosítása érdekében folytatott folyamkotrások és tisztítások egy részét a sóalapból finanszírozták ugyan, de az árvízmentesítési munkálatokat – többnyire gátépítéseket és csatornázásokat – nem. Azokat a 18. században nem is tartották különösebben fontosnak. *Dóka Klára:* A vízi munkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében i. m. 8–28.

74 1771-ben Karcag tanácsa Orczy Lőrinc zúgóval kapcsolatos kérdésére adott válaszában azt írja: „az kunsági communitas az említett töltést felséges hercegünk és locumtenensünk parancsolatja szerint azért töltötte, hogy az ártól az maga terrénumát oltalmazza" MNL JNSZML, V. 200. 11., 23.

hosszabb időt igénylő munkát annak beleegyezése nélkül eredményesen nyilván nem lehetett volna elvégezni. Az megint csak biztosra vehető, hogy a panaszokban szereplő kártételek valóságosak voltak, hiszen lokális töltéseket Kunhegyes, Kisújszállás és Karcag is épített saját határában. Sajnos annak eldöntését, hogy a gát újjáépítésének elhúzódása az egyik oldal esetleges passzivitásán vagy a másik oldal erős ellenállásán múlt, a feldolgozott források közvetlenül nem teszik lehetővé.

A másik ellentmondás, hogy a nagykun települések panaszlevelekben kifejeződő hozzáállása korántsem volt összhangban az újjáépítési munkálatok során tanúsított magatartásukkal. Noha a panaszlevelek rendre „megsirathatatlan" károkról s „szánakozásra méltó", az adó és egyéb terhek viselésére elégtelen népről szóltak, a várva várt (?) engedély megérkezése után mégis vonakodtak vállalni a gátépítés terheit. Ez akár érthető is lenne a vízrendezés alapkoncepciójával később szembeforduló Kunhegyes részéről, nem érthető azonban a kedvezőtlen hidro-geomorfológiai helyzetű Karcag és Kisújszállás oldaláról. Az egyik lehetséges magyarázat, hogy a nagykun településeknek nehézséget okozott a kért munkáslétszám kiállítása. Figyelembe véve azonban, hogy a több ezer fős lakosságú mezővárosoknak egyenként 50 fő körüli munkáslétszámot kellett biztosítaniuk, ez valószerűtlennek tűnik. A munkálat ráadásul a mezőgazdasági munkákkal kevéssé terhelt késő őszi, téli időszakra esett. Persze tekintettel kell lennünk arra is, hogy a Nagykun Kerület településeire más közmunkaterhek is hárultak, például a Kara János-mocsáron keresztül vezető úttöltések (Zádor-gát) évenkénti karbantartása. Az is elképzelhető, hogy bár a nagykun települések a felsőbb szervekkel folytatott levelezéseikben vállalták a gát újjáépítésében való részvételt, valójában úgy gondolták, hogy az az elbontó, vagyis Heves vármegye feladata. A rendelkezésre álló források sajnos csak a tanácsok határozatait és hivatalos állásfoglalásait tartalmazzák, azok hátterét, a velük kapcsolatos belső vitákat nem ismerjük. A gátépítés során mutatkozó magatartás a fenti lehetséges magyarázatok mellett következhetett a korábbi kényszerhelyzet mérséklődéséből is. Ennek oka lehet az árvízi kártételek vagy az extenzív növekedési kényszer csökkenése. Előbbi következhet az klimatikus viszonyok változásából, utóbbi pedig a népesség elvándorlásából.[75]

Az eseménytörténet áttekintésének legfontosabb konklúziója, hogy a Mirhófok elzárásával kapcsolatban túl sok az ellentmondás és a megválaszolatlan kérdés ahhoz, hogy a gát felépítésének tényét önmagában a táj és társadalom kapcsolatrendszerében bekövetkező radikális változás indikátorának tekintsük. Ehhez olyan mélyrehatóbb, többnyire kvantitatív alapú vizsgálatok szükségesek, melyek a bizonytalanságokat képesek eloszlatni. Optimális körülmény, hogy a gátépítés évtizedéből rendelkezésre állnak azok a források – népszámlálás, kataszteri felmérés stb. –, melyek alkalmasak mélyrehatóbb elemzésekre is.

75 1786-ban egy szervezett kamarai telepítési akcióhoz csatlakozva több száz család vándorolt el a Nagykunságból a Bácskába. Ezzel kapcsolatban lásd az alábbi kötet tanulmányait: Jubileumi tudományos ülés a jászkunságiak bácskai kitelepülésének 200. évfordulóján. szerk.: Kaposvári György – Bagi Gábor. Kisújszállás. 1989.

VALUCH TIBOR

A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ SZÍNTERE – AZ OLVASÓ

MOZAIKOK AZ ÓZDI MUNKÁSOK ÉS FELVIGYÁZÓK OLVASÓ EGYLETÉNEK A TÖRTÉNETÉBŐL 1884–1952

Bevezetés

A XIX. század második és a XX. század első felének magyar társadalmi változásaival foglalkozó kutatások meglehetősen sokrétűek, alapvetően vagy a makroszintű tagolódás, vagy a lokális viszonyok vizsgálatára koncentráltak. A szükségesnél és a lehetségesnél is kisebb figyelmet kaptak a társadalmi magatartással, a szocializációval, társadalmi szerveződésekkel, szervezetekkel és a társadalmi integrációval kapcsolatos kérdések, annak ellenére, hogy a különböző társadalmi mechanizmusok megértéséhez szükséges ezeknek a problémáknak a részletesebb elemzése is. Ilyen kérdéskör lehet a különböző társadalmi szervezetek, egyesületek, egyletek története is, amelyek kapcsán az eddigi kutatások nagy része inkább az egyes szervezetek működésének a leírására, s nem a társadalmi integrációban játszott szerepére koncentrált.

Feltehetően ezért is ritkábban került sor az egyes társadalmi csoportokhoz, rétegekhez kötődő olyan speciális szervezetek történetének az elemzésére, mint a társpénztárak, társládák – ezek esetében inkább a szociálpolitikai szerepük keltett érdeklődést – vagy a különböző – elsősorban nem politikai alapon és céllal létrehozott – munkásegyletek, amelyek vonatkozásában eddig főként kulturális tevékenységük keltette fel a kutatók figyelmét, miközben ezeknek a szervezeteknek a gyári és a helyi társadalom működésében egyarán kiemelt jelentősége volt. Ezért is fontos a XIX. század közepétől kialakuló modern kori magyar munkásság kapcsán az olyan szerveződések, mint például a RIMA telephelyein (többek között Salgótarjánban, Borsodnádasdon, Ózdon, Rudabányán, Farkaslyukon) működő ún. olvasóegyletek tényleges és valóságos társadalmi szerepének a vizsgálata, hiszen ez is segít(het) megérteni a munka világának a változását és működését.

Jelen tanulmányban arra próbálok kísérletet tenni, hogy a RIMA Ózdi Vasgyárában 1884-ben létrejött és 1949/1952-ig létező olvasóegylet történetét, társadalmi jellemzőit áttekintve megvizsgáljam ennek a szerveződésnek a gyári és a lokális társadalomban, ezen belül is a társadalmi integrációban betöltött szerepét. Ennek a kérdésnek a végiggondolása több szempontból is releváns. Fennállásának közel hét évtizede alatt ez volt a legnagyobb létszámú helyi munkásszervezet, aminek kulturális szolgáltató szerepe, a társas élet szervezése és (ön)segélyező tevékenysége révén a mindennapi életben, a gyári és a lokális társadalom szocializációs folyamataiban is meghatározó szerepe volt.

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.285

Az olvasóegylet nyilvánvalóan formálta az egyes munkásgenerációk társadalmi magatartását is, de nem pusztán a késő dualizmus és a Horthy-kor erősen hierarchikus társadalmi szellemiségének az átörökítése volt az elsődleges, hanem a társadalmi szerveződés, a részvétel tudásának a megtapasztalása, a kapcsolatépítés, a szolidaritás és a kultúraközvetítés. A társadalmi elkülönülés sem az olvasóegyleten belül volt igazán markáns, hanem az egyleti tagság nagy részét alkotó felső- és az abból többnyire kimaradó alsómunkásság, illetve a munkásokat összefogni igyekvő egylet és a gyár vezetőit, tisztviselőit tömörítő tiszti kaszinó között.

Az Olvasón belül azzal, hogy az 1946-ig a mindenkori gyárigazgató volt az egylet elnöke, inkább egyfajta mérsékelt paternalizmus volt jelen. Annál is inkább, mert a gyárigazgató csak ritkán vett részt az egylet napi szintű, operatív irányításában, az események szervezésében, ez a tisztviselőkre és a választmányi tagokra hárult. Az egyleti tagság a művelt, kulturált, magas és tömegkultúrát is fogyasztó, polgárosodó munkás társadalmi ideálját és normáit jelenítette meg, s leginkább ezt, illetve ennek lehetőségét közvetítette a tagság és a tágabb társadalmi környezet felé.

A jelen tanulmány keretei között nyilvánvalóan nem lehet monografikus részleteséggel feldolgozni az olvasóegylet történetét, ezért inkább a működés néhány sajátosságának a bemutatására és a társadalmi szerep vizsgálatával kapcsolatos kérdések és elemzési szempontok megfogalmazására törekszem. Az 1940 és 1949/1952 közötti egyleti működés részletesebb elemzésével pedig a gyorsan változó viszonyokhoz történő alkalmazkodást és a részleges identitásváltás kérdéskörét is vizsgálom.

Szerencsés módon meglehetősen bőséges levéltári dokumentáció maradt fenn, aminek a nagyobbik része (tagnyilvántartó könyvek, vegyes iratok, tagdíjbefizetési nyilvántartások, eseménynaplók, levelezés, pénztárkönyvek, számlakönyvek) a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban, kisebbik része, az 1913–1949 közötti közgyűlési és választmányi jegyzőkönyvek az Ózdi Városi Könyvtárban találhatóak meg.

Az olvasóegylet története[1] az alapítástól a második világháborúig

Az 1881-es népszámlálás adatai[2] szerint Ózdon 170 lakóház volt, a jelenlévő népesség 1430 főt tett ki, ebből 1152-en voltak magyar, 41-en német, 139-en tót nemzetiségűek, 1132-en római katolikus vallásúak, 2-en görögkeletiek, 177-en ágostai és 58-an helvét evangélikusok, 56-an tartoztak az izraelita felekezethez. A jelenlévő népességből 689-en tudtak írni és olvasni. Az alapadatok nem mutattak

1 Az olvasóegylet történetének összefoglalásához újabban lásd. *Nagy Péter*: A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig. Budapest, 2016. 185–196.

2 Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve, II. kötet (1882) Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. 77.

lényeges eltérést a térség községeinek átlagától, eltekintve az iparban foglalkoztatottak[3] magas számától. Ózd ekkor az iparosodással együtt járó társadalmi átrendeződés kezdetén levő dualizmus kori község volt. A vas- és acélgyártás növekvő jelentőségével párhuzamosan, a folyamatosan növekvő létszámú munkást foglalkoztató, frissen létrehozott Rimamurány-Salgótarján Vasmű Rt. ózdi telepén 1881-ben merült fel a gondolat, hogy a gyári munkások megfelelő helyiséggel is rendelkező egyesületet alapítsanak, ami a kulturált időtöltésnek is otthona lehetne. Végül 1884. november 24-én a régi iskola épületében 31 alapító tag hozta létre a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság Ózdi Felvigyázó és Munkásszemélyzet Olvasó Egyletét.[4] A település lélekszámához, illetve keresőtevékenységet folytatók létszámához viszonyítva is magas volt a kezdeményezők száma. Az új szervezet vezetőségének a tagjai: elnök – Veith Béla gyári gondnok, alelnök – Kablay István, igazgatótanító – Bernard János, jegyző – Weinling Ferenc, pénztárnok – Czentner Ignác, könyvtárnok – Kupcsák András. Az alapító tagok többsége gyári munkás volt. Ugyanennek az évnek a decemberében az olvasóegylet a gyár Élelmezési Intézetében (Kaszinó) kapott helyet. Létszáma ekkor már 59 fő volt. Az egylet vezetősége 8 tisztviselőből és 6 választmányi tagból állt. A felvételi díj 2 korona, a havi tagsági díj 60 fillér volt. A tagság létszáma lassan emelkedett, 1889 januárjában haladta meg a 100 főt, a gyári munkások közül minden nyolcadik volt tag ekkor.

Az olvasóegylet, alapszabálya szerint, a munkások művelődését és kulturális tevékenységének a megteremtését segítette, majd ez a kulturális tevékenység az évek során fokozatosan kiegészült a szociális, elsősorban a haláleseti segélyezés funkciójával. Az alapítás éveit követően 1890-től vált bevett és általános egyleti gyakorlattá a jótékonyság, a rászorulók támogatása. Az 1900-as évek elejétől folyamatos együttműködés alakult ki az Ózdi Gyermeksegélyező Nőegylettel a szegénysorsú gyermekek támogatására.

Az egylet 1886-os bejegyzését követően fokozatosan létrehozta legismertebb kulturális szervezeteit, a fúvószenekart (1895), majd a dalárdát (1898). A szervezet 1896 szilveszterén költözött első önálló székházába, amit a gyári kapuval szemben lévő két főmesteri lakás átépítésével alakítottak ki. 1899. november elsején emlékeztek meg először fáklyafény mellett tartott gyászünnepségen a gyári temetőben a balesetben elhunytakról, ezt követően 50 éven keresztül minden évben mindenszentek estéjén megtartották az előző évben elhunyt gyári munkásokra történő megemlékezést.

1901-ben lett az egylet igazgatója Zsarnay Mihály.[5] Az ő nevéhez fűződik a „haláleseti segély" kezdeményezése és az egyleti közgyűléssel történő elfogadtatása. Szintén ekkor fogadták el, hogy a nyugdíjba vonuló egyleti tagok tagdíjfizetés nélkül is gyakorolhatják valamennyi tagsággal kapcsolatos jogaikat.

3 Az ózdi gyár munkásainak a száma 650 fő volt ekkor.

4 Az 1884–1909 közötti negyedszázad történetének összefoglalását lásd: Hlavács Samu: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság Ózdi Gyári Felvigyázó és Munkásszemélyzet Olvasó-egylete 25 éves fennállásának a története 1884–1909. Miskolc, 1909.

5 Zsarnay Mihály gyári tisztviselő, 1890-ben lett az egylet tagja, 1925-ben hunyt el.

A haláleseti segély összegét 1902-ben 160 koronában[6] állapították meg, az összeget az elhunyt örököse a gyászhír napján kézhez vehette. A szociális, jótékonysági tevékenység mellett folyamatosak voltak a különböző kulturális előadások, műkedvelő színtársulati előadások és táncvigalmak is.

1905-ben Zorkóczy Samu[7] gyárigazgató lett az egylet elnöke. 1907-ben a taglétszám már elérte a 600 főt. Négy évvel később, 1909-ben, az olvasóegylet fennállásának 25. évében kezdte el működését a filmszínház. Az ekkor esedékes tisztújításon az igazgató Schuch Ferenc,[8] a jegyző pedig Hlavács Samu[9] lett, aki évtizedeken keresztül meghatározó személyisége volt az olvasóegyletnek és vezetőségének is. 1912-ben Zorkóczy Samu helyett az új gyárigazgató, Faragó Gyula[10] lett az egylet elnöke, aki 1936-ig töltötte be ezt a posztot.

1914 után „a világháború alatt nagyszámú tag hadba vonulása és székházának hadikórházzá való átalakítása az egyleti életet nagyon megbénította. A háború után ismét fejlődésnek indult."[11] Az 1918–1920 közötti, helyi szinten is viharosan változó időszakot[12] követően a húszas évek elején az egylet működése fokozatosan visszatért a megszokott keretek közé. 1920-ban a tagdíj mértékét havi 1 koronában, az egyszeri felvételi díjat 10 koronában, a haláleseti segély összegét pedig figyelemmel az inflációra 1000 koronában állapították meg. Ugyanennek az évnek a nyarán minden egyleti taggal szemben igazoló eljárást folytattak le a kommün idején végzett tevékenysége kapcsán, de csupán néhány tag esetében szabtak ki fegyelmi büntetést. Ekkor jött létre az egylet 12 tagú vigalmi bizottsága is, amelynek feladata a táncmulatságok, rendezvények szervezése, a rend és fegyelem biztosítása, valamint az illemszabályok betartatása volt.

1923 májusában kezdődött el a régi egyleti székház bontása, és 1924. október 19-én avatták fel díszközgyűléssel és megnyitó ünnepséggel az olvasóegylet új, impozáns székházát, aminek építési költségeit a Rima állta. A korszerű épületben helyet kapott az ország akkor hatodik legnagyobb befogadóképességgel rendelkező színházterme is, de külön tánctermet, olvasótermet, könyvtárat is kialakítottak benne. Faragó Gyula egyleti elnök beszédében kiemelte: „Új korszak kezdődik a mai nappal, hosszú otthontalanság után ismét új otthonhoz jutottunk és újból megindulhat az egészséges, a termelő vérkeringés. Mélyen meghatva állok itt, amikor látom, hogy a 40 évvel ezelőtt elvetett kicsiny mag

6 1899-ben egy ózdi munkás átlagos heti bére 30 korona volt, a haláleseti segély ötheti átlagbérnek felelt meg.

7 Kohómérnök, (1869–1934), 1905-től 1910-ig az Ózdi Vasgyár igazgatója

8 Schuch Ferenc karmester, 1897-től volt egyleti tag, 1932-ben vonult nyugdíjba.

9 Hlavács Samu (1872–1940), főtérmesterként dolgozott a gyárban, 1897-ben lett az olvasóegylet tagja.

10 Faragó Gyula gyárigazgató, 1912–1937 között rendes, majd tiszteletbeli egyleti tag.

11 Kérdőív Borsod, Gömör és Kishont vármegyék szociográfiájához. 1939. április 5. MNL BAZML X.51. 4. doboz.

12 A helyi történések összefoglalásához lásd újabban: Tengely Adrienn: A Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek szerepének változása Ózdon az őszirózsás forradalom idején In: Gál, Máté; Péterffy, Gergely (szerk.) 1918: vég és kezdet. Eger, 2019. 277–293.

milyen terebélyes fává növekedett, a kunyhó egy díszes épületté vált, amelyben új erővel kezdhetjük meg a munkásságunkat. (...) Sokan vannak itt közöttünk, akik szemlélői voltak ennek a fejlődésnek, ők tanúságot tehetnek arról a lelkesedésről, amellyel ez az egylet minden munkáját végezte. Hogy haladhassanak – szervezkedtek, dolgoztak, szívvel-lélekkel egyesültek, ha kellett a hazaszeretetben. Van abban valami megragadó, amikor a munkás, akinek keze és szíve a kemény munkában megedződött, egy kissé el is durvult, hazamegy, leveti a munkásruháját és elmegy áldozni a tudomány és a művészet Istenének. Nem is sejtik, hogy nemcsak maguknak használnak, hanem e munkásságuk kihat a jövőre is."[13]

1928-ban jött létre a „Dr. Bíró Pálné, sz. Weiss Mária Alapítvány", ami pályázati úton az arra érdemes munkások továbbképzését, szakmai tapasztalatszerzését támogatta két-három hónapos ösztöndíjakkal, amelyekre az egyleti választmány tett javaslatot a gyárigazgatónak. Ez havi 2-400 pengő támogatást jelentett a nyertes pályázóknak, évente átlagosan 5-6 főnek.

1931-ben a Magyar Rádió először adott helyszíni közvetítést az ózdi gyárból, aminek része volt az olvasóegylet rövid bemutatása és a dalárda részvételével zajló kultúrműsor is. S ebben az évben vált alkalmassá a mozi hangosfilmek vetítésére is. Hlavács Samut Czangár Lajos[14] váltotta fel az egylet igazgatói posztján. Faragó Gyula gyárigazgatót 1937. április 30-án az egylet örökös díszelnökévé választották. 1939 áprilisában már 3400 volt az egyleti tagok száma.

Fontos volt a „Mozgóképszínház fenntartása, az abból származó bevételt szociális támogatási célokat szolgált, a gyereksegélyezéstől, az idős, nyugdíjas tagok karácsonyi segélyezéséig".[15] Ez a segélyezési funkció a háború éveiben még kiterjedtebbé vált, a hadbavonult munkások családtagjainak, a hadiözvegyek és hadiárvák támogatásával bővült.

Az 1920-as és az 1930-as években az olvasóegylet napi működésében a politikai szempontok nem voltak meghatározóak. A székház számos alkalommal adott helyet politikai rendezvényeknek, választói gyűléseknek. A vezetés nyilván lojális volt a gyárigazgatóság felé, amelynek tagjai elkötelezettek voltak a Horthy-kor politikája iránt. Mindez elsősorban a lojális politikai magatartásformák közvetítésében és a kor közszelleméhez való igazodás formájában jelent meg az olvasóegylet működésében. Az 1930-as évek végén a lojalitási gesztusok erősödtek. A revíziós lépések hatására volt olyan egyesületi tag, aki levélben kezdeményezte, hogy a Felvidék egy részének és Kárpátaljának a visszatérését követően az egyleti székházban hozzák létre a „Hazatérés termét".[16] Néhány héttel korábban, 1939. augusztus 25-én az olvasóegylet tagjai 198 aláírással ellátott levélben kezdeményezték

13 Jegyzőkönyv, felvétetett Ózdon, az olvasóegyleti székház színháztermében az Olvasóegylet által 1924. október hó 19-én új székházának ünnepélyes megnyitása és átadása alkalmával tartott díszközgyűlésen. Ózdi Városi Könyvtár.

14 Czangár Lajos, 1905-ben szerzett oklevelet a sárospataki református tanítóképzőben, tanító, 1920-ban lett egyleti tag, 1938-ban tiszteletbeli választmányi taggá választották.

15 Az Olvasóegylet évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve, 1941. MNL BAZML. X. 51. 2. d.

16 Luczák Géza – hengerész, 1928-tól egyleti tag – levele az olvasóegylet választmányához, 1939. október 2. MNL BAZML. X.51. 1. d.

Horthy Miklós portréjának megfestetését és az egylet székházában történő elhelyezését az egylet elnökségénél. „Alulírott Olvasó Egyleti tagok tisztelettel kérjük a tekintetes Elnökséget, hogy vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó úr Őfőméltósága arcképét méltóképpen megfestetni és Olvasóegyletünk székházában megfelelő helyen elhelyezni szíveskedjék. A Kormányzó Úr Őfőméltósága érdemeit, amelyek mindnyájunk előtt közismertek, mi, e kérés előterjesztői nem vagyunk méltók e helyen leszögezni, de úgy érezzük, hogy ezeken túl a legelső magyar ember, a legfelsőbb Hadúr, minden magyar eszményképe iránti hódolata legcsekélyebb kifejezése Olvasóegyletünknek az lesz, ha arcképét székházunk legdíszesebb helyén elhelyezzük. Tisztelettel kérjük a tekintetes Elnökség szíves intézkedését ez ügyben és vagyunk hazafias tisztelettel."[17] Az aláírók között gyári tisztviselők és munkások egyaránt voltak, köztük többen olyanok is, akik 1945-ben az újonnan megalakított baloldali pártok tagjai, vezetői lettek.

1939 őszén egy másik egyleti, vállalati jelentőségű lojalitási kezdeményezésre is sor került, ekkor Démuth Pál[18] egyleti igazgató javaslatára elfogadták, hogy megfestetik „Méltóságos Quirin Leó[19] vezérigazgató úr" életnagyságú arcképét az egylet tanácsterme részére. 1940-ben mindkét portrét fő helyen kiállították az egyleti székházban.

Az olvasóegylet a második világháború éveiben

Látható, hogy a külső körülmények változásaival gyakorlatilag elkerülhetetlenül átpolitizáltabbá vált az 1930-as és 1940-es évek fordulóján már több mint három és fél ezer taggal rendelkező egylet élete, működése. Az 1941. évi közgyűlésen az 1940-re visszatekintő igazgatói beszámoló az egyleti működés, az események és a rendezvények tárgyszerű áttekintése mellett kitért a politikai viszonyok megváltozására is. „A múlt esztendővel egy eseményekben gazdag évet könyvelhetünk el az Olvasó Egylet életében. (...) A múlt év aranybetűs emléke, hogy a trianoni bilincsek immár szertehullottak s erdélyi magyar véreink egy egységes, megnagyobbodott országban, szabadságban, nemzeti öntudatuk sérthetetlenségében élhetnek. Hogy szeretett hazánk újjászületését megérhettük, ennek a ténynek igen nagy elősegítője volt az elmúlt évtizedek ama nagyarányú, széles körű, nemzeti revíziós mozgalma, amelyben a »Nem, nem soha!« jelszavak alatt erős, fanatikus hittel bekapcsolódott a megcsonkított ország minden társadalmi egyesülete, s ezek között Olvasó Egyletünk is. Ha visszaemlékezünk erre a két évtizedre, láthatjuk, hogy ebben az időszakban egyletünk munkálkodásában is a magyar nemzeti gondolat, a revíziós törekvések voltak azok a vezető eszmék,

17 Az olvasóegylet tagjainak beadványa Horthy Miklós portréjának megfestetése tárgyában, 1939. augusztus 25. MNL BAZML X.51. 4. doboz.

18 Démuth Pál (1896–1962) felvigyázó, 1914-ben lett egyleti tag.

19 Kohómérnök, tisztviselő, politikus (1878–1943). 1908-tól 1926-ig az ózdi nagyolvasztók főmérnöke, majd 1934-től a RIMA műszaki igazgatója, 1938-tól vezérigazgatója, 1939–1943 között az ózdi választókerület országgyűlési képviselője.

amelyek az egylet életének irányt szabtak. (...) Ahol a hazafiságnak és művelődésnek oly kiemelkedő bástyái épülnek, mint a mi Olvasó Egyletünk, s ahol a munka szeretete, megbecsülése nemzedékről-nemzedékre beidegződve él az emberek szívében, ott minden más, nemzetre káros befolyások, erős sziklafalba ütköznek. Olvasó Egyletünk a lezajlott 1940. évben is teljes mértékben eleget tett eme hivatásának, s hűen szolgálta mind a magyar nemzeti tudatot, mind pedig az egylet tagjainak érdekeit." „Most pedig köszöntet mondok az Egylet minden tagjának, hogy megértéssel viseltettek a Vezetőség és egymás iránt s példás fegyelmezett magatartásukkal javára voltak ennek az egyletnek, amely az ő művelődésük és szórakozásuk célját szolgálja. Ma, amikor körülöttünk háborúk dúlnak, amikor a világtörténelem egyik korszakalkotó fejezetének a napjait éljük, akkor (...) különösen szükség van fegyelemre, összefogásra és egymás megbecsülésére, szükségünk van arra, hogy mindnyájan többet dolgozzunk, mert csak a megfeszített munka, önmagunkban való erős bizalom és a jobb jövőbe vetett hit, azok az erények, amelyekkel élve magyar céljainkat elérhetjük."[20] Az egyleti igazgató beszéde már egyértelműen politikai és ideológiai igazodási pontokat, lojalitási elvárásokat fogalmazott meg a tagság felé. Szintén a háborús időket jelezte, hogy kiemelt üzemeket katonai felügyelet alá vonták, az ózdi vasgyár katonai parancsnokságát az olvasóegylet székházának földszinti termében helyezték el.

1940-ben az éves közgyűlés mellett 6 alkalommal tartottak választmányi ülést. Az év során 4166 pengőt költöttek jótékony segélyezésre, segélyakciók támogatására. 44.000 pengőt fizettek ki haláleseti segélyekre. 1941-ben az időközben megváltozott jogszabályi feltételek következtében a haláleseti segélyezés miatt biztosító egyesületnek minősült az egylet, ezt a kérdést kellett áthidalni az alapszabály módosításával. Az önálló biztosító intézet megszervezése nem vállalható terhet jelentett volna, ezért érveltek ellene és találták meg azt a megoldást, amelylyel a törvényi előírásoknak is meg tudtak felelni a szervezeti keretek tartalmi átalakítása nélkül. Az ekkor 1000 pengős haláleseti segély[21] valóban érdemi segítséget jelentett az elhunt egyleti tagok családjainak. Magyarország 1941-es hadba lépését követően folyamatosan egyre nagyobb szerepet vállalt az olvasóegylet az Ózdi Gyermeksegélyező Nőegylettel összefogva a hadiárvák és hadiözvegyek támogatásában is. Ugyanebben az évben módosították a haláleseti segélyegyleti szabályzatot, ettől kezdve nemcsak a tag, hanem a tag feleségének a halála esetén is fizettek segélyt, ami ebben az esetben 250 pengő volt.

A romló külső körülmények és a háborús veszélyhelyzet közepette az egyleti társas- és kulturális élet folyamatos maradt. „Az Olvasó Egylet 1941. évi életének az eredményeit azonban nemcsak az egylet vezetésére hivatott szervek biztosították, hanem legfőképpen az, hogy az egylet minden tagja második otthonaként szerette egyesületünket és mindig fegyelmezetten és kultúrembernek becsületére váló lelkiséggel éltek az egylet kereteiben. Az egylet minden

20 Démuth Pál olvasóegyleti igazgató beszámolója az 1940. évről az olvasóegylet 1941. évi közgyűlésén. 1941. március 30. MNL BAZML X.51. 3. doboz.

21 1941-ben az ózdi gyári szakmunkás heti átlagbére 60-70 pengő volt, a temetési segély 3-4 hónapnyi bérnek felelt meg.

egyes tagjáé az érdem, hogy a Társulat, a hatóságok és intézmények vezető emberei az ózdi vasgyári olvasó egylet társadalmáról szerzett tapasztalataik alapján az ipari munkáról mindig csak fokozódó megbecsüléssel szóltak és szólhattak."[22] A háborús helyzet ellenére az év során részben átépítették az egyleti székházat, modernizálták az éttermet, új játéktermet alakítottak ki, új helyiségbe költöztették a könyvtárat, a régit pedig olvasóteremmé alakították át. Az Olvasó kerthelyisége nagy népszerűségnek örvendett, hétvégente térzene, hetente két alkalommal pedig táncmulatság helyszíne volt. Ezt a furcsa „békés-háborús" helyzetet emelte ki az 1943-as évet áttekintő közgyűlési beszámolóban az egylet igazgatója, aki úgy vélte: „Az isteni gondviselés kegyelméből egyesületünk ez évben sem érezte közvetlenül a háború borzalmait, s a légoltalmi és a záróra rendelkezések bizonyos korlátozásaitól eltekintve, a tagok művelődési igényeit és nemes szórakozását zavartalanul biztosítani lehetett. Egy borzalmas világégés közepette, másról – mint az egyleti élet zavartalan biztosításáról – nem is ábrándozhattunk."[23]

A helyzet 1944-ben már folyamatosan változott, a német megszállást követően néhány héttel gyűlésezési tilalmat léptettek életbe. A front közeledtével a rendezvények ritkultak. 1944 őszén már gyűléstilalom volt, de az Olvasó színháztermében a nyilasok még gyűléseztek szeptemberben, mintegy 1000 fő részvételével. 1944 májusában a zsidótörvények kapcsán a vonatkozó rendeleteknek megfelelően kiselejtezték a zsidó műveket. 1945 májusában viszont már a fasiszta szerzők műveinek a kiselejtezéséről született jelentés. Az 1944-es selejtezésnek többek között Bródy Sándor, Balázs Béla, Bíró Lajos, Molnár Ferenc, Ignotus, Hatvany Lajos, Szomory Dezső, Zsolt Béla, Jászi Oszkár, Lengyel Menyhért, Kiss József könyvei estek áldozatul. A gyorsan változó történelmi helyzet következtében 1945 májusában fasiszta szerzőként selejtezték le többek között Fekete István, Kodolányi János, Mécs László műveit.

1944. október 27-én a front elől Ózdra telepített Kárpátaljai Kormányzóság vette igénybe a székház egy részét, november 3-án felfüggesztették a mozielőadásokat és a rendezvényeket. A front közeledése miatt december 14-én elhagyta az Olvasót az ott működő hadiüzemi parancsnokság, december 17-én megszűnt az áramszolgáltatás, a székházat már nem nyitották ki, ezen a napon délután négykor érte az első ágyúlövés a települést. Három nap múlva, 1944. december 20-án a reggeli órákban az orosz hadsereg megszállta Ózdot. A harcok csak kisebb károkat okoztak a településen, találatot kapott a tiszti kaszinó épülete, a légi aknák és a tüzérségi tűz betörte az olvasóegylet székházának ablakait, a fagy tönkretette a fűtőtestek nagy részét. December 24-én „az egylet összes helyiségeit az oroszok feltörték, de semmit nem vittek el".[24] Két nappal később „az egylet összes helyiségét a színházterem kivételével az orosz parancsnokság

22 Az olvasóegylet igazgatójának jelentése az 1941. évről az 1942. évi közgyűlésre. 1942. március 20. MNL BAZML X.51. 3. doboz.

23 Igazgatói jelentés az 1943. évről. MNL BAZML X.51. 3. d.

24 Olvasóegyleti eseménynapló 1941–1949., az 1944. december 24. i bejegyzés. MNL BAZML X.51. 6. d. az Ózdi Olvasóegylet iratai.

hadi kórháznak foglalta le és rendezte be".[25] 1945. január másodikán a frontot követve a hadikórház elköltözött. A következő napokban az egylet épületét kitakarították, és használható állapotba hozták.

A háború utáni évek – alkalmazkodás, betiltás, túlélési kísérlet

A harci cselekmények megszűnését követően 1945. január 7-től már pártszervező népgyűléseket tartottak az egyes üzemegységekben dolgozóknak, elsősorban a kommunisták. Január 20-tól pedig már újra kulturális műsorokat is szerveztek az Olvasóban. 1945. február 17-én tartották meg az első választmányi ülést, március 4-én pedig a háborút követő első tisztújító közgyűlésre került sor, ahol elnöknek Gergely Istvánt,[26] ügyvezetőnek Valkó Lászlót,[27] jegyzőnek Kiszely Gyulát[28] választották meg. Az egylet székháza 1945 tavaszától folyamatosan politikai rendezvények helyszínévé is vált, elsősorban a kommunisták, a szociáldemokrata párt, a szakszervezet, a MADISZ vette igénybe különböző rendezvényeire, gyűléseire.

A második világháború befejeződése után az új hatalom 1945 nyarán az egyesületek, egyletek felülvizsgálatát is elrendelte. Körlevélben[29] kértek tájékoztatást az 1939. január elseje óta kifejtett működésről, a politikai tevékenységről és aktivitásról, különös tekintettel a nemzeti szocialista pártokkal fenntartott kapcsolatra, jelentést kellett adni a tisztségviselőkről és a háborús években tanúsított politikai magatartásukról s arról, milyen lépéseket tettek annak érdekében, hogy működésüket a demokratikus szellemmel összhangba hozzák. A jelentést az egyesület székhelye szerint illetékes törvényhatóság első tisztviselőjének kellett benyújtani. Az erre adott válasz leszögezte, hogy az Ózdi Gyári Olvasó Egylet „tagjainak és azok hozzátartozóinak legcsekélyebb anyagi áldozatok ellenében művelődést és szórakozást nyújtott, továbbá anyagi erejéhez mérten jótékonyságot gyakorolt, valamint tagjai és azok feleségei részére haláleseti segélyegyletet tart fenn. (...) Olvasó Egyletünk működésében politikai szempontok nem érvényesültek, az politikamentesen csakis kulturális és szociális volt. (...) 1939. január 1-től is három évenként közgyűlésen választott vezetőség és választmány viselte a tisztségeket, kiknek sorában ipartelepünk szellemi és fizikai alkalmazottai egyaránt képviselve voltak. Politikai irányváltások vezetőségünk összetételét nem befolyásolták, változtatásokra csak a három éves időközben megtartott tisztújító közgyűlések alkalmával került sor. 1939. január 1-e óta három vezetőség

25 Uo.

26 Gergely István mérnök, 1935-től egyleti tag.

27 Valkó László tisztviselő, 1923-tól volt egyleti tag.

28 Kiszely Gyula 1918-ban lett egyleti tag.

29 A Belügyminisztérium 20.163/1945. B.M.I. számú rendelete az egyesültek működésének felülvizsgálata tárgyában. 1945. július 15. MNL BAZML X. 51. 5. doboz. Az Ózdi Olvasóegylet iratai.

váltotta egymást, összesen 102 személy létszámmal /vezetőség, választmány/. Ebből összesen két személy – egyesületen kívüli okokból – nem került igazolásra. Az egyesület a változott viszonyoknak megfelelően működését a demokratikus szellemmel összhangba hozta Evégből saját hatáskörében 1945. március 4-én új vezetőséget választott, amelynek jelölését a helybeli kommunista és szoc. dem párt megbízottai együttesen végezte. A megválasztott és igazolt személyek 1-2 kivétellel a két párt tagjai. Fentiekből következik, hogy nem kívánatos vezető személyek az egyesület vezetésében nem vesznek részt."[30] Az egyleti vezetés által megfogalmazott válasz többé-kevésbé helytálló volt, s jól mutatja egyrészt a gyors alkalmazkodást a megváltozott viszonyokhoz, másrészt a szervezet fenntartásának szándékát és igényét is. Ennek ellenére az olvasóegylet bekerült az 1945 után gyorsan átalakult helyi politikai térbe, s elsősorban a kommunista párt támadta a vezetőket és időnként a teljes egyletet a reakciósság vádjával. Ám ekkor még ezeket, a háborút követő felülvizsgálatot és a kommunista párt által vezetett belügyminisztériumnak a korabeli civil szféra szűkítését szolgáló egyesületbetiltási hullámát is túlélte az Olvasó. Ez utóbbiról az 1946. december elsején tartott rendkívüli közgyűlésén számolt be az alelnök, Bors István. „Alelnök bejelenti, hogy az illetékes hatóságok felülbírálták az egyesületeknek a múltban végzett munkáját és azokat, amelyek nem fejtettek ki demokratikus működést, feloszlatták. Örömmel jelenti be, hogy az Ózdi Olvasóegylet kiállta a próbát, mert a Belügyminisztérium megengedte az egylet további működését, amit az egylet ügyeiben Budapesten járt megbízottakkal közöltek. Így az egylet vizsgálati fogsága megszűnt és újból folytathatja áldásos működését. Az Olvasóegylet bizonyos fokig erkölcsi bizonyítvánnyal a kezében várta a biztos döntést, amelyet a helybeli Nemzeti Bizottság állított ki azzal, hogy szükségesnek tartja az egylet további működését az ózdi munkásság érdekében. A jelenlevők nagy éljenzéssel veszik tudomásul a bejelentést."[31] Ennek ellenére a szervezet jövőjét továbbra is beárnyékolta a bizonytalanság, amit olyan lépések is mutattak, mint a moziengedély elvesztése. A tagdíjak mellett a mozi jegyeladásaiból származott az egylet másik rendszeres bevétele. 1946-ban a szociáldemokrata párt érdekeltségébe tartozó Orient Rt. kapta meg a mozi üzemeltetésének a jogát, s az új üzemeltető a székház színháztermének a használatáért sem volt hajlandó bérleti díjat fizetni. Hosszas, de eredménytelen tárgyalássorozat után a döntés felülbírálatát nem sikerült elérni, annak ellenére, hogy számos vezető politikus, köztük Rákosi Mátyás támogatását is kérték az ügy kapcsán.

1946. augusztus 8-án a választmányi ülésen, a forint bevezetéséhez kapcsolódva újraszabályozták a tagdíj és a haláleseti segély mértékét is. A tag haláleseti segélyét[32] 1500 Ft-ban, a feleségét 500 forintban, a havi egyleti tagdíjat pedig 80

30 Az olvasóegylet jelentése a belügyminiszteri rendeletre, 1945. augusztus 16. MNL BAZML X.51. 5. doboz

31 Jegyzőkönyv. Felvétetett az ózdi Gyári Olvasóegylet 1946. december 1.-én tartott rendkívüli közgyűléséről. MNL BAZML X.51. 1. d.

32 A haláleseti segély összege, ekkor az ózdi gyári munkások másfél-két havi átlagbérének felelt meg.

fillérben, a felvételi díjat 4 forintban, a kültagok felvételi díját pedig 20 forintban határozták meg. 1947 januárja és 1949 júniusa között 131 elhunyt tag és 75 feleség után összesen 234.000 Ft segélyt fizettek ki.[33]

A változó politikai viszonyokkal összefüggésben 1946. november 16-án az egylet akkori elnöke, Gergely István felajánlotta lemondását. Így reagált arra a két nappal korábbi politikai indíttatású kijelentésre, miszerint az „Olvasóegylet a mindenkori igazgatók vezetése mellett nem szolgálta semmiképpen sem a munkásság érdekeit".[34] Már a felülvizsgálati eljárás során is sérelmezték, hogy a mindenkori gyárigazgató egyben az egylet elnöke is volt. A nem túl bonyolult indoklás ennek kapcsán az volt, hogy kapitalista befolyást jelentett az egyletben, ha a gyárigazgató egyben elnök is volt. Gergely István után Kiszely János[35] lett az egylet elnöke 1947-ben. Az ekkor már folyamatos politikai támadások miatt az egylet vezetői közül többen le is mondtak tisztségeikről. „Az elnök bevezető szavaiban kitér az elfoglaltsága nehéz körülményeire s ezek tudatában felkéri a választmányt, hogy elnöki munkájában a legteljesebb odaadással segítsék. Ugyanis a mai nehéz idők közepette hamarabb részesül bárki – a közért való munkájáért – támadásban, mint elismerésben. Csak a teljes összefogás eredményezhet sikereket az Olvasóegylet, azon keresztül az ózdi kultúra fejlődése érdekében, melyre az Olvasóegylet kötelezve van."[36]

A szervezet fennmaradási lehetőségeinek a korlátait az is mutatta, hogy 1947. március végén a Vas- és Fémmunkások Szakszervezete egyenesen már az egylet helyiségének átadását kérte szakszervezeti mozgalmi célokra arra hivatkozva, hogy az egyleti tagok nagy része szakszervezeti tag is.[37] 1947 szeptemberében pedig a Magyar Kommunista Párt ózdi szervezete jelentette be igényét, hogy ettől kezdve az olvasóegylet színháztermét szerda esténként pártnapok megtartására kívánja használni.

A kommunista hatalomátvétel folyamatában fokozatosan szűkülő mozgástérben 1948. június 26-27-én nagyszabású rendezvény keretében ünnepelték az Ózdi Vasgyári Olvasóegyleti Dalárda fennállásának 50. évfordulóját.[38] Az ünnepség kezdeteként az addig beérkezett vendégdalárdák a római katolikus, az evangélikus és a református templomban egyaránt istentiszteleten vettek részt. Június 27-én délelőtt 11 órakor a gyári olvasóegylet színháztermében díszközgyűlést tartottak mintegy 650 tag és az Ózdra érkezett vendégdalárdák

33 Volt Ózdi Olvasó Egyletre vonatkozó adatok – kimutatás az MDP Üzemi Bizottságának, 1950. január 27. MNL BAZML. X. 51. 2. doboz.

34 Gergely István gyárigazgató, olvasóegyleti elnök levele a közgyűléshez, 1946. november 16. MNL BAZML X. 51. 5. doboz.

35 Kiszely János, hengerész, 1924-től volt egyleti tag.

36 Kiszely János elnök beszéde az olvasóegylet 1947. szeptember 2-i ülésén. Jegyzőkönyv. Felvéve az Ózdi Vasgyári Olvasó Egylet választmánya által 1947. szeptember 2-án megtartott üléséről. MNL BAZML X. 51. 1. d.

37 A Vas- és Fémmunkások Szakszervezete ózdi szervezetének levele az olvasóegylet vezetőségéhez, 1947. március 31. MNL BAZML. X.51. 6. d.

38 Lásd. Bárdos, 2008.

tagjainak részvételével. A kétnapos esemény díszhangversennyel, vacsorával és táncmulatsággal zárult. Ez volt az egylet betiltása előtti utolsó év legfontosabb eseménye. Az év végére az egylet könyvtára a Vas- és Fémipari Dolgozók Szakszervezének tulajdonába ment át, a 12000 kötetet leselejtezték, alig 1200 könyv maradt állományban.

1948 végére már egyértelművé vált, hogy a kommunista hatalomátvétellel párhuzamosan kialakuló egypárti viszonyok közepette az olvasóegylet jövője is bizonytalan. A szakszervezet már 1948 tavaszától folyamatosan át akarta venni az irányítást, de az MDP helyi vezetősége ekkor még inkább az egylet fennmaradását támogatta. Mindeközben 1948. április 6-án a szociáldemokrata kötődésű Kiszely János a személye ellen megnyilvánuló bizalmatlanság miatt lemondott az elnöki posztról. Ezt követően már a tisztújítás előtt egyeztetések folytak a MDP vezetésével, a szakszervezettel, az Üzemi Bizottsággal a vezetők személyéről. Mindeközben a tagok felvétele 1948-ban és 1949-ben is folyamatos volt, az utolsó tagfelvételre 1949. február 24-én került sor.

Az egylet sorsa 1949 tavaszán dőlt el véglegesen, amikor az 1949. április 4-én az Ózdra látogató Kossa István iparügyi miniszter a helyi vasas szakszervezet és az MDP szervezet vezetésével egyetértésben „feloszlatni rendelte el, mert mint polgári egyesület tovább nem működhet, szociális és kulturális munkakörét a Szakszervezet veszi át. A feloszlatás iránti választmányi és utána a rendkívüli közgyűlésekre az intézkedéseket megtettük. A felosztó-kirovó rendszer alapján a haláleseti segély kifizetését a jövőben is fenn kívánjuk tartani, mivel ehhez az ózdi dolgozó munkásság ragaszkodik és ezért erre önsegélyező egylet lesz alakítva."[39] Ezt követően a gyár vezetése 1949. április 7-én bejelentette, hogy elvonja az általa fizetett takarítószemélyzetet, és átadja az épület feletti rendelkezés jogát a vasas szakszervezetnek, miután az egylet átalakulási folyamatában nem sikerült tisztázni a vitás kérdéseket. „Ezek után kérjük a t. Címet, szíveskedjék az Olvasó Egyletet záros határidőn belül a Vasas Szakszervezetnek leltárilag átadni, hogy a jövőben az épületben levő értékekért az épület átvevője felelhessen. A dolgozókat érintő segélyalap mind az ideig, míg ez az ügy Budapesten el nem intéződik, marad a régi szervezet szerint."[40] A folyamat lezárásaként a belügyminiszter 1949. június 17-én a 622.742/1948. IV/3. számú rendeletével feloszlatta a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Ózdi Gyári Felvigyázó és Munkásszemélyzet Olvasóegyletét. 1949. június 26-án megtartották az olvasóegylet záró közgyűlését, ami 65 év után kimondta az egylet megszűnését. Az egylet vagyonát felleltározták, és a székházzal együtt a székház a vasas szakszervezet tulajdonába és kezelésébe került át, s művelődési házként működött tovább.

A hatalmi szándékokkal ellentétesen, a korábbi egyleti tagok az Olvasó felszámolásával párhuzamosan, a saját kezdeményezésükre létrehoztak egy új,

39 Az ózdi olvasóegylet vezetőségének a levele a pénzügyminiszternek, 1949. április 11. MNL BAZML X. 51. 6. doboz

40 A Rimamurány Kohászati Üzemek Nemzeti Vállalat igazgatóságának levele az olvasóegylet vezetőségének. 1949. április 7. MNL BAZML X.51. 6. doboz. Az Ózdi Olvasó Egylet iratai 1947–1949.

temetkezési önsegélyező egyesületet. Ennek az alakuló ülését 1949. június 20-án tartották meg 280 fő részvételével. Kovács József az előkészítő bizottság nevében bejelentette, hogy „szinte már mindenki előtt ismeretes, az Olvasóegyletet a Belügyminisztérium feloszlatta s természetesen ezzel együtt megszűnt a temetkezési önsegélyezés is. A Pénzügyminisztérium azonban szóbelileg engedélyezte, hogy létrejöjjön az Ózdi Vasgyári Dolgozók Temetkezési Biztosító Segélyegyesülete."[41] Üzemegységenként egy tagot delegáltak a jelölőbizottságba, akik javaslatot tettek a vezetőség és a választmánytagjaira. 13 tagú vezetőséget és 18 tagból álló választmányt választottak meg. Hangsúlyozták, hogy a szakszervezettől függetlenül működik a segélyegylet, aminek létrehozását az MDP nagyüzemi pártvezetése sem ellenezte. Nagyon egyedi és sajátos vállalkozás volt az egypárti államszocializmus hatalomátvételi időszakában egy ilyen – kétségtelenül speciális célú – önkéntes segélyegylet létrehozása és működtetése, hiszen ez a típusú, alulról jövő kezdeményezés teljesen szembement a kor szigorú centralizációra épülő társadalomszervezési gyakorlatával. Némi huzavonát követően a Belügyminisztérium is jóváhagyta az „Ózdi Vasgyári Dolgozók Temetkezési Biztosító Segélyegylete" létrehozását, s így lehetővé vált a fél évszázados segélyezési gyakorlat folytatása is az új egylet 4200 tagja számára. De ez sem indult zökkenőmentesen, mert az olvasóegylet feloszlatását követően, 1949 júliusában a gyári bérszámfejtésen beszüntették a dolgozóknak kifizetett bérből az egyleti tagdíj levonását, ami adminisztratív akadályként nehezítette a támogatások kifizetését. 1949 szeptemberében a szakszervezeti vezetőséghez intézett levelében a segélyegylet vezetői a korábbi gyakorlat visszaállítását kérték, hivatkozva arra, hogy ez jelentősen megkönnyíti a tevékenységüket. Arra is felhívták a figyelmet, hogy „a felszabadulás után a feloszlatott Ózdi Vasgyári Olvasóegylet vezetése újjá alakult és nagyobbára az ózdi fizikai dolgozó vitték az ügyeket, a mai kor szellemének megfelelően. Az újonnan alakult Temetkezési Biztosító Segélyegylet vezetősége is a dolgozókból lett megválasztva, akik önzetlenül viszik az ügyeket a közösség érdekében."[42] A kérdés megoldása elhúzódott, ezért 1949. november 17-én többszáz aláírással ellátott beadványban kérték ismételten a temetkezési segélyegyleti tagdíj levonását a bérszámfejtés során, ami ezt követően meg is valósult.

A korábbi szabályokat követve, a tag halála esetén 1500 Ft, a feleség halála esetén pedig 500 Ft segély fizettek. A segélyegylet végül 1952 tavaszáig működhetett, 1951/52-ben a jegyzőkönyvek[43] tanúsága szerint folyamatosan mérséklődött a tagok aktivitása, majd kimondták a megszűnését. Az egyleti vagyont az Állami Biztosító vette át, a haláleseti segélyt biztosítássá alakították át.

---

41 A temetkezési segélyegylet alakulását előkészítő ülés jegyzőkönyve, 1949. június 25. MNL BAZML X:51. 1. d.

42 A Temetkezési Biztosító Segélyegylet vezetőinek levele a Szakszervezeti Vezetőségnek, 1949. szeptember 3. MNL BAZML. X. 51. 6. d.

43 Az Ózdi Vasgyári Dolgozók Temetkezési Biztosító Segélyegyletének közgyűlési, választmányi jegyzőkönyvei és iratai. MNL BAZML. X.51. 6. d.

Társadalmi jellegzetességek

A társadalmi integráció szempontjából fontos volt, hogy megalakulásától kezdődően az egylet évtizedeken keresztül polgári viselkedés- és magatartásformákat közvetített a tagok felé. A hosszú munkanapok mellett a társaséletnek ez a szervezett formája nyilván le is kötötte az energiákat. A tudatos értékorientálás révén pedig a baloldali eszmei és politikai vonzódásokat is igyekeztek távoltartani a tagságtól és rajtuk keresztül a gyári munkásságtól.[44] Ez egyébként a szociáldemokrata párt 1920-as években kezdődő fokozatos térvesztése miatt sem volt igazán nehéz, az illegális kommunista párt pedig egészen egyszerűen nem volt jelen a gyárban. A 20. század első évtizedeiben a kereszténységszocialista gondolatok sokkal népszerűbbek voltak a gyári társadalomban. Ezen túlmenően a kispolgári, alsó középosztályhoz kötődő életmódminták nyilván sokak számára vonzóak voltak, a színház, a mozi, a dalárda hangversenyei, a táncestek kultúrafogyasztási és szórakozási lehetőséget kínáltak sokaknak. Ez a mindennapi élet gyakorlatában megvalósuló munkáslét számos ponton teljesen ellentétes volt a két háború közötti Népszavában vagy az államszocializmus hivatalos – munkásmozgalom – történetírásában megjelenített proletárképpel. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az ózdi gyári társadalom ne lett volna erősen tagolt, de éppen az olvasóegyleti dokumentumok alapján is látható, hogy annak jellegét és működését nem az alsómunkásság csoportjai határozták meg.

Az olvasóegyleti szociális tevékenység a társadalmi szolidaritási hajlandóságot erősítette tényleges társadalmi igényeket kielégítve. Így egyfajta strukturált szerveződés és társasélet kereteit is megteremtette, jelentette az egylet. A fiatalabb generációk gyári társadalmi integrációjában a kulturált társas viselkedés elemeinek a megerősítésén keresztül az olyan sajátos intézmények is szerepet játszottak, mint az olvasóegyleti tánciskolák, ahogyan ezt többek között a két-három évente kiadott, illemkódexként is funkcionáló tánciskolai rendszabályok[45] is tanúsítják.

A szocializációs, integrációs mechanizmusok mellett az olvasóegyleti tagság társadalmi összetételének a kérdése is fontos. A fennmaradt tagnyilvántartó könyvek adatai azt mutatják, hogy a tagság döntő többsége a betanított és a szakképzett munkások közül került ki, a képzetlen munkások, napszámosok ritkán kérték a felvételüket. Miután a belépés idejét, a tagság megszűnésének az időpontját és okát is rögzítették, az is látható, hogy igen gyakran élethosszig tartott a tagság, másrészt pedig elég alacsony volt a munkahelyváltás vagy

44 A gyári társadalom a 20. század első felében az első világháború és 1918/19 kivételével meglehetősen messze állt a baloldaliságtól, 1907-ben ugyan létrejött a szociáldemokrata párt helyi szervezete, de éppen csak létezett, a vasas szakszervezet helyi szervezete is csak 1916/17 fordulóján alakult meg. Az 1918-as sztrájkok és a rövid életű kommün bukása után a szociáldemokrata párt és a szakszervezet politikai befolyása is folyamatosan csökkent az 1920-as években. A kérdéshez lásd: Nagy P. 2016. 285–306.

45 Tánciskolai rendszabályok, 1935, 1937, 1941, 1943. MNL BAZML X. 51. Az ózdi olvasóegylet iratai. 6.d.

a tagdíj-nemfizetés miatt kilépők, kimaradók száma. Ez is arra enged következtetni, hogy az olvasóegyleti tagság olyan presztízst is hordozott, ami fontos volt mind a lokális, mind a gyári társadalomban, hiszen feltehetően a tekintélyes, lojális és megbízható munkavállaló képét erősítette. A családnevek alapján és a családi élettörténetek ismeretében az is látható, teljes, többgenerációs munkáscsaládok[46] az egyleti tagságnak is fontos csoportját alkották. A második világháborúig egyleti tagok nagy része az Ózdon lakó munkások közül került ki, a környező felvakból bejárók között a tagok száma alacsonyabb volt.

Ugyancsak érdekes kérdés a törzsmunkásság, az egyleti tagság és az egyleti vezetőség kapcsolata. A tag- és a munkásnyilvántartások, fizetési jegyzékek alapján látható, hogy az egyes üzemegységek meghatározó munkásai gyakorlatilag kivétel nélkül tagjai voltak az olvasóegyletnek, s ebből a körből került ki az egyleti tisztségviselők egy része és választmányi tagok is. Az egylet vezetőségi és választmányi névsorait vizsgálva látható, hogy átlagosan 10-15 évi gyári munkaviszony volt szükséges ahhoz, hogy valaki előbb a jelöltek, majd a vezetőségi és választmányi tagok közé kerülhessen, ami azt mutatja, hogy a szimpla egyleti tagságon túlmutató részvételhez elengedhetetlen volt a munkahelyi és lokális ismertség, kapcsolati és bizalmi tőke felhalmozása is. Ebben nyilván szerepe volt a generációs kötődéseknek, kapcsolatoknak – iskola, tanoncévek, barátságok – is. Önmagában a tagság is viszonylag szigorú feltételek (életkor, legalább kétéves, folyamatos gyári munkaviszony, két ajánló) teljesítéséhez volt kötött, és nem vettek fel minden jelentkezőt automatikusan. Ebben az értelemben szinte biztosra vehető, hogy a taggá válás a hosszabb távú munkahelyi elköteleződést is kifejezte, pozitív jelentéssel bírt, az egyleti tisztség betöltése pedig nyilvánvalóan az egyes ember társadalmi presztízsét növelte. Ez abban az esetben még inkább így volt, ha ehhez olyan speciális kulturális tőke is társult, mint amelyet például az egylet által működtetett kulturális szervezetekben – dalárda, fúvószenekart – való részvétel jelentett. 1948-ban, amikor az olvasóegylet dalárdája fennállásának félévszázados jubileumát ünnepelte, az akkor aktív dalárdatagok kétharmada több mint húsz éve volt tag. Ezek ismeretében megfontolandó az is, hogy ezeket a tényezőket a gyári társadalom tagoltságának az újragondolásánál is figyelembe vegyük a hagyományos rétegződési tényezők – iskolázottság, szakképzettség, munkaszervezeti hely, jövedelem – mellett. Mindezt alátámasztja az is, hogy a felvételi kérelmek és a felvett tagok száma lépést tartott a gyári foglalkoztatottak létszámának az emelkedésével, s a 20. század elejétől átlagosan a gyárban foglalkoztatottaknak közel a fele volt egyleti tag. A jelentkezési kedv a második világháborút követő években sem csökkent, vagyis a munkások továbbra is fontosnak tartották az egyleti tagságot az alapvetően megváltozott politikai viszonyok között is. Az egyletnek 1947-ben közel 4000 tagja volt, miközben a gyári munkások létszáma elérte a 7000 főt, vagyis a gyárban foglalkoztatottaknak több mint a fele volt egyleti tag. Ebből, ha óvatosan is, de

46 Valuch Tibor: Approaches to the life story analyses of multigenerational Hungarian worker's families in the 20th century. EAST CENTRAL EUROPE / L'EUROPE DU CENTRE EST 46: 2019. 1. 84–98.

arra lehet következtetni, hogy továbbra is működtek az 1945 előtti társadalmi integrációs mechanizmusok, személyesen is magasra értékelt presztízsnövelő tényező maradt az egyleti tagság.

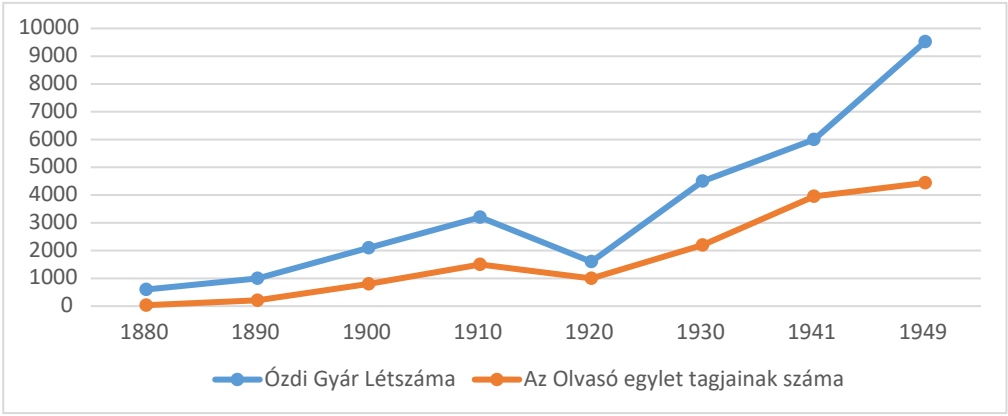

Az olvasóegylet taglétszámának és a gyári munkások létszámának alakulása 1884–1949
Forrás: Nagy Péter: A Rima vonzásában. Budapest. 2016. Napvilág. 77–79. o. és az olvasóegylet jegyzőkönyvei alapján saját szerkesztés. Megjegyzés: Az olvasóegylet első létszámadata 1884-ből, az alapítás évéből származik.

A gyári és lokális társadalmi presztízsen túl nyilván ebben nem elhanyagolható szerepe volt a haláleseti segélyezésnek is. A 20. század első felében a korabeli havi átlagbér másfél-kétszeresét jelentette a tag halála esetén kifizetett segély. Ha a segély funkcióját nézzük, az öngondoskodás mellett ebben is tetten érhető a szolidaritás gondolata, hiszen a felosztó-kirovó segélyezés rendszerében a tagok által befizetett összeg teremtette meg a kifizetések fedezetét.

Ha az olvasóegylet vezetésének és választmányának a társadalmi jellemzőit vizsgáljuk, akkor az látható, hogy elsősorban az altisztek, előmunkások, szakmunkások csoportjaiból került ki a választott vezetők többsége, kisebb része pedig a gyár alkalmazásában álló hivatalnokok és értelmiségiek közül. Ez utóbbi csoportot a gyárigazgató, az egyesületi tanító/iskolaigazgató, a dalárda karnagya és a kórház főorvosa alkotta. 1913 és 1949 között a közgyűlési és választmányi ülések jegyzőkönyvei alapján vizsgálhatóak a választott vezetők névsorai, ezek – általában csak a neveket és a megválasztás időpontját tartalmazzák – lehetnek a kiindulópontjai egy, a tagnyilvántartó könyvek adatainak a feldolgozására épülő részletesebb elemzésnek. Szintén érdekes elemzési szempont lehet az egyleti tagok és vezetők iskolatársi, munkahelyi, rokoni-ismerősi és kulturális kapcsolati hálójának a vizsgálata, amihez az iskolai anyakönyvek, értesítők, munkahelyi nyilvántartások, dalárdatagok névsorai nyújthatnak támpontokat.

1939–1948 között rendelkezésre állnak – a helyenként részletesebb személyes adatokat is tartalmazó – vezetőségi és választmányi névsorok, amelyek alapján meg állapítható, hogy ennek a viharos évtizednek a során a tisztviselők

és a választmányi tagok fele cserélődött ki, az 1939-ben megválasztott tisztikar 1944-ig változatlan maradt, a választmányi tagok nagy része is két ciklusban kapott bizalmat, s többen közülük 1945–1949 között is az egylet vezetői maradtak. A tagnyilvántartások az mutatják, hogy az egyes üzemegységeket a háború előtt és a háború után is olyan, a negyvenes koréveikben járó törzsmunkások képviselték, akik legalább 15-20 éve gyári munkások, alkalmazottak voltak. Politikai elkötelezettségük viszont alaposan átrendeződött, az 1948-as választmánynak már a 80%-a kommunista párttag volt.

1939-ben az egylet elnöksége, vezetősége és választmánya 44 tagból állt. A választmánynak 16 rendes és 5 póttagja volt. A nyolc üzemegység munkásai közül kerültek ki. 1945 szeptemberében a vezetőséget a gyári főmérnökként dolgozó elnök, a megbízott igazgató, az alelnök, a gyári főorvos, az igazgató, a jegyző, a pénztáros és a számvizsgáló alkotta, akik szellemi foglalkozásúak voltak, az ellenőrök és a számvizsgálók fizikai munkásként dolgoztak. A vezetőségen belül 80:20 volt a munkások, az értelmiségiek és tisztviselők aránya, ami a gyári alkalmazotti megoszlásnál magasabb arány volt.

1947 szeptemberéből fennmaradt az egyleti vezetőség és a választmány tagjainak a részletesebb személyes adatait is tartalmazó kimutatás.[47] Ez lehetőséget ad arra, hogy összefoglaljuk az akkor 37 tagú testület néhány szociodemográfiai jellemzőjét. Az egyleti vezetők közül 17-en voltak ózdi születésűek, 7-en Salgótarjában 3-an pedig Borsodnádasdon születtek, mellettük még ketten, összesen 29-en származtak ipari településekről. A fennmaradó nyolc tagból 4-en felvidéki, 4-en pedig alföldi falvakban születtek. Életkorukat tekintve az 1947-es választmány két legidősebb tagja 1878, illetve 1881-es születésű, vagyis 69, illetve 66 éves volt, a legfiatalabb tag pedig 36 éves volt, 1911-ben született. A tagok átlagéletkora 50,9 év volt.

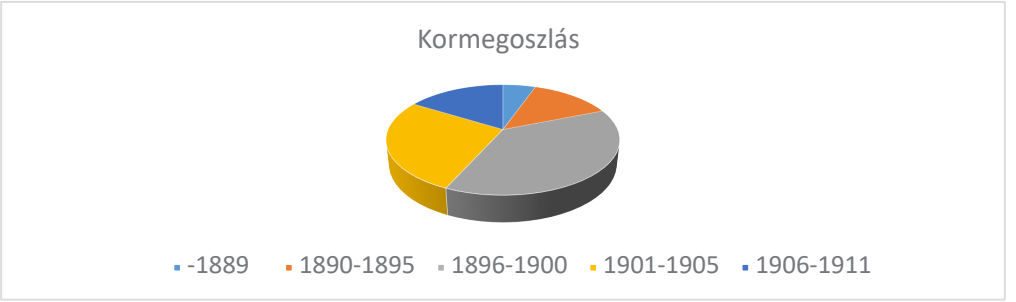

Az olvasóegylet vezetésének a kormegoszlása 1947-ben (N = 37)
Forrás: Névjegyzék az Ózdi Vasgyári Olvasóegylet vezetőségéről, 1947. szeptember 24. MNL BAZML X.51. Az ózdi olvasóegylet iratai 4. d.

47 Kimutatás az ózdi olvasóegylet vezetőiről, 1947. szeptember 22. MNL BAZML X.51. 6. doboz.

A foglalkozás-összetételt vizsgálva: 14-en szellemi, 21-en fizikai foglalkozásúak, 2-en pedig nyugdíjasok voltak. A szellemi foglalkozásúak közül négyen voltak értelmiségiek/vezető beosztásúak (gyárigazgató, iskolaigazgató, orvos, karmester), hárman számtisztek, heten pedig irodai alkalmazottak. A fizikai foglalkozásúak mindegyike szakmunkás volt, a legtöbben hengeresztergályosok, hengerészek, esztergályosok, lakatosok és gépészek. Lakóhelyük szerint valamennyien Ózdon éltek, 27-en a gyári kolóniák valamelyikén – többségükben az Újtelepen, a Hosszúsoron, Kiserdőalján, Kisamerikában, Hétesen és Velencén – laktak, tízen pedig a település más részén. 1947-ben is rögzítették a politikai hovatartozást is. A változó időknek megfelelően valamennyien párttagok voltak, 24 fő a szociáldemokrata, 13 fő pedig a kommunista párt tagja volt.

Igen érdekesek a külső feltételekhez történő politikai alkalmazkodások, orientáció- és identitásváltások az egyleti vezetők beszédeiben. A két világháború közötti időszakban elsősorban a keresztény-nemzeti gondolathoz kapcsolódó elvárásokhoz igazodtak, a harmincas évek végén a nemzeti büszkeség és a sikeres revízió volt a középpontban, a háború éveiben a mindenkitől elvárható hazafias elkötelezettség teljesítéséről, helytállásról, magyarságot fenyegető bolsevik veszedelemről szóltak. A háború befejeződését követően erőteljesen áthangolódtak az elnöki és igazgatói megszólalások. Az egyleti tisztviselők a demokrácia és a demokratikus rendszer fontosságát hangsúlyozták, kiemelve, hogy az egylet sohasem volt reakciós, ami nyilván a politikai indíttatású támadások elhárítását célozta.

A szélsőségekről való távolságtartás egyébként valóban jellemző volt az egyleti tagságra, amit közvetetten az is mutat, hogy a közel négyezer fős tagságból 1945/46-ban mindössze 11 főt töröltek a nyilas mozgalomban való részvételük miatt, ehhez hasonlóan alacsony, mindössze 5 főt volt az igazolási eljárások során[48] nem igazolt minősítéssel rendelkezők száma is, míg az egyleti vezetőség minden tagja sikerrel vette az igazolási eljárást.

Az is a háborút követő korszak sajátosságai közé tartozott, ahogy a kommunista és a szociáldemokrata párt 1945 első heteiben villámgyorsan létrehozta a saját szervezeteit egy olyan településen, gyárban, ahol 1945 előtt az illegális kommunista párt semmilyen formában nem volt jelen, s ahol a szociáldemokrata párt helyi szervezete is lényegében megszűnt 1938-ra. Különösen érdekes ez azoknak a felsőmunkássághoz tartozó egyleti tagoknak és vezetőknek az esetében, akik az 1920-a és 1930-as években a gyár megbecsült törzsmunkásaihoz tartoztak, s akiktől 1945 előtt meglehetősen távol állt az ilyenféle politikai elköteleződés, szerepvállalás. Ez a gyors alkalmazkodás állhatott annak a hátterében is, hogy 1945. március 4-én a háborút követő első közgyűlésen „a felszabadult munkásság a két munkáspárt jelölése alapján választotta meg az egylet új vezetését”.[49] A politikai szempontokon túlmenően viszont az egyleti közgyűlések beszédeinek, felszólalásainak korszakokon átívelő, hangsúlyos,

48 Kimutatás az egyleti tagok közül törölt személyekről. 1947. március 13. MNL BAZML. X.51. 2. doboz.

49 Jegyzőkönyv az olvasóegylet 1945. március 4-i tisztújító közgyűléséről. Ózdi Városi Könyvtár.

közös eleme volt a munka tisztelete, megbecsülése, a munkásság társadalmi szerepének és jelentőségének a hangsúlyozása.

Összegzés

A tanulmány arra tett kísérletet, hogy az ózdi olvasóegylet példáján keresztül megvizsgálja az ipari munkásság társadalmi szerveződésének és integrációjának néhány jellemzőjét. A korántsem teljes körű elemzés alapján látható, hogy egyfelől a társadalmi stabilitás igénye, a biztos megélhetés és a fokozatos felemelkedés vágya, szándéka jelentősen befolyásolta az ózdi gyári társadalom működését, ezen belül a felsőmunkásság társadalmi magatartását a 20. század első felében. S ebben egyfajta integrációs térként a helyi munkások legnagyobb létszámú szervezete, az olvasóegylet is fontos szerepet játszott. Az egylet a társadalmi magatartás és kultúraformálás mellett lehetőséget adott a gyár vezetőségének a munkahelyi szocializáció formálására, a gyári munkás identitás erősítésére, a lojalitási minimumok fenntartására és a gyári társadalom integrációjának a befolyásolására is.

Irodalom:

Bárdos Gyula-Kocsik László: A dalárdától az Ózdi Városi Vegyeskarig 110 év. Ózd. 2008. ÓMI

Berend T. Iván (szerk.) Az Ózdi Kohászati Üzemek története. Ózd, 1981. ÓKÜ

Hlavács Samu: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság Ózdi Gyári Felvigyázó és Munkás-személyzet Olvasó-egylete 25 éves fennállásának a története 1884-1909. Miskolc, 1909.

Nagy Péter: A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig. Budapest, 2016. Napvilág Kiadó.

Tengely Adrienn: A Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek szerepének változása Ózdon az őszirózsás forradalom idején In: Gál, Máté; Péterffy, Gergely (szerk.) 1918: vég és kezdet. Eger, Magyarország : Líceum Kiadó, (2019) pp. 277-293.

Valuch Tibor: Approaches to the life story analyses of multigenerational Hungarian worker's families in the 20th century. EAST CENTRAL EUROPE / L'EUROPE DU CENTRE EST 46: 2019.1. pp. 84-98.

VERÓK ATTILA

A KÁRPÁT-MEDENCEI PROTESTÁNS KULTÚRA KERESZTMETSZETE EGY 18. SZÁZADI NÉMET KÖNYVGYŰJTEMÉNY HUNGARIKUMAIBAN – ERDÉLY PÉLDÁJA

Könyvtörténeti források feltárása

A magyar könyvtörténeti kutatások történetében eddig mindössze két alkalommal fordult elő, hogy a Kárpát-medence határain kívüli, azaz nemzetközi színtéren elhelyezkedő történeti könyvgyűjteményt vizsgáltak át a teljesség igényével hungarikumok után fürkészve. Az 1980–90-es években a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek (Németh S. Katalin kutatásai)[1] és a 2000-es években a hallei Franckesche Stiftungen (Verók Attila kutatásai) dokumentumállományaiban.[2] A két kutatás ugyan különböző vizsgálati szempontok szerint és eltérő hozzáférési lehetőségek mentén zajlott, egy dologban azonban biztosan közös nevezőn állnak: meggyőzően rámutatnak, hogy a kapcsolódó könyvtárak gyűjteményük kialakulása, kialakítása idején a Kárpát-medencei protestáns kultúráról egy adott közeg számára egységes képet közvetítettek.

1 Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Teil 1–3. Bearb. S. Katalin Németh. München–New York–London–Paris 1993.

2 A kutatás fázisait és az átvizsgált kiadványtípusok körét dokumentálják a következő kötetek: Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1: Porträts. Hg. Brigitte Klosterberg, István Monok; bearb. Attila Verók, György Rózsa. (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien 7.) Tübingen 2003. [a továbbiakban: Die Hungarica-Sammlung… Porträts]; Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Historische Karten und Ansichten. Hg. Brigitte Klosterberg, István Monok; bearb. László Pászti, Attila Verók. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 22.) Halle 2009. [a továbbiakban: Die Hungarica-Sammlung… Historische Karten]; Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Alte Drucke 1495–1800. I.–II. Hg. Brigitte Klosterberg, István Monok; bearb. Attila Verók. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn 40/1–2.) Bp. 2017. [a továbbiakban: Adattár 40]. A kutatás során előkerült, Kárpát-medencei vonatkozású dokumentumállomány művelődéstörténeti jelentőségéről: *Monok István:* Halle és Magyarország kulturális kapcsolatainak forrásairól. Irodalomismeret 15. (2004) 6. sz. 142–146.; A Franckei Alapítványok kiállítása az Országos Széchényi Könyvtárban. Brigitte Klosterberg megnyitó beszédét magyarra ford. Verók Attila. Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 19. (2010) 1. sz. 50–55.; *Brigitte Klosterberg:* Hungarica in den Beständen der Bibliothek und des Archivs der Franckeschen Stiftungen zu Halle. In: MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina. Bp. 2016. 380–384.

https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.305

A mostani tanulmányban kizárólag a hallei kutatás eredményeit mutatom be Erdély fókuszba állításával. A protestáns, különösen lutheránus szellemiségű német város történeti gyűjteményei ugyanis szinte hiánytalanul vészelték át az elmúlt háromszáz év kataklizmáit, így 18. században konzervált kollekcióik megbízható pillanatfelvételt, hitelesnek feltételezhető korabeli Erdély-képet nyújtanak a mai kutató számára – jelen esetben főként művelődés-, köz-, egyház- és vallástörténeti szempontból is.

Erdély-kép az egyes dokumentumtípusokban

Az alábbiakban nem célom a feltárt anyag tételes vagy csoportonkénti jellemzést nyújtó bemutatása, hiszen ezt több helyen megtettem már különböző nézőpontokból – dokumentumtípusonként[3] és összefoglaló jelleggel is.[4] Most néhány esetpélda felvillantásával inkább általános benyomásaimat kívánom megfogalmazni. Olyan szempontokat, amelyek csak egy teljes gyűjtemény átfogó ismeretében, az egészről a feltárás során kibontakozó impresszió nyomán sejlenek fel az átvizsgálást végző személy fejében. Ilyen jellegű áttekintő kép csupán az egyes, véletlenszerűen kiválasztott dokumentumok tanulmányozásával nem nyerhető, a generális érvényű állítások viszont a példaként kiragadott kiadványokkal kiválóan alátámaszthatók.

Egy-egy Kárpát-medencei település kapcsán (Pécs, Pest/Buda, Eger, Nagyvárad) végeztem már előtanulmányokat, ahol a helyi viszonyok korabeli kiadványokból rekonstruálható bemutatását kíséreltem meg a 18. századi külföldi szemlélők szemüvegén keresztül.[5] Az elemzés alapjául szolgáló nyomtatványok kivétel nélkül

3 *Attila Verók:* Porträts ungarischer Personen in der Böttcherschen Porträtsammlung. In: Die Hungarica-Sammlung... Porträts i. m. XX–XXV.; *Uő.:* Hungarica-Bilder in den historischen Sammlungen der Franckeschen Stiftungen zu Halle bis 1800. Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie 30. (2009–2010) 185–200.

4 *Verók Attila:* Erdélyi könyves emlékek Hallében az 1800 előtti időszakból. *In:* Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére. Szerk. Bányai Réka, Spielmann-Sebestyén Mihály. Marosvásárhely 2009. 427–450.; *Uő.:* Gondolatok egy épülő németországi hungarica-adatbázisról. In: Agria Media 2011. „Az információs társadalom az alkotó tudás társadalmának digitális előtere." = „The information-based society is the digital entry point of a civilization built on creative knowledge." Agria Média 2011 – X. Információtechnikai és Oktatástechnológiai Konferencia és Kiállítás; ICI-11 Nemzetközi Informatikai Konferencia. Eger, 2011. október 11–12. Szerk. Nádasi András. Eger 2012. 192–197.; *Uő.:* Régi nyomtatványok nyomában. Hungarikumok Halléból = Auf der Suche nach alten Druckwerken. Hungarica aus Halle. Eger 2016; *Uő.:* A 17–18. századi erdélyi peregrináció emlékei a hallei Franckesche Stiftungen történeti gyűjteményeiben. In: Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére. Szerk. Bogdándi Zsolt, Lupescu Makó Mária. Kolozsvár 2020. 477–486.

5 *Verók Attila:* Pécs a külföld szemével. Klimo városának képe kora újkori nyomtatványokban. In: Klimo György püspök és kora. Egyház, művelődés, kultúra a 18. században. A 2010. október 14-én, Pécsett, Klimo György pécsi püspök születésének 300. évfordulójára megrendezett tudományos konferencia tanulmányai. Szerk. Pohánka Éva, Szilágyi Mariann. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 9.) Pécs 2011. 154–167.; *Uő.:* Das Bild von Pest/Buda im

mindig a hallei Franckei Alapítványok történeti gyűjteményeiből (régi könyvek, portrék, térképek) származtak. Amióta lezárult a nevezett német muzeális közintézmény gyűjteményegységeiben – köztük az eddig nem említett levéltárban is – a magyar vonatkozású dokumentumok tételes feltárása, és nyomtatásban is megjelentek a kapcsolódó katalógusok,[6] a forrásanyag beható vizsgálatra vár. Néhány részterületet, elsősorban a hallei pietizmus Kárpát-medencei kapcsolat- és hatásrendszerét elemezte az utóbbi időben többek között a Saale parti város dokumentumgyűjteményeiben fellelhető kútfők mentén Font Zsuzsa[7] és Csepregi Zoltán.[8] Jómagam egy nagyobb összefoglaló mű összeállításán dolgozom éppen, amely túlnyomórészt a Halléból előkerült dokumentumok alapján átfogó képet kíván nyújtani a 18. századi hallei-erdélyi kétoldalú kapcsolatokról. A jelen tanulmány ennek a munkának az előhírnökeként, beharangozó alapvetéseként értelmezhető.

„… tükör által homályosan …”?

Szent Pál korinthusbeliekhez írt első levele 13. fejezetének 12. verse, pontosabban annak kezdő szavai nem csupán teológiai értelemben, azaz a szeretet széles körben elfogadott himnuszaként, hanem művelődéstörténeti szempontból is interpretálhatók. Amikor ugyanis – jelen szándékunkhoz hasonlóan – egy-egy etnikumról vagy egy-egy területen élő etnikumok közösségéről kívánunk imagológiai megközelítésben beszélni, fontos különbséget tennünk az önkép (önreprezentáció) és a mások által rólunk alkotott mentális kép között. Az auto-

Spiegel frühneuzeitlicher Druckwerke – aus Deutschland betrachtet. In: Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest. Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten. Hg. Wynfried Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer. (Presse und Geschichte – Neue Beiträge 63.) Bremen 2012. 189–199.; *Uő.:* Egri emlékek egy német történeti gyűjteményből. Válogatás a hallei Franckesche Stiftungen hungarikumaiból. In: AGRIA L. Szerk. H. Szilasi Ágota, Várkonyi Péter, Bujdosné Pap Györgyi, Császi Irén. Eger 2017. (Annales Musei Agriensis = Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve 50.) 397–412.; *Uő.:* Nagyváradi emlékek a második reformáció korának egy jeles történeti gyűjteményéből. Szemezgetés a hallei Franckesche Stiftungen „varadicum”-aiból. In: Reformáció 500. A Partiumi Keresztény Egyetem által 2017. október 5–6. között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye. Szerk. Kulcsár Árpád. (Partiumi Pantheon 1.) Nagyvárad–Komárom 2018. 113–134.

6 Bibliográfiai adataikat lásd a jelen tanulmány 2. jegyzetében.

7 Vö. pl. *Zsuzsa Font:* Ein radikaler Pietist in Kronstadt. Der Fall des Johann Bayer 1675–1677. In: Kultur und Literatur der Frühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum. Transregionale Bedeutung und eigene Identität. Hg. Tünde Katona, Detlef Haberland. Szeged 2014. 48–58.; *Uő.:* Johann Wilhelm Petersen ismertsége és recepciója Erdélyben. In: Peregrináció és erudíció i. m. 137–156.

8 Vö. pl. *Csepregi Zoltán:* A Barcaságtól Pennsylvaniáig: Lucas Rauss (1724–1788) önéletrajza. In: MONOKgraphia i. m. 121–131.; *Uő.:* „…daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache”. Bécsi követségi prédikátorok jelentései. In: Vértelen ellenreformáció. Szerk. Csorba Dávid. (Reformáció Öröksége 2.) Bp. 2020. 186–204.

sztereotípiák és a heterosztereotípiák összevetése során[9] bontakozik ki olyan kép az egyénről, illetve a csoportól, amely ideális esetben mentes a túlzásoktól, egyoldalúságoktól, és talán az *aurea mediocritas*t, az arany középszert közvetíti, azaz közel állhat a valósághoz.

Ha tehát csak az önmagunkról alkotott képet tekintjük mérvadónak minden megnyilvánulásunkban, akkor homályosan látjuk magunkat egy képzeletbeli tükörben. Nincs ez azonban másként abban az esetben sem, ha pusztán a külső szemlélő ítéletei, másság-képe alapján kívánjuk megszabni minden lépésünket. Ekkor is torzított tükörképet észlelünk önmagunkról. Az objektív „igazság" vagy „valóság" – amennyiben létezik ilyen egyáltalán – mindig valahol a kétfajta reflexió közös halmazában, metszetében ragadható meg.

Ebben a tanulmányban a magyarországiétól eltérő társadalmi közeg (beleértve az idegen földön recipiált Kárpát-medencei szerzők műveinek hatását is) és a külső szemlélők nyomtatott dokumentumokban tetten érhető pozíciójából vizsgálom meg a 18. századi Erdély-képet. Olyan szemlélőkéből, akik nem élnek közvetlen szomszédságban a Kárpát-medencével, tehát esetükben kiküszöbölhetők a hagyományos szomszédság-sztereotípiák egykor nemzetkarakterológiainak nevezett jegyei.[10] Ennek köszönhetően a 18. századi erdélyi viszonyokról megrajzolt mentális képük feltételezhetően érzelemmentesebb, függetlenebb, kevésbé elfogult közvetlen határszomszédaink véleményénél. Elméletileg így az erdélyi lokális identitás kívülről azonosítható, vélhetőleg adekvátabb lenyomatát közvetítik az utókor számára.

Bárhogyan legyen is, ebben a tanulmányban a hallei Franckesche Stiftungen történeti gyűjteményeiben fennmaradt dokumentumok alapján kirajzolódó erdélyi protestáns kultúra főbb jellegzetességeit próbálom meg áttekinteni a 18. századot illetően. Ahogyan egy korabeli olvasó azt láthatta Európa első modern egyetemének, a hallei univerzitásnak a szellemi erőterében.

Az értelmező közeg: a Saale parti Halle városa

Ebben a fejezetben nem kívánom még csak vázlatosan sem ismertetni Európa egyik legrégebbi, előbb a Karolingok (806), majd I. Ottó német-római császár által (961) városi joggal felruházott településének történetét.[11] Ugyanígy Európa legelső, a felekezetek közötti béke megteremtése érdekében létrehozott, pietista vezetés

9 A fogalmak magyarázatára lásd *Tapodi Zsuzsanna Mónika:* Imagológia – egy ősi gyakorlat megújuló megközelítésben. Létünk 41. (2011) 4. sz. 42–46.

10 A témához gondolatébresztőként csupán két tanulmányt ajánlok: *Kovács Gábor:* Mi volt a magyar 1939-ben és mi 2005-ben? A nemzetkarakterológia problémája tegnap és ma. Magyar Tudomány 167. (2007) 3. sz. 301–309. és *Tőkéczki László:* Nemzetkarakterológia avagy közösségi (etnikai) presztízsek. Hitel 24. (2011) 12. sz. 43–48.

11 Kiváló történeti áttekintést ad a város 1200 éves fennállása alkalmából kiadott kötet: Geschichte der Stadt Halle. I–III. Hg. Werner Freitag. Halle 2006–2007.

alatt álló egyetemének (alapítás: 1694) történetét sem.[12] Ugyancsak mellőzöm itt a világot megreformálni szándékozó hallei pietizmus szimbolikus helyének, Francke árvaházának részletes történeti bemutatását,[13] továbbá az ott immár háromszáz évnél is régebb óta működő gyűjtemények alakulástörténetének részletezését.[14]

Mindössze néhány alapvető tudnivalóra hívom fel a figyelmet Halle kapcsán. Ez a város közelsége, viszonylagos olcsósága és egyetemének szellemi nyitottsága okán nagyon kedvelt volt a Kárpát-medencéből érkező, főként protestáns, leginkább azonban evangélikus peregrinusok körében a 18. században, és ökumenikus jelleggel az is maradt egészen a 20. századig. Az egyetem rangját és

12 Ehhez néhány mérvadó összefoglalás: *Wilhelm Schrader:* Geschichte der Friedrichs-Universität zu Halle. Berlin 1894; Aufklärung und Erneuerung. Beiträge zur Geschichte der Universität Halle im ersten Jahrhundert ihres Bestehens (1694–1806). Hg. Günter Jerouschek, Arno Sames. Hanau 1994; 250 Jahre Universität Halle. Streifzüge durch ihre Geschichte in Forschung und Lehre. Halle 1944; 300 Jahre Universität Halle 1694–1994. Schätze aus den Sammlungen und Kabinetten. Hg. Ralf-Torsten Speler. (Katalog des Universitätsmuseums der Zentralen Kustodie der Martin-Luther-Universität Halle–Wittenberg; Neue Folge 2.) Halle 1994; *Johann Christian Förster:* Übersicht der Geschichte der Universität zu Halle in ihrem ersten Jahrhunderte. Nach der bei Carl August Kümmel in Halle 1794 erschienenen ersten Auflage hg., bearb. u. mit Anh. vers. v. Regina Meyer u. Günter Schenk. (Schriftenreihe zur Geistes- und Kulturgeschichte. Monographien) Halle 1998; Beiträge zur Geschichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 1502–2002. Hg. Hermann-J. Rupieper. Halle 2002; *Marianne Taatz-Jacobi:* Erwünschte Harmonie. Die Gründung der Friedrichs-Universität Halle als Instrument brandenburg-preußischer Konfessionspolitik – Motive, Verfahren, Mythos (1680–1713). (Hallische Beiträge zur Geschichte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit 13.) Berlin 2014.

13 Kiindulási pontként szolgálhat az intézményegyüttes behatóbb megismeréséhez: *Helmut Obst – Paul Raabe:* Die Franckeschen Stiftungen zu Halle (Saale). Geschichte und Gegenwart. Halle 2000; *Udo Sträter:* Das Waisenhaus zu Glaucha vor Halle. In: Kinder, Krätze, Karitas. Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit. Hg. Claus Veltmann, Jochen Birkenmeier. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 23.) Halle 2009. 77–87.; *Florian Steger:* Bildung für alle – die Gründung der Glauchaer Anstalten in Halle (Saale) durch August Hermann Francke (1663–1727). In: *Uő.:* Neues aus Halle (Saale): Entdeckungen, Erfindungen und Innovationen. Halle an der Saale 2013. 47–61.; Das Hallesche Waisenhaus. Die Franckeschen Stiftungen mit ihren Sehenswürdigkeiten. Hg. Thomas Müller-Bahlke. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 1.) Halle ^{3}2015.

14 Könyvtár: *Brigitte Klosterberg:* Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Halle 2007. Levéltár: *Rolf Lieberwirth:* Biographisches Register zum Hauptarchiv der Franckeschen Stiftungen zu Halle (Saale). (Quellen und Forschungen zur sächsischen Geschichte 20.) Leipzig–Stuttgart 2000. Múzeum: *Thomas J. Müller-Bahlke:* Die Wunderkammer. Die Kunst- und Naturalienkammer der Franckeschen Stiftungen zu Halle (Saale). (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 1.) Halle 1998; *Claus Veltmann:* »Umb von allen dingen lebendige impressiones und connoisance zu bekommen«. Die Kunst- und Naturalienkammer August Hermann Franckes in der frühneuzeitlichen Bildungstradition. In: Assoziationsraum Wunderkammer. Zeitgenössische Künste zur Kunst- und Naturalienkammer der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Hg. Nike Bätzner. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 32.) Halle 2015. 39–54.; *Thomas Müller-Bahlke:* „Gott und die Welt beßer und zeitiger kennen zu lernen". Die Kunst- und Naturalienkammer des Halleschen Waisenhauses als Schaufenster in die Welt. In: Durch die Welt im Auftrag des Herrn. Reisen von Pietisten im 18. Jahrhundert. Hg. Anne Schröder-Kahnt, Claus Veltmann. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 35.) Halle 2018. 201–209.

presztízsét máig meghatározza az a szellemi örökség, amelyet a wittenbergi, később Martin Luther (1483–1546) egyetemeként elhíresült universitas (alapítás: 1502) és a III. Frigyes (1688–1740) brandenburgi választófejedelem, majd I. Frigyes néven porosz király által alapított hallei felsőoktatási intézmény 1817-ben történt összeolvadása a 18. századinál is gazdagabb tradícióval gazdagított.

Halle városában alakult ki a pietizmusnak az a válfaja, amely a Kárpát-medencébe is meghatározó ideológiai tényezőként (vallásgyakorlás, oktatás, árvaügy) gyűrűzött be a 18. század folyamán. A pietizmus a legfontosabb európai szellemi áramlatnak számít a reformáció és a felvilágosodás között. August Hermann Francke (1663–1727) a pietizmus vezető személyiségeinek egyikeként Luther számos követelését magáévá tette, és azok gyakorlati megvalósítására törekedett. Lutherhez hasonlóan Francke is a képzésben, az oktatásban látta a társadalmi állapotok alapvető megjobbításának kulcsát. Ennek megfelelően olyan iskolarendszert épített ki, amely a társadalom minden rétegével komolyan számolt, és minden gyermek számára széles körű képzésben való részvételt tett lehetővé. Az egymásra épülő intézményi struktúra a tanulók mindenkori individuális képességeire, tehetségére volt szabva.[15] Az az iskolaváros, amelyet hátrahagyott, és amely ma pulzáló komplex oktatási-nevelési intézményegyüttesként ismét nagymértékű kisugárzással rendelkezik, látható tanúbizonysága azoknak a fáradozásoknak, amelyek a reformáció eszméit napjainkig továbbviszik és állandósítják. Ugyancsak a reformáció hagyományában gyökerezve alapította meg Francke 1710-ben a világ első bibliaintézetét, és kezdte meg modern technológia és olcsó alapanyagok alkalmazásával a Bibliák tömeges gyártását, ami a 20. századra elérte a többmilliós példányszámot.[16] És majd csak a hallei pietizmus világméretű hálózata teljesítette be kétszáz évvel a reformáció után a lutheri tanok elterjesztését Európa határain kívül is (első protestáns missziók).[17]

15 Zwischen christlicher Tradition und Aufbruch in die Moderne. Das Hallesche Waisenhaus im bildungsgeschichtlichen Kontext. Hg. Juliane Jacobi. (Hallesche Forschungen 22.) Tübingen 2007; *Verók Attila:* A világot megújító kegyesség – a hallei modell. In: Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére. Szerk. Bajáki Rita, Báthory Orsolya, Bogár Judit, Déri Eszter, Kónya Franciska, Maczák Ibolya, Szádoczki Vera. (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok 17.) Bp. 2017. 491–499.

16 *Wilhelm Fries:* Die Cansteinsche Bibelanstalt und ihr Stifter Carl Hildebrand Freherr von Canstein. Festschrift zur zweihundertjährigen Jubelfeier der Anstalt am 21. Oktober 1910. Halle a.d.S. 1910; *Kurt Aland:* Carl Hildebrand von Canstein und die von Cansteinsche Bibelanstalt. Dortmund [2]2010.

17 *Paul Raabe:* Pietas Hallensis universalis. Weltweite Beziehungen der Franckeschen Stiftungen im 18. Jahrhundert. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 2.) Halle 1995; *Brigitte Klosterberg:* August Hermann Francke und das hallische Kommunikationsnetzwerk: Bedeutung, Überlieferung, Erschließung. In: Die Welt verändern. August Hermann Francke. Ein Lebenswerk um 1700. Hg. Holger Zaunstöck, Thomas Müller-Bahlke, Claus Veltmann. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 29.) Halle 2013. 157–165.; *Jürgen Gröschl:* „Denn was wir da gutes hineinschreiben, das geht durch alle christlichen Gemeinen in America". Das internationale Kommunikationsnetzwerk August Hermann Franckes. In: Die Welt verändern i. m. 167–179.; *Attila Verók:* Das Kommunikationsdreieck Halle/Saale – Wien – Ungarn im 18. Jahrhundert. In: Kulturelle Zirkulation im Habsburgerreich. Der Kommunikationsraum Wien. Hg. Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler, Josef Tancer.

A város, az egyetem és Francke iskolavárosa mellett az Erdély-kép megkonstruálásának legfontosabb szellemi műhelyeiként a városi és az egyetemi polgárság tagjai számára is hozzáférhető, közös használatú – ma nyilvánosnak mondanánk – hallei könyvgyűjteményeket kell megneveznünk. Időrendben haladva először az árvaház bibliotékájáról kell szólnunk. A könyvtár kialakulásának folyamata figyelemreméltó. Létrehozására rögtön az Alapítványok megszületésekor (1698) sor került. Az állomány alapját jelentő tíz könyv harminc év alatt 18 ezer kötetes könyvgyűjteménnyé növekedett! (A szám meghökkentő, ha figyelembe vesszük, hogy a korabeli német egyetemi könyvtárak állománya többnyire nem érte el a tízezer kötetet.) A gyűjtemény kialakításakor Franckét kettős cél vezérelte: először is egy, a 18. század eleji nyilvános könyvtári koncepcióval teljesen megegyező elképzelés, azaz az egyedi és ritka könyvek, emellett pedig nagy mennyiségű könyv összegyűjtése, másodszor pedig annak a keresztény társadalmi reformnak a megvalósítása, amely Halléból a világ minden tájára kisugárzott, és Isten gondviselésének tudta be, hogy a könyvtárat adományokkal látta el. A könyvtár kezdettől fogva mind az alsó- és középfokú, mind pedig a felsőfokú tanulmányokat végző diákok számára gyűjtötte a könyveket, és nyilvános könyvtári funkciót is betöltött a városi lakosság körében. Az alapító 1703 és 1721 között sok nemest, tehetős polgárt és teológust megnyert, hogy könyveiket a könyvtárnak adományozzák. Így egy teológiai orientáltságú könyvtár jött létre, amely tartalmazta a 16–17. század legfontosabb protestáns irodalmát, és a korszak aktuális pietista irodalmát is prezentálta. Francke minden tekintetben előremutató, modern elveket vallott a könyvtárral kapcsolatban: Gabriel Naudé (1600–1653) és Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) könyvtárelméleti elképzeléseit váltotta valóra (nyilvános hozzáférés, nagyvonalú, azaz napi 2–6 órás nyitva tartás, univerzális állomány, rendezett katalógusok stb.). A modern könyvtárpolitika legékesebb bizonyítéka azonban az 1728-ban elkészült önálló könyvtárépület, amely ma Németország legrégebbi, napjainkig fennmaradt, a kezdetektől kizárólag könyvtári funkciót ellátó, az 1998-as restaurálás óta ismét régi pompájában ragyogó, eredeti formájában megmaradt könyvtárépülete. Egyetlen előképeként a Leibniz által emeltetett (1705–1713) *Bibliotheca Augusta* ismeretes Wolfenbüttelben. Az itt őrzött kora újkori anyagban (közel egymillió önálló mű mintegy száztízezer kötetben) több ezernyi Kárpát-medencei vonatkozású dokumentum bújik meg. Használatuk hatékonyan járulhatott hozzá többek között az Erdélyről rendelkezésre álló korabeli kép árnyalásához, sőt befolyásolásához (heterosztereotípia).

A másik, immár célzottan hungarica- és transylvanica-gyűjtőkörű könyvtárat a Brassóból elszármazott történészprofesszor, Martin Schmeizel (1679–1747) hívta életre magángyűjteményként.[18] A polihisztor 1731-től haláláig a hallei egyetemen tanított, itt fejezete be négyezernél is több kötetből álló tudóskönyvtárának összegyűjtését, melynek Kárpát-medencei vonatkozású állományrészét

(Verflechtungen und Interferenzen. Studien zu den Literaturen und Kulturen im zentraleuropäischen Raum 4.) Wien 2019. 39–53.

18 Életére és munkásságára lásd *Verók Attila:* Martin Schmeizel (1679–1747). Eger 2015.

1751-ben a nagyszebeni városi tanács vásárolta meg.[19] A kötetek nagy része máig a Brukenthal Múzeum könyvtárában található. A professzori kollekció[20] Hallében – a kor szokásainak megfelelően – nyitva állt a Schmeizel előadásait és szemináriumait látogató tanulóifjúság előtt. Ennek a gyűjteménynek az esetében egy szűkebb közösség juthatott koncentrált módon konkrét információkhoz a Kárpát-medencével kapcsolatban (auto- és heterosztereotípia).

A harmadik könyvtár hatástörténete túlmutat ugyan a 18. századon, viszont állománya felhívja a figyelmet a hallei egyetem központi könyvgyűjteményében már korábban is megtalálható, magyarországi vonatkozású nyomtatványokra, amelyek jelenléte ezzel a tematikus különgyűjteménnyel dominánssá vált. Az eredetileg közel háromezer kötetes, máig Magyar Könyvtár (*Ungarische Bibliothek*) néven létező gyűjtemény, amelynek előzményei a 16. századi wittenbergi magyar *bursa* vagy *coetus* bibliotékájára mennek vissza,[21] és amelyet 1725-ben az exuláns Cassai Michaelis György (1640–1724) adománya tett igazán nagy könyvtárrá, csak 1823-ban került a hallei egyetemi könyvtárba, mintegy negyedével(!) megnövelve annak korabeli állományát. A viszonylag rendszertelen tematikájú törzsállomány így kiegészült egy szisztematikusan összeválogatott könyvanyaggal, melynek gyűjtőkörét elsősorban a magyar vonatkozású dokumentumok tették ki. A könyvtár katalógusát 1755-ben az akkori könyvtáros (*custos*), Látsny Ádám (†1796) készítette el. Tanulmányokkal ellátott modern kiadása a könyvtárjegyzék összeállításának 250. évfordulójára készült el.[22] Még ha ennek a konkrét könyvanyagnak a 18. századi Erdély-képet befolyásoló szellemi hatásával nem is számolhatunk, befogadó állománya már a 17. század végétől tartalmazott olyan nyomtatványokat, amelyek erre alkalmasak voltak.

---

19 *Michael Gottlieb Agnethler:* Index Bibliothecae res Hvngariae Transilvaniae vicinarvmqve provinciarvm illvstrantis qvam Martin Schmeizel [...] instrvxit Michael Gottlieb Agnethler [...] codd. praecipve m[anu]ss[crip]tis avxit nvper avtem mvnificentia Magnifici Transilvanorvm metropolitanae vrbis senatvs Cibiniensivm bibliothecae pvblicae consecravit. Halae propter Salam 1751 ex officina Kittleriana.

20 *M[ichael] G[ottlieb]A[gnethler]:* Bibliotheca Schmeizeliana sive Index Librorvm Viri illvstris Martini Schmeizelii qvondam Avgvstissimi Borvssiae Regis consiliarii avlici et ivris pvblici ac historiarvm prof. pvbl. ordin. Solenni avctionis lege die XXVIIII. mensis April. MCCXXXXVIII. In B. possessoris aedibvs horis consvetis distrahendorvm. Accedit antiqvorvm et recentiorvm qvorvndam nvmismatvm descriptio. Halae Magdeb., Ex officina Hendeliana, s. a. [1748].

21 A reformáció kiindulópontjának számító egyetemen elsőként Philipp Melanchthon (1497–1560) professzor mentorsága alatt működő hungarus diáktársaságról legújabban lásd *Szabó András:* Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613. (Humanizmus és Reformáció 37.) Bp. 2017.

22 Bibliotheca Nationis Hungariae. Die Ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle. Der Katalog aus dem Jahr 1755. Textausgabe der Handschrift der Széchényi Nationalbibliothek Budapest: Catalogus Librorum, Dissertationum, et Manuscriptorum Variorum ad Rem Hungaricam praecipue facientium ex Bibliotheca, quae Vitebergae est, Hungarorum congestus ab Adamo Latsny Turotzensi. Vitebergae Saxonum die XV. Nov. A.R.S.M.DCC.LV. Hg. von Ildikó Gábor unter Mitwirkung von Silke Trojahn mit Beiträgen von István Monok und Dorothea Sommer. Hildesheim–Zürich–New York 2005.

A túlnyomórészt Európából, de más kontinensekről is érkező peregrinusoknak az életében meghatározó nyomot hagyott a Saale parti város, amely kulturális értelemben igen jelentős mértékű kisugárzó erőt fejtett ki az odalátogató egyetemjáró ifjúság, köztük a Kárpát-medencei protestáns értelmiség szellemi horizontjára is.[23]

Lapozgatás a régi nyomtatványok között

Láttuk tehát, hogy a nevezett hallei könyvgyűjtemények közül a Franckei Alapítványok történeti könyvtára őrizte meg számszerűleg a legtöbb olyan nyomtatványt, amely az egykori Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatos.[24] Ennek apropóján is érdemes talán alaposabban szemügyre venni az ott található hungarikumokat és transylvanikumokat, amelyek biztonsággal rekonstruálható Erdély-képet közvetítettek a kortárs olvasók számára.

Az Erdélyhez kapcsolódó megközelítőleg hétszázötven dokumentum a teljes Kárpát-medencei vonatkozású állomány közel egyötöde, tehát nagyon jelentős gyűjteményegységről van szó. A transylvanikumok között a köztörténeti eseményeket bemutató nyomtatványok képezik a leggazdagabb csoportot. Találunk itt portrékat, térképeket és látképeket, legfőképpen azonban régi könyveket. Mivel a Johann Amos Comenius (1592–1670) szolgáltatta előkép nyomán Francke a szemléltető oktatást az iskoláiban alkalmazott pedagógia szilárd alkotóelemévé tette, így könnyen érthető, miért gyűjtöttek például az egykori (*Dacia*) és a korabeli Erdélyt (*Transsylvania*) bemutató történeti térképeket,[25] városábrázolásokat,[26] erdélyi illetőségű személyeket megjelenítő portrékat[27] a nagyszámú szöveges

23 Halle kontinenseken átívelő kulturális kisugárzó hatását szemléletesen mutatja be a következő tematikus kötet: Das Echo Halles. Kulturelle Wirkungen des Pietismus. Hg. Rainer Lächele. Tübingen 2001.

24 Tételes felsorolásukat lásd a jelen tanulmány 2. jegyzetében szereplő katalógusokban.

25 Vö. Die Hungarica-Sammlung… Historische Karten i. m. Nr. 10–15., 82., 108., 110., 148–149. (Dacia), Nr. 46., 62., 73., 78., 96., 107., 118–133. (Erdély). A felsorolásban nem szerepelnek Moldva és Havasalföld térképei, hiszen ezek nem tartoznak a szoros értelemben vett Erdély földrajzi területéhez.

26 Vö. Die Hungarica-Sammlung… Historische Karten i. m. Nr. 88. (Torda látképe), Nr. 242. (Brassó látképe), Nr. 288., 289. (Nagyszeben látképei), Nr. 293., 309. (Kolozsvár látképei), Nr. 299. (Medgyes látképe), Nr. 300. (Szászsebes látképe), Nr. 315. (Beszterce látképe), Nr. 364. (Segesvár látképe). A felsorolásban nem szerepelnek a bánsági, a partiumi vagy a dél-romániai területekhez kapcsolódó metszetek (pl. Bozovics, Temesvár; Nagykároly, Nagyvárad, Szatmárnémeti; Târgovişte), hiszen ezek nem tartoznak a szoros értelemben vett Erdély földrajzi területéhez.

27 Vö. Die Hungarica-Sammlung… Porträts i. m. Nr. 2–3. (a Bethlen Gábor-féle gyulafehérvári akadémián is tanító Johann Heinrich Alsted német író, teológus és filozófus portréja), Nr. 42. (az Erdélyben is tevékenykedő Christian Francken unitárius szabadgondolkodó portréja), Nr. 44–46. (Bethlen Gábor erdélyi fejdelem portréi), Nr. 47. (II. Rákóczi György erdélyi fejedelem portréja), Nr. 50. (a Medgyesen elhunyt Luigi Gritti erdélyi oszmán követ portréja), Nr. 76. (ifj. Köleséri Sámuel erdélyi orvos és természettudós portréja), Nr. 100. (a kolozsvári születésű Hunyadi Mátyás portréja), Nr. 102–103. (I. Apafi Mihály erdélyi

dokumentum mellett. Erdély – és a Kárpát-medence általában is – a pietista missziók egyik jelentős terepe volt,[28] tehát a területre vonatkozó ikonográfiai, kartográfiai és textológiai információk gyűjtése kiemelt feladat lehetett.

Az Erdélyre és erdélyi illetőségű személyekre vonatkozó legtöbb tudnivalót azonban a szöveges nyomtatványokban találjuk. Itt jegyzem meg rögtön, hogy az alábbi felsorolásban számos 17. századi nyomtatványt fogok szerepeltetni, noha tanulmányom a 18. századról szól. Az anomália feloldása nagyon egyszerű. Ahogy fentebb megtudhattuk, a nagy szellemi kisugárzással rendelkező hallei iskolaváros története 1695-ben kezdődött, valódi felfutása azonban csak a 18. század első évtizedének végétől indult meg. A közös használatú könyvtár pedig majd csak 1728-tól állt az itt nevelkedő és megforduló diákok rendelkezésére. Ebből következően számos nyomtatvány csak óriási késéssel tudta kifejteni hatását a tanulóifjúság körében. Az Erdély-kép megrajzolásakor is tisztában kell lennünk ezzel az anakronizmussal a 17. századi kiadványok esetében. A terület imagológiai reprezentációja ettől persze még nagyon is valós és élő volt a 18. század folyamán (heterosztereotípia).

A 17. század világháborújának is nevezett, Európa minden hatalmát érintő harmincéves háború (1618–1648) rengeteg korabeli sajtótermék híranyagának alapjául szolgált. A Johann Philipp Abelinus (1600–1634), Johann Ludwig Gottfried (1584–1633), az idősebb Matthäus Merian (1593–1650) és még sokan mások szerkesztésében többféle címvariánsban (pl. *Irenico-Polemographia*, *Jubilaeum Theatri Europaei*) 1633 és 1738 között 21 vaskos kötetben megjelent, *Theatrum Europaeum* című kiadványsorozat számos metszettel és kimerítő információözönnel tudósított a becslések szerint 8–11 millió emberáldozatot követelő kataklizmáról. 1619, azaz Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) hadba lépése után megsokasodtak a Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatos hírek a *Theatrum*ban.[29] Az első beszámolók arról szólnak, amikor a fejedelem elindul hadával a protestánsok vallásszabadságának és rendi kiváltságainak megsértése miatt kirobbant Habsburg-ellenes csehországi felkelés résztvevőinek megsegítésére az időközben német-római császárrá is megválasztott, jezsuita neveltetésű II. Ferdinánd (1619–1637) ellen. A nyomtatásban megjelent hírek valóságtartalma nagyon változó, mivel nemcsak

fejedelem portréi), Nr. 111. (Pápai Páriz Ferenc erdélyi tudós polihisztor portréja), Nr. 156. (a tanítóként(!) 1566-ban Kolozsváron tanuló Skaricza Máté portréja), Nr. 160–162. (Thököly Imre rövid ideig uralkodó erdélyi fejedelem portréi), Nr. 168. (a Nagyszebenben is tevékenykedő Christoph Nicolaus Voigt pietista teológus és prédikátor portréja). A Kárpát-medencei portrék döntő többsége felső- és nyugat-magyarországi személyek ikonográfiai ábrázolásait tartalmazza, erdélyi illetőségű képek csak viszonylag kis számban kerültek be a hallei portrégyűjteménybe. Ilyeneket viszont szép számmal tartalmaznak a könyvtári törzsanyaghoz tartozó régi nyomtatványok, amelyek regisztrálása nem a portrék, hanem a könyvek katalógusában történt meg – vö. Adattár 40. 1221.

28 *Verók Attila:* Erdély mint hallei protestáns missziós terület a 18. században. In: A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok. Szerk. Kolumbán Vilmos József. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 24.) Kolozsvár 2018. 311–323.

29 Vö. Adattár 40, H 3 – H 9, H 1198 – H 1199, H 1783 – H 1784, H 1997 – H 1998, H 2003 – H 2004, H 2224 – H 2225, H 2565 – H 2567, H 2867 – H 2873.

az egykori szemtanúk és a fizetett tudósítók beszámolóin, hanem a Frankfurt am Mainban tevékenykedő szerkesztőkhöz akár évek vagy évtizedek múltán többszörös áttétellel eljutó híradásokon alapuló leírások láttak napvilágot ebben a monumentális történeti munkában. A beszámolók eleven képet festenek Bethlen katonai sikereiről és kudarcairól, a besztercebányai országgyűlésen (1620) magyar királlyá is megválasztott, de magát meg nem koronáztató, bár a Szent Koronát egy ideig magánál tartó erdélyi fejedelem személyéről, diplomáciai taktikázásairól (1626-ban feleségül veszi a brandenburgi választófejedelem húgát, Brandenburgi Katalint (1604–1649), 1628-ban szövetségkötési kísérletet hajt végre a svéd királlyal a lengyelek ellen, de a török szultán, IV. Murád (ur. 1623–1640) tervét keresztülhúzza stb.), miközben hol rövidebb, hol hosszabb leírások formájában képet adnak a magyarországi és az erdélyi viszonyokról is.[30] Bethlen halálát követően (1629) a *Theatrum* a már megszokott módszerrel tárgyalja I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648) Kárpát-medencei politikai és katonai tevékenységét, elsősorban a korábbi fejedelem öccse, Bethlen István (1582–1648) trónkövetelő elkeseredett koronaszerzési próbálkozásainak mozgalmas történetét (1630–1636). Miután I. Rákóczi György a svédekkel és a franciákkal történő, a Habsburgok ellen irányuló szövetségi szerződés megkötése után 1643-ban ténylegesen is bekapcsolódik a harmincéves háború harmadik, ún. svéd szakaszába, a beszámolók ismét európai dimenziót kapnak. 1644-ben az erdélyi fejedelem csapataival megindul III. Ferdinánd (ur. 1637–1657) ellen, bevonul Kassára, a Porta azonban – a kiszolgáltatott vazallusi függés egyértelmű jeleként – megtiltja számára a további harcokat. A következő évben a fejedelem fogadja XIV. Lajos francia király (1643–1715) követét, az erdélyi seregek a morvaországi Brünn alatt egyesülnek a svéd Lennart Torstensson (1603–1651) tábornok hadaival, majd I. Rákóczi december 16-án békét köt III. Ferdinánddal. A linzi béke az 1606. évi bécsi béke alapján kiterjeszti a protestánsok szabad vallásgyakorlatát a magyar rendekre, a szabad királyi városok, a mezővárosok és a falvak lakosságára, valamint a végvári katonákra is. Vallása gyakorlásában sem a király, sem a földesúr nem háborgathatja az alattvalókat; akiket a múltban vallásuk elhagyására kényszerítettek, visszatérhetnek hitükre. A templomfoglalásokból adódó vitákat országgyűlésen kell rendezni. Az egyéb szabályozásokat nem említve összefoglalóan annyit jegyzek meg, hogy ez volt az első olyan törvény a Kárpát-medence történetében, amely a parasztok számára is biztosította a szabad vallásgyakorlatot. A linzi béke tető alá hozása általában is, a protestánsok vallásgyakorlásának szabadságáról szóló hír pedig különösen nagy ujjongást váltott ki a protestáns német fejedelemségekben.[31]

30 Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulója alkalmából több tanulmány is született, amely a német sajtótermékekben vizsgálja az erdélyi fejedelem európai megítélését (lásd pl. *G. Etényi Nóra:* Bethlen Gábor a nyugat-európai propagandában. In: A kód: Bethlen 1613. Szerk. Kiss Erika, Oborni Teréz. Bp. 2014. 63–71. és *uő.:* Bethlen Gábor híre és hírneve a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. Szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüsz-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor. Kolozsvár 2014. 427–439.

31 A jelen tanulmány szándékához hasonló apropóból más magyar kutató is végzett már korabeli német sajtószemlét, viszont ezekben az áttekintésekben csak ritkán találko-

A *Theatrum* a 17. század utolsó két harmadának és a 18. század első harmadának egyik jelentős történeti összefoglalásaként még a felvilágosodás századának későbbi felében is meghatározó véleményalakító szövegegyüttesnek számított. Ami ebbe belekerült, nagy hatást, koncentrált figyelmet váltott ki a széles olvasótáborban. Így lehetett ez Erdély példáját tekintve is. Ha pedig a textológia egyhangúságát olykor kartográfiai vagy ikonográfiai metszetek szakították meg,[32] a képszerűség még inkább elmélyíthette mind az érdeklődést, mind a megszerzett ismereteket Erdély kapcsán is.

A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) Európa első, modern kori, nagy békerendszerének számít (osnabrücki béke, münsteri béke), amely alaposan átrajzolta az öreg kontinens térképét. Bár Erdély fejedelmei – szinte nagyhatalmi ambíciókkal – jócskán kivették a részüket a három évtizeden keresztül zajló harcokból, Európa újrafelosztásánál a nagyhatalmak mégsem számoltak lényeges tényezőként az Erdélyi Fejedelemséggel. Ahogyan később utódállamaival sem Európa második (bécsi kongresszus, 1814–1815) és harmadik (Párizs környéki békeszerződések, 1919–1920) nagy újraosztása során (a Trianon utáni Románia története nem ennek a szerves Kárpát-medencei históriának a része). Talán ez volt az az utolsó történelmi pillanat, amikor Erdély még bele tudott volna szólni az európai nagypolitika kérdéseibe. Nem lehet tehát véletlen, hogy a 17. század első felében az aktuálpolitikai események, a század második felében és a következő század első kétharmadában pedig a történeti jellegű (államelméleti, államismereti) tanulmányok során Halléban is viszonylag sokat foglalkoztak a kelet-európai régió korábbi politika-, had- és köztörténetével. Erdély így sokáig a figyelem középpontjában maradhatott.

Természetesen nem csupán a bemutatott *Theatrum Europaeum* szállította a híreket a Kárpát-medencéből a 17. és a 18. század folyamán. Hasonló funkciót töltött be a Philemerus Irenicus Elisius álnéven tevékenykedő Martin Meyer (1630–1670) szerkesztésében meginduló, 1659 és 1683 között 45 kötetben megjelent *Diarium Europaeum* című történeti műfolyam is.[33] A magát csak *philologiae et historiae studiosus*ként aposztrofáló szerző-szerkesztő hasonló, sőt sok esetben megegyező, bár gyakran más forrásokból származó eseményekről adott hírt Erdély kapcsán, mint a *Theatrum*. A két kiadvány közötti szellemi rokonságot jól mutatja, hogy Meyer szerzőként tűnt fel a *Theatrum* 8., 9. és 10. kötetében is. Átnézve a beszámolókat, az a benyomása támad a mai olvasónak, mintha Meyer

zunk erdélyi vonatkozású adatokkal (vö. pl. *G. Etényi Nóra:* Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp. 2003; *uő.:* Magyarországi protestánsok ulmi nyomtatványokban és egy 17. század végi krónikában. In: Reformácia v strednej Európe / Reformáció Közép-Európában / Reformation in Mitteleuropa. II. Ed. Péter Kónya, Annamária Kónyová. Prešov 2018. 23–44.). Azért kivételt is találunk, ráadásul ez fentebb tárgyalt témánkhoz is szorosan kapcsolódik: *G. Etényi Nóra:* Erdély politikai imázsa a Német-római Birodalom propagandájában a harmincéves háború idején. In: Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországán. Szerk. Kármán Gábor, Zászkaliczky Márton. Bp. 2019. 285–326.

32 Ilyenekre látunk példát többek között az Adattár 40, H 1997 és H 2003 esetében.

33 Adattár 40, H 775 – H 782, H 892 – H 894, H 1984 – H 1996, H 1998 – H 2002.

még inkább érdeklődött volna az erdélyi történések iránt, mint a párhuzamosan megjelenő *Theatrum*-kötetek szerzői, szerkesztői. Erre utalhat az a tény is, hogy Erdély nevét több esetben kiadványa aktuális évi számainak alcímébe is felvette.

Erdély fejedelmeinek a harmincéves háborúban játszott szerepét a monumentális kiadványsorozatokban napvilágot látó történeti összefoglalások mellett sokan mások is tárgyalták. A Bethlen előtt csupán néhány héttel elhunyt német történész, Michael Caspar Lundorp (1580–1629) *Der Römischen Keyserlichen vnnd Königlichen Mayestät […] Matthiae […] vnd […] Ferdinandi II. […] Acta Publica vnd Handlung […] Von Vrsachen deß Teutschen Kriegs […] wieder die Böhmen, Hungarn, vnd andere Ständte deß Reichs von […] 1617. biß das 1627. Jahr* (Franckfurt am Mayn, 1627) című, közel 1700 oldalas monográfiájában hatvannál is több oldalon keresztül mutatta be Bethlen Gábor szerepét a harmincéves háború kiterjesztésében és eszkalálódásában.[34] Adolphus Brachelius (†1652) *Historia Svi Temporis Rervm Per Evropam Et Imperium Romanum Gestarum* (Coloniae, 1652) című munkájának első felében hosszú oldalakon keresztül foglalkozott Bethlen Gábor személyével.[35] *Tractatus Historico-Politici, Ad Tertiam Historiae Universalis Partem facientes* (Coloniae, 1681) című, posztumusz megjelent munkájában pedig a háború 1637 és 1645 közötti szakaszának erdélyi vonatkozású történéseit is áttekintette.[36] A korszakra jellemző módon anonim szerzőktől származó írások is születtek az egész Európát mozgásban tartó korabeli eseményekről és prominens erdélyi szereplőiről.[37] A nagy történeti szintézisekbe is bekerültek Bethlen és I. Rákóczi politikai és katonai taktikázásainak leírásai, valamint az erdélyi közszereplők megítélései. Emmanuel van Meteren (1535–1612) flamand történész 1612-ben lezárt, Németalföld históriáját tárgyaló munkájának kiegészítéseként megjelent az 1613 és 1620 közötti események bemutató vaskos kötet, benne Bethlen Gábor metszett és szavakkal is megrajzolt portréjával.[38] A lipcsei egyetem történészprofesszora és az egyetemi könyvtár őre, Joachim Feller (1638–1691) *Compendium Historiae Universalis Civilis Et Ecclesiasticae* (Francofurti et Lipsiae, [4]1679) című munkájában néhány oldalt éppen ennek a témának szentelt.[39] Ugyanezt tapasztaljuk az Adolphus Brachelius, Christian Adolph Thülden (1610–1663) és Heinrich Brewer (1640–1710) közreműködésével készült, *Historia Universalis Rerum Notabilium, Ubique Pene Terrarum Gestarum* (Coloniae, 1671 k.) című kézikönyv esetében is.[40] A német felvilágosodás hajnalán tevékenykedő polihisztor, Samuel von Pufendorf (1632–1694) *Sechs und Zwantzig Bücher Der*

34 Adattár 40, H 1812.

35 Adattár 40, H 465.

36 Adattár 40, H 467.

37 Adattár 40, H 1061 – Fedus Ungaro-Bohemicum, Anno Salutis M.DC.XX. […] Nec-Non Articuli A […] Gabriele Bethlen (Cosmopoli, 1620).

38 Adattár 40, H 1979 – Niderländischer Histori Emanvel von Meteren Svpplementvm, Darinn was sich vom Jahr 1613. biß auff gegenwertiges 1620. gedenckwirdiges fast in der gantzen Welt sich zugetragen begriffen (Arnheim, 1620).

39 Adattár 40, H 1069.

40 Adattár 40, H 1388, H 1389.

Schwedisch- und Deutschen Kriegs-Geschichte Von König Gustav Adolfs Feldzuge in Deutschland an, Biß zur Abdanckung Der Königin Christina (Franckfurt am Mayn und Leipzig, 1688) című, hatalmas történeti összefoglalásában kimerítő részletességgel elemezte az erdélyi fejedelmek szerepét a 17. század kontinentális háborújában.[41] Az idevágó 17. századi kiadványok sorát hosszan lehetne folytatni még, de ezekkel nem szaporítom a példák sorát. Csak egyetlen tényre hívom fel a figyelmet. A latin és német nyelvű nyomtatványok mellett a hallei árvaház iskoláiban tanuló diákok és a hallei egyetemnek a Franckei Alapítványok szellemi irányítása alatt álló teológiai fakultására beiratkozott hallgatók számára egyéb nyelveken is hozzáférhetők voltak kiadványok Erdély „nagy" korszakáról. Találunk a gyűjteményben kapcsolódó kiadványokat francia,[42] holland[43] vagy olasz nyelveken[44] is, tehát a különböző európai országokból érkező és eltérő nyelveket beszélő hallei peregrinusok több esetben anyanyelvükön is olvashattak a Kárpátok keleti ölelésében fekvő Erdélyről és vezetői európai szintű szerepéről. A több kiadványban is megtalálható portrék és életrajzok[45] mellett az egyik nyomtatványban kéziratos bejegyzést is találunk Bethlen Gáborról.[46]

A 18. század első felében sem csökkent lényegesen az érdeklődés az európai kontinens sorsát egykor meghatározó, tevékeny erdélyi részvétellel zajló események megismerése iránt. Philipp Ludwig Pastoir *Programma, Quod Praelectionibus suis Historicis De Bello Tricennali, a. d. XVII. Octobr. auspicandis* (Rinthelii, 1701 k.) című, néhány oldalas tantárgyvázlatának második oldalán például Bethlen Gáborral példálózik.[47] Franz Christoph Khevenhüller (1588–1650) *Annalivm Ferdinandeorvm Zehender Theil, Darinnen [...] mehrmalige Kriege und Verträge mit Bethlen Gabor [...] und [...] Ferdinandi III. mit der Infantin Maria aus Spanien, wie auch dessen Crönung zum*

41 Adattár 40, H 2341.

42 Adattár 40, H 1724 – Le Hvictiesme Tome Dv Mercvre françois. 1622 (Paris, 1626), H 1729 – Le Nevfiesme Tome Dv Mercvre François. 1622–1624 (Paris, 1624), H 1730 – Le Qvinzeiesme Tome Dv Mercvre François. 1628–1629 (Paris, 1631), H 1732 – Le Septiesme Tome Dv Mercvre François. 1621 (Paris, 1623), H 1733 – Le XIV. Tome Dv Mercvre Francois. 1627–1628 (Paris, 1647), H 2250 – Parival, Jean Nicolas de: Abregé De L'Histoire De ce Siecle de Fer (Bruxelles, 1660).

43 Adattár 40, H 1252 – *Johann Ludwig Gottfried:* Historische Chronyck, Vervattende De Gedenkwaardighste Geschiedenissen voorgevallen van't begin des Werelts tot op't Jaar 1660. 2. Teil (Amsterdam, 1660).

44 Adattár 40, H 598 – *Carlo Carafa:* Commentaria de Germania Sacra restaurata et ad Annu[m] 1641. Continuata (Francofurti, 1641), H 599 – az előző dupluma.

45 Vö. pl. Adattár 40, H 1572 – *Franz Christoph Khevenhüller:* Conterfet Kupfferstich [...] deren jenigen regierenden grossen Herren, So von Käysers Ferdinand deß Andern Geburt, biß zu desselben seeligisten Tödtlichen Abschied succesivè regiert (Leipzig, 1721), a 334. és 336. oldalakon, H 1808 – *Hiob Ludolf:* Schau-Bühne der Welt, Oder: Beschreibung der vornehmsten Welt-Geschichte, So sich vom Anfang dieses Siebenzehenden Jahr-Hunderts Biß zum Ende desselben [...] begeben. Teil 1 (Franckfurt am Mayn, 1699), a 10. oldal után.

46 Adattár 40, H 2623 – *Christoph Schrader:* Tabvlae Chronologicae A Prima Rervm Origine Ad Natvm Christvm Et Inde Ad Nostra Tempora (Helmaestadii, 1702), a 29. és a 30. oldal közé befűzött üres lapon.

47 Adattár 40, H 2260.

Könige in Ungarn und Böheim című munkáját még 1724-ben is kiadták Lipcsében.[48] A nagypolitikai események taglalása során nem csak a kelet-európai főszereplőkről tudunk meg értékes információkat. Elejtett megjegyzésekből vagy konkrét utalásokból a legfőbb vezetők árnyékában felsejlenek a korabeli erdélyi történések is. Bár az ottani mindennapok alaposabb megismeréséhez az eddigiektől eltérő nyomtatványokat kell megvizsgálnunk, nem hanyagolhatjuk el az eddig bemutatott kiadványokból kihüvelyezhető tudnivalókat sem.

A nyugat-európai események mellett Bethlen kelet-európai politikai és hadi tényked éseiről is képet kaphattak a hallei franckei árvaház könyvgyűjteményének használói: többek között a törökkel folytatott diplomáciai tárgyalások eredményeiről,[49] a Magyar Királyság részleges okkupálásáról,[50] a török szultánhoz fűződő vazallusi függőségről,[51] de akár az erdélyi főiskolát Gyulafehérvárott megalapítani szándékozó, a művelődés terjesztése érdekében a helyi, illetve regionális mecenatúrát ösztönző fejedelem és az irénikus elveket valló David Pareus (1548–1622) német református teológus közötti levelezésről[52] vagy a fejedelemnek az unitáriusokhoz fűződő viszonyáról stb. is.[53]

Erdély 16. és 17. századi történetét a török és a Habsburg-befolyás közötti hintapolitika, továbbá az ebből következő állandó háborús helyzet, a szűnni nem akaró katonai csetepaték sora jellemezte, ami az erdélyi kultúrára elemi erővel kihatott. Ez az a másik nagy tématerület, amelynek kapcsán a hallei olvasók – szintén nagy időtávlatból – behatóbban is megismerkedhettek Erdély belső viszonyaival. Mivel a magyar historiográfia az elmúlt másfél évszázadban a kérdéskör legtágabb konnotációit is alaposan feldolgozta mind török–erdélyi, mind Habsburg–erdélyi relációban, így ezzel a témával itt most nem foglalkozom. Ebben a tekintetben a Hallében azonosított nyomtatványok semmilyen lényegi újdonsággal nem szolgálnak.

Homlokegyenest mást mondhatunk viszont a török utáni időkről, amikor Nyugat-Európa figyelme a megélénkülő protestánsüldözés miatt fordult többek között a Kárpát-medence felé. A II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) vezette

48 Adattár 40, H 1576.

49 Adattár 40, H 1035 – Extract Der Vergleichungs-Articul zwischen dem Türckischen Kayser vnd Bethlem Gabor, Fürsten in Siebenbürgen, wegen Occupirung deß Christlichen Königreichs Hungarn (s.l., 1619).

50 Adattár 40, H 1036 – Extract Eines Relationschreibens Herrn Bethlehem Gabors, Fürsten in Siebenbürgen, an den Türckischen Kayser, wegen glücklich Occupirten Königreichs Hungarn abgangen (s.l., 1619).

51 Adattár 40, H 3087 – Wahre Copia Etlicher Schreiben, […] Darinnen klärlichen zuersehen, wie hoch vnd fleissig ChurPfaltz ist vermahnet worden, mit der Römischen Käyserlichen Mayestät zuversöhnen, Die Confoederation mit Betlem Gabor, als der Türcken Vasal, zuverlassen, sich aus der Böhmischen Vnruhe zubegeben, vnd die Kron abzulegen (München, 1621).

52 Adattár 40, H 2063 – Monumenta Pietatis & Literaria Virorum In Re Publica & Literaria Illustrium, Selecta (Francofurti ad Moenum, 1701) és H 2827 – *Friedrich Sylburg:* Catalogus Codicvm Graecorum M.SS. olim In Bibliotheca Palatina […] Addita sunt alia antehac non edita Virorum Illustrium Opuscula & Epistolae (Francofurti ad Moenum, 1701).

53 Adattár 40, H 1880 – *Louis Maimbourg:* The History of Arianism (London, 1729).

szabadságharc közjátéka felkeltette ugyan a kontinens érdeklődését, ehhez kapcsolódóan is egy tucatnál több nyomtatvány került elő a Franckesche Stiftungen történeti könyvtárából,[54] viszont ezek jelentősége eltörpül az ezt megelőző és ez után fellángoló felekezeti csatározások mellett. Fontossága és a befogadó protestáns, elsősorban lutheránus közeg érzékenysége okán a továbbiakban a konfesszionális kérdésekkel, főként a katolikusok részéről megnyilvánuló túlkapásokkal összefüggésbe hozható, erdélyi vonatkozású dokumentumok közül válogatok össze néhányat.

Az 1690 után berendezkedő Habsburg-adminisztráció Erdélybe is magával hozta a Kárpát-medence északi és nyugati felén már a tridenti zsinatot (1545–1563) követően gyakorlattá váló protestánsüldözést. A főként a kálvinista egyházban gyászévtizednek (1670–1681) és gályarab időszaknak (1674–1676) nevezett éveket, azaz az ún. „véres ellenreformációt" követően új módszertan vette kezdetét a katolikus Habsburg-család által uralt államokban. Az ún. „vértelen ellenreformáció" (1681–1781),[55] a „magyarországi protestantizmus babiloni fogsága" vagy a „csendes ellenreformáció",[56] azaz a protestánsok vallásgyakorlatának és mindennapi életének az államhatalom által támogatott római katolikus egyház részéről történő jogi (pl. törvények) és adminisztratív eszközökkel (pl. cenzúra) való akadályozása, amely a közvélekedéssel ellentétben már nélkülözte ugyan a nyílt erőszakot és a látványos üldözést, mégis az általános megfélemlítés eszközeként szolgált.[57] A valójában a teljes 18. századon átnyúló „vértelen ellenreformáció" fogalmát[58] többen vitatták már a protestantizmussal foglalkozó hazai szakirodalomban is.[59]

54 Bethlen Gábor és I. Rákóczi György példája után II. Rákóczi Ferenc politikai és katonai tevékenységét már nem szándékozom részletesen bemutatni, ezért itt csak a kapcsolódó kiadványok címeit sorolom fel. A téma iránt érdeklődők minden szükséges bibliográfiai adatot megtalálnak a hallei nyomtatványok hungarica-katalógusában – Adattár 40, H 620, H 809, H 901, H 902, H 1146, H 1415, H 1660, H 1661, H 1662, H 1962, H 1966, H 2223, H 2363, H 2672, H 2953.

55 Az évszámok közé szorított időszakokra részletesebben legújabban lásd *Csorba Dávid:* Debreceni Ember Pál mártír-képe. In: Korszerű közoktatás, korszerű tudomány. Tanulmányok a nyelv- és az irodalomtudományok köréből. Szerk. Karádi Zsolt, Pethő József. Nyíregyháza 2015. 145–158., itt: 146.

56 *Bereczki Lajos:* Az I. Carolina resolutiótól az 1848. évi 20. törvénycikkig. Szolgatárs 27. (2018) 4. sz. 50–53. http://www.epa.hu/03500/03556/00048/pdf/EPA03556_szolgatars_2018-04_50-53.pdf [megtekintés: 2020. dec. 29.]

57 *Bölcskey Gusztáv:* A magyar református teológiai gondolkodás vázlatos története. Alföld 68. (2017) 10. sz. 54–61. http://epa.niif.hu/00000/00002/00221/pdf/EPA00002_alfold_2017_10_054-061.pdf [megtekintés: 2020. dec. 29.]

58 Vö. *Kovács Ábrahám:* Counter Reformation. In: Encyclopedia of Mission and Missionaries. Religion and Society Series, Part 1. Ed. Jonathan J. Bonk. New York 2007. 107–109.

59 Mindössze két példát említek: *Dienes Dénes:* Reformátusok üldözése a katolikus egri egyházmegyében a 18. század utolsó harmadában. In: Rekatolizácia, protireformácia a katolícka reštaurácia v Uhorsku = Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon. Ed. Peter Kónya. Prešov 2013. 152–158. és *Kovács Teofil:* A lévai református templom lerombolása Szilágyi Sámuel levele alapján. Új Nézőpont 5. (2018) 1. sz. 57–71. http://ujnezopont.com/wp-content/uploads/2018/05/06-Kov%C3%A1cs-Teofil.pdf [megtekintés: 2020. dec. 29.]

A katolikus egyháztörténetet kutató szerzőknél pedig egészen más formában bukkan fel a jelenség, amelyet a „békés rekatolizáció" vagy az angolszász történetírásban a nem túlságosan beszédes „katolikus restauráció" elnevezéssel illetnek.[60] Ezekből a kifejezésekből történeti távlatokban a tolerancia, a nyugalom, az egyetértés és a kiegyensúlyozottság sugárzik, míg a protestáns oldalon használt frazeologizmus sokkal mozgalmasabb hátteret sejtet. Az utóbbit alátámasztandó egyre-másra kerülnek elő olyan levéltári és könyvtári források a 18. századból, amelyek cáfolni látszanak a főként III. Károly magyar király (ur. 1711–1740) és lánya, Mária Terézia magyar királynő (ur. 1740–1780) idején a Kárpát-medencében élő protestánsok hátrányos megkülönböztetésének, egzisztenciális megnyomorításának vértelen, békés mivoltát.[61]

Egy 1736. augusztus 19-én Brassóban kelt levélből arról értesülünk, hogy a vallásuk miatt Karintiából elüldözött exulánsok Erdély legtávolabbi csücskében, a Kárpátok ölelő biztonságában új hazára leltek. A mai szlovén–osztrák területeken egykor éheztetéssel és egyéb gyötrelmekkel kényszerítették konverzióra vagy szülőföldjük elhagyására a protestánsokat. Közülük öt asszony és 24, sok családból egy közös csoportba terelt, katolikus tanítások „befogadására" kárhoztatott gyermek, valamint az őket szállító kocsikhoz odaláncolt, előtte börtönben sínylődő, meggyötört férfiak Erdélybe vezető útjáról, hányatott sorsáról, valódi szenvedéseiről szerezhetünk tudomást a Hallében is hozzáférhető *Acta historico-ecclesiastica Oder Gesammlete Nachrichten Von den neuesten Kirchen-Geschichten* (AHE) második évfolyamának (1737–1738) első lapjairól.[62] A hírek szerint a karintiai exulánsok élete Erdélyben a hazájukéban megtapasztaltnál kedvezőbb fordulatot vett. Ugyanerről a csoportról egy másik helyen azt írják, hogy 1736 júliusának elején 75 fő karintiai személy érkezett báró Cheverelle főtörzsőrmester felügyelete mellett. Brassóban a városi tanács egyik tagját rendelték ki ügyeik intézésére, majd az egész csoportot áttelepítették a közeli Höltövény (Heldsdorf, Hălchiu) településre. Július 31-én ékes német nyelvű prédikációt (1 Kor 15,48) hallgathattak meg Brassóban, ahol a városi tanács költségén gazdagon meg is vendégelték őket. Augusztus 7-én és 8-án hasonlóan nagyvonalú vendéglátásban részesültek a magisztrátus részéről. Augusztus 9-én a város nagytemplomában a még prédikátori kinevezése előtt álló Peter Clos (1703–1771), későbbi brassói főlelkész, majd a barcasági káptalan dékánja[63] tartott nekik prédikációt Péter apostol I. levele 4. fejezetének 15. verse alapján. Az istentiszteletet követően a lelkész ebédre látta vendégül a befogadott testvéreket, akik számára gyűjtést

60 A fogalmakról bővebben lásd *Tusor Péter:* A barokk pápaság (1600–1700). Bp. 2004. 9–13.

61 A kérdést Kárpát-medencei szinten részletesen elemeztem már korábban. Lásd *Verók Attila:* A magyarországi protestánsok életviszonyai a 18. században a hallei Franckesche Stiftungen régi nyomtatványainak tükrében. In: Vértelen ellenreformáció i. m. 205–223. A jelen tanulmányban kizárólag az erdélyi viszonyok bemutatására szorítkozom.

62 Fernerer Fortgang wegen der Religionsbeschwerden in Ungarn und im Reich. AHE 2. (1737–1738) 6–7., 9., 346–347. Vö. Adattár 40, H 31 és H 32.

63 *Szabó Miklós – Szögi László:* Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849. Marosvásárhely 1998. 120. Nr. 689.

is rendeztek a városban. Az összegyűlt pénzt, ruhát, használati eszközöket szétosztották közöttük. Ezenkívül a város szélén és környékén házakat biztosítottak számukra, adómentességet és szabad munkalehetőséget kaptak, hogy egykori mesterségeik (szabó, takács, kádár, ács, többségük azonban földműves) folytatásával fenntarthassák magukat, mások szolgálatába állhassanak, vagy a köz javáért dolgozhassanak. A magisztrátus Peter Clost – vagy gyakran használt latinos nevén: Petrus Closiust – rendelte ki az új közösség tanítójául. Az exulánsok elégedettek lehettek sorsukkal, hiszen kezdetben úgy gondolták, hogy „egy barbár nép és török rabszolgaság alá kerülnek" majd, ehelyett a Kárpátok lábánál szabad életet élhettek. 1736. december 21-én hét újabb karintiai exuláns csatlakozott a barcasági kontingenshez, majd rövid időn belül öt gyermek is született soraikban. Az új klimatikus viszonyok között azonban betegség söpört végig a csoport tagjain, és gyors egymásutánban 29 ember életét vesztette közülük. A csoportból két alkalommal összesen 13 ember továbbállt, hogy más vidéken próbáljon szerencsét, és rátaláljon a hazájából elüldözöttek újabb csoportjaira, majd visszatérjen a birodalomba. 1738-ra tehát összesen 45 karintiai maradt Brassóban és környékén.[64]

Hasonló, bár közel sem ennyire részletes beszámolót olvashatunk az AHE legelső évfolyamában is a Nagyszebenben, pontosabban Nagydisznódon (Heltau, Cisnădie) befogadott protestáns exulánsokról, akiket szintén egy császári katonai tábornok, Franz Paul Wallis kísért új hazájukba, ahol továbbra is gyakorolhatták protestáns hitüket. A híradásból ennél sokkal többet nem tudunk meg róluk.[65]

Százával lehetne még sorolni és részletesen is elemezni azokat a nyomtatásban megjelent munkákat, amelyek a Franckesche Stiftungen történeti könyvtárában Erdéllyel kapcsolatos tudnivalókat tartalmaznak.[66] További bemutatásuktól azonban ezen a helyen tartózkodom, mert túlságosan hosszúra nyújtanák a jelen tanulmányt. Velük kapcsolatban általánosságban csak annyit jegyzek meg, hogy műfajukat tekintve sokkal gazdagabbak a fentebb példaként hozott politika-, had-, felekezet- és társadalomtörténeti említéseknél, hiszen a műfajok között

64 Zu der Historie der österreichischen Emigranten. Extract aus einem Schreiben d.d. Cronstadt den 22. Merz 1739. AHE 3. (1738–1739) 1162–1166., az idézet az 1165. oldalról származik („sie würden unter eine barbarische Nation und türkische Sclaverey kommen"). Vö. Adattár 40, H 33 és H 34.

65 Vö. Der Oesterreichischen Emigranten Aufnahme bey Herrmanstadt, in Siebenbürgen. AHE 1. (1736) 463–464. – A Franckesche Stiftungen történeti bibliotékájában a kötet nem található meg.

66 Áttekintésük legegyszerűbben úgy valósítható meg, ha az érdeklődő kezébe veszi az Adattár 40/2. kötetet, és a helynevek mutatójánál rákeres Erdély (Siebenbürgen), valamint az erdélyi települések nevére, és a hozzájuk kapcsolódó katalógustételek alatt megtekinti a bibliográfiai és tartalmi részleteket. Innen pedig további kapcsolódási pontokat fog találni egyéb erdélyi vonatkozású információkhoz.

találunk többek között irodalom-,[67] oktatás-,[68] könyv-,[69] orvos-[70] és eszmetörténeti,[71] továbbá földrajzi,[72] ásványtani,[73] botanikai,[74] néprajzi[75] vagy gazdaságtörténeti[76] jellegű információkat is. Az általános kézikönyvek,[77] a lexikonok[78] és a tankönyvek[79] szócikkeiben és fejezeteiben pedig komplex, az adott műfajnak

67 Például *Pietro Alcionio:* Medices Legatus, Sive De Exilio Libri Duo. Accessere Jo. Pierius Valerianus Et Cornelius Tollius De Infelicitate Litteratorum, Ut & Josephus Barberius De Miseria Poetarum Graecorum, Cum Praefatione Jo. Burchardi Menckenii, Et Indice Copioso (Lipsiae, 1707) című munkájának a Partiumhoz is sok szállal kötődő Janus Pannoniusról szóló része a 273–278. oldalon (vö. Adattár 40, H 155).

68 *Balthasar Stolberg:* Exercitationum Graecae Lingvae Tractatus, De Soloecismis Et Barbarismis Graecae Novi Foederis Dictioni Falso Tributis, Ut Et De Cilicismis Aliisqve à D. Paulo Nove Usurpatis (Francofurti et Lipsiae 1688), vö. Adattár 40, H 2803. A tankönyv „Nomina Dnn. Studiosorum, qvi se in his Disputationibus exercuerunt" című részében feltűnik például a nagyszebeni szász Johannes Krempes neve is, aminek köszönhetően az erdélyi oktatástörténet újabb adattal bővül.

69 Itt többek között az a 201 korabeli könyvismertetés és recenzió sorolható fel, amely hungarus személyek könyveit vagy tematikus hungarikumokat mutatott be a hajdani olvasóközönségnek. Tételes felsorolásukat lásd Adattár 40/2. 1223–1224.

70 Halle a 18. századi európai orvosképzés egyik fellegvára volt. Nagyon sok orvostanhallgató érkezett a Kárpát-medencéből is. Az egyik erdélyi diák munkája: *Friedrich Hoffmann [Praes.] – Stephan Enyedi [Resp.]:* Dissertatio Medica, De Medicina Hippocratis Mechanica (Halae Magdebvrgicae, 1719), vö. Adattár 40, H 1407.

71 Kiváló példája ennek az Allgemeine deutsche Bibliothek 107. kötetében (Kiel, 1792) Molnár János 1790-ben Pesten napvilágot látott könyvének ismertetése, amely a II. József-féle reformokról és a magyarországi, illetve erdélyi nemesség eszmei beállítódásáról szól (vö. Adattár 40, H 176).

72 *Hieronymus Freyer:* Erster Abriß der Geographie nach der neuen Zeit für die anfangende Jugend (Halle, 1733) című földrajzkönyvében a „Von Ungarn und andern vor alters unter Pannonien und Dacien begriffenen Ländern" fejezet (lásd 210–224.).

73 *Ignaz von Born:* Briefe über Mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn (Franckfurt und Leipzig, 1774), vö. Adattár 40, H 451.

74 Érdekes botanikai, mezőgazdasági és meteorológiai ismereteket is közöl a Sammlung Von Natur- und Medicin- Wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten, So sich An 1717. in den 3. Sommer-Monaten […] begeben (Breßlau, 1718), vö. Adattár 40, H 2526.

75 Tanulságos etnográfiai megfigyeléseket is tartalmaz *Johann Lehmann:* Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen. (Dünkelspiel u. Leipzig, 1785) című munkája (vö. Adattár 40, 169).

76 Szemléletes rajzokat és leírásokat közöl például Ignaz von Born 73. jegyzetben említett munkájában a Temesvár közelében található Dognácska (Dognecea, Dognatschka) nevű faluban működő rézbányáról (vö. Adattár 40, H 451).

77 Például *Julius August Remer:* Handbuch der mitlern Geschichte. Von der Gründung der jetzigen europäischen Staaten bis auf die Kirchenverbesserung (Braunschweig, ^{3}1798), melyben a Magyarországról szóló rész a 681–688. oldalakon található (lásd Adattár 40, H 2451).

78 A Reales Staats-Zeitungs- und Conversations-Lexicon (Leipzig, 1737) című vaskos kötet nagyon sok erdélyi vonatkozású szócikket is tartalmaz (vö. Adattár 40, H 2367).

79 A Johann Salomo Semler (1725–1791) és Christian Gottfried Schütz (1747–1832) szerkesztésében megjelent, Neues Elementarwerk für die niedern Klassen lateinischer Schulen

megfelelő leírások is megjelennek a kora újkori, de legfőképpen a 18. századi Erdélyben uralkodó viszonyokról. Ehhez jön még hozzá az a sok száz korabeli disszertáció,[80] melyet erdélyi peregrinus diákok készítettek. A felsőoktatási tanulmányokat lezáró írásművek ajánlásaiból és a szerzőkhöz írt üdvözlőversekből pedig komoly személyi kapcsolatrendszer bontakozik ki, melynek ismerete igen fontos lehetett a korszakban uralkodó erdélyi viszonyokban való eligazodás szempontjából.[81]

Záró megjegyzések

Az ízelítőként kiragadott példák is jól mutatják, milyen gazdag történeti ismeretanyag halmozódott fel a Franckei Alapítványok gyűjteményeiben Erdély kapcsán. Rögtön hozzá kell tenni azonban, hogy a Kárpát-medence többi régiójára vonatkozóan (pl. Felső-Magyarország, Dunántúl, Délvidék) hasonló mennyiségű információ található meg ugyanitt, ennek köszönhetően pedig lehetőség lenne akár egy teljes kora újkori Kárpát-medencei művelődéstörténeti tabló megrajzolására is. Mindezt nemzetközi összefüggésrendszerbe ágyazva, ami még jobban kijelölné a szóban forgó régió történeti-kulturális koordinátáit, bemutatva a Francke által kiépített kapcsolatháló mesterien kiterjesztett rendszerét.

A tanulmányban nem használtam fel azt az értékes forráscsoportot, amely a Franckesche Stiftungen történeti levéltárából előkerült magyarországi és erdélyi vonatkozású dokumentumokat foglalja magában.[82] Mivel a 18. század folyamán ez az állomány – szemben a könyvtári kollekcióval – csak nagyon korlátozott mértékben lehetett hozzáférhető a Halléban tanuló diákság számára, így érdemi hatást sem tudott kifejteni például az Erdélyt megismerni szándékozó személyek szemléletére.

Szintén nem emlékeztem meg azokról a nyomtatványokról, amelyek hungarus diákok adományozása révén kerültek be a könyvtár gyűjteményébe. Ezek külön vizsgálódást igényelnének, és jelenlegi írásom szándékának nem is felelnek meg igazán. Az érintett dokumentumok ugyanis inkább egyfajta „önképet" (autosztereotípia) visznek az idegen közegbe, míg engem itt elsősorban

und Gymnasien című tankönyvcsalád Halléban fellelhető köteteinek mindegyike tartalmaz például Erdélyre vonatkozó részeket (vö. Adattár 40, H 2154 – H 2158).

80 Tételes felsorolásukat lásd Adattár 40/2. 1215., 1222.

81 Ebbe a kapcsolatrendszerbe nyújt betekintést: *Attila Verók:* Hungarica-Bilder in den historischen Sammlungen der Franckeschen Stiftungen zu Halle bis 1800. Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie 30. (2009–2010) 185–200., valamint részben: *Nagy Andor:* Érvényesülési stratégiák a brassói szászok körében. Kapcsolatháló-elemzés és családrekonstrukció az alkalmi nyomtatványok segítségével (1650–1750). PhD-disszertáció. Kézirat. Eger 2019.

82 Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 2A–2B: Handschriften. Hg. Brigitte Klosterberg, István Monok; bearb. Zoltán Csepregi. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn; 39/1–2) Bp. 2015.

a külső szemlélők alkotta Erdély-kép érdekelt (heterosztereotípia). Természetesen a „valódi" – ha létezik ilyen egyáltalán – imagológiai projekció a külső és a belső kép egybejátszása során jön létre, most mégis inkább az idegenektől, nem pedig a honfitársaktól érkező impressziók megrajzolására törekedtem.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A, Á
Á. Varga László 190
Abelinus, Johann Philipp 314
Abkarovits Endre 229
Adler Miklós 228
Adlgasser, Franz 31
Agejeva, Olga Genijeva 106, 110
Agnethler, Michael Gottlieb 238, 312
Ágost (August) <herceg, Braunschweig–Lüneburg, II.> 311
Ágost <király, Lengyelország, II.> 117
Agoszton, Magdolna 107
Agulhon, Maurice 155
Alaghy Ferenc 91
Alaghy Menyhért 91, 96
Aland, Kurt 310
Albrich, Martin 238
Albrichsfeld, Otto von 245
Alcionio, Pietro 323
Alexandrosz <király, Makedónia, III.> (Nagy Sándor) 161, 166
Allen, Reginald E. 161, 163, 164
Alsted, Johann Heinrich 313
Althan Mihály Adolf 90
Ambrus László 9–23
Andrássy [család] 28, 93
Andrássy Márton 44
Angi János 29
Annási Ferenc 226, 232, 233
Antiokhisz 164
Antiokhosz <király, Szeleukida Birodalom, I.> 167
Antonowicz 142
Apafi Mihály <fejedelem, Erdély, I.> 43, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 313
Apponyi Albert 17
Aragóniai Beatrix <királyné, Magyarország> 189, 190, 195, 196
Aragóniai Eleonóra 195
Arkeszilaosz <király, Küréné, IV.> 165, 167
Arkhelaosz <király, Makedónia, I.> 165
Attalida [család] 161–167
Attalosz [1] 161–167
Attalosz [2] 164
Attalosz <király, Pergamon, III.> [3] 162
Augustinus, Vincentius 243
Augustus <császár, Római Birodalom> 118

B
B. Gál Edit 272
Babeş, Victor 36
Bączkowski, Włodzimierz 141
Baczynszki, Julian 143
Bácskai Vera 27, 77, 79
Bagi Gábor 283
Bahlcke, Joachim 88
Bajáki Rita 310
Bajnok Dániel 80, 188
Bakócz Tamás 188, 189, 190, 196, 199
Baksa [család] 93
Balázs Béla 292
Balla Antal 269
Ballabás Dániel 25–41, 245
Balogh György 226, 228, 229, 230, 231
Balogh Jolán 190
Balogh Judit 30, 43–58
Balogh Zoltán 75
Bán Péter 190, 271, 274, 275
Bánffy [család] 93
Bánffy Dénes 43, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58
Bánffy Margit 48
Bánffy Zsigmond 54, 57
Bánffy Zsuzsanna 47
Bányai Réka 306
Barabás Samu 43
Barberius, Josephus 323
Barcsay Ákos <fejedelem, Erdély> 50, 53
Bariţiu, Gheorghe 243
Barkóczi [család] 93
Barkóczi László 91

Barta János, ifj. 29, 123
Barta Róbert 123, 126
Bartakovics Béla 86
Barthosch, Petrus 250
Barthosch, Sara 250
Bartók Béla 59–75, 230
Basa [család] 47
Basa Tamás 49, 50, 51, 54
Basta, Giorgio 45
Báthory [család] 89
Báthory Gábor <fejedelem, Erdély> 45
Báthory Kristóf <vajda, Erdély> 44
Báthory Orsolya 310
Báthory Zsigmond <fejedelem, Erdély> 44
Batthyány Ádám 90
Bätzner, Nike 309
Becz Katalin 45
Bede János 272
Bedekovich Lőrinc 281
Bedő István 45, 46
Beer [család] 245
Begröli István 45
Bél Mátyás 271, 272
Béldi Albert 43
Béldi Benedek 43
Béldi Ferenc 44, 45
Béldi János 44, 45, 48, 49, 50
Béldi Kelemen 44, 45, 46, 47, 48
Béldi Márton 43
Béldi Pál 43–58
Béldi Péter 43
Béldi Vitális 43
Belisztikhé 166
Bellon Tibor 282
Benckner, Johannes 243
Benczédi László 93
Benda Gyula 81, 152
Benda Kálmán 60
Bene Ferenc 52
Benke András 35
Benkner [család] 245, 246, 247, 248
Benkner, Christian 246
Benkner, David 246
Benkner, Johann [1] 246
Benkner, Johann [2] 246
Benkner, Johann [3] 246
Benkner, Johann [4] 246
Benkner, Johann [5] 246, 247, 248
Benkner, Marcus 246
Benkner, Michael 246
Benkner, Paul 246
Benkner, Sara 246, 247
Benkő Samu 27
Berecz Anita 35, 77–86
Bereczki Lajos 320
Berkó D. Géza 14, 15
Berkovits, Elena 190
Bernard János 287
Bertényi Iván, ifj. 27, 39
Berzeviczy Albert 195
Bessenyei János 52
Besze Tibor 197
Bethlen [család] 53
Bethlen Ferenc 50
Bethlen Gábor <fejedelem, Erdély> 45, 46, 47, 48, 49, 97, 98, 100, 150, 240, 248, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 320
Bethlen István (1874–1946) 121–134
Bethlen István <fejdelem, Erdély> 315
Bethlen János 51, 54, 55, 56, 57, 58
Bethlen Miklós 43, 54, 55, 56
Beuchel, Andreas 236
Bezpalko 143
Bihari József 228
Bilibók Renáta 35
Binder Pál 236
Birkenmeier, Jochen 309
Bíró Lajos 292
Bíró Pálné Weiss Mária 289
Bitskey István 90
Bittera Dóra 153
Blache, Pierre Vidal de la 155
Bloch, Marc 152
Blum, Johann 250
Blum, Martha 250
Bobiński, Stanisław 145
Bobory Györgyné Graefl Gabriella 72

Bocskai István <fejedelem, Erdély> 45, 87, 91
Bodgándi Zsolt 306
Bodnár Béla 65
Bodnár Erzsébet 27
Bodó László 225, 234
Bódy Zsombor 77, 154
Boes [család] 251
Bogár Judit 310
Bogdanor, Vernon Bernard 37
Bogner [család] 242, 246
Bollók János 163
Bolovan, Ioan 34
Bolthosch [család] 249
Bolyai János 36
Bon 142
Bóna László 35
Bónis [család] 93
Bónis György 189, 190
Borbély Zoltán 87–103
Borbély-Maczky Emil 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 134
Borghi, Valentina 189
Born, Ignaz von 323
Bornemissza Anna 50
Bornemissza Gergely 227
Bors István 294
Botár Imre 270
Bozó-Szűcs Diána 35–36
Böhm Ferenc 275
Bölcskey Gusztáv 320
Bötticher, Jacob Gottfried 306
Brachelius, Adolphus 317
Braller [család] 251
Brandenburgi Katalin 315
Braudel, Fernand 149–159
Brewer, Heinrich 317
Breznay Béla 9
Bródy Sándor 292
Brukenthal, Samuel von 312
Bruledrer [család] 242
Bruski, Jan Jacek 135, 145
Buckler, William Hepburn 166
Bugyonnij, Szemjon 142, 143
Bujdosné Pap Györgyi 307
Burke, Peter 155, 156, 159
Byatt, Lucy 189

C

C. Tóth Norbert 189, 190, 192, 196, 200
Calder, William Moir 166
Calvin, Jean 320
Canstein, Carl Hildebrand von 310
Cantelmi, Giulio Cesare 189, 190
Carafa, Carlo 318
Cary, Max 161
Cassai Michaelis György 312
Castro, Fidel 219
Ceglédi Imre 47
Chaunu, Huguette 154
Chaunu, Pierre 153
Chernel [család] 99
Cheverelle báró 321
Chrestels [család] 247, 249
Chrestels, Agnetha 250
Chrestels, Anna Catharina 250
Chrestels, Johann [1] 238
Chrestels, Johann [2] 249
Chrestels, Johann [3] 250
Chrestels, Paul 250
Christesen, Paul 163
Chrubasik, Boris 164
Cieger András 30, 33, 40, 80, 154
Cisek, Janusz 137
Clompe [család] 242
Clos, Peter 321, 322
Closius [család] 249
Colin, Armand 149, 150, 151
Comenius, Johann Amos 99, 313
Concz [család] 242
Corrigan, Michael Augustine 12
Czako [család] 249
Czangár Lajos 289
Czeidner [család] 242
Czentner Ignác 287
Czerbes [család] 251
Cziráki Zsuzsanna 239, 240, 241, 242, 244, 248

Czoch Gábor 78, 152, 153
Czubiński, Antoni 145

CS
Cs. Ilona 214
Cs. Magdolna 214
Cs. Pál 218
Csabai Tibor 228
Csabai Tiborné Török Mária 228
Csáky [család] 90, 93
Csaplovics János 169–186
Császár Elemér 276
Császi Irén 307
Csepregi Zoltán 307, 324
Csomaközy Zsófia 49
Csorba Dávid 307, 320
Csordás László 74
Csukovits Enikő 194, 200

D
D. Sajó József 226, 227
Dąbski, Jan 140, 145
Daczó [család] 44
Daczó János 52
Daczó László 48
Daczó Pál 44
Dainero, Tommaso 195, 196
Damjanich János 271, 272
Damokos Tamás 52
Dancza János 61, 62, 63, 65, 66, 67, 71, 74
Dáné Veronika 315
Daniel [család] 44
Daniel Mihály 45
Daniel Péter 44
Daróczy Ferenc 91, 96
Darvas József 61
Daubner, Frank 162
Davies, Norman 144
Deák András 267, 271
Deák Farkas 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56
Deák Ferenc 38
Deáky István 275
Debreceni Ember Pál 320
Debreczeni [család] 99
Deé Nagy Anikó 306
Démaratosz 165
Demeter Gábor 28, 29, 37
Demmel József 40
Démuth Pál 290, 291
Dénes Ferenc 14
Déri Eszter 310
Déri Frigyes 62
Devecseri Gábor 166
Dienes Dénes 320
Dietrich [család] 249
Dilg, Caspar 249
Dilg, Martha 249
Dinnyés Patrik 105–120
Diogenes Laertius 167
Dobó [család] 89
Dobó István 61, 80, 307
Dobronoky György 98, 100–101
Dobszay Tamás 29, 33
Dóhovits Bazil 183, 184
Dóka Klára 278, 282
Doleschall Frigyes 215
Dolmányos István 115, 116
Domokos György 188, 190, 198
Downs, Anthony 37
Draudt [család] 246, 247, 249
Draudt, Georg [1] 249
Draudt, Georg [2] 250
Draudt, Georg [3] 250
Draudt, Georg [4] 250
Draudt, Georgius Constantin 250
Draudt, Jacobus 250
Draudt, Johann [1] 249
Draudt, Johann [2] 249
Draudt, Johann [3] 250
Draudt, Marcus 250
Draudt, Martin 250
Draudt, Michael 249
Draudt, Simon [1] 238
Draudt, Simon [2] 250
Draudt, Simon [3] 250
Draudt, Simon [4] 250
Duby, Georges 155

Durkheim, Émile 156
Dzierżyński, Feliks 145
Dziewanowski, Marian Kamil 146
Dzsingisz <kán, Mongol Birodalom> 134

E, É
E. Kovács Péter 187, 190, 193, 194, 197, 199, 201
Ébeni István 54, 56
Eberhardt, Piotr 144
Ebert, Joachim 161–167
Ebner, Paul 150
Edward [püspök] 19
Egry Gábor 40
Egyed Ákos 39, 40
Einaudi, Giulio 149
Elek György 282
Encsy Kálmán 74, 75
Enyedi István 323
Enyeter [család] 249
Eötvös Loránd 31, 150, 154, 156, 166, 217, 228
Ercole d'Este → Estei, Ercole
Erdélyi Gabriella 90
Erdélyi Károly 216
Erdmann Gyula 79
Erdősi Péter 152
Erős Katalin Renáta 190
Estei, Ercole (Ercole d'Este) 189, 191, 192, 195, 196
Estei, Giulio (Giulio d'Este) 189
Estei, Hippolit (Ippolito d'Este) 187–209
Esterházy [család] 90
Esterházy Miklós 69, 91, 92
Eszterházy Károly 7, 8, 25, 27, 33, 35, 36, 77, 80, 169, 188, 228, 229, 230, 245, 251, 274, 275, 279, 280
Eumenész [1] 163, 164, 166, 167
Eumenész <király, Pergamon I.> [2] 161
Eumenész <király, Pergamon II.> [3] 161
Evans, Robert J. W. 88

F
Fábián Máté 121–134
Fallenbüchl Zoltán 101
Faragó Gyula 288, 289
Farkas Mihály 212
Farley, John Murphy 18
Fasora, Lukás 34
Fazakas Gergely Tamás 49, 90
Fazekas István 90, 93, 97, 100
Fazekas Mihály 228
Febvre, Lucien 154
Fedeles Tamás 194, 198
Fekete István 292
Feldoboly István 47
Feller, Joachim 317
Fenessy György 86, 271
Ferdinánd <császár, Német-római Birodalom, I.; király, Magyarország, I.> 236
Ferdinánd <császár, Német-római Birodalom, II.; király, Magyarország, II.> 95, 314, 317, 318
Ferdinánd <császár, Német-római Birodalom, III.; király, Magyarország, III.> 315, 318
Ferenc Gerébné Mihálcz Anna 48
Ferenc József <császár, Osztrák–Magyar Monarchia> 20, 226
Ferenczi Szilárd 35
Ferge Zsuzsa 263, 264
Festetics György 234
Filippov, Szergej 108
Filstich [család] 249
Fischer, Anna 249
Fischer, Jacob 250
Fischer, Johann 249
Fischer, Sara 250
Fleischer András 53
Frank Tibor 105, 111
Flóra Ágnes 237, 238, 239
Floreno, Ludovico 188–201
Foch, Ferdinand 136
Fodor László 226
Fodor Pál 97
Foix-Candale-i Anna 195
Font Márta 116, 117

Font Zsuzsa 307
Fontana, Francesco 198
Forgách [család] 90
Forgách Ferenc 94
Forgách Zsigmond 90
Forró György 100, 101
Forster, Wolfgang 236
Foucard, Cesare 196
Förster, Johann Christian 309
Fraknói Vilmos 189, 194
Francke, August Hermann 305–325
Francken, Christian 313
Frantzen [család] 249
Freitag, Werner 308
Freyer, Hieronymus 323
Friedländer Miksa 62
Fries, Wilhelm 310
Frigyes <választófejedelem, Brandenburg, III.; király, Poroszország, I.> 319
Friss István 254
Fronius [család] 246, 249
Fronius, Matthias 247
Fronius, Michael 247
Fuchs [család] 246, 247
Fuchs, Catharina 249
Fuchs, Marcus 249
Fulo [család] 99
Fülöp <király, Spanyolország, II.> 149, 151, 158
Füvessy Anikó 60

G

G. Etényi Nóra 90, 92, 315, 316
Gaatz [család] 251
Gábor Ildikó 312
Gál József 63, 65
Gál Máté 37, 81, 288
Galla Ferenc 99, 100, 102, 194
Ganyecki, Jakov Sztanyiszlavovics 146
Gárdonyi Géza 20
Gáspár Sándor 254
Gebei Sándor 7, 25, 27, 135–147, 230
Gecse Géza 106, 107
Gelón 165
Geréb András 45
Geréb Barnabás 44
Gerendi Anna 94
Géresi Kálmán 91
Gergely István 293, 295
Gergely Jenő 28, 121, 122, 126, 128, 132
Gerhard Péter 27, 28, 29, 80
Gerő András 36, 38
Gerő Ernő 212
Giętkowski, Mirosław 136
Giulio d'Este → Estei, Giulio
Glatz Ferenc 149
Gnostius 103
Gockesch [család] 246
Goclon, Jacek Arkadiusz 143
Goldschmidt [család] 246, 249
Goodin, Robert E. 37
Gorgias [család] 249
Gotfard, Valentin 242
Gottfried, Johann Ludwig 314, 318
Gotzmeister [család] 236
Gömbös Gyula 121–134
Graeff [család] 246
Gräf, Rudolf 34
Granasztói György 236–237, 239, 240, 241, 242, 243
Greissing [család] 246, 247
Greissing, Martha 250
Greissing, Stephan 250
Grieger József 11
Gritti, Luigi 313
Grofman, Bernard 36, 37
Groves, Charles 21, 22
Gröschl, Jürgen 310
Gunst Péter 123
Gusbeth, Christoph 245
Gusztáv Adolf <király, Svédország, II.> 318
Gündisch, Gustav 236
Gündisch, Konrad 236, 237

GY

Gyáni Gábor 77
Gyárfás Tihamér 241, 245
Gyárffás Ferenc 50

Gyenyikin, Anton 139
Gyóni Gábor 111
Gyöngyössy Márton 200
Györkös Attila 195
Gyurgyák János 128, 159

H
H. Balázs Éva 156, 157
H. László 214, 215
H. Németh István 27, 29, 33, 239
H. Szilasi Ágota 80, 307
Haberland, Detlef 307
Habsburg [család] 58, 88, 89, 95, 96, 105, 112, 114, 118, 310, 314, 315, 319, 320
Hahn István 166, 228, 231, 234
Haig, Douglas 136
Hajdú Anikó 35
Hajdú Farkas-Zoltán 243, 244
Hajnal István 29, 152
Halász János 63, 65
Halbwachs, Maurice 156
Halecki, Oskar 106, 107
Haller [család] 51, 53, 93
Haller István 50
Haller János 56, 57
Haller, Józef 136, 137
Haller Pál 54
Hamza Gábor 108
Hanák Péter 173
Hankiss Elemér 215, 260
Hansen, Esther V. 161, 164, 167
Haraszti Szabó Péter 197
Harkányi [család] 28
Harmath Ottóné Csehi Katalin 224, 227
Hašek, Jaroslav 61
Hatvany Lajos 292
Hauser Zoltán 7–8, 228
Havasi Ferenc 218
Hecht Miksa 70
Hegedüs András 265, 266
Heller, Mihail 109, 118, 119
Heltner [család] 246
Hendel, Johann Christian 312
Heppe Szaniszló 278
Heppner, Harald 34
Herberstein, Sigismund 108
Herberth [család] 249
Herman Ottó 72
Hermann Gusztáv Mihály 40
Herner János 49, 50
Hérodotosz 165
Herrmann [család] 249
Herrmann, Georg Michael Gottlieb von 245
Herrmann, Hans-Volkmar 162
Hexter, Jack 155
Hibay [család] 64
Hibay György 64, 75
Hibay Irén 64, 74
Hibay Károly 75
Hiebl, Ewald 34
Hierón 165
Hintomacher [család] 251
Hippokratész 323
Hirscher [család] 245, 246, 247, 248
Hirscher, Agnetha 249
Hirscher, Apollonia 243
Hirscher, Barbara 246
Hirscher, Bartholomäus 243
Hirscher, Catharina 249
Hirscher, Georg 246
Hirscher, Johann 246
Hirscher, Lucas 246, 247, 248
Hirscher, Paul 246
Hirscher, Valentin 246
Hlavács Samu 287, 288, 289
Hoffgrebe [család] 242
Hoffmann, Friedrich 323
Holleaux, Maurice 164, 166
Holló Kálmán 67
Homérosz 166
Homonnai Drugeth [család] 91, 92–93
Homonnai Drugeth György 91, 97, 100
Homonnai Drugeth János 90, 96, 98, 99, 101, 102, 103
Honter, Catharina 250
Honter, Johann [1] 237, 244
Honter, Johann [2] 250

Hopp, Joachim 162
Horn Ildikó 47, 90, 92, 315
Horthy Miklós 28, 60, 63, 66, 72, 73, 74, 121, 123, 126, 131, 132, 216, 228, 286, 289, 290
Horváth Attila 244
Horváth Gergely Krisztián 267
Horváth István 190
Horváth J. András 80
Horváth Sándor 221
Hoszowski, Stanislas 153
Hovanyecz László 70, 72, 73
Howe, Stephen 107
Hörcsik Richárd 99
Hubai László 123
Hunyadi [család] 194
Hunyadi János 43
Huszár István 263
Huszár Mátyás 50
Huszár Tibor 211

I
Ibrányi [család] 99
Ignotus Pál 292
Illés Lajos 259
Illéssy János 279
Ilonszki Gabriella 32
Imecs Mátyás 50
Imre Mihály 90
Imrényi Tibor 107
Inber 191, 199
Ippolito d'Este → Estei, Hippolit
István <király, Magyarország, I., Szent> 9, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 21
Iván <cár, Oroszország, III., Nagy> 107, 111, 115, 116
Iván <cár, Oroszország, IV., Rettegett> 107, 115, 118
Ivanonics Pál 100
Iványosi-Szabó Tibor 79

J
Jacobi, Juliane 310
Jaeger, Friedrich 239
Jagelló [család] 190
Jakó Zsigmond 237
Jakovlev 143
Jakussith György 96
Janus <Pannonius> 323
Jászi Oszkár 292
Jeckel [család] 246, 247
Jeckel, Anna Catharina 249
Jeckel, Georg 246, 247, 249
Jeckel, Jeremias 247
Jędrzejewicz, Wacław 137, 147
Jegorov, Alekszandr Iljics 143
Jekelius, Emma 245
Jekelius, Erich 245, 246, 248, 249
Jerouschek, Günter 39
Joffe, Adolf Abramovics 146
Jókai Mór 33, 111
Jónás Zoltán 224
József <császár, Német-római Birodalom, II.; király, Magyarország, II.> 272, 278, 281
József Attila 151
Juhász Alajos 64, 67
Justh Gyula 28
Justh József 40

K
K. Zsuzsanna 219
Kaartinen, Marjo 28
Kablay István 287
Kaczmarski, Krzysztof 136
Kádár János 60, 63, 66, 211–221, 255, 260
Kalászi Pál 225
Kalászi Pálné Patkó Hermina 225, 229
Kálmánchey Zoltán 228
Kalmár János 149–159
Kálnoky Lukács 47
Kamuthi Balázs 47
Kamuthi Farkas 50
Kamuthi István 50
Kamuthi László 50
Kamuthi Mihály 50
Kapi György 54, 57
Kaposvári György 283

Kapy [család] 93
Kara János 268, 281, 283
Karádi Zsolt 320
Karády Victor 27
Karcagi Gábor 271, 273
Karikás Frigyes 61, 62, 63, 65, 72
Kármán Gábor 316
Karoling [család] 308
Károly <császár, Német-római Birodalom, V.> 108, 158
Károly <császár, Német-római Birodalom, VI.; király, Magyarország, III.> 271, 272, 321
Károly <király, Magyarország, I.> 240
Károly <király, Svédország, XII.> 110
Károlyi [család] 28, 91, 93, 101
Károlyi Ádám 97
Károlyi Mihály 91, 98
Károlyi Zsigmond 267, 270
Karpus, Zbigniew 135, 141, 144
Kászoni Márton 52, 53
Katona Fedor 61
Katona Tünde 307
Katus László 153, 154
Katzendörfer [család] 251
Kaulengräber [család] 251
Kaulengräber, Catharina 249
Kaulengräber, Valentin 249
Kecskeméti Ferenc 98
Kecskeméti Márton 98
Kékedy Zsigmond 48, 49
Kelényi Borbála 197
Keller, Katrin 93
Keller Márkus 253
Kemény János <fejedelem, Erdély> 45, 47, 50, 51, 52, 53, 55, 57
Kemmel [család] 242
Kempelen Béla 43
Kendeffy [család] 28
Kennedy, Paul 107
Kenyeres Ágnes 61
Kepes György 226
Keresztessy Ferenc 54
Keszeg Vilmos 35
Khevenhüller, Franz Christoph 318
Khlesl, Melchior 89
Killyen, Franz 240
Kimón 165
Király Kálmán 68
Kisantal Tamás 159
Kisdy Benedek 98
Kiss Antal 228
Kiss Csilla 157
Kiss Erika 315
Kiss Ernő 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74
Kiss József 292
Kiss László 169–186
Kiss Sándor 69
Kis-Tóth Lajos 228
Kisvárdai Eh Mihály 99
Kiszely Gyula 293
Kiszely János 295
Kittler, Johann Gottfried 312
Klapka György 230
Kleiszthenész 165
Klement Judit 152
Klimecki, Michał 138
Klimo György 306
Klingemann, Hans-Dieter 37
Klosterberg, Brigitte 305, 309, 310, 324
Klöskesin, Catharina 243
Klucsevszkij, Vaszilij Oszipovics 108
Knecher, Apollonia 246
Kodolányi János 292
Kohányi Tihamér 14
Koháry [család] 93
Kolacskovszky Lajos 60
Kollega Tarsoly István 28
Kolumbán Vilmos József 314
Komáromy István 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 73, 74, 75
Komáromy Klára 64, 74, 75
Kon, Feliks 145
Konrád György 265
Konstantin <császár, Bizánci Birodalom, XI.> 107
Kónya Franciska 310
Kónya Lajos 211

Kónya Péter 316, 320
Kónyová Annamária 316
Kopp 143
Kornai János 253
Kornis [család] 47
Kornis Boldizsár 46
Kornis Péter 49
Kornis Zsigmond 47
Kósa László 173, 183
Kosáry Domokos 155, 156, 159
Kośmider, Tomasz 144
Kossuth Ferenc 20
Kossuth Lajos 14, 50
Kotkin, Stephen 221
Kovách Imre 31
Kovács Ábrahám 320
Kovács András 28
Kovács Bálint 28
Kovács Gábor 308
Kovács István 144, 147
Kovács József 297
Kovács Kálmán 19
Kovács Lajos 20, 21
Kovács Teofil 320
Kovács Zsolt 28
Kovácsi Máté 46
Kozári József 7, 230
Kozáry Andrea 27
Kő András 211
Köleséri Sámuel, ifj. 313
Köpeczi Béla 154
Kövér György 77, 79
Krausz Tamás 116, 117
Krempes, Johannes 323
Krieger Sámuel 275, 278
Kriegleder, Wynfrid 307, 310
Kristóf Ilona 187–209
Kriston Dorottya Anna 198
Krisztina <királynő, Svédország> 318
Kuffart Hajnalka 187, 188, 190
Kulcsár Árpád 307
Kulcsár Krisztina 272
Kun Béla 227
Kún István 56, 57
Kún Lázár 44
Kupcsák András 287
Kümmel, Carl August 309
Küniszka 165
Kürti László 61
Küzikosz 167
Kylhaw [család] 242

L

L. Nagy Zsuzsa 29
Labrousse, Ernest 155
Lächele, Rainer 313
Lagzi Gábor 138, 142
Lajos <király, Franciaország, XIV.> 119, 315
Lajos <király, Magyarország, I.> 241
Lakatos Ernő 31
Lakier, A. B. 105
Lang [család] 245
Lapuchin, Eudoxia 113
Lardi, Pietro 191
Lardi, Taddeo 189, 190, 191, 199
Lardreau, Guy 155
László páter 102, 103
Lászlóffy Woldemár 268, 270
Látsny Ádám 312
Lázár [család] 47
Lázár Andor 133, 134
Lázár György 54
Lázár Gyula 113, 114, 119
Lázár István 47, 48, 52, 56
Lee, Hugh M. 163
Legieć, Jacek 141
Lehmann, Johann 323
Leibniz, Gottfried Wilhelm 311
Leis [család] 251
Lengyel András 66
Lengyel Menyhért 292
Lenin, Vlagyimir Iljics 115, 144, 253
Letz, Stephan 243
Levickij, Andrij 140, 142
Levickij, Koszty 140
Lévi-Strauss, Claude 156
Lieberwirth, Rolf 309

Liechtenstein, Gundaker von 88
Lipót <császár, Német-római Birodalom, I.; király, Magyarország, I.> 114
Lippay György 102
Litvin, Mikola 138
Litzner Jakab/János 277, 278, 279
Livius, Titus 166
Lotockij 143
Luczák Géza 289
Ludolf, Hiob 318
Lukács Dezső 234
Lukács György 65, 66
Lukács László 95
Łukasik, Przemysław 136, 139
Lukianosz 163
Lukinich Imre 194
Łukomski, Grzegorz 144
Lundorp, Michael Caspar 317
Lupescu Makó Mária 306, 315
Luther, Martin 163, 309, 310, 320
Lüszimakhosz 161

M
MacHardy, Karin 89
Maczák Ibolya 310
Magie, David 161, 162, 167
Maimbourg, Louis 319
Majoros István 142, 144, 145
Majos Ferenc 52
Majtényi György 211–221
Makai János 25, 223–234
Makk Károly 61
Makkai László 99, 150, 151, 152, 153, 155, 158
Mallwitz, Alfred 162
Manckesch, Johann 243
Mándi Szabó Béla 74
Mankesch [család] 249
Mankesch, Johann 250
Mankesch, Lucas 250
Mankesch, Margaretha 250
Marchlewski, Julian 145
Marek János 70
Margolin 142
Mária <infánsnő, Spanyolország> 318
Mária Terézia <császárné, Német-római Birodalom; királynő, Magyarország, II.> 226, 321
Marinelli, Lydia 150
Márk János 44
Márki Sándor 112, 113
Márkus Mária 265
Marosán György 254, 255, 259
Márton diák 52
Marx, Karl 66, 115, 119, 149, 151, 154, 155, 157, 253
Massa, Margaretha 249
Massa, Simon 249
Maťa, Petr 93
Matvejev, Gennadij 147
Mátyás <király, Magyarország, I.> 46, 194, 198, 200, 216, 221, 313
Mátyás <császár, Német-római Birodalom, I.; király, Magyarország, II.> 91, 317
Mátyus Norbert 190
Mauritsch, Peter 165
McShane, Roger B. 161, 167
Mécs László 292
Medgyesy M. László 107
Melanchthon, Philipp 312
Melith [család] 90, 91, 93, 97, 101, 103
Melith Ferenc 97
Melith György 97, 98, 101, 102, 103
Melith István 97
Melith Mária 102
Melith Péter, id. 97, 98, 101, 102
Melith Péter, ifj. 97, 98
Mencke, Burkhard 323
Meneges [család] 251
Mergler [család] 251
Merian, Matthäus, id. 314
Mészáros János 165
Mészáros Lajos 18
Meteren, Emmanuel van 317
Meyer, Martin 316
Meyer, Regina 309
Mezey Barna 242
Mihálcz Mihály 44

Mihalik Béla 89, 98
Mihály <vajda, Erdély; „Vitéz”> 46
Mihályfi Ferenc 44
Mika Sándor 239
Mikes [család] 52
Mikes Kelemen 51, 52, 53, 58
Mikó Árpád 95
Mikó Ferenc 47, 48
Mikoviny Sámuel 272
Miksa <császár, Német-római Birodalom, I.> 108
Mikszáth Kálmán 130
Mindszenty Gedeon 9
Miskei Antal 118, 197
Miskovits Flóris 74
Misóczki Lajos 230, 231
Módos Péter 106
Mokczay András 99
Molnár Antal 90, 97
Molnár Dávid 197, 200
Molnár Ferenc 292
Molnár József 226, 228, 229, 232, 234
Molnár Katalin 27
Molnár Sándor 229, 230, 231
Monok István 305, 312, 324
Montedegói Albert Ferenc 271
Montelini, Pietro Maria 191
Montenach, Anne 28
Monti, Nicolò 194
Moretti, Luigi 165, 166
Morres, Eduard 245
Morselli, Alfonso 195
Mózes Mihály 230
Murád <szultán, Oszmán Birodalom, IV.> 315
Muszyński, Wojciech J. 136
Müller, Georg Eduard 236
Müller-Bahlke, Thomas 309, 310
Mwesch [család] 245

N

Nádasi András 306
Nadolski, Łukasz 136
Nagy Andor 31, 35, 235–252, 324
Nagy Gergely 46
Nagy J. Lambert 211
Nagy József [1] 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74
Nagy József [2] 223, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234
Nagy Pál 230
Nagy Péter 286, 298, 300
Nagy Sándor → Alexandrosz <király, Makedónia, III.>
Nagyatádi Szabó István 122, 123, 124, 125, 126
Nalánczy István 54
Námay Ferenc 52
Napóleon, Bonaparte 118
Narynsin, Natália 113
Naudé, Gabriel 311
Neidel [család] 249
Némedi Lajos 223, 227
Nemes Gábor 189
Nemes Gerzson 267
Nemes János 51, 52
Németh György 166
Németh S. Katalin 305
Némethné Vágyi Karola 211
Niederhauser Emil 117, 153
Niemescher [család] 251
Noszov, Ny. J. 116
Nowak, Andrzej 139
Nussbächer, Gernot 239, 240, 241, 242, 244, 245
Nuzzo, Armando 190

NY

Nyáry [család] 92, 93
Nyáry István 90, 91, 96, 99, 102, 103
Nyekrics, Alekszandr 109, 118
Nyerges Judit 305

O, Ó

Oborni Teréz 40, 190, 315
Obst, Helmut 309
Okubo, Hideaki 166
Oláh Szabolcs 90

Orbai János 52
Orbán Balázs 235, 236, 241, 252
Orczy Lőrinc 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 282
Orllé István 91
Ormos Mária 142
Oroszlán Sándor 70
Ottó <császár, Német-római Birodalom; I.> 308

Ö, Ő

Ö. Kovács József 77
Őze Sándor 28

P

Pach Zsigmond Pál 241
Paczót Ferenc 101
Paczót Sándor 101
Paczóth Judit 95
Paksa Rudolf 128
Pál Judit 26, 27, 29, 32, 34, 39
Pál Mária 10
Paládi-Kovács Attila 173
Paleologosz Zoé 107
Pálffy Géza 95, 97
Palij, Michael 140
Pallai László 123
Pálmány Béla 26, 32
Pálmay József 43
Pándi Pál 259
Pankratova, Anna Mihajlovna 114, 116
Pap József 25–41, 79, 80, 245
Pápai Páriz Ferenc 314
Papp László 225
Pareus, David 319
Parival, Jean Nicolas de 318
Pastoir, Philipp Ludwig 318
Pászti László 305
Pataki Pál 155
Pauszaniasz 165
Pázmány Péter 87, 90, 96, 98, 99, 188, 310
Péchy Simon 47
Peiszisztratosz 165
Pelle Béláné 68
Pelumi, Celano 189
Pereczwthew [család] 245
Perényi [család] 90
Perényi Béla 12, 13, 14, 15, 16, 20
Perényi György 98, 99
Perényi Imre 98
Perényi Jenő 11
Perényi László 9–23
Pershing, John 136
Pétain, Philippe 136
Péter <cár, Oroszország, I.; „Nagy”> 105–120
Péter Albert 72
Péter Katalin 87, 88, 90, 91, 101
Péter Rares <vajda, Moldva> 44
Petercsák Tivadar 224
Péterffy Gergely 37, 81, 288
Péteri György 253
Péterné Fehér Mária 79
Petersen, Johann Wilhelm 307
Pethe [család] 91
Pethő [család] 90, 101, 102
Pethő Ferenc 95
Pethő István, id. 95
Pethő István, ifj. 95
Pethő József 320
Pethő Mihály 95
Petki István 51, 53, 55
Petljura, Szimon 139, 140, 142, 144
Petrus <Comes> 242
Petrusevics, Jevgenyij 142
Philemerus Irenicus Elisius → Meyer, Martin
Philetairosz 161–167
Philippi, Maja 236, 239, 240, 241, 242, 244
Philippi, Paul 237, 240
Philipposz <király, Makedónia, II.> 165
Piłsudski, Józef 137, 138, 139, 140, 143, 144, 146, 147
Pindarosz 165
Pio, Ercole 190
Plecker [család] 249
Plecker, Anna Margaretha 250
Plecker, Petrus [1] 249

Plecker, Petrus [2] 250
Plecker, Valentin 249
Plutarkhosz 166, 167
Pohánka Éva 306
Poincaré, Raymond 136
Polak, Bogusław 144
Polner [család] 236
Polübiosz 166
Pongrácz [család] 99
Popelka, Petr 34
Popovici, Vlad Vasile 34
Porsz 142, 143
Pozsgai János 52
Pozsgai Péter 80, 81
Pődör László 149, 157
Prechik Lajos 217
Prinyi [család] 100
Próchniak, Edward 145
Prónay [család] 71
Prónay Endre 72
Prónayné Bobory Margit 72
Pufendorf, Samuel von 317
Püski Levente 28, 29

Q
Quirin Leó 290

R
R. Szilágyi Éva 150
Raabe, Paul 309, 310
Rabinek István 72
Rácz György 44
Rácz Lajos 273
Radnóti Klára 105, 107, 108
Raguseo, Stefano 192
Rainer M. János 27, 215, 253–266
Rajcs Zoltán 16
Rakita Eszter 9–23
Rákóczi [család] 90, 92, 99
Rákóczi Ferenc <választott fejedelem, Erdély, I.> 93
Rákóczi Ferenc <fejedelem, Erdély, II.> 20, 112, 113, 227, 319, 320
Rákóczi György <fejedelem, Erdély, I.> 49, 50, 315, 317, 320
Rákóczi György <fejedelem, Erdély, II.> 50, 51, 53, 56, 313
Rákóczi Lajos 94
Rákóczi Pál 92, 94, 96, 99
Rákóczi Zsigmond <fejedelem, Erdély> 94, 99
Rákos Ferenc 114
Rákosi Mátyás 211, 212, 213, 215, 216, 219, 221, 294
Ramsay, William 166
Rangone, Gabriele (Veronai Gábor) 194, 198
Raschke, Wendy J. 162
Rauss [család] 249
Rauss, Lucas 307
Reese, Anne C. 166
Réfi Attila 28
Reichmann Angelika 110
Reinhard, Wolfgang 87
Remer, Julius August 323
Repser [család] 251
Reszler Gábor 35
Retsch [család] 251
Révai József 212
Revel, Jacques 151
Rewel [család] 242, 245
Rezmer, Waldemar 135
Rhédei Ferenc 55, 56
Rhener [család] 245
Rheter [család] 249
Rich, Edwin Ernest 151
Rickerson, Irini Vallera 166
Román János 72
Romano, Ruggiero 150, 153, 155
Romanov [család] 111
Romer, Eugeniusz 138
Romsics Ignác 7, 8, 25, 26, 27, 77, 105, 106, 107, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 131, 158
Roosevelt, Theodore 14, 20
Rosenauer [család] 242

Rostovtzeff, Michael Ivanovitsh 161, 166, 167
Rotenbächer [család] 242
Roth [család] 242
Roth, Harald 240, 242
Rothkyrschys [család] 242
Rotschin [család] 242
Rózsa György 305
Rózsa Sándor 267–283
Rubóczki András 226
Rudai Dezső 31
Rupieper, Hermann-J. 309
Rupp Kálmán 263, 264
Rüsz-Fogarasi Enikő 315
Rydwański, Tadeusz 145

S
S. János 214
Sadler [család] 242
Sahin-Tóth Péter 150
Samassa József 10, 12
Sames, Arno 309
Sander de Santa Agatha, Petrus 242
Sanudo, Marino 197, 206, 207
Sapieha, Eustachy 146
Sarkadi Nagy Emese 28
Sárkány Mihály 91
Sarmasághy Zsigmond 47
Sárói Szabó Tibor 60, 67
Sárosi Tera 73
Sartor [család] 245
Sashalmi Endre 105, 108, 109, 110, 119
Savoie-Carignano, Eugène-François de (Savoyai Jenő) 118
Savoyai Jenő → Savoie-Carignano, Eugène-François de
Schalles, Hans-Joachim 165
Schenk, Annemie 243
Schenk, Günter 309
Scheutz, Martin 93
Schilling, Heinz 87
Schirmer [család] 242, 245
Schirmer, Valentinus 243
Schlosser, Melchior 243
Schlözer, August Ludwig 235
Schmeizel, Martin 311, 312
Schmeizel, Michael 243
Schmidt Sándor 66, 67
Schneeweiss [család] 249
Schneeweiss, Sara 238
Schrader, Christoph 318
Schrader, Wilhelm 309
Schramm [család] 245, 246
Schröder-Kahnt, Anne 309
Schuch Ferenc 288
Schuller, Richard 236
Schultz, Helga 238
Schunkabunk [család] 245, 246, 247
Schunkebung, Bartholomäus 243
Schütz, Christian Gottfried 323
Schwarz [család] 245, 246
Schwarzkopf, Herbert Norman 146
Schweiger [család] 251
Seewald [család] 249
Seibert, Jakob 161
Seidler, Andrea 307, 310
Seidlin [család] 242
Seluhin, Szergej Mihajlovics 140
Semler, Johann Salomo 323
Sennyey [család] 91
Sennyey Albert 95
Sennyey Ferenc 95
Sennyey István 95
Sennyey László 95
Sennyey Pongrác 95
Sennyey Sándor 95
Serédi István 50
Seuler [család] 249
Seuler, Lucas 250
Seuler, Margaretha 250
Seydenschwanz, Johannes 242
Sidó Zsuzsa 28
Sierchuła, Rafał 136
Silvestri, Pandolfo 191
Simákovics László 68
Simon Zsolt 197, 244, 245
Simonton, Deborah 28
Sinn, Ulrich 162

Sipos Gábor 27, 315
Sipos József 122, 123, 125
Sisák Gábor 108
Skaricza Máté 314
Ślipiec, Jeremiasz 144
Solinus 165
Sommer, Dorothea 312
Soós Imre 226, 272
Speler, Ralf-Torsten 39
Spielmann-Sebestyén Mihály 306
Spira György 226
Spooner, Frank 151
Steger, Florian 309
Stenner, Friedrich Wilhelm 240, 244, 246
Stentzel [család] 251
Stern Mózes 62
Stolberg, Balthasar 323
Sträter, Udo 309
Strohmeyer, Arno 88
Stromfeld Aurél 60
Suba János 229
Sugár István 271, 272, 273, 275, 277, 278, 279
Sujtó László 152
Sulyok István 50
Sylburg, Friedrich 319

SZ

Szabó András 312
Szabó Dániel 38
Szabó Károly 43
Szabó Lajos 267, 271, 273, 279, 280, 281, 282
Szabó Miklós 321
Szabó T. Attila 237
Szádeczky Lajos 43
Szádeczky-Kardoss Lajos 44
Szádoczki Vera 310
Szakáll Kálmán 60
Szakály Ferenc 97
Szalánczy Gábor 51
Szalay László 45
Szamszonov, A. M. 116
Szaniawski, Józef 143
Szántó Endre 225, 226, 227
Szántó Imre 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 232, 234
Szapolyai János <vajda, Erdély; király, Magyarország> 43, 236
Szapolyai János Zsigmond <fejedelem, Erdély> 44
Száraz Orsolya 90
Szarka László 35, 38
Szatmári Ferenc 196, 204
Szatmáry Béla 63, 64, 74
Szavcsenko, Viktor 139, 144
Szavva, Vlagyimir Ivanovics 105, 106
Széchényi [család] 28
Széchényi Ferenc 231, 253, 305, 312
Széchenyi István 226, 227
Szecskó Károly 226, 228, 231
Székely Mózes <fejedelem, Erdély> 45
Szelényi Iván 265
Szelestei N. László 310
Szeleukida [család] 164, 167
Szemczi Mátyás 97
Szendrei Ákos 28, 34
Szent András 102
Szent Anna 102
Szent Mihály 102
Szent Zsófia 102
Szentiványi [család] 93
Szentpáli János 55, 56
Szepesi [család] 93
Szepsi Csombor Márton 151
Szidorenko 143
Szigeti János 52
Szíjártó M. István 29, 33, 88
Sziklai István 28
Szikszai Mihály 272
Szikszay [család] 99
Szilágyi Gábor 155
Szilágyi József 127
Szilágyi László 35
Szilágyi Mariann 306
Szilágyi Miklós 60
Szilágyi Sámuel 320
Szilágyi Sándor 45

Szilágyi Zsolt 78, 80
Szili Sándor 111
Szilvási Mátyás 52
Szilvásy Boldizsár 46
Szinnyei József 49
Szirmai István 255
Szirtes Ádám 61
Szívós Erika 27
Szkrinnyikov, Ruszlan 111, 112
Szlavikovszky Beáta 95
Szokoly [család] 93
Szokoly Erzsébet 97
Szolovjov, Szergej 118
Szombathelyi János 274
Szomory Dezső 292
Szovák Márton 188, 198, 206
Szőcs Andor 52
Szőcs András 52
Szőcs Mihály 52
Szögi László 321
Szribnjak, Igor 141
Sztálin, Joszif Visszarionovics 61, 115, 226, 227, 253
Szterényi József 130
Sztrabón 161, 163, 166, 167
Szuhay 46
Szuhay [család] 93
Szulovszky János 37
Szűcs Jenő 157
Szvák Gyula 115, 117

T

T. Varga György 212
Taatz-Jacobi, Marianne 309
Tabajdi Gábor 253
Takács Tibor 78
Tămaș, Oana 34
Tamássy Ferenc 44
Tancer, Jozef 307, 310
Tapodi Zsuzsanna Mónika 308
Tari Tera 73
Tarjányi Sándor 79
Tarnóc András 110
Tarnóczi András 52
Tartler [család] 242, 249
Tartler, Thomas 244
Teke Zsuzsa 190
Telegdy [család] 92, 93, 94
Telegdy Borbála 94
Telekessy István 271
Teleki Mihály 52, 53, 54, 56, 57, 58
Teleki Pál 123
Tengely Adrienn 288
Tettey Nándor 235
Teutsch, Friedrich 236
Teutsch, Georg Daniel 236
Theilisch [család] 251
Themerdek [család] 245
Thérón 165
Thonemann, Peter 161
Thököly [család] 93
Thököly Imre 314
Thun Lászlóné Szaplonczay Erzsébet 225
Thülden, Christian Adolph 317
Tibot Gáspár 101
Tilcsik György 79
Tisza Kálmán 27
Tiziano Vecellio 158
Tollius, Cornelius 323
Tolnay Kornél 130
Tonk Sándor 306
Torstensson, Lennart 315
Tóth Albert 267, 271
Tóth Árpád 27, 39, 78, 80
Tóth Béla (Adalbert) [1] 31, 32
Tóth Béla [2] 69, 72
Tóth Bertalan 233
Tóth Ernő 272
Tóth István György 92, 97, 100
Tóth Lajos 63, 64, 65, 74
Tóth Tibor 224
Tóth-Barbalics Veronika 28, 29, 33, 34, 39
Tőkéczki László 308
Török Borbála Zsuzsanna 27
Török József 73
Török Kálmán 67
Trausch, Joseph Franz 244, 245
Trauzner Lukács 47

Trevisói Simon 200
Trockij, Lev Davidovics 144
Trócsányi Zsolt 50, 54
Trojahn, Silke 312
Tuhacsevszkij, Mihail Nyikolajevics 139, 142, 143
Turbucz Dávid 147
Turk [család] 242
Tusor Péter 87, 90, 92, 102, 321

TY
Tyitov, German 259
Tyszkiewicz 142

U, Ú
Újfalussy [család] 93
Ujlaky Dezső 70
Ulászló <király, Magyarország, II.> 195, 200
Ulf, Christoph 165
Unszlicht, Józef 145
Urberger, Justina 249
Urberger, Marcus 249
Uzdóczy → Zadravecz István

V
V. Krisztina 218
V. Sándor 216
Váci Mihály 259
Vadász István 60, 62, 74
Vadász László 62, 65, 74
Valerianus, Johannes Pierus 323
Valkó László 293
Valuch Tibor 39, 123, 285–303
Vanoviczi János 100
Várdai István 197, 200
Várday [család] 92, 93
Varga Gáspár 67
Varga János 10
Varga Júlia 95
Varga Zoltán 224, 225
Várhelyi Lipót 17, 18, 19
Várkonyi Péter 110, 307
Váry Albert 61, 63, 64, 69, 71
Vass József 130
Vaszilij <cár, Oroszország, III.> 108
Vaszilkó Veron 73
Veér György 54
Veith Béla 287
Veltes [család] 242
Veltmann, Claus 309, 310
Veress Emőd 242, 244
Veress Endre 95
Verók Attila 305–325
Veronai Gábor → Rangone, Gabriele
Vida István 122, 123
Vieira, António Manuel de 110
Vigyázó [család] 28
Vilar, Pierre 155
Virág Árpád 275
Vitéz [család] 49
Vitéz Gábor 52
Vitéz Zsuzsanna 49, 50, 53
Vivanti, Corrado 155
Vizi Sándor 230
Vladislav <vajda, Havasalföld, I.> 241
Voigt, Christoph Nicolaus 314
Vonyó József 121, 122, 126, 128, 131, 132, 133
Vovelle, Michel 155
Völgyi Gyula 18
Völgyi Lajos 17, 18
Vörös László 35
Vrana István 273, 274, 275, 277
Vrangel, Pjotr Nyikolejevics 142, 145

W
W. Somogyi Judit 188, 198
Wachtel, Nathan 151
Wallerstein, Immanuel 152
Wallis, Franz Paul 322
Wallusch [család] 251
Wandycz, Piotr Stefan 144
Waterfield, Robin 161
Weber, Max 77
Weiler, Ingomar 165
Weinling Ferenc 287
Weiss [család] 246

Weiss, Michael 239
Weisz Attila 28
Weisz Boglárka 241
Werbőczy István 275
Werner, Carl 240, 241
Werstiuk, W. 135
Wesselényi [család] 90
Wesselényi Ferenc 88, 93
Wesselényi Kata 49
Wesseling, Henk 150
Weygand, Louis Maxime 143
Wilson, Charles Henry 151
Winkelbauer, Thomas 88, 90
Wiszka, Emilian 135
Wittman Tibor 150, 151
Wołos, Mariusz 139, 142
Wrzosek, Mieczysław 144

X
Xenophón 167

Z
Zadravecz (Uzdóczy) István 134
Zaicz János 100
Zaks, Bernard 145
Zászkaliczky Márton 316
Zathureczky Lőrinc 103
Zaunstöck, Holger 310
Żeleński [család] 28
Zimányi Vera 150, 153
Zimmermann, Franz 240, 241
Zólyomi [család] 93
Zombori István 194
Zorkóczy Samu 288
Zvara Edina 305

ZS
Zsarnay Mihály 287
Zseni József 14, 15
Zsigmond <császár, Német-római Birodalom; király, Magyarország> 241
Zsófia <nagyhercegnő, Oroszország> 113, 116
Zsoldos István 271
Zsolt Béla 292
Zsoltai István 52
Zsóry György 124

HELYNÉVMUTATÓ

A, Á
Abaújszántó (H) 232
Abrud → Abrudbánya
Abrudbánya (Abrud, Groß-Schlatten; RO) 237
Afrika 162, 163
Aggtelek (H) 62
Aiolisz [ókori város] (TR) 161
Akragasz *[ókori város] (I)* 165
Alba Iulia → Gyulafehérvár
Alföld (H) 272, 301
Alsebes (SK) 103
Alsóábrány (H) 64
Alsójózsa (H) 63
Alsókubin (Dolný Kubín; SK) 227
Alsópáhok (H) 234
Amaszisz *[ókori város] (TR)* 164
Amerika (Észak- és Latin-Amerika) 12, 150, 310
Amerikai Egyesült Államok 9–23, 135, 136, 138, 143, 229, 254
Amszterdam (NL) 318
Anguillara Veneta (I) 209
Apameia (SYR) 167
Apateu → Apáti
Apáti (Apateu; RO) 98
Arad (RO) 59, 61
Argosz (GR) 163
Arnhem (Arnheim; NL) 317
Arnoldstein (A) 207
Ároktő (H) 11, 64
Árpataka → Homoródalmás
Árva [vármegye] 37, 40, 137
Aszód (H) 36
Athén (GR) 165
Augsburg (D) 241
Ausztria (Österreich) 27, 29, 31, 88, 89, 95, 101, 112, 135, 137, 140, 193, 194, 196, 197, 200, 272, 321, 322
Ázsia 106, 133, 161, 162, 163, 166, 253

B
Babrujszk/Bobrujszk (BY) 139
Bácska (H/HR/SRB) 283
Bács-Kiskun [megye] 79
Bad Radkersburg (A) (Ratisburg, Rokspurk) 193, 196, 197, 198, 199, 205
Baia Mare → Nagybánya
Baja (H) 229
Baltikum 107, 135
Bánát/Bánság (H/RO/SRB) 27, 34, 313
Bánhalma (H) 272
Bánhorváti (H) 69
Banská Bystrica → Besztercebánya
Banská *Štiavnica* → Selmecbánya
Barcarozsnyó (Râșnov, Rosenau; RO) 241
Barcaság (RO) 43, 52, 235, 239, 241, 245, 247, 250, 251, 307, 321, 322
Barcaszentpéter (Sânt Petru, Petersberg) 241
Beclean → Bethlen
Bécs (Wien; A) 53, 57, 61, 87, 89, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 112, 114, 115, 118, 142, 143, 156, 194, 196, 198, 199, 200, 241, 307, 310, 315, 316
Bécsújhely (Wiener Neustadt; A) 194
Békés [vármegye] 277
Bélapátfalva (H) 72
Belarusszia → Fehéroroszország
Béld → Marosbéld
Beldiu → Marosbéld
Belgium 142
Belső-Szolnok [vármegye] 49, 50
Bereg [vármegye] 40
Bergama → Pergamon
Berlin (D) 142, 143
Beszterce (Bistricium, Bistriţa, Bistritz zu Nösen; RO) 236, 237, 313
Besztercebánya (Novisolium, Banská Bystrica, Neusohl; SK) 35, 40, 227, 315
Beszterce–Naszód [vármegye] 40

Bethlen (Beclean, Bethlensdorf; RO) 49, 51, 53, 55
Bethlensdorf → Bethlen
Białystok (PL) 145
Bihar [vármegye] 40, 277
Bisericani → Székelyszentlélek
Bistricium / Bistriţa / Bistritz zu Nösen → Beszterce
Bizánc → Isztambul
Bjelo-Osero (RUS) 113
Bod → Botfalu
Bodeln → Bodola
Bodola (Budila, Bodeln; RO) 43, 44, 48, 52
Bodza(vám) (Vama Buzăului; RO) 44
Bologna (I) 25, 189
Borsod [(vár)megye] 64, 69, 70, 72, 121, 123, 126, 127, 129, 132, 133, 134, 191, 288
Borsod-Abaúj-Zemplén [megye] 124, 286
Borsodivánka (H) 60, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74
Borsodnádasd (H) 285, 301
Bosovici → Bozovics
Bosowitsch → Bozovics
Botfalu (Bod, Brenndorf) 241
Bozovics (Bosovici, Bosowitsch; RO) 313
Böhmen → Csehország
Brandenburg (D) 309, 315
Braşov → Brassó
Brassó (Corona, Braşov, Kronstadt; RO) (Cronstadt) 35, 41, 43, 44, 45, 235–252, 307, 311, 313, 321, 322, 324
Brassó [vármegye] 40
Bratislava → Pozsony
Braunschweig (D) 324
Brenndorf → Botfalu
Breslau → Wrocław
Breszt (BY) 146
Breznóbánya (Brezno; SK) 227
Bruck an der Leitha (A) 194, 197
Bruxelles → Brüsszel
Brünn (Brno; CZ) 315
Brüsszel (Bruxelles; B) 106, 318
Bucea → Királyhágó
Bucsák → Királyhágó
Buda (Ofen; H) 156, 188, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 306, 307
Budapest (H) 11, 14, 15, 20, 21, 28, 32, 61, 63, 79, 80, 81, 124, 149, 150, 153, 216, 219, 223, 227, 231, 286, 294, 296, 300
Budila → Bodola
Bukovina (RO/UA) 143
Bulgária 137, 255
Bura → Tiszabura
Buteni → Buttyin
Buttyin (Buteni, Körösbökény; RO) 61

C

Cambridge (GB) 151
Câmpul Pâinii → Kenyérmező
Carei → Nagykároly
Caroly → Nagykároly
Cassovia → Kassa
Champagne (F) 136
Chinteni → Kajántó
Chioggia (I) 195
Cibinium → Nagyszeben
Cisnădie → Nagydisznód
Clanforth → Klagenfurt
Claudiopolis → Kolozsvár
Cleveland (USA) 14
Cluj-Napoca → Kolozsvár
Codlea → Feketehalom
Colonia → Köln
Conegliano (I) (Coniara) 208
Coniara → Conegliano
Conimarino → Komárom
Corona → Brassó
Cosmopolis [kitalált hely] 317
Criș → Keresd
Cristian → Keresztényfalu
Cronstadt → Brassó

CS

Csanak → Ménfőcsanak
Csehország (Böhmen) 59, 63, 65, 66, 88, 89, 314, 317, 319
Csehszlovákia 137, 138, 143, 227, 255

Csenger (H) 101, 102
Csernyihiv (RUS) (Csernyigov) 113
Csíkszék (RO) 47, 48, 51, 55
Csorna (H) 204

D
Dacia → Erdély
Dalmácia (HR) 194
Debrecen (H) 59, 60, 61, 62, 63, 69, 73, 223, 224, 228, 229, 272, 278, 280
Delaware [állam] (USA) 20
Dél-Európa → Európa
Delphoi [ókori város] (GR) 164, 165, 166
Délvidék (H/HR/SRB) 324
Demänová → Deménfalu
Deménfalu (Demänová; SK) 227
Deutschland → Németország
Dévaványa (H) 276
Diósgyőr (H) 134
Dnyepropetrovszk (UA) 138, 139
Dobóruszka (Ruská; SK) (Ruszka) 89
Dobsina (Dobšiná; SK) 227
Dognácska (Dognecea, Dognatschka; RO) 323
Dognatschka / Dognecea → Dognácska
Dolný Kubín → Alsókubin
Donau-Karpatenraum → Kárpát-medence
Drégelypalánk (H) 226
Dunántúl (H) 81, 195, 196, 225, 234
Dunaújváros (H) (Sztálinváros) 216, 221
Dwor (RUS) 113

E, É
Eberau → Monyorókerék
Ecsed → Nagyecsed
Eger (H) 7, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 22, 25, 26, 35, 36, 61, 62, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 77–86, 88, 89, 96, 99, 102, 108, 118, 187–209, 223–234, 271, 274, 275, 280, 281, 306, 307, 320
Egerfarmos (H) 64
Eperjes (Prešov, Preschau; SK) 97, 99, 100, 103
Erdély (Dacia, Siebenbürgen, Transylvania) 27, 32, 34, 37, 39, 40, 43–58, 92, 95, 97, 99, 121, 235–252, 272, 278, 290, 305–325
Észak-Amerika → Amerika
Eszeny (UA) 97
Esztergom (Strigonium; H) 94, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200
Európa (Dél-, Kelet-, Kelet-Közép-, Nyugat-Európa) 19, 28, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 113, 115, 117, 118, 120, 126, 135, 138, 141, 142, 143, 146, 149–159, 183, 203, 237, 241, 243, 299, 308, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 323

F
Farkaslyuk (H) 285
Fehéroroszország (Belarusszia) 139, 142, 146, 147
Fejér [vármegye] 52
Fejérvár → Gyulafehérvár
Feketehalom (Codlea, Zeiden; RO) 48, 241, 246
Feketeváros (Purbach am Neusiedler See; A) 69
Feldioara → Földvár
Feldkirchen (A) 194
Felkimor → Völkermarkt
Felsőlendva (Grad; SLO) (Lindwawar) 205
Felső-Magyarország → Felvidék
Felvidék (SK) (Felső-Magyarország) 27, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 289
Ferrara (I) 155, 187–201, 209
Fiľakovo → Fülek
Firenze (I) 151, 190, 237
Fiume (HR) 156
Földvár (Feldioara, Marienburg; RO) 241, 250
Franciaország 66, 136, 137, 138, 146, 149–159, 195, 315, 318
Francolino (I) 195

Frankfurt am Main (D) 315, 317, 318, 319, 323
Frauenbach → Nagybánya
Friesach (A) 194
Fülek (Fiľakovo; SK) 103
Füzesabony (H) 60, 62, 67, 68

G
Galícia (PL/UA) 136, 137, 138, 139, 142, 143, 146
Gdańsk (PL) 137
Gebissdorf → Zabola
Gela (I) 165
Germania → Németország
Gherla → Szamosújvár
Ghimbav → Vidombák
Gionges → Gyöngyös
Glaucha (D) 309
Gogan Varolea → Gógánváralja
Gógánváralja (Gogan Varolea; RO) 48
Gömör [vármegye] 37, 190, 288
Gömör-Kishont [vármegye] 121, 123, 126, 127, 129, 133
Görögország 106, 161–167, 319, 323
Göttingen (D) 235
Graz (A) 94, 95
Grodno → Hrodna
Großkarol → Nagykároly
Groß-Schlatten → Abrudbánya
Großwardein → Nagyvárad

GY
Gyergyószék (RO) 47
Gyöngyös (H) (Gionges) 103, 202
Gyöngyöspüspöki (H) (Pyspeky) 201
Gyöngyössolymos (H) (Solmos) 201
Győr (Jaurinum; H) 95, 189, 192, 196, 198, 199, 204
Gyulafehérvár (Alba Iulia, Karlsburg, Weißenburg; RO) (Fejérvár) 45, 48, 57, 313, 319

H
Hăghig → Hígvéd
Hălchiu → Höltövény
Halle (D) 163, 305–325
Harkov (UA) 139
Hărman → Szászhermány
Háromszék (RO) 43, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 55, 56
Hathwan → Hatvan
Hatvan (H) (Hathwan) 62, 202
Havasalföld 44, 51, 241, 313
Heldsdorf → Höltövény
Helmstedt (Helmaestadium; D) 238, 318
Heltau → Nagydisznód
Hermannstadt → Nagyszeben
Heves [(vár)megye] 9, 13, 22, 39, 60, 61, 62, 64, 65, 68, 70, 80, 122, 223, 227, 230, 234, 267, 271, 273, 274, 275, 277, 280, 281, 282, 283
Hídvég (Hăghig; RO) 48
Hollandia (Niederlande) 109, 118, 142, 317, 318
Holstein [régió] (D) 114
Homenau → Homonna
Homonna (Humenné, Homenau; SK) 97, 98, 100
Homoródalmás (Mereşti; RO) (*Árpataka*) 48
Homoródszentpál (Sânpaul; RO) 47
Honigberg → Szászhermány
Hortobágy (H) 268
Höltövény (Hălchiu, Heldsdorf; RO) 241, 321
Hrodna (Grodno; BY) 142, 146
Humenné → Homonna
Hunyad [vármegye] 40
Hyssazech → Isaszeg

I
Illinois [állam] (USA) 20
Imecsfalva (Imeni; RO) 50
Imeni → Imecsfalva
Ingolstadt (D) 95
Iónia [ókori város] (TR) 161
Isaszeg (H) (Hyssazech) 191, 202

Isztambul (TR) (Bizánc, Konstantinápoly) 106, 109, 115, 116, 119, 143, 165
Itália → Olaszország
Ivano-Frankovszk (Sztanyiszlavov, Stanisławów; UA) 144
Izsák (H) 11

J
Jánok (Janík; SK) 232
Japán 166
Jaroszlavl (RUS) 113
Jasov → Jászó
Jászberény (H) 11, 274
Jászfényszaru (H) 10, 23
Jászkisér (H) 277, 278
Jász-Nagykun-Szolnok [megye] 271, 272, 281
Jászó (Jasov, Jossau; SK) 89, 95
Jászság (H) 267, 274
Jaurinum → Győr
Jeruzsálem (IL) 107
Jossau → Jászó

K
Kajántó (Chinteni; RO) 57
Kalocsa (H) 197
Kanada 16, 135
Kanazava (J) 166
Kappadókia [ókori régió] (TR) 167
Kapronca (Koprivnica; HR) 195
Karcag (H) 62, 268, 271, 276, 279, 280, 281, 282, 283
Kardia (GR) 166
Karintia (A) 321, 322
Karlsburg → Gyulafehérvár
Kárpátalja (UA) 40, 80, 289, 292
Kárpát-medence (Donau-Karpatenraum) 28, 239, 305–325
Kaschau → Kassa
Käsmark → Késmárk
Kassa (Cassovia, Košice, Kaschau; SK) 78, 89, 98, 190, 315
Kászonszék (RO) 47
Kecskemét (H) 78, 79
Kelet-Európa / Kelet-Közép-Európa → Európa
Kenderes (H) 268, 271, 272, 276
Kenyérmező (Câmpul Pâinii; RO) 43
Keresd (Criș, Kreisch; RO) 53
Keresztényfalu (Cristian, Neustadt; RO) 241
Késmárk (Kežmarok, Käsmark; SK) 40
Keszthely (H) 81, 225, 234
Kézdiszék (RO) 44, 50, 52
Kežmarok → Késmárk
Kijev (UA) 105, 116, 135, 137, 138, 139, 142
Királyhágó (Bucea; RO) (Bucsák) 52
Kishont [vármegye] 37, 288
Kisköre (H) 63, 274
Kiskunmajsa (H) 64
Kissennye → Zsennye
Kistarcsa (H) 230
Kisújszállás (H) 268, 271, 274, 275, 276, 279, 280, 281, 283
Kisvárda (H) 103
Klagenfurt (A) (Clanforth, Lanfork) 193, 195, 207
Klausenburg → Kolozsvár
Kolozsvár (Claudiopolis, Cluj-Napoca, Klausenburg; RO) 26, 35, 41, 44, 54, 56, 95, 237, 244, 251, 313, 314
Komárom (H) (Conimarino) 192, 196, 204, 218, 227
Konda (RUS) 113
Konstantinápoly → Isztambul
Koppenhága (DK) 142
Koprivnica → Kapronca
Košice → Kassa
Köln (Colonia; D) 317
Kömpöcpuszta (H) 64
Körmöcbánya (Kremnica, Kremnitz; SK) 35
Körösbökény → Buttyin
Kreisch → Keresd
Kremenec (UA) 140
Kremnica / Kremnitz → Körmöcbánya

Kronstadt → Brassó
Kunhegyes (H) 268, 271, 273, 279, 280, 281, 282, 283
Kunszentmárton (H) 279
Küküllő [vármegye] 48
Külső-Szolnok [vármegye] 13, 267, 271, 272
Küréné *[ókori* város] (LAR) 165

L
Lanfork → Klagenfurt
Latin-Amerika → Amerika
Lausanne (CH) 136
Lavamünd (A) (Lovemind) 206
Lécfalva (Leț; RO) (Leszfalva) 50
Leipzig → Lipcse
Lelesz (Leles; SK) 89
Lemberg (D) 99
Lemberg (UA) → Lviv
Lengyelország 16, 51, 58, 106, 114, 135–147, 153, 315
Leszfalva / Leț → Lécfalva
Léva (Levice, Lewentz; SK) 227, 320
Lido di Venezia (I) 195
Lindwawar → Felsőlendva
Linz (A) 315
Lipcse (Lipsia, Leipzig; D) 317, 318, 319, 323
Lipsia → Lipcse
Liptó [vármegye] 37, 40
Liptószentmiklós (Liptovský Mikuláš; SK) 227
Liptovský Mikuláš → Liptószentmiklós
Litvánia 139, 142
London (GB) 142, 319
Losonc (Lučenec; SK) 35, 40, 47
Lovemind → Lavamünd
Lučenec → Losonc
Lviv (UA) (Lemberg, Lvov, Lwów) 137, 138, 139, 143
Lvov / Lwów → Lviv

M
Madrid (E) 158
Magdeburg (D) 137
Magyarország (Pannónia, Ungarn) 9, 13, 14, 17, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 50, 54, 59, 60, 61, 64, 69, 77, 79, 80, 81, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 95, 98, 100, 101, 123, 127, 131, 136, 137, 140, 149–159, 169–186, 187–201, 211, 219, 221, 223, 226, 232, 239, 240, 243, 253, 255, 256, 261, 264, 267, 272, 273, 299, 323
Mähren → Morvaország
Măieruș → Szászmagyarós
Makedónia [ókori állam] 165
Makovica → Zboró
Malborghetto (I) (Malborgeth) 193, 207
Malinbergh → Radlje ob Dravi
Malpwrk → Maribor
Mályi (H) 65
Manchester (GB) 142, 166
Manfredonia (I) 195
Manhattan [városrész New Yorkban] (USA) 19, 20, 22
Marburg / Marchburg → Maribor
Marenberg → Radlje ob Dravi
Maribor (Marburg; SLO) (Marchburg, Malpwrk) 193, 196, 197, 199, 206
Marienburg → Földvár
Marosbéld (Béld, Beldiu; RO) 43
Marosszék (RO) 47, 51
Martonos (Martonoš; SRB) 46
Mátrafüred (H) 154
Mátyásföld (Land of Matthew; CDN) 16
Mazúria (PL) 145
McKeesport (USA) 19
Medgyes (Mediensium, Mediaş, Mediasch; RO) 313
Mediaş / Mediasch / Mediensium → Medgyes
Ménes (Miniș; RO) 172
Ménfőcsanak (H) (Csanak) 204
Mereşti → Homoródalmás
Merhanberg → Radlje ob Dravi
Mexikó 150
Mezőkövesd (H) 70, 72
Mezőrücs (Râciu; RO) (Rücs) 48

Mezőtárkány 64
Mezőtúr (H) 217
Milánó (I) 198
Miniş → Ménes
Minszk (BY) 139, 143, 146
Mirra → Tarnaméra
Miskolc (H) 25, 65, 70, 121, 124, 125, 128, 129, 130, 132
Modena (I) 187, 188, 195, 196, 200
Mohács (H) 190
Moldva (RO) (Moldova) 44, 47, 52, 241, 313
Monyorókerék (Eberau; A) (Monorok) 193, 205
Morvaország (Mähren; CZ) 315
Moszkva (RUS) 61, 105, 107, 108, 109, 112, 113, 118, 119, 139, 145
Mühlbach → Szászsebes
München (D) 158, 319
Münster (D) 316
Müszia [ókori régió] (TR) 167

N

Nádasd (Trstené; SK) 191
Nagybánya (Baia Mare, Frauenbach; RO 237, 290
Nagy-Britannia 138
Nagydisznód (Cisnădie, Heltau; RO) 322
Nagyecsed (H) (Ecsed) 89
Nagykároly (Carei, Großkarol; RO) (Caroly) 28, 91, 102, 103, 313
Nagykunság (H) 267, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 283
Nagyszeben (Cibinium, Sibiu, Hermannstadt; RO) 236, 237, 241, 246, 312, 313, 314, 322, 323
Nagyszombat (Trnava, Tyrnau; SK) 96, 98, 99, 101, 227
Nagyvárad (Oradea, Großwardein; RO) (Várad) 54, 56, 197, 306, 307, 313
Napoli → Nápoly
Nápoly (Napoli; I) 158, 195
Narva (EST) 110
Németalföld 150, 317
Németország (Germania, Deutschland) 106, 113, 118, 135, 137, 144, 145, 146, 150, 237, 239, 251, 307, 311, 315, 317, 318
Neo Eboraci → New York
Neuschloss → Szamosújvár
Neusohl → Besztercebánya
Neustadt → Keresztényfalu
New Brunswick (USA) 21
New Jersey (USA) 16, 20, 21
New York (USA) (Neo Eboraci) 9–23
Niederlande → Hollandia
Nitra → Nyitra
Nizza (F) 189
Noale (I) (Novale) 209
Nógrád [vármegye] 37
Novale → Noale
Novgorod (RUS) 112
Novisolium → Besztercebánya
Nussbach → Szászmagyarós
Nürnberg (D) 241

NY

Nyárjaspuszta (H) 70
Nyergesújfalu (H) (Újfalu, Wfalu) 192, 193, 194, 203
Nyíregyháza (H) 78
Nyitra (Nitra; SK) 227
Nyitra [vármegye] 37
Nystad → Uusikaupunki
Nyugat-Európa → Európa

O, Ó

Obdor (RUS) 113
Ofen → Buda
Olaszország (Itália) 92, 95, 102, 103, 131, 138, 149, 153, 155, 162, 187–209, 318
Olmütz (Olomouc; CZ) 95
Olomouc → Olmütz
Olümpia (GR) (Pisza) 161–167
Oradea → Nagyvárad
Orbaiszék 50
Orosháza (H) 218
Oroszország 61, 66, 105–120, 135, 137, 140, 145, 146, 253

Osnabrück (D) 316
Oszmán Birodalom → Törökország
Ózd (H) 123, 285–303
Ozun → Uzon

Ö, Ő
Őraljaboldogfalva (Sântămăria-Orlea; RO) 28
Österreich → Ausztria

P
Padova (I) (Padua) 193, 200, 209
Padua → Padova
Pâncota → Pankota
Pankota (Pâncota; RO) 190
Pannónia → Magyarország
Paphlagónia (TR) 164
Parád (H) 69
Párizs (F) 61, 138, 139, 140, 142, 143, 146, 149, 150, 153, 155, 156, 316
Partium (RO) 37, 40, 307, 313, 323
Passaic (USA) 16
Pécs (Quinqueecclesiae; H) 194, 223, 306
Pély (H) 22
Pennsylvania [állam] (USA) 19, 307
Pergamon (Bergama; TR) 161–167
Perth Amboy (USA) 20, 21, 22
Perzsia 114, 161, 167
Pest (H) (Pesth) 28, 79, 129, 130, 132, 156, 191, 202, 270, 306
Petersberg → Barcaszentpéter
Pétervár → Szentpétervár
Pétervására (H) 71, 72
Pettau → Ptuj
Phrügia [ókori állam] (TR) 167
Piešťany → Pöstyén
Pieve di San Faustino (I) 189
Piliscsaba (H) 28
Pilisszántó (H) (Sancto) 191, 203
Piran (I) 195
Pisza → Olümpia
Pitane [ókori város] (TR) 167
Podólia (UA) 144, 145
Polgár (H) 11
Poltava (UA) 115, 143
Pontelagoscuro (I) (Ponte lacuscuri) 193, 209
Poprád (Poprad; SK) 227
Poroszló (H) 60, 62, 63, 64, 65, 67, 68
Poroszország (Borussia, Preußen; D/PL) 137, 144, 309, 312
Porta → Törökország
Portugália 110
Pozsony (Bratislava, Preßburg; SK) 78, 95, 98, 99, 103, 200, 227, 239, 272, 323
Pozsony [vármegye] 37
Pöstyén (Piešťany; SK) 227
Prága (Praha; CZ) 89, 140, 143
Praha → Prága
Prázsmár (Prejmer, Tartlau; RO) 43, 50, 241, 244, 249
Prejmer → Prázsmár
Preschau / Prešov → Eperjes
Preßburg → Pozsony
Ptuj (Pettau; SLO) 195
Pula (HR) 195
Purbach am Neusiedler See → Feketeváros
Pusztataksony (H) (Taksony) 267
Putnok (H) 91
Püspökladány (H) 62
Pyspeky → Gyöngyöspüspöki

Q
Quinqueecclesiae → Pécs

R
Rábolypuszta (H) 59–75
Râciu → Mezőrücs
Rád (H) 102
Radlje ob Dravi (Marenberg; SLO) (Malinbergh, Merhanberg) 196, 197, 198, 206
Râșnov → Barcarozsnyó
Ratisburg → Bad Radkersburg
Resiutta (I) (Riazuch) 207
Riasutto (I) 193, 197
Riazuch → Resiutta
Riga (LV) 135, 136

Rinteln (D) 318
Rivne/Rivno (UA) 140
Rjazany (RUS) 113
Rodigio → Rovigo
Rokspurk → Bad Radkersburg
Róma (I) 90, 92, 98, 99, 101, 105, 107, 108, 109, 110, 114, 118, 119, 142, 151, 161, 162, 194, 200
Románia 28, 34, 37, 38, 40, 41, 43, 44, 51, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 121, 137, 138, 255, 313, 316
Rosenau [1] → Barcarozsnyó (RO)
Rosenau [2] → Rozsnyó (SK)
Rosztov (RUS) 113
Rotbav / Rothbach → Szászveresmart
Rovigo (I) (Rodigio) 193, 209
Rovinj (HR) 195
Rožňava → Rozsnyó
Rozsnyó (Rožňava, Rosenau; SK) 40, 86
Rudabánya (H) 285
Ruská / Ruszka → Dobóruszka
Ruszt (A) 172
Rücs → Mezőrücs

S

Sachsen–Anhalt → Szászország–Anhalt
Sacile (I) (Sacille) 193, 208
Sajószentpéter (H) 69
Salgótarján (H) 285, 301
San Daniele de Friuli (I) (Sancto Daniele) 193, 208
Sancta Margareta [Maribor egykori elővárosa] (SLO) 206
Sancto → Pilisszántó
Sankt Georgen → Sepsiszentgyörgy
Sânpaul → Homoródszentpál
Sânt Petru → Barcaszentpéter
Sântămăria-Orlea → Őraljaboldogfalva
São Pauló (BR) 156
Sáros [vármegye] 37, 40, 101
Sárospatak (H) 88, 98, 99
Sarud (H) 273, 274
Sasad (H) 200
Sathmar → Szatmárnémeti
Sátoraljaújhely (H) (Újhely) 100
Satu Mare → Szatmárnémeti
Schaesburgum / Schäßburg → Segesvár
Sebeş → Szászsebes
Segesd (H) 214
Segesvár (Schaesburgum, Sighişoara, Schäßburg; RO) 236, 237, 313
Selmecbánya (Banská *Štiavnica*; SK) 227
Sennye → Zsennye
Sepsiszék (RO) 44, 50, 51
Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe, Sankt Georgen; RO) 44, 48
Sevilla (E) 154
Sfântu Gheorghe → Sepsiszentgyörgy
Sibiu → Nagyszeben
Siebenbürgen → Erdély
Sighişoara → Segesvár
Siracusa (I) 165
Sliač → Szliács
Solmos → Gyöngyössolymos
Sopron (H) 172
Sopron [vármegye] 69
Sopron [város] (H) 195
Spanyolország 149, 151, 318
Spárta [ókori város] (GR) 165
Stájerország (Steiermark; A) 195
Stanisławów → Ivano-Frankovszk
Steiermark → Stájerország
Strasbourg (F) 154
Strigonium → Esztergom
Stropkov → Sztropkó
Svájc 142, 143
Svédország 110, 115, 117, 118, 315, 318

SZ

Szabolcs [vármegye] 35, 91
Szabolcs-Szatmár-Bereg [megye] 40
Szamosújvár (Gherla, Neuschloss; RO) 28, 54, 56
Szászföld (RO) 242
Szászhermány (Hărman, Honigberg; RO) 241, 250
Szászmagyarós (Măieruș, Nussbach; RO) 241

Szászország–Anhalt (Sachsen–Anhalt; D) 312
Szászsebes (Sebeş, Mühlbach; RO) 313
Szászveresmart (Rotbav, Rothbach; RO) 241, 250
Szatmár [vármegye] 35, 40
Szatmárnémeti (Satu Mare, Sathmar; RO) 53, 59, 102, 313
Szczypiorno (PL) 147
Szeged (H) 64, 150, 151, 223, 229, 231, 248, 270, 274
Székelyföld (*Ţinutul* Secuiesc, Szeklerland; RO) 39, 40, 46, 47, 48, 50, 55, 235, 252
Székelyszentlélek (Bisericani; RO) 44, 52
Székesfehérvár (H) 195, 196
Szeklerland → Székelyföld
Szentetornya (H) 218
Szentgotthárd (H) (Zenthgortha) 193, 199, 205
Szentistván (H) 64, 67, 69, 70, 71, 72, 73
Szentpétervár (RUS) (Pétervár) 105, 109, 117
Szepes [vármegye] (Szepesség) 37, 91, 96, 101, 137
Szerbia 63, 66
Szevasztopol (RUS) 145
Szihalom (H) 10
Sziküón *[ókori város] (GR*) 165
Szilézia (CZ/D/PL) 137, 145
Szilsárkány (H) 69
Szlavónia [régió] (HR) 195, 272
Szliács (Sliač; SK) 227
Szlovákia 14, 19, 27, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 232
Szlovénia 321
Szmolenszk (RUS) 145
Szolnok (H) 9, 62, 272, 278
Szombathely (H) (Zombath) 192, 196, 205
Szovjetunió 61, 105, 106, 107, 114, 115, 116, 135, 138, 139, 140, 142, 144, 145, 146, 151, 232, 253, 254, 255
Sztálinváros → Dunaújváros
Sztanyiszlavov → Ivano-Frankovszk
Sztropkó (Stropkov; SK) 102

T
Taksony → Pusztataksony
Târgovişte (RO) 313
Tarnaméra (H) (Mirra) 201
Tartlau → Prázsmár
Tarvisio (I) (Trivisia) 193, 194, 197, 199, 207
Temesi Bánság 272
Temesvár (Timişoara, Temeswar; RO) 313
Terebes → Tőketerebes
Tesszália (GR) 163
Thesszaloniki (GR) 161
Tilajpuszta (H) 63, 65, 66, 67, 68, 70, 74
Timişoara → Temesvár
Ţinutul Secuiesc → Székelyföld
Tiszaabád (H) 268, 272
Tiszabura (H) (Bura) 268, 270, 272, 276
Tiszaeszlár (H) 77
Tiszaföldvár (H) 67
Tiszafüred (H) 60
Tiszanána (H) 273, 274, 275, 277, 278
Tiszántúl (H) 60, 272
Tiszapalkonya (H) 22, 64
Tiszaszalók (H) 270, 272, 276
Tófalu (H) (Tóthfalu) 202
Tokaj (H) 101, 172
Torda (RO) 313
Torda–Aranyos [vármegye] 40
Torino (I) 149
Torna (Turňa nad Bodvou, Tornau; SK) 80, 81
Tornau → Torna
Torontál [vármegye] (H/RO/SRB) 27
Tóthfalu → Tófalu
Tőketerebes (Trebišov; SK) (Terebes) 100
Tököl (H) 230
Törökország (Oszmán Birodalom, Porta) 53, 54, 55, 56, 87, 107, 115, 116, 117, 118, 137, 194, 195, 272, 314, 315, 316, 319, 322
Törökszentmiklós (H) 10
Trákia (BG/GR/TR) 161
Transylvania → Erdély
Trebišov → Tőketerebes

Trenčín → Trencsén
Trencsén [város] (Trenčín; SK) 227
Trencsén [vármegye] 37
Treviso (I) (Trivisio) 195, 198, 200, 208
Trianon (F) 136, 290, 316
Trient (Trento, Trident; I) 87, 320
Trieszt (I) 156
Trivisia → Tarvisio
Trivisio → Treviso
Trnava → Nagyszombat
Tróasz [ókori város] (TR) 161
Trstené → Nádasd
Túrkeve (H) 277, 279
Turňa nad Bodvou → Torna
Turóc [vármegye] 37, 40
Tyrnau → Nagyszombat

U, Ú
Udvarhelyszék (RO) 55
Ugocsa [vármegye] 40
Újfalu → Nyergesújfalu
Újhely → Sátoraljaújhely
Újvár [vármegye] 190
Ukrajna 107, 135–147
Ung [vármegye] 190
Ungarn → Magyarország
Ungvár (Uzsgorod; UA) 96, 98, 100, 102
Úny (H) 204
Usendorf → Uzon
Uusikaupunki (FIN) (Nystad) 109, 114, 115
Uzon (Ozun, Usendorf; RO) 43–58
Uzsgorod → Ungvár

V
Vác (H) 234
Vama Buzăului → Bodza(vám)
Várad → Nagyvárad
Váralja → Gógánváralja
Vârghiș → Vargyas
Vargyas (Vârghiș; RO) 44
Varsó (Warszawa; PL) 137, 139, 141, 143, 144, 145
Vasvár (H) 196
Vatikán (I) 142
Velence (Venezia; I) (Venedig) 192, 194, 195, 196, 197, 200, 206, 207, 241
Venedig / Venezia → Velence
Venzone (I) 193, 195, 197, 198, 208
Veszprém (H) 95, 196
Vesztfália (D) 316
Vidombák (Ghimbav, Weidenbach; RO) 241
Vilach → Villach
Villach (A) (Vilach) 193, 194, 195, 196, 197, 198, 206, 207
Vilnius (LT) (Wilno) 139, 142, 143
Volhínia (UA) 142
Volkány (Vulcan, Wolkendorf; RO) 241
Völkermarkt (A) (Felkimor) 206
Vulcan → Volkány

W
Warmia (PL) 145
Warszawa → Varsó
Weidenbach → Vidombák
Weißenburg → Gyulafehérvár
Wfalu → Nyergesújfalu
Wiconsin (USA) 162
Wien → Bécs
Wiener Neustadt → Bécsújhely
Wilno → Vilnius
Wittenberg (D) 163, 309, 310, 312
Wolfenbüttel (D) 305, 311
Wolkendorf → Volkány
Wrocław (Breslau; PL) 323

Z
Zăbala → Zabola
Zabola (Zăbala, Gebissdorf; RO) 50
Zágon (Zagon; RO) 47
Zágráb (Zagreb; HR) 195
Zagreb → Zágráb
Zboró (Zborov; SK) (Makovica) 94
Zborov → Zboró
Zeiden → Feketehalom
Zemplén [vármegye] 37, 40
Zengg (HR) 195
Zenthgortha → Szentgotthárd

Žitavská Tôň → Zsitvatorok
Zólyom [város] (Zvolen; SK) 227
Zólyom [vármegye] 37
Zombath → Szombathely
Zvolen → Zólyom

ZS
Zsennye (H) (Kissennye, Sennye) 95
Zsitvatorok (*Žitavská* Tôň; SK) 87